

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2007 : ΤΟΜΟΣ 82^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2007

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2007 : ΤΟΜΟΣ 82ΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2007

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

του ΠΒ' – 2007 τόμου τῶν Πρακτικῶν

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

		Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 16 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2007	1
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2007	27
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2007	39
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2007	105
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6 ΜΑΡΤΙΟΥ	2007	113
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20 ΜΑΡΤΙΟΥ	2007	115
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27 ΜΑΡΤΙΟΥ	2007	135
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2007	159
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2007	171
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10 ΜΑΪΟΥ	2007	183
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12 ΙΟΥΝΙΟΥ	2007	187
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2007	203
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2007	237
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ	2007	255
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ	2007	267
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ	2007	297
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ		329

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

Η ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀνερχόμενος στό βῆμα ὡς ὁ 82ος πρόεδρος τοῦ ἀνωτάτου πνευματικοῦ ιδρύματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπευθύνω κατ' ἀρχήν τίς θερμότες εὐχαριστίες μου στά τακτικά μέλη τῆς Ἀκαδημίας πού μου ἐμπιστεύθηκαν τό ἀξίωμα αὐτό, ἀξίωμα πού, ὅπως πολὺ καλά γνωρίζουν, δέν εἶχα ἐπιδιώξει. Οἱ ὑποχρεώσεις πού ἀναλαμβάνω φαντάζουν ἀκόμη βαρύτερες, ἐπειδὴ διαδέχομαι ἕναν χαρισματικό πρόεδρο, τόν διαπρεπῆ ἀσκληπιάδη, ὁμότιμο Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τέως Ὑπουργὸ Ὑγείας κ. Κωνσταντῖνο Στεφανῆ, πού διέθεσε ὀλόψυχα τὸν ἑαυτό του γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τῆς Ἀκαδημίας. Ἐλπίζω ἡ προεδρία μου νὰ εἶναι ἀνέφελος καὶ ἀποδοτική, καὶ ὑπολογίζω γι' αὐτὸ στὴν συμπαράσταση τοῦ πολυπείρου γενικοῦ γραμματέως κ. Νικολάου Μαρσανιώτη, τοῦ ἀπερχομένου προέδρου κ. Στεφανῆ, τοῦ ἀντιπροέδρου κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου, τῶν λοιπῶν μελῶν τῆς Συγκλήτου καὶ τοῦ διοικητικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας.

Κατὰ τὴν διαδοχὴ τῆς προεδρίας εἴθισται ὁ ἀναλαμβάνων πρόεδρος νὰ ἐκθέσει ἐν συντομίᾳ τίς προοπτικὲς τῆς θητείας του στό ὕπατο ἀξίωμα καὶ νὰ ἀνα-

* Δημοσίᾳ Συνεδρία τῆς 16ης Ἰανουαρίου 2007.

πτύσει ένα θέμα τῆς ειδικότητός του. Ἡ μονοετής προεδρική θητεία εἶναι πολὺ σύντομη γιὰ τὴν ὑλοποίηση μεγάλων στόχων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θητεία τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως, ἡ ὁποία εἶναι πενταετής καὶ μπορεῖ νὰ ἀνανεωθεῖ. Ἐπι πλεόν οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ προέδρου εἶναι περιορισμένες. Κυρίαρχο σῶμα εἶναι ἡ Ὀλομέλεια τῶν τακτικῶν μελῶν, τῆς ὁποίας ὁ πρόεδρος συντονίζει τὶς ἐργασίες καὶ ἐκτελεῖ τὶς ἀποφάσεις. Τὴν διοίκηση τῆς Ἀκαδημίας ἀσκεῖ ἡ ἐννεαμελής Σύγκλητος, τῆς ὁποίας ὁ πρόεδρος ἀπλῶς προεδρεύει, γιὰ νὰ θυμηθῶ τὴν γνωστήν ρῆσιν νεωτέρου πολιτικοῦ. Ὁ πρόεδρος προεδρεύει τῶν συνεδριῶν τῆς Ὀλομελείας καὶ τῆς Συγκλήτου, βαδίζει ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῶν ἀντιπροσωπειῶν αὐτῆς καὶ ὑπογράφει μετὰ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τὰ ἔγγραφα καὶ τὰ ἐντάλματα. Προσπαθεῖ νὰ ὀλοκληρωθοῦν κατὰ τὴν θητεία του τὰ ἐν ἐξελίξει ἔργα καὶ νὰ ὑλοποιήσει προτάσεις ποὺ ἔχουν γίνει δεκτὲς ἀπὸ τὴν Ὀλομέλεια.

Ὡρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐταλάνιζαν τὸ ἴδρυμα ἔχουν εὐτυχῶς ἐπιλυθεῖ, χάρις στὶς προσπάθειες παλαιότερων διοικήσεων, στὶς ὁποῖες εἴμεθα εὐγνώμονες, ὅπως εἶναι ἡ σύστασις ὀργανισμοῦ ἀνωνύμου ἐταιρείας διαχειρίσεως τῆς ἀκινήτου περιουσίας τῆς Ἀκαδημίας. Παραμένουν ὅμως ἐκκρεμῆ θέματα, τὰ ὁποῖα ὁ ἀναλαμβάνων πρόεδρος θὰ προσπαθήσει νὰ προωθήσει, ἐν συνεργασίᾳ πάντα μὲ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Συγκλήτου. Καὶ πρῶτα ἀπὸ ὅλα τὸ στεγαστικό. Τὸ ὑπεραιωνόβιο κτήριο τῆς Σιναίας Ἀκαδημίας, παρὰ τὶς κατὰ καιροὺς ἐπιδιορθώσεις, εἶχε ἀνάγκη ριζικῆς ἐπισκευῆς. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν ἀπὸ τὴν ἀνατολικήν πτέρυγα, ἐνῶ ὅμως εὐρίσκοντο ἐν ἐξελίξει, χρειάσθηκε νὰ κλείσει καὶ ἡ μεγάλη αἴθουσα τελετῶν. Λόγῳ τῆς παλαιότητος καὶ τῆς ἰδιαίτερας αἰσθητικῆς ἀξίας τοῦ κτηρίου οἱ ἐργασίες προχωροῦν κατ' ἀνάγκην μὲ ἀργὸ ρυθμὸ. Νομίζω ὅτι εἶναι ὑπεραισιόδοξο νὰ ἐλπίζομε σὲ ὀλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν πρὸ τοῦ φθινοπώρου. Πρὸς τὸ παρὸν οἱ συνεδρίες τῆς Ὀλομελείας φιλοξενοῦνται στὸ μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, πλὴν τῶν πανηγυρικῶν, ποὺ λαμβάνουν χώραν στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου. Βαθεῖα εἶναι ἡ εὐγνωμοσύνη μας πρὸς τὶς διοικήσεις τῶν σεβασμίων αὐτῶν ἰδρυμάτων, γιὰ τὴν φιλοξενία ποὺ ἀπλόχερα μᾶς παρέχουν.

Πέραν ἀπὸ τὴν ἐκκρεμότητα τῆς ἐπισκευῆς τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τῆς Ἀκαδημίας, ἐπιτακτικὴ εἶναι ἡ ἀνάγκη οἰκοδομήσεως μεγάρου σὲ κατάλληλη θέση γιὰ τὴν στέγαση τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῶν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν, ποὺ ἄλλες ἀσφυκτιοῦν στὸ κεντρικὸ κτήριο καὶ ἄλλες φιλοξενοῦνται σὲ ἀπομακρυσμένα ἀκίνητα. Σχετικὲς ἀναφορὲς ὑπάρχουν στὶς ἐκθέσεις τῶν Προέ-

δρων και Γενικών Γραμματέων στα Πρακτικά τής τελευταίας εικοσαετίας¹.

Ὡς πρὸς τὴν ἐπανάδρωση τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων τῆς Ἀκαδημίας μὲ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ, πολλὰς θέσεις ἔχουν πληρωθεῖ, ὀφείλω ὅμως νὰ ἐπισημάνω ὅτι οἱ ἀριθμοὶ εἶναι ἀστεῖοι συγκρινόμενοι μὲ τὰ συμβαίνοντα σὲ ἄλλες χώρες καὶ ὅτι καθυστερεῖ συχνὰ ἡ διαδικασία τῶν ἐξελίξεων. Ἀπαραίτητη εἶναι ἐπίσης ἡ πρόσληψη βιβλιοθηκονόμων καὶ γραμματέων γιὰ τὴν τεχνικὴ ὑποστήριξη τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων.

Τὸ πρόβλημα ποὺ ταλανίζει συνήθως τὴν Ἀκαδημία εἶναι ἡ ἀνεπάρκεια τῶν πιστώσεων ποὺ διατίθενται γιὰ τὴν ἔρευνα. Οἱ ἔρευνες, ποὺ διεξάγει ἡ ἐποπτεύει τὸ ἴδρυμα, ὑπέστησαν πέρυσι τὸν ὀδυνηρὸ ἀντίκτυπο τῆς γενικῆς περικοπῆς τῶν κρατικῶν δαπανῶν. Ἐὰν δὲν ἀντιστραφεῖ ἡ τάσις αὐτή, εἶναι προβληματικὴ ἡ συνέχιση ὀρισμένων προγραμμάτων καὶ ἡ ἐναρξη ἄλλων. Θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι καὶ τὸ πρόβλημα αὐτὸ θὰ ἀντιμετωπισθεῖ εὐμενῶς ἀπὸ τὰ ἐμπλεκόμενα ὑπουργεῖα.

Στὸ πάντοτε ἐπίκαιρο θέμα τῆς πληρώσεως κενῶν ἐδρῶν ὁ πρόεδρος ἐλάχιστα μπορεῖ νὰ συνεισφέρει. Οἱ σχετικὲς προτάσεις πρέπει νὰ προέλθουν ἀπὸ τὶς Τάξεις καὶ νὰ ἐγκριθοῦν ἀπὸ τὴν Ὀλομέλεια. Ὁ Ὄργανισμὸς τῆς Ἀκαδημίας προβλέπει 65 ἔδρες τακτικῶν μελῶν, οὐδέποτε ὅμως ὑπερέβησαν οἱ ἀκαδημαϊκοὶ τοὺς 50 ἢ 55, δεδομένου ὅτι, παρὰ τὰ περὶ τοῦ ἀντιθέτου λεγόμενα, δὲν εἶναι ἀθάνατοι. Μεταξὺ τῶν κατηγοριῶν, ποὺ κατὰ καιροὺς ἐκτοξεύονται ἐκ τοῦ ἀσφαλούς κατὰ τῆς Ἀκαδημίας, εἶναι ὅτι παραμένει προσκολλημένη στὸν ἰδρυτικὸ τῆς νόμο καὶ δὲν προβαίνει σὲ ἀνοίγματα πρὸς νέους κλάδους τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικὲς προτάσεις Τάξεων γιὰ νεωτερικὲς, ἀν ἐπιτρέπεται ὁ ὅρος, ἔδρες ἀπερρίφθησαν. Παράδειγμα ἡ σκηνοθεσία κινηματογράφου, ποὺ ἐπροτάθη ἀπὸ τὴν οἰκεία Τάξη, δὲν ἔγινε ὅμως δεκτὴ ἀπὸ τὴν Ὀλομέλεια, ποὺ ὥστόσο ἐνέκρινε τὴν ἀπονομὴ σχετικοῦ Ἀριστείου Καλῶν Τεχνῶν². Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως, πολλὰς εἰδικότητες ποὺ δὲν ὑπῆρχαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας ἔχουν καλυφθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια, ὅπως ἡ θεατρολογία, ἡ πληροφορικὴ, ἡ ἐπιστῆμη τοῦ διαστήματος.

Καιρὸς ὅμως εἶναι ἴσως νὰ μεταβῶ στὸ δεῦτερο σκέλος τῆς ὁμιλίας μου.

Ὁ ὁμιλῶν εἶναι ὁ ἔκτος βυζαντινολόγος ποὺ ἀναλαμβάνει τὸ ἀξίωμα τοῦ

1. Βλ. κυρίως ΠΑΑ, 73 Β, 1998, σ. 12 (Ν. ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ).

2. ΠΑΑ, 78 Α, 2003, σ. 111-112.

Προέδρου, μετά τὸν Γεώργιο Σωτηρίου, πρόεδρο κατὰ τὸ μαρτυρικό ἔτος 1941, τὸν Κωνσταντῖνο Ἄμαντο, πρόεδρο κατὰ τὴν Ἀπελευθέρωση (1944), τὸν Ἀναστάσιο Ὀρλάνδο (1950), τὸν Διονύσιο Ζακυθινό, πρόεδρο κατὰ τὴν μεταπολίτευση (1974), καὶ τὸν Μανοῦσο Μανούσακα (1995). Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ νὰ ἐπιχειρηθεῖ μία ἀνασκόπηση τοῦ ρόλου τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν κατὰ τὴν πρώτη ὀγδοηκονταετία τοῦ σεπτοῦ αὐτοῦ Ἰδρύματος.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ιδρύθη τὸ 1926, σὲ ἐποχὴ πού οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς μετὰ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα παραγκωνισμοῦ ἀπέκτησαν τὴν ὀφειλομένη ἀναγνώριση στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴν ἴδρυση ἐδρῶν Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Μεσαιωνικῆς καὶ Νεώτερης Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Εἶναι πραγματικὰ ἀξιοσημεῖωτο ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 19ου αἰῶνος τὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος ἀγνοοῦσε ἐπιδεικτικὰ τὸ βυζαντινὸ παρελθόν του, καὶ αὐτὸ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ρομαντισμοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ μελέτη τοῦ Μεσαίωνα σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις του γνῶριζε πρωτοφανῆ ἀνθηση στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ παρὰ τὴν προφανῆ σκοπιμότητα νὰ συνδεθεῖ ὁ ἀναγεννηθεὶς Ἑλληνισμός, πού προσέβλεπε στὴν ἐν καιρῷ ἀνάκτηση τοῦ πολιτικοῦ καὶ πνευματικοῦ κέντρου του, τῆς Βασιλίδος τῶν Πόλεων, μὲ τὸ προκάτοχο μεσαιωνικὸ κράτος. Ἔτσι, μετὰξὺ τῶν 37 πρώτων τακτικῶν μελῶν τῆς Ἀκαδημίας, περιλαμβάνοντο τρεῖς βυζαντινολόγοι: ὁ Κωνσταντῖνος Ἄμαντος, πού εἶχε μόλις ἐκλεγεῖ Καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ Γεώργιος Σωτηρίου, Καθηγητὴς ἀπὸ τὸ 1924 τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Ἐπιγραφικῆς στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου, καὶ ὁ ἀρχιτέκτων Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, ὁ νεώτερος μετὰξὺ τῶν πρώτων ἀκαδημαϊκῶν, μόλις 39 ἐτῶν, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐξέχων μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ βυζαντινὴ Φιλολογία ἐκπροσωπήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀκαδημία πολὺ ἀργότερα, στὴν διάρκεια τῆς Κατοχῆς, ὅταν κατέλαβε τὴν ἔδρα τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας (ἀρχαίας, μέσης καὶ νεωτέρας) ὁ διάσημος βυζαντινολόγος Νίκος Βέης. Ἄς δοῦμε μὲ κάθε συντομία ποιοὶ ἐξεπροσωπήσαν τοὺς διάφορους κλάδους τῆς Βυζαντινολογίας στὴν Ἀκαδημία³.

3. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ σημεῖωματα ἐλήφθησαν μετὰξὺ ἄλλων ὑπ' ὄψιν τὰ σχετικὰ λήμματα τοῦ τόμου *Οἱ ἐκλιπόντες ἀκαδημαϊκοὶ τῆς πεντηκονταετίας (1926-1976)*, Ἀθῆναι 1977, πού ἐξέδωσε

Ὁ **Κωνσταντῖνος Ἄμαντος** (1874-1960, εἰκ. 1), πρῶτος καθηγητῆς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στήν Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, εἶχε διατελέσει προηγουμένως συντάκτης καί διευθυντής τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης. Ἐκτός ἀπό πολλές μελέτες ἱστορικοῦ καί γλωσσολογικοῦ περιεχομένου, δημοσίευσε *Εἰσαγωγήν εἰς τήν Βυζαντινήν Ἱστορίαν* καί *δίτομο Βυζαντινή Ἱστορία μέχρι τὸ 1204*. Ἰδρύσει τὰ περιοδικὰ *Χιακὰ Χρονικά* καί, μαζί μέ τόν Σωκράτη Κουγέα, *Ἑλληνικά*, καί ὡς Ὑπουργός Παιδείας στήν Κυβέρνηση Πλαστήρα τὸ 1945 κατήρτισε νομοσχέδιο γιά τήν καθιέρωση τῆς δημοτικῆς στήν ἐκπαίδευσή⁴.

Τὸν διαδέχθηκε τὸ 1966 μία ἐξέχουσα πνευματικὴ φυσιογνωμία, ὁ Κεφαλλὴν εὐπατρίδης **Διονύσιος Ζακυθινός** (1905-1993, εἰκ. 6)⁵. Γεννημένος στὸ Ληξούρι, ὁ Ζακυθινός ἐσπούδασε στήν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί ἔγινε διδάκτωρ τῆς Σοφθόννης μέ *δίτομο ἔργο* γιά τὸ Δεσποτᾶτο τοῦ Μωρέως. Πρῶτος διευθυντής τῆς Fondation Hellénique στήν Πανεπιστημιούπολη τῶν Παρισίων (1932-1935), ἀνέλαβε, ἐπιστρέφοντας στήν Ἑλλάδα, τὴν διεύθυνση τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (1937-1946). Διαδέχθηκε στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τὸν Κωνσταντῖνο Ἄμαντο (1939-1970) καί παραλλήλως ἐχρημάτισε καθηγητῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ (1951-1957) καί ἀκολούθως τῆς Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος (1957-1965) στήν Πάντειο Ἀνωτάτη Σχολὴ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, τῆς ὁποίας διετέλεσε καί πρύτανης (1962-1963). Ἐμπνευστῆς καί πρῶτος διευθυντής τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν (1960-1975), ἔθεσε τίς βάσεις γιά τὴν πολὺπλευρὴ δραστηριότητά του καί κυρίως γιά τὴν μελέτη καί δημοσίευση τοῦ πολυτίμου ἀρχείου τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν Πάτμο. Τὰ δημοσιεύματά του ἀναφέρονται στήν πολιτικὴ καί οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καί στήν ἱστορία τῆς τουρκοκρατουμένης καί νεωτέρας

ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, καί τοῦ Μεγάλου Βιογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1983-1988. Εὐχαριστῶ τὸν Καθηγητὴ κ. Κωνσταντῖνο Πιτσάκη καί τὴν Κυρία Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη γιά τὴν βοήθειά τους σχετικὰ μέ τὴν νομικὴ βιβλιογραφία.

4. *Εἰς μνήμην Κ. Ἄμαντου*, Ἀθήνα 1960, σ. ζ'-μ'.

5. *Σύμμεκτα*, 9, Μέρος Α', 1994 (Μνήμη Δ. Ἀ. Ζακυθινοῦ), σ. 11-65. Ἐθνικὸ καί Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. *Ἡμερίδα στὴ μνήμη Διονυσίου Ἀ. Ζακυθινοῦ*, Ἀθήνα 2006.

Ἑλλάδος καὶ στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ γενικώτερα. Μεταξὺ τῶν πολλῶν θέσεων πού κατέλαβε σὲ διεθνεῖς ἐπιστημονικὲς ὀργανώσεις, ἐνδεικτικὲς τοῦ κύρους του, περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω ὅτι ὑπῆρξε γενικὸς γραμματεὺς καὶ ἐν συνεχείᾳ πρόεδρος τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν (1961-1976) καὶ πρῶτος πρόεδρος τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης (1963-1965). Ὁ Ζακυθηνὸς διετέλεσε Ὑφυπουργὸς Τύπου καὶ Πληροφοριῶν τὸ 1945, Ὑπουργὸς Προεδρίας Κυβερνήσεως τὸ 1963-1964 καὶ Βουλευτὴς Ἐπικρατείας κατὰ τὴν μεταπολίτευση.

Τὴν ἔδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας κατέλαβε τὸ 1998 ἡ δεῦτερη γυναίκα ἀκαδημαϊκὸς στὴν ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Κυρία Ἀγγελικὴ Λαΐου. Καθηγήτρια Βυζαντινῆς Ἱστορίας τῶν Πανεπιστημίων Rutgers (1975-1981) καὶ Harvard (ἀπὸ τὸ 1981) καὶ Διευθύντρια ἐπὶ μίᾳ δεκαετίᾳ τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Dumbarton Oaks (1989-1999), Βουλευτὴς Ἐπικρατείας (2000-2002) καὶ Ὑφυπουργὸς Ἐξωτερικῶν (2002), ἡ σημερινὴ κάτοχος τῆς ἔδρας εἶναι εἰδικὴ στὴν ὄψιμη βυζαντινὴ ἱστορία, τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία καὶ τὴν θέση τῆς γυναίκας στὸ Βυζάντιο.

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἔδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας, ἡ Ἀκαδημία προεκήρυξε τὸ 1951 ἔδρα Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ τὴν ὁποία κατέλαβε ὁ **Φαίδων Κουκουλές** (1881-1956, εἰκ. 2), Καθηγητὴς τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ Βίου τῶν Βυζαντινῶν στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1931-1951), τοῦ ὁποίου τὸ ἐξάτομο σύγγραμμα *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς* ἀποτελεῖ καὶ σήμερα, μισὸν αἰῶνα μετὰ τὴν κυκλοφορία του, τὸ βασικὸ βοήθημα γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν. Προηγουμένως ὁ Κουκουλές εἶχε ὑπηρετήσῃ ὡς συντάκτης καὶ ἐν συνεχείᾳ διευθυντὴς στὸ Ἱστορικὸ Λεξικό (1911-1931). Ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της τὸ 1919 μέχρι τὸν θάνατό του τὸ 1956 ὑπῆρξε Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν πού εἶχε τότε μεγάλην ἀπήχηση, καὶ ἐκδότης τῆς ἀνελλιπῶς ἐκδιδομένης Ἐπετηρίδος της⁶.

Τὸ 1982 προκηρύχθηκε ἔδρα τῆς Ἱστορίας τῆς Δύσεως κατὰ τοὺς Μέσους χρόνους ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν, τὴν ὁποία κατέλαβε ὁ **Μανουῖσος**

6. Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΚΓ', 1953 (Κανίσκιον Φαίδωνι Κουκουλέ), σ. ζ'-λγ'.

Μανούσασκας (1914-2003, εἰκ. 3). Συντάκτης καὶ ἐν συνεχείᾳ Διευθυντὴς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1942-1961), ποῦ μετωνομάσθη ἀργότερα σὲ Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἐξελέγη τὸ 1961 Καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων Χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀλλὰ ἀπεσπάσθη τὸ 1966 στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, τὸ ὁποῖο διήρτησε ἐπὶ 16 ἔτη καὶ ἀνέδειξε σὲ ἐρευνητικὸ κέντρο διεθνούς ἀκτινοβολίας. Πολυγραφώτατος, ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἐνετοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ καὶ μὲ τὴν ἔκδοση κειμένων τῆς περιόδου αὐτῆς⁷. Πρῶτος Πρόεδρος τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης (1975-1981), συνέβαλε τὰ μέγιστα στὴν ὁργάνωσή του. Ὡς στέλεχος τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου καὶ ὡς ἀκαδημαϊκός, ὁ Μανούσασκας προσέφερε πολὺτιμες ὑπηρεσίες στὴν Ἀκαδημία ἐπὶ σαράντα συναπτὰ ἔτη.

Ἡ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία ἐκπροσωπήθηκε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἤδη ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της. Πρῶτος κάτοχος τῆς ἑδρας ὑπῆρξε ὁ **Γεώργιος Σωτηρίου** (1881-1965, εἰκ. 5)⁸. Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1924-1952), εἶχε προηγουμένως ὑπηρετήσῃ ὡς Γενικὸς Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τὸ 1923 ἀνέλαβε τὴν ὁργάνωση καὶ διεύθυνση τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Ἡ ἐρευνητικὴ του δραστηριότης περιστράφη κυρίως γύρω σὲ δύο πόλους: ἀφ' ἐνὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴ τέχνη—βασικὲς παραμένουν οἱ δημοσιεύσεις του γιὰ τὶς βασιλικὲς τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν καὶ τὸν Ἅγιο Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης— καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ βυζαντινὰ κατάλοιπα στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή—τὴν Κύπρο, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ κυρίως τὴν Μονὴ τοῦ Σινᾶ, τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσε τὴν

7. Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗ, Ἀπὸ τὸ Ρέθεμον στὴ Βενετία. Ἡ ἐπιστημονικὴ διαδρομὴ τοῦ Μ. Ἰ. Μανούσασκα, *Κρητολογικὰ Γράμματα*, 19, 2004, σ. 259-285. ΑΓΓ. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ-Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗ, Ἀναγραφή δημοσιευμάτων Μανούσου Ἰ. Μανούσασκα, *Θησαυρίσματα*, 34, 2004, σ. 13-68. *Μνήμη Μανούσου Ἰ. Μανούσασκα. Πρακτικὰ Ἡμερίδας*, Ἀθήνα, 15 Ἰανουαρίου 2005, Ἀθήνα 2007.

8. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, Γεώργιος Ἀ. Σωτηρίου, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ΙΔ', 1958-1963 (*Τιμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Ἀγγ. Σωτηρίου*), σ. ε'-ξβ' (σ. 5-62 ἀνατύπου). Βιβλιογραφία Γεωργίου Σωτηρίου, *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* (ἐφεξῆς ΔΧΑΕ), περ. Δ', Δ', 1964-1965, σ. ια'-κδ'.

μοναδική συλλογή εικόνων μαζί με την σύζυγό του βυζαντινολόγο Μαρία Σωτηρίου.

Τόν Σωτηρίου διεδέχθη ὁ Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος (1891-1979, εἰκ. 7), μοναδικὸς Ἔφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μέχρι τὸ 1940 καὶ ἐν συνεχείᾳ Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς (1940-1956) καὶ πρύτανης (1952-1953) τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης⁹. Εἰδικώτατος στὴν χριστιανικὴ εἰκονογραφία, ἀσχολήθηκε ἐπίσης με ἀρχιτεκτονικὴ, τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, καὶ ἔθεσε τὶς βάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης στὴν Ἑλλάδα τῶν εἰκόνων καὶ τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς καὶ μικρογραφίας. Τὸ ὄνομά του θὰ παραμείνει συνδεδεμένο με τὴν Μακεδονία, ὅπου ἄρχισε τὴν σταδιοδρομία του, καὶ στὴν μεσαιωνικὴ τέχνη τῆς ὁποίας ἀφιέρωσε ὀκτὼ μονογραφίες καὶ πληθὸς ἄρθρων.

Ὁ Μανώλης Χατζηδάκης (1909-1998, εἰκ. 8), Ἔφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἐν συνεχείᾳ Γενικὸς Ἔφορος, διεύθυνε ἀπὸ τὸ 1941 μέχρι τὸ 1973 τὸ Μουσεῖο Μπενάκη καὶ ἀπὸ τὸ 1961 τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο¹⁰. Ἀπὸ τὴν πολὺπλευρῆ δραστηριότητά του θὰ ξεχώριζα τὴν διάσωση ἑκατοντάδων εἰκόνων κατὰ τοὺς σεισμοὺς τῆς Ζακύνθου τοῦ 1953 καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν δημιουργία τοῦ Μουσείου Ζακύνθου, τὴν συντήρηση τῶν εἰκόνων τῆς Μονῆς Σινᾶ καὶ τὴν ὀργάνωση τὸ 1964 στὸ Ζάππειον Μέγαρον Διεθνoῦς Ἐκθέσεως Βυζαντινῆς Τέχνης, τῆς σημαντικώτερης μέχρι σήμερα. Θεμελιώδης εἶναι ἡ συμβολὴ του στὴν μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς καὶ ἰδιαιτέρως τῆς Κρητικῆς Σχολῆς. Στὴν Ἀκαδημία ἱδρύσε Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, με ἀρχικὸ σκοπὸ τὴν κατάρτιση Εὐρετηρίου τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖο αὐτὸς ὁραματίσθηκε καὶ ὀργάνωσε. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ὑπῆρξε ἐπὶ μία πενταετία Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

Ὁ σημερινὸς κάτοχος τῆς ἑδρας Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης ὑπηρέτησε ἐπὶ μία δεκαετία (1965-1976) ὡς Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στὴν Δυτικὴ Ἑλλάδα (Ἠπειρο, Δυτικὴ Στερεὰ καὶ Ἴονια Νησιά) καὶ ἀκο-

9. ΔΧΑΕ, περ. Δ', Γ', 1980-1981, σ. ε'-λη'.

10. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Μανώλης Χατζηδάκης, *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανώλη Χατζηδάκη*, Ἀθήνα 1992, σ. 3-7. ΔΧΑΕ, περ. Δ', ΚΒ', 2001, σ. 9-56.

λούθως εξελέγη Καθηγητής Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὅπου διαδέχθηκε τὸν Στυλιανὸ Πελεκανίδη. Τὸ 1987 μετεκλήθη στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου παρέμεινε μέχρι τὴν συνταξιοδότησή του τὸ 1997. Οἱ μελέτες του ἐστιάζονται κυρίως στὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ καὶ στὴν μεσοβυζαντινὴ καὶ παλαιολόγειο ναοδομία.

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1940 προκηρύχθηκε ἔδρα Ἑλληνικῆς Φιλολογίας, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνετο ἡ βυζαντινὴ. Ἐξελέγη τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1941 ὁ **Νίκος Βέης**, ὁ διορισμὸς του ὅμως καθυστέρησε καὶ ἀνέλαβε καθήκοντα μόλις τὸν Ἰούνιο τοῦ μεθεπομένου ἔτους¹¹. Ὁ Βέης (1883-1958, εἰκ. 4) ἦταν διαπρεπῆς βυζαντινολόγος καὶ νεοελληνιστής, καθηγητὴς ἀπὸ τὸ 1925 στὴν ἔδρα Μεσαιωνικῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν¹². Προηγουμένως εἶχε διαμείνει στὸ Βερολίνο πάνω ἀπὸ δέκα χρόνια καὶ ἐκεῖ ἐξέδωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ περιοδικὸ *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*. Κατὰ τὸν ἐλληνοϊταλικὸ πόλεμο ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους πνευματικούς ἀνθρώπους πού μετέβησαν στὸ μέτωπο. Μελέτησε τότε καὶ δημοσίευσε ἀργότερα τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀργυροκάστρου. Κεφαλαιώδης εἶναι ἡ συμβολὴ του στὴν μελέτη τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, καὶ ἰδίως τῶν χειρογράφων των.

Ἡ ἔδρα Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἐπληρώθη 28 χρόνια μετὰ τὴν ἐκδήμια τοῦ Βέη ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας καὶ Φιλολογίας τῶν Πανεπιστημίων Ἀμβούργου καὶ Κιέλου (1960-1969) καὶ Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἀμβούργου (1969-1993) **Ἀθανάσιο Καμπύλη**, ἐκδότη βυζαντινῶν κεμένων, ὅπως τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου

11. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΠΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν κατὰ τὸν πόλεμο, ΠΑΑ, 77Β, 2002, σ. 387-388.

12. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Νίκος Βέης. Μία σκιαγραφία, *Πελοποννησιακά*, Γ'-Δ', 1958-1959, σ. 5-8. Ε. ΒΕΗ-ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Δημοσιεύματα Νίκου Ἀ. Βέη, *Ἑ.ἀ.*, σ. 437-488. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ-ΕΥΓ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Νίκος Ἀ. Βέης (Beès), *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', Α', 1959, σ. 3-10. Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Ὁ Νίκος Ἀ. Βέης (1883-1958) καὶ οἱ παλαιογραφικὲς καὶ ἄλλες ἐργασίες του στὶς Μονὲς τῶν Μετεώρων, *Μετέωρα. Ἐκδρομικὸς καὶ Μορφωτικὸς Ὅμιλος Τρικάλων Ε.Μ.Ο.Τ.*, 55-56, 2002, σ. 11-18.

καί τῆς Ἀλεξιάδος, πού εἶναι συγχρόνως καί διακεκριμένος κλασσικός φιλόλογος¹³. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ πρῶτος κάτοχος τῆς ἑδρας τῆς Νεώτερης Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στήν Ἀκαδημία Λίνος Πολίτης (1906-1982) ἦταν διεθνούς φήμης ἐρευνητής τῆς ἑλληνικῆς —ἀνάγνωθι βυζαντινῆς— παλαιογραφίας¹⁴.

Μεταξὺ τῶν πρώτων ἀκαδημαϊκῶν περιλαμβάνετο ὁ ἀρχιτέκτων Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος (1887-1979, εἰκ. 9), ὁ ὁποῖος ἐλάμπρυνε τὸ ἴδρυμα ἐπὶ 53 συναπτά ἔτη¹⁵. Γόνος ἱστορικῆς οἰκογενείας τῶν Σπετσῶν, ὁ Ὁρλάνδος, πού διετέλεσε ἐπὶ μακρὰ ἔτη Διευθυντῆς Ἀναστηλώσεων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἀνέσκαψε δεκάδες παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν καί ἀνεστήλωσε ἑκατοντάδες βυζαντινῶν μνημείων. Προσωπικότης μὲ πολὺ μεγάλο κῦρος καί ἀκτινοβολία καί χαρισματικὸς δάσκαλος, ὑπῆρξε Καθηγητῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας καί Ρυθμολογίας (1919-1940) καί κατόπιν Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς (1943-1958) τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, καί Καθηγητῆς τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1939-1958). Ὡς Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διηύθυνε οὐσιαστικὰ τὸ ἴδρυμα αὐτὸ ἀπὸ τὸ 1951 μέχρι τὸν θάνατό του. Τέρας ἐργατικότητος, ἔγραψε δεκάδες μονογραφικῶν καί ἑκατοντάδες ἄρθρων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν στοὺς δώδεκα τόμους τοῦ περιοδικοῦ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, πού συνέτασσε ὁ ἴδιος. Ὁ Ὁρλάνδος ἐσφράγισε πραγματικὰ μὲ τὸ ἔργο του τὴν μελέτη τῆς βυζαντινῆς τέχνης καί εἰδικώτερα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στήν Ἑλλάδα κατὰ τὸν μεσοπόλεμο καί τὴν μεταπολεμικὴ περίοδο. Πρόεδρος τὸ 1950 καί Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας ἐπὶ μία δεκαετία (1956-1966), εἶναι καί εὐεργέτης τῆς.

Ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀρχιτέκτονες ἀκαδημαϊκοὺς, ὁ Παῦλος Μυλωνᾶς (1915-

13. I. VASSIS, G. S. HEINRICH, D. R. REINSCH (ἐπιμ.), *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schülern, Kollegen und Freunden*, Berlin-New York 1998, σ. XIII-XV.

14. Ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Λίνος Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σ. θ'-μζ'. Β. ΑΤΣΑΛΟΥ, Λίνος Πολίτης: Ὁ παλαιογράφος, ὁ κωδικολόγος, *Μνήμη Λίνου Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 5-16.

15. *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Α', Ἀθήναι 1965, σ. ια'-μδ'. Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, *Ὁ ἄνθρωπος καί τὸ ἔργον του*, Ἀθήναι 1978.

2005, *είκ. 10*), Καθηγητής τῆς Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἀνωτάτη Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν (1956-1982) καὶ καταξιωμένος δημο-
οιργός (περιορίζομαι νὰ σᾶς θυμίσω τὸ Ξενοδοχεῖο τῆς Πάρνηθος), θὰ μείνει στὴν
ἱστορία κυρίως ὡς ἐρευνητὴς τῆς τέχνης τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τοῦ ὁποίου ἐπὶ δε-
καετίες σχεδίαζε, φωτογράφιζε καὶ μελετοῦσε τὰ μνημεῖα¹⁶. Ἐκτὸς ἀπὸ πολυά-
ριθμα θεμελιώδη μελετήματα γιὰ ἄθωνικά μνημεῖα ὅπως τὸ Πρωτᾶτον καὶ ἡ
τράπεζα τῆς Μεγίστης Λαύρας, τοῦ ὀφείλομε τετράγλωσσο Ἄτλαντα τοῦ
Ἄθωνος. Μεγάλο μέρος τοῦ σχετικοῦ ἀρχείου του ἐκληροδότησε στὸ Κέντρο
Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης τῆς Ἀκαδημίας.

Ὁ προσφάτως ἐκλιπὼν συναδέλφος **Γεώργιος Λάββας** (1935-2006) ἡσχο-
λήθη κυρίως μὲ τὴν ἀρχαία καὶ νεώτερη ἀρχιτεκτονική, ἐχρημάτισε ὅμως ἐπὶ
εἰκοσιπενταετίαν ἐμπειρογνώμων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ἐμελέτησε
τὸν Πανάγιο Τάφο καὶ ἀνέσκαψε ἓνα σημαντικό παλαιοχριστιανικὸ ὀκτάγωνο με-
ταξὺ Ἱεροσολύμων καὶ Βηθλεέμ¹⁷.

Πολλοὶ ἀκαδημαϊκοὶ συνέβαλαν στὴν μελέτη τοῦ Βυζαντίου χωρὶς νὰ κατέ-
χουν ἀντίστοιχες ἔδρες. Ὁ **Σωκράτης Κουγέας** λ.χ. (1876-1966), κάτοχος
τῆς ἔδρας ἀρχαίας ἱστορίας τόσο στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ὅσο καὶ στὴν
Ἀκαδημία, ὑπῆρξε ἐπὶ δεκαετίες διευθυντὴς τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς
Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἔγραψε βιβλία γιὰ τὸν Καισαρείας Ἀρέθα καὶ τὴν ἀνα-
γέννηση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων στὸ Βυζάντιο καὶ μερικὲς ἀπὸ τίς ἀνακοι-
νώσεις του στὴν Ἀκαδημία ἀναφέρονται στὴν βυζαντινὴ ἱστορία¹⁸. Ὁ **Κων-
σταντῖνος Τρυπάνης** (1909-1993, *είκ. 6*), ποὺ τὸ 1974 κατέλαβε τὴν ἔδρα τῆς
ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας, εἶχε διατελέσει Καθηγητὴς τῆς Μεσαιωνικῆς
καὶ Νέας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, ἐξέδωσε μὲ
τὸν Paul Maas τοὺς Ὕμνους τοῦ Ρωμανοῦ καὶ ἡ δημοφιλὴς Ἀνθολογία του τῆς

16. Βιογραφία καὶ βιβλιογραφία του βλ. στὸν ὑπὸ ἐκδόσιν ΚΗ' τόμο τοῦ Δελτίου τῆς Χρι-
στιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

17. Τμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ Καθηγητὴ Γεώργιο Π. Λάββα. Στὸ βέλος τοῦ χρό-
νου, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 13-21, 25-41.

18. Ἑλληνικά, 15, 1957 (Τμητικὸς τόμος Σωκράτους Β. Κουγέα), σ. γ'-ιε'. Δ. ΖΑΚΥΘΗ-
ΝΟΥ, Σωκράτης Κουγέας, ΠΑΑ, 48, 1973, σ. 211*-225*.

έλληνικῆς ποιήσεως κατέστησε γνωστὴ τὴν βυζαντινὴ ποίηση σὲ ἓνα εὐρύτερο διεθνὲς κοινό¹⁹. Ὁ ἀστικολόγος **Παναγιώτης Ζέπος** (1908-1985, εἰκ. 6) ἐπεξεργάσθηκε μὲ τὸν πατέρα του Ἰωάννη Ζέπο νέα ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη ἔκδοση τοῦ ὀκτατόμου *Jus Graecoromanum* τοῦ Zachariae von Lingenthal²⁰. Πολλοὶ ἄλλοι νομικοί, τακτικὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἐκαλλιέργησαν ἐπίσης τὶς βυζαντινὲς σπουδές. Ὁ νομικὸς καὶ οἰκονομολόγος **Ἀλέξανδρος Διομήδης** (1875-1950) συνέγραψε πλῆθος μελετῶν γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου²¹. Θέματα τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου ἀπησχόλησαν συχνὰ τὸν **Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη** (1876-1935)²². Πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ νομικοῦ **Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου** (1881-1966) προωθοῦν τὴν ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου²³. Στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του ὁ **Γεώργιος Μαριδάκης** (1890-1979) συνέγραψε βιβλίο γιὰ τὸ ἀστικὸ δίκαιο στὶς Νεαρές²⁴. Ὁ **Ἰωάννης Σόντης** (1907-1982) εἶχε δημοσιεύσει τὰ Σχόλια Ἀωνόμου γιὰ τοὺς Πανδέκτες²⁵. Ὁ **Μενέλαος Τουρτόγλου** παράλληλα μὲ τὴν μελέτη τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ποὺ εἶναι τὸ κύριο πεδίο τῶν ἐρευνῶν του, ἔχει προαγάγει μὲ μεγάλο ἀριθμὸ συγγραφῶν τὴν ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου²⁶. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος **Χρυσόστομος**

19. C. A. TRYPANIS, *The Penguin Book of Greek Verse*, Harmondsworth 1971. Γιὰ τὸν Τρυπάνη βλ. Ε. Θ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Κωνσταντῖνος Ἰωάν. Τρυπάνης, *Ὄνοματτα*, 9, 1984, σ. LI-LVI.

20. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παναγιώτης Ἰω. Ζέπος (1908-1985), *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 27-28, 1980-1981 (1985), σ. VII-VIII. Α. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, Παναγιώτης Ἰω. Ζέπος, Ἡ σταδιοδρομία καὶ τὸ ἔργο του, ἔ.ἀ., σ. IX-XXXV. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον τοῦ Παναγιώτη Ζέπου, *Πελοποννησιακά*, ΠΗ', 1989-90, σ. 259-265.

21. Βλ. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Διομήδη, *Νέα Ἔστια*, 50, 1951, σ. 1049-1118.

22. N. BEËS, André Andréadès, *Byzantion*, X, 1935, σ. 803-807. Α. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Ἔργα*, ΠΙ, Ἀνάλεκτα, Ἀθήναι 1940, σ. 409-429.

23. *Τόμος πρὸς τιμὴν Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου ἐπὶ τῇ τεσσαρακονταετηρίδι τῆς καθηγεσίας του*, Ἀθήναι 1959, σ. 515-524.

24. Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν*, Ἀθήναι 1922.

25. J. SONTIS, *Die Digestensumme des Anonymos*, Heidelberg 1937.

26. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα ἱστορίας ἑλληνικοῦ δικαίου*, Ἀθήναι-Κομοτηνὴ 1984 κ.έ.

Παπαδόπουλος (1868-1938) εξέδωσε βιβλία για την ιστορία των εκκλησιῶν Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ ἄλλων²⁷, καὶ ὁ διάδοχός του **Χρυσανθος Φιλίππιδης** (1881-1949) ὀγκῶδες σύγγραμμα γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος²⁸. Ὁ **Δημήτριος Καμπούρογλου** (1852-1942), κάτοχος ἑδρας λογοτεχνίας, ἔγραψε βιβλία γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ Ἀθήνα²⁹. Ὁ ἱστορικός τῆς ἱατρικῆς **Ἀριστοτέλης Κούζης** (1872-1961) ἀσχολήθηκε σὲ πολλὲς μελέτες τοῦ μὲ τὴν ἱατρικὴ στὸ Βυζάντιο καὶ ἐξέδωσε ἔργα Βυζαντινῶν ἱατρῶν³⁰.

Στοὺς 80 ὀγκῶδεις τόμους τῶν *Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, εἶναι δημοσιευμένες δεκαδὲς ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων, βιβλιοπαρουσιάσεων καὶ πανηγυρικῶν λόγων τῶν μελῶν τῆς, ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ τὸ Βυζάντιο.

Ὁ μεσαιωνικός Ἑλληνισμός στάθηκε πηγὴ ἐμπνεύσεως γιὰ πολλοὺς ἀκαδημαϊκοὺς λογοτέχνες καὶ καλλιτέχνες. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴν «Πριγκιπέσσα Ἰζαμπά» καὶ τὰ θεατρικὰ ἔργα «Αὐτοκράτωρ Μιχαήλ», «Ὁ σταυρὸς καὶ τὸ σπαθί» καὶ «Θεοφανὴ» τοῦ **Ἀγγέλου Τερζάκη** (1907-1978), τοὺς «Τελευταῖους Γαληνοτάτους» τοῦ **Ἀγγέλου Βλάχου** (1915-2003), τὴν ὄπερα «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος» τοῦ **Μανόλη Καλομοίρη** (1883-1962), τὸν «Διγενῆ Ἀκρίτα» καὶ τὸ «Ρέχβιερ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα» τοῦ **Πέτρου Πετρίδη** (1892-1977), καὶ ἕναν ἔφιππο χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ὕψους 4,50 μέτρων, τὴν κατασκευὴ τοῦ ὁποῖου ἀνέθεσε ἡ Ἀκαδημία τὸ 1981 στὸ μέλος τῆς κορυφαῖο γλύπτη **Γιάννη Παππᾶ** (1913-2005), καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔχει εὐρε-

27. Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Ἐναῖσιμα ἐπὶ τῇ τριακοστῇ πέμπτῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1931, σ. 1-23.

28. Γ. ΤΑΣΟΥΔΗ, *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσανθος ὁ ἀπὸ Τραπεζοῦντος. Ἡ ἐθνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ δράσις τοῦ 1926-1949 (ἐκ τοῦ ἀρχείου του)*, Ἀθῆναι 1972, σ. 467-534.

29. Ἡ ὀγδοηκονταετηρὶς τοῦ Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Νέα Ἑστία*, 12, 1932, σ. 1124-1162. Δ. ΤΡΟΒΑ, *Δημ. Καμπούρογλου. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθῆναι 1981. Ν. ΛΟΓΡΟΥ, *Ἡ Πλάκα τοῦ Δημητρίου Γρ. Καμπούρογλου*, ΠΑΑ, 58B, 1983, σ. 23-45.

30. Κ. ΜΟΥΤΟΥΣΗ, *Ἀριστοτέλης Κούζης (1872-1961), Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Α', 1960-1961, σ. 561-565.

31. *Γιάννης Παππᾶς. Γλυπτικὴ*, Ἐκδόσεις Ἀδάμ, χ.χ., σ. 382-389. Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ γλυπτικὴ τοῦ Γιάννη Παππᾶ. Μία γλυπτικὴ προσωπικῶν ἀναζητήσεων, μνημειακῶν τύπων, ἐλευθέρων συνδυασμῶν, πολλαπλῶν κατευθύνσεων καὶ ἐκφραστικῶν διατυπώσεων*, ΠΑΑ, 79B, 2004, σ. 229-

θει κατάλληλη θέση στην Ἀθήνα ἢ τὴν Θεσσαλονίκη³¹ (εἰκ. 11). Ἡ χύτευσις ὁλοκληρώθηκε τὸ 1996. Προτάθηκε νὰ στηθεῖ στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, πρὸς τὴν Λεωφόρο Βασιλέως Κωνσταντίνου, ἡγέρθησαν ὅμως ἀντιρρήσεις ἐπειδὴ ἔχει ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο ἡ δημιουργία ἐκεῖ χώρου σταθμεύσεως αὐτοκινήτων. Τὰ χρόνια περνοῦσαν, καὶ πρὸ τῆς ἀδυναμίας ἐξευρέσεως χώρου ἀποδεκτοῦ ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη, ἡ Ἀκαδημία προσέφερε τὸ ἐπιβλητικὸ αὐτὸ ἔργο στὸν Δῆμο Θεσσαλονίκης. Ἡ δωρεὰ ἔγινε ἀποδεκτὴ καὶ ἐπροτάθη ἡ τοποθέτηση τοῦ ἀνδριάντος ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Φιλοσοφικὴ Σχολή, τὴν θέση ὅμως δὲν ἐνέκρινε ἡ 9ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, ἐπειδὴ ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ θὰ παρενεβάλλετο στὸν νοητὸ ἄξονα μεταξὺ τοῦ κτηρίου τῆς Φιλοσοφικῆς καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ροτόντας. Πρὸ τῆς ἀδυναμίας ἐξευρέσεως κοινῶς ἀποδεκτῆς θέσεως καὶ στὴν συμπρωτεύουσα, ἡ Ἀκαδημία ἀνεκάλεσε τὴν δωρεὰ τῆς. Τελικῶς ὁ ἀνδριάνς θὰ στηθεῖ σὲ τοποθεσία ἔξω ἀπὸ τὴν Σπάρτη, στὸν δρόμο πρὸς τὸν Μυστρά, ἔδρα τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ ὅταν διαφέντευε τὸ Δεσποτᾶτο τοῦ Μωρέως.

Ἡ Ἀκαδημία ἐτίμησε πολλοὺς Ἕλληνας καὶ ξένους βυζαντινολόγους μὲ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ προσέδρου ἢ ἀντεπιστέλλοντος μέλους ἢ τοῦ ξένου ἐταίρου. Ἔτσι, μεταξὺ τῶν ξένων ἐταίρων τῆς καταλέγονται οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Βυζαντίου Charles Diehl, Henri Grégoire, Franz Dölger, Paul Lemerle, Georgije Ostrogorsky καὶ Gilbert Dagron, οἱ φιλόλογοι Gyula Moravcsik, Bruno Lavagnini, Hans-Georg Beck καὶ Herbert Hunger, καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης Gabriel Millet, Svetozar Radojčić καὶ André Grabar. Στὰ ἀντεπιστέλλοντα μέλη καταλέγονται οἱ ἱστορικοὶ Ξενοφῶν Σιδερίδης, William Miller, Ἰωάννης Βογιατζίδης, Κωνσταντῖνος Μέρτζιος, Vitalien Laurent, Sir Steven

230. Ὁ ἀνδριάνς εἶναι ψηλότερος ἀπὸ τὰ ἔφιππα μνημεῖα τοῦ Κολοκοτρώνη, ἔργο τοῦ Λαζάρου Σώχου, ὕψους 4 μέτρων, καὶ τοῦ Καραϊσκάκη τοῦ Μιχάλη Τόμπρου, ὕψους 4,40 μέτρων, καὶ χαμηλότερος μόνο ἀπὸ τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνο στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως, ὕψους 5,80 μέτρων καὶ ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο στὴν παραλία τῆς Θεσσαλονίκης (6,15 μ.). Εὐχαριστῶ τὸν κ. Γιάννη Γαλερίδη γιὰ τὴν παροχὴ τῶν στοιχείων αὐτῶν.

32. Γιὰ τὸν Runciman, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς Browning καὶ Woodhouse βλ. μεταξὺ ἄλλων *Τρεῖς Βρεταννοὶ μελετητὲς τῆς αἰγῆλης τοῦ Βυζαντίου*, Ἀθήνα 2004.

Runciman³², Ἑλένη Γλύκατζη-Ahrweiler, Agostino Pertusi, Μιλτιάδης Ἀνάστος, Παναγιώτης Χαρανής, Dimitri Obolensky, Chris Woodhouse, Hratch Bartikian, Νίκος Οἰκονομίδης, Σπύρος Βρυώνης, Αἰμίλιος Ταχιάος, Ljubomir Maksimović καὶ Johannes Koder, οἱ φιλόλογοι Dir Hesselring, Δημοσθένης Ρουσσός, Στίλπων Κυριακίδης, Σοφία Ἀντωνιάδου, Giuseppe Schirò, Μανόλης Κριαρᾶς — ἡ ἐκδότης τοῦ πολυτόμου Λεξικοῦ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδου Γραμματείας, πού ἐόρτασε τὸ 2006 τὴν ἑκατοστὴ ἐπέτειο τῶν γενεθλίων του—, Robert Browning, Enrica Follieri, Vincenzo Rotolo καὶ Antonio Garzya, οἱ παλαιογράφοι Jean Irigoien καὶ Boris Fonkič, ἡ νομισματολόγος Cécile Morrisson, οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ ἱστορικοὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης Vojislav Djurić, Νικόλαος Μουτσόπουλος, Otto Demus, Kurt Weitzmann, Γιώργος Γαλάβαρης, Jean-Pierre Sodini καὶ Gojko Subotić. Ὁ πολυγραφώτατος μεσαιωνολόγος καὶ μέγας χαρτοφύλαξ τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου Μανουὴλ Γεδεών (1851-1943) εἶχε ἐκλεγεῖ πρόεδρος μέλος τῆς Ἀκαδημίας (1929)³³.

Στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι προσηρτημένα διάφορα Κέντρα καὶ Γραφεῖα Ἑρευνῶν. Ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα εἶναι τὸ **Κέντρον Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ**, τὸ ὁποῖο ἰδρύθη τὸ 1930 μὲ τὴν ὀνομασία Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον, μὲ σκοπὸ τὴν σύνταξιν Λεξικοῦ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Σωτῆρος μέχρι τοῦ 1800³⁴. Σύντομα τὸ εὐρὸ αὐτὸ χρονικὸ πλαίσιο περιορίσθηκε στοὺς μετὰ τὴν Ἑλωση χρόνους, ἀπεφασίσθη ὅμως ἡ συγκέντρωση πάσης γλωσσικῆς ἢ ἱστορικῆς πληροφορίας μὲ συστηματικὴ ἀποδελτίωση τῶν πηγῶν τῆς περιόδου 1453-1821. Παρὰ τὴν μετατόπισιν αὐτῆ τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Κέντρου πρὸς τὴν μετὰ τὴν Ἑλωση περίοδο, πολλὰ αὐτοτελεῖ δημοσιεύματα τῶν ἐρευνητῶν του ἀλλὰ καὶ ἄρθρα στὰ περιοδικὰ πού ἐκδίδει —ἀρχικὰ τὴν *Ἐπετηρίδα τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* καὶ σήμερα τὰ *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*— ἀναφέρονται σὲ βυζαντινὰ θέματα. Μνημο-

33. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΑΗ, Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών. Ἀναλυτικὴ ἀναγραφὴ, *Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 19-20, 1969-1970, σ. 5-121.

34. *Τὸ Κέντρον Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἰδρυση, λειτουργία, ἐρευνητικὲς δραστηριότητες*, δημοσιεύματα, Ἀθήνα 2003.

νεύω ένδεικτικά τούς καταλόγους τών χειρογράφων κωδίκων τών Μονών τών Μετεώρων και τής Μονής Δουσίκου, πολλοί άπό τούς όποιους είναι βυζαντινοί, κύριος συγγραφεύς τών όποιών είναι ό Καθ. Δημήτριος Σοφιανός, μονογραφία για τά βυζαντινά Χαράγματα του Παρθενώνος τών Όρλάνδου και Βρανούση, και τήν έκδοση του λόγου προς τόν αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο του Μανουήλ Χρυσολωρά άπό τούς Πατρινέλη και Σοφιανό.

Τό Κέντρο Έρεύνης τής Έλληνικής και Λατινικής Γραμματείας εκδίδει τήν Series Atheniensis του Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τούς βυζαντινούς φιλοσόφους τής σειράς Corpus Philosophorum Medii Aevi (άπό τό 1984) και Βυζαντινά σχόλια στον Άριστοτέλη (άπό τό 1994). Οί δύο τελευταίες σειρές εκδίδονται υπό τήν αιγίδα τής Διεθνούς Άκαδημαϊκής Ένώσεως. Έχουν ήδη εκδοθεί ένδεκα τόμοι του Corpus Philosophorum και τρεις τών Βυζαντινών Σχολίων στον Άριστοτέλη. Στην σειρά Πονήματα του ίδιου Κέντρου περιλαμβάνεται δίτομη πραγματεία του Ίωάννου Τελέλη για τά Μετεωρολογικά φαινόμενα και τό Κλίμα στο Βυζάντιο.

Τό Κέντρο Έρευνας τής Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης καταρτίζει εύρετήριο τών βυζαντινών τοιχογραφιών τής Ελλάδος. Έχει ήδη δημοσιευθεί Εύρετήριο τών Βυζαντινών Τοιχογραφιών τών Κυθήρων τών Μανόλη Χατζηδάκη και Ίωάννας Μπίθα, και προχωρεί ή τεκμηρίωση για τήν έκδοση εύρετηρίων τών Δωδεκανήσων, τών Νήσων του Ίονίου και τής Άνατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, ένω εύοίωνες είναι οί προοπτικές για νά περιληφθεί στο Εύρετήριο ή Δυτική Κρήτη. Οί εργασίες του Εύρετηρίου δέν προχωρούν μέ τήν επιθυμητή ταχύτητα διότι και πολυδάπανες και χρονόβóρες είναι, και εξαρτώνται έν πολλοίς άπό τίς δυνατότητες τής Άρχαιολογικής Ύπηρεσίας του Κράτους, που διαχειρίζεται τά μνημεία. Έτσι τό Εύρετήριο τών Ίονίων Νήσων έχει παγώσει λόγω άδυναμίας τής άρμοδίας Έφορείας Άρχαιοτήτων νά άποκαλύψει και νά συντηρήσει πολλές άπό τίς τοιχογραφίες τής Ζακύνθου και τής Κεφαλληνίας. Τό Κέντρο έχει αναλάβει και τόν συντονισμό τής εκδόσεως αναλόγων Εύρετηρίων σε άλλες χώρες, στα πλαίσια τής Διεθνούς Άκαδημαϊκής Ένώσεως. Η προσπάθεια αυτή προχωρεί μέ βήμα σημειωτόν, και αυτό όχι έξ αίτίας δικής μας υπαιτιότητας. Τό κυπριακό πρόγραμμα δέν έχει παρουσιάσει επί δεκαετίες καμία πρόοδο, τό βουλγαρικό εύρετήριο άντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες, και ό πρώτος τόμος του Εύρετηρίου τής Ίταλίας, έτομος άπό έτών, δέν τυπώνεται λόγω περικοπής κάθε σχετικής πιστώσεως. Τόν Νοέμβριο του 2003

οργανώσαμε συνάντηση εκπροσώπων τῶν χωρῶν πού δὲν μετεῖχαν στὸ πρόγραμμα καὶ ὅπου σώζονται βυζαντινὲς τοιχογραφίες, ἡ ὁποία εἶχε θεωρηθεῖ ὡς πανάκεια ἀπὸ μὴ γνωρίζοντας τὰ πράγματα. Ὅπως προεβλέπετο, κανεὶς ἀπὸ τοὺς μετασχόντας φορεῖς δὲν προθυμοποιήθηκε νὰ μετάσχει στὸ πρόγραμμα³⁵.

Τὸ Κέντρο Ἔρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης ἐκδίδει ἀκόμη ἀνὰ πενταετίαν δίγλωσση Βιβλιογραφία τῶν ἐλληνικῶν δημοσιευμάτων γιὰ τὴν Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη καὶ ὁργανώνει κάθε χρόνο ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση εἰς μνήμην τοῦ ἰδρυτοῦ του Μανόλη Χατζηδάκη, ἡ ὁποία ἐν συνεχείᾳ τυπώνεται σὲ αὐτοτελὲς τεῦχος.

Στὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ δύο ἄλλων κέντρων, τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, καὶ ἀπὸ τὸν τόμο 10-11 Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, 34 τόμοι, 1948-1998) καὶ τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Φιλοσοφία, 35 τόμοι 1971-2005), ἔχουν δημοσιευθεῖ πολλὲς μελέτες πού ἀναφέρονται στὸ βυζαντινὸ δίκαιο καὶ τὴν βυζαντινὴ φιλοσοφία. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μετέχει κατόπιν ἐνεργειῶν τοῦ πρώην προέδρου κ. Κονομητῆ σὲ δύο προγράμματα τῆς Διεθνοῦς Ἀκαδημαϊκῆς Ἐνώσεως σχετικὰ μὲ τὸ Βυζάντιο: στὰ Monumenta Palaeographica Medii Aevi μὲ τόμο γιὰ τὰ χρονολογημένα χειρόγραφα τῶν ἀθηναϊκῶν Βιβλιοθηκῶν, καὶ στὰ Monumenta Musicae Byzantinae μὲ τὴν ἔκδοση ἑνὸς μουσικοῦ χειρογράφου τῆς Ἑθνικῆς μας Βιβλιοθήκης τοῦ ἔτους 1453.

Τὸ μόνον ἐπιστημονικὸ ἴδρυμα πού ἔχει ἀξιωθεῖ νὰ ἰδρύσει στὸ ἐξωτερικὸ τὸ ἐλληνικὸ κράτος εἶναι τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας³⁶. Μὲ τὸν ἰδρυτικὸ του νόμο τοῦ 1951 τὸ Ἰνστιτοῦτο ἀποτελεῖ νομικὸ πρόσωπο δημοσίου δικαίου καὶ ὑπάγεται στὴν ἀρμοδιότητα τῶν Ὑπουργείων Ἐξωτερικῶν καὶ Παιδείας, στὴν τριμελῆ ὅμως ἐποπτικὴ

35. P. L. VOCOTOPoulos, Le Corpus de la Peinture Monumentale Byzantine: Bilan et Perspectives, *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21-26 August 2006*, I, σ. 150-151.

36. Χρ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας. Πενήντα χρόνια ἐπιστημονικῆς διαδρομῆς, 1955-2005, Ἀθήνα 2005.

του επιτροπή προεδρεύει μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὁ Διευθυντής του ἐκλέγεται ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία καὶ ὁ διαγωνισμὸς προσλήψεως ἐρευνητῶν τοῦ Ἰνστιτούτου διεξάγεται μερίμνη τῆς Ἀκαδημίας. Μεταξὺ τῶν ἀκαδημαϊκῶν ποὺ διετέλεσαν πρόεδροι τῆς Ἐποπτικῆς Ἐπιτροπῆς καταλέγονται οἱ βυζαντινολόγοι Κωνσταντῖνος Ἀμαντος (1957-1960), Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος (1961-1978), Διονύσιος Ζακυθηνός (1979-1982) καὶ Μανόλης Χατζηδάκης (1989). Σκοποὶ τοῦ Ἰνστιτούτου εἶναι ἡ προαγωγή τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν σπουδῶν διὰ τῆς μελέτης α) τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους, ὡς οὗτος προβάλλεται ἐν τοῖς ἀρχαίοις τῆς Ἰταλίας, καὶ β) τῶν σχέσεων μεταξὺ Βυζαντίου, νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ καὶ Δυτικοῦ κόσμου, καθὼς καὶ ἡ μελέτη τῶν ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν πολιτισμῶν τῆς Δύσεως καὶ ἡ ἔρευνα καὶ δημοσίευσις σχετικῶν κειμένων. Διευθνταὶ τοῦ ἰδρύματος αὐτοῦ, ποὺ μὲ τὴν πολὺπλευρῆ δράση του τιμᾷ τὴν Ἑλλάδα στὸ ἐξωτερικόν, διετέλεσαν μεταξὺ ἄλλων ἡ Καθηγήτρια Σοφία Ἀντωνιάδου, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας, ποὺ ἔθεσε τίς βάσεις τῆς λειτουργίας του (1955-1966), καὶ ὁ Διευθυντής τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου καὶ ἐν συνεχείᾳ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μανούσος Μανούσακας (1966-1982), ἀντεπιστέλλον καὶ ἐν συνεχείᾳ τακτικὸν μέλος καὶ πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας.

Πέραν τῶν βυζαντινοῦ ἐνδιαφέροντος δημοσιευμάτων διαφόρων κέντρων τῆς Ἀκαδημίας, στὰ ὁποῖα ἀναφέρθηκα προηγουμένως, στὸ ἀξιολογώτατο ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ Ἰδρύματος περιλαμβάνονται δεκάδες τόμων ποὺ προάγουν σημαντικὰ τίς μεσαιωνικὰς σπουδὰς. Δὲν μπορῶ νὰ ἀπαριθμῆσω ὅλους τοὺς σχετικούς τίτλους. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι στὴν σειρά τῶν *Πραγματειῶν* τῆς Ἀκαδημίας ἐξεδόθησαν μεταξὺ ἄλλων τὰ *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου* τοῦ Γεωργίου Σωτηρίου, ἡ μονογραφία τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, ὁ *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* τοῦ Λίνου Πολίτη, τὰ *Ἀφρικανοβυζαντινὰ* τοῦ Κυπρίου ἱστορικοῦ Θεοδώρου Παπαδοπούλλου καὶ οἱ *Μελέτες γὰρ τὸ Ποινικὸ Δίκαιον τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων* (*Studien zum Strafrecht der Ekloge*) τοῦ Bernhard Sinogowitz· στὴν σειρά *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας* τὰ *Βραχέα Χρονικά* τοῦ Σπυριδῶνος Λάμπρου· καὶ ἐκτὸς σειράς ὁ τρίτομος *Κατάλογος μικρογραφῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* τῶν Ἄνας Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου καὶ Χρι-

στίνας Τουφεξή-Πιάσχου, τὸ βιβλίο τοῦ ἀραβολόγου Βασιλείου Χρηστίδη γιὰ τὴν Κατάκτηση τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἄραβες, καθὼς καὶ ἡ μελέτη τοῦ Κωνσταντίνου Μητῶ *Ἡ γλῶσσα τῶν δημοσιευμένων μεσαιωνικῶν ἐγγράφων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας.*

Τελειώνοντας, μεταξύ τῶν συνεδρίων ποὺ κατὰ καιροὺς ὀργανώνει ἡ Ἀκαδημία, ὀφείλω νὰ μνημονεύσω ἰδιαίτερος τὸ συνέδριο ποὺ ἔγινε τὸ 2004 κατόπιν πρωτοβουλίας τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ Κας Ἀγγελικῆς Λαῖου γιὰ τὴν Τετάρτη Σταυροφορία καὶ τίς ἐπιπτώσεις της, τὸ ὁποῖο ἐσημείωσε πολὺ μεγάλη ἐπιτυχία. Ὁ σχετικὸς μὲ τὴν ἱστορία τόμος τῶν πρακτικῶν ἐκυκλοφόρησε πέρυσι, ἐνῶ ὁ σχετικὸς μὲ τὴν τέχνη κυκλοφορεῖ ὀσονούπω.

Ἀπὸ ὅσα μὲ κάθε δυνατὴ συντομία σᾶς ἐξέθεσα, βγαίνει νομίζω ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν κατὰ τὴν πρώτη ὀγδοηκονταετία της δέχθηκε στοὺς κόλπους της κορυφαίους ἐκπροσώπους τῆς βυζαντινολογίας καὶ προώθησε σημαντικά, μὲ τὰ ἐρευνητικά της κέντρα καὶ μὲ μεγάλο ἀριθμὸ δημοσιευμάτων, τὴν μελέτη τοῦ ἑνδοξοῦ μας βυζαντινισμοῦ. Οἱ προϋποθέσεις ὑπάρχουν ὥστε ἡ μελέτη καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ μεσοχρονίου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸ πρῶτο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς χώρας νὰ συνεχισθεῖ τίς ἐπόμενες δεκαετίες μὲ ἀκόμη ἐντονώτερο ρυθμὸ.

Είχ. 1. Κωνσταντίνος Ἀμανός

Είχ. 2. Φαίδων Κουκουλές

Είχ. 3. Μανούσος Μανούσας

Είχ. 4. Νίκος Βέης

Είκ. 5. Ὁ Γεώργιος καὶ ἡ Μαρία Σωτηρίου ἐνῶ καταγράφουν τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Ἔφεσο, κατὰ τὴν πρόσκαιρη ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἰωνίας (1922).

Είχ. 6. 'Από τήν έναρξη του ΙΕ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου στήν αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου 'Αθηνών (5 Σεπτεμβρίου 1976): Στο βήμα ό ακαδημαϊκός Διονύσιος Ζακυθινός, Πρόεδρος τής Διεθνούς 'Ενώσεως Βυζαντινών Σπουδών. Στο προεδρείο οί ακαδημαϊκοί Κωνσταντίνος Τρυπάνης, 'Υπουργός Πολιτισμού και 'Επιστημών, και Παναγιώτης Ζέπος, Πρόεδρος τής 'Οργανωτικής 'Επιτροπής του Συνεδρίου, και ό Πρύτανης του Πανεπιστημίου 'Αθηνών Νικόλαος Ματσανιώτης.

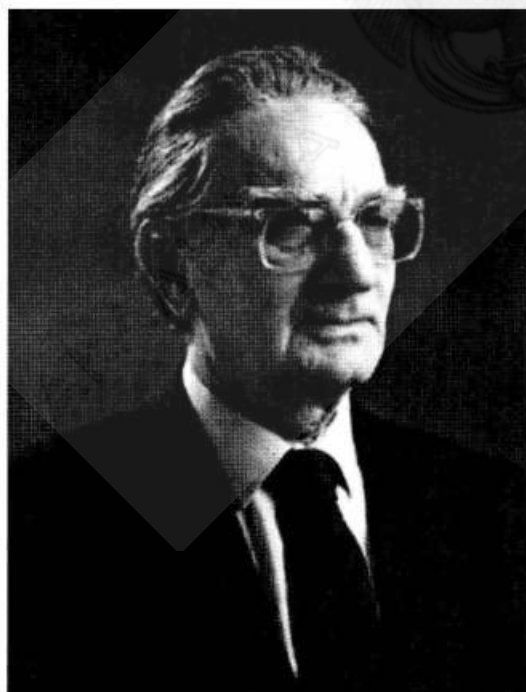
Εικ. 7. Άνδρέας Ευγγόπουλος

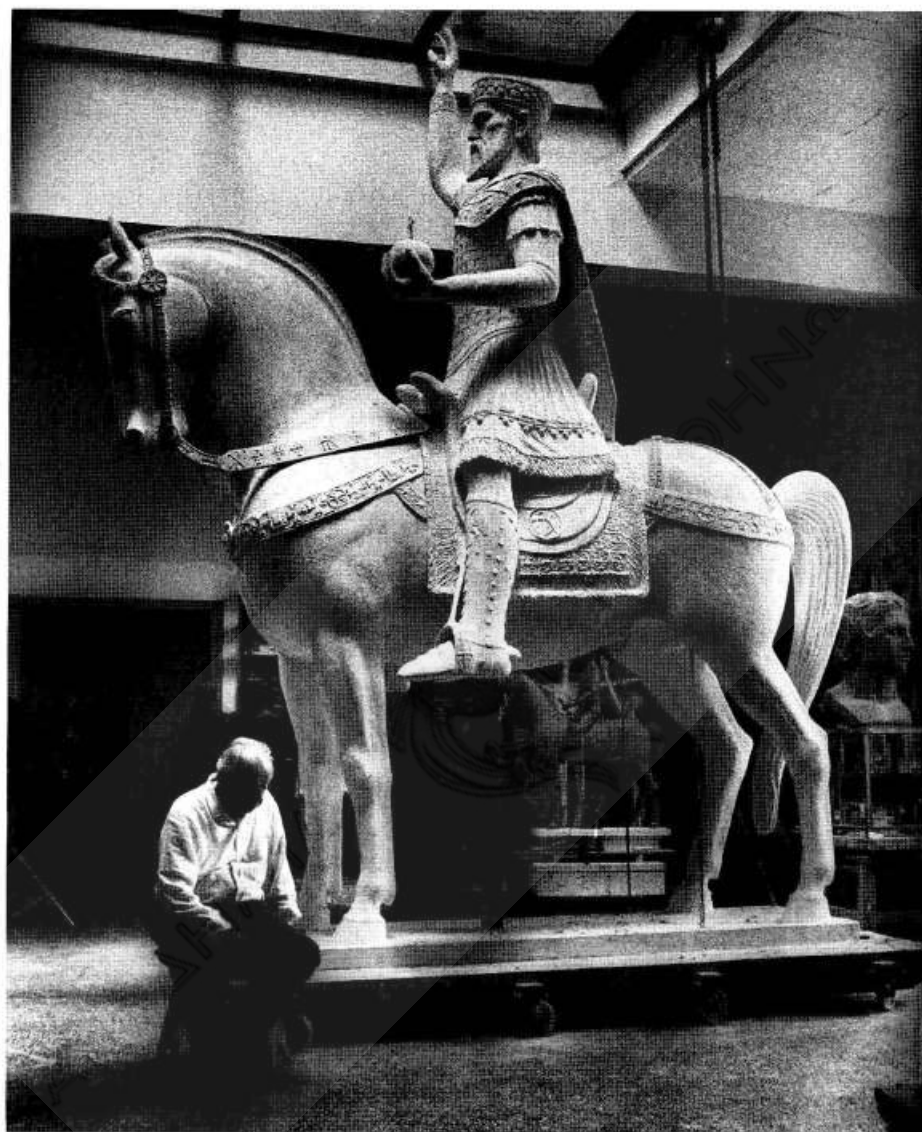
Εικ. 8. Ό Μανόλης Χατζηδάκης στα έγγραμια
της μεγάλης έκθεσης «Η βυζαντινή τέχνη
τέχνη ευρωπαϊκή» (Ζάππειον Μέγαρον, 1
Άπριλίου 1964).

Είκ. 9. Άναστάσιος Όρλάνδος

Είκ. 10. Παύλος Μυλωνάς

Είχ. 11. Ὁ Γιάννης Παππᾶς μπροστὰ στὸν ἑφιππο ἀνδριάντα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, πρὶν ἀπὸ τὴν χύτευσή του.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18^{ΗΣ} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2007

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ἡ ἀρχὴ τῆς πόλεως καὶ τῆς μόνιμης ἀγορᾶς στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Ἡ ἀνακοίνωση πού ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω κατὰ τὴ σημερινὴ δημόσια συνεδρίαση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀντλεῖται ἀπὸ ἡμιτελὴ μονογραφία μου περὶ τῆς γενέσεως τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐνάρξεως λειτουργίας μόνιμης ἀγορᾶς κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλις ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ θέματα πού μὲ ἀπασχόλησαν ὡς ἐρευνητὴ. Μεταξὺ τοῦ 1980 καὶ τοῦ 1989 ἐπιδόθηκα ἀποκλειστικὰ στὴ μελέτη τοῦ τύπου τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κράτους, πού ὀνομάσθηκε ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του πόλις, σὲ συνδυασμὸ ὅμως μὲ τὸν τύπο οἰκισμοῦ πού ἐπίσης δηλωνόταν μὲ τὴν ἴδια λέξη. Τὸ προῖον τῆς ἐρευνᾶς μου γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κράτος τύπου πόλεως, δημοσιεύθηκε τὸ 1989 μὲ τὸν τίτλο *The Polis-state: Definition and Origin* (= Μελετήματα, 4), ἐνῶ ἡ παράλληλη μονογραφία μου γιὰ τὴν ἐμφάνιση οἰκισμῶν μὲ χαρακτηριστικὰ πόλεως, σύμφωνα μὲ τὰ μόντερνα κριτήρια, ἦταν ἀδρὰ ἐπεξεργασμένη.

Ὅταν συζητοῦμε περὶ πόλεως, εἴτε ὡς μορφῆς κράτους εἴτε ὡς οἰκισμοῦ μὲ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ, καὶ περὶ ἀγορᾶς, οἱ ἑλληνόφωνοι πρέπει νὰ εἴμαστε ἐξαιρετικὰ προσεκτικοί, ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ λέξεις ἔχουν ἀλλάξει σημασίες ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐμφανίσεώς τους ἕως σήμερα.

* M. SAKELLARIOU, *La naissance de la ville et du marché permanent dans l'Antiquité grecque.*

“Όταν ἡμεῖς λέμε ἢ ἀκοῦμε «πόλη» σήμερα, ἐννοοῦμε κάτι πού ἄλλοι λαοὶ ὀνομάζουν “ville”, “town”, “Stadt” καὶ οὕτω καθεξῆς· καὶ ὅταν λέμε ἢ ἀκοῦμε «ἀγορά», ἐννοοῦμε κάτι πού ἄλλοι λαοὶ ὀνομάζουν “market”, “Markt”, “marché”, “mercato” καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἄλλὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ λέξις πόλις δὲν σήμανε ποτὲ ἀποκλειστικῶς “ville”, “town”, “Stadt” καὶ ἡ λέξις ἀγορά ἀπέκτησε καθυστερημένα τὴ σημασίαν “market”, “Markt”, “marché”, “mercato”, καὶ τοῦτο διατηρώντας πάντοτε καὶ τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τῆς.

Ἐὰν προσέξουμε τὰ δεδομένα ἐγγύτερα, ἀρχίζοντας μὲ τίς σημασίας τῆς λ. πόλις.

Ἡ πληρέστερη διερεύνησις τῶν σημασιῶν αὐτῆς τῆς λέξεως ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ὀμιλοῦντα στὸ ἔργο πού προμνημόνευσε, συγκεκριμένα στίς σελ. 27 ἕως 290. Συνοψίζω τοὺς κυριότερους σταθμοὺς τῆς ἐξελίξεως αὐτῶν τῶν σημασιῶν ἀπὸ τὴν ἀπώτατη ἀρχαιότητα μέχρι καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων:

Ἡ ἀρχικὴ (ἰνδο-εὐρωπαϊκὴ) σημασία τῆς λ. πόλις εἶναι «ὄχυρὴ θέσις», φυσικὴ ἢ τεχνητή. Στὰ ὀμηρικὰ ἔπη, ἀλλὰ καὶ σὲ πρῶιμα ἀττικὰ κείμενα, σημαίνει «ἀκρόπολις». Ἐπειτα ἡ σημασία «οἰκισμὸς παρὰ τὴν ἀκρόπολις», ἀκόμη καὶ ἂν ὁ ἴδιος μένει ἀνοχύρωτος γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Ἐὰν θυμηθοῦμε ὅτι ἡ Ἀθήνα τειχίσθηκε μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, ἡ Σπάρτη κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν.

Ἐν τῷ μεταξύ ὅμως ἡ λ. πόλις ἐπεκτείνεται πέραν τοῦ πεδίου τῶν οἰκιστικῶν ἐννοιῶν: στὸ πολιτικόν. Πράγματι, τὸν ὄγδοον καὶ τὸν ἕβδομον αἰῶνα π.Χ. ἀποκτᾶ διαδοχικὰ τίς ἀκόλουθες νέες σημασίες:

— «αὐτοδιοίκητη κοινότητα προσδιοριζομένη ἀπὸ τὴν σχέσιν τῆς μὲ ἓνα οἰκισμὸν πόλιν»,

— «κράτος δημιουργημένον ἀπὸ μιὰ τέτοια κοινότητα»,

— «ἐκκλησία τοῦ δήμου σὲ κράτος χαρακτηριζόμενον μὲ τὴν λ. πόλις»,

— «ἕδαφος κράτους χαρακτηριζομένου μὲ τὴν ἴδια λέξιν».

Τὸν ἕκτον αἰῶνα π.Χ. δημιουργεῖται ὁ ὅρος ἄκρα πόλις πού ἐξελίσσεται σὲ ἀκρόπολις, ἐνῶ ἡ λ. πόλις διατηρεῖ ὅλες τίς ἀνωτέρω σημασίες.

Τὸν τέταρτον αἰῶνα π.Χ. ἐμφανίζονται μαρτυρίαι ἐπεκτάσεως τῶν ἐννοιῶν τῆς λ. πόλις πέραν τῶν δύο προηγουμένων ἐννοιολογικῶν πεδίων — τοῦ πρωτογενοῦς οἰκιστικοῦ καὶ τοῦ δευτερογενοῦς πολιτικοῦ — σὲ ἓνα πεδίον λογικῶς ἀντίθετον καὶ πρὸς τὰ δύο, ἀφοῦ δηλώνει «χωρὲς», π.χ. τὴ Σικελία.

Σὲ καμμία φάσιν τῆς ἱστορίας τῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ λ. πόλις δὲν σήμανε ἀποκλειστικὰ τὸν οἰκισμὸν ὅπου λειτουργοῦσε μόνιμη κανονικὴ ἀγορά, ἐνῶ οἱ νέοι Ἕλληνες χρησιμοποίησαν τὴν ἴδια λέξιν, πού ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ζωντανή.

νή, για να αποδώσουν τις δυτικοευρωπαϊκές λέξεις *ville*, *Stadt*, *town*, οι οποίες είναι απαλλαγμένες από τις σημασίες της αρχαίας ελληνικής λέξεως και έχουν μία που εκείνη δεν πήρε ποτέ.

Η λ. *ἀγορά* βασίζεται στην ίδια ρίζα με τη λ. *ἀγείρω* «συγκεντρώνω» (πρβλ. *συναγεμρός*). Με αυτή τη σημασία πρωτοεμφανίζεται στα όμηρικά έπη, δηλώνοντας τη «θεσμική συγκέντρωση του λαού». Ἀργότερα αυτή η «ἀγορά» τελείται σε όρισμένη θέση του οικισμού με συνέπεια να αποδοθεί στη λ. *ἀγορά* και η σημασία «τόπος συγκλήσεως της ἀγοράς». Τέλος, επειδή αυτός ο τόπος γίνεται επίσης κέντρο, περι το οποίο προσφέρονται και αγοράζονται αγαθά και υπηρεσίες, η λέξη *ἀγορά* προσλαμβάνει την τρίτη σημασία της, την οποία και μόνη διατηρεί έως σήμερα.

Η ἄγνοια αὐτῶν τῶν δεδομένων ὀδηγεῖ σὲ σύγχυση, πού συχνότερα παρατηρεῖται σὲ μελέτες ἀναφερόμενες στὸν προϊστορικὸ καὶ πρωτοϊστορικὸ ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπου οἱ ὄροι *ville*, *Stadt*, *town*, *πόλη*, καὶ κατὰ μείζοντα λόγο *city*, *cité*, *città*, χρησιμοποιοῦνται ἀπρόσεκτα. Γεγονὸς πού ἐπισήμανα μὲ τὸ παράδειγμα τῆς μυκηναϊκῆς Πύλου, ἐπικαλούμενος τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ οἰκονομία τῆς ἀνακτορικῆς παρεμβολῆς στὴν παραγωγή καὶ τὴ διανομὴ ἀγαθῶν δὲν εἶναι ἐλεύθερη, ὅπως ἡ οἰκονομία πού συνδέεται μὲ τὴν πόλη («Peût-on qualifier Pylos de ville?» [= *Atti e memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia*]).

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ λέμε ὅτι ὁ οἰκισμὸς τοῦ τύπου πού σήμερα λέγεται *πόλη* ὑπάρχει στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀπὸ τότε πού μαρτυρεῖται ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ λέξη *πόλις*, οὔτε ὅτι τὸ φαινόμενο πού σήμερα δηλώνεται ὡς «ἀγορά» ἀρχίζει, ἐπίσης στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα μαζί μὲ τὴν πρώτη μαρτυρία τῆς λ. *ἀγορά* σὲ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κείμενο.

Πρέπει λοιπὸν νὰ καταφύγουμε σὲ ἄλλα μέσα, τὰ ὅποια, φυσικά, εἶναι τὰ κριτήρια πού, σύμφωνα μὲ τὴ μοντέρνα ἐπιστήμη, χαρακτηρίζουν, ἂφ' ἑνός, ἐκεῖνο πού λέγεται «ville», «town», «Stadt» καί, ἂφ' ἑτέρου, ἐκεῖνο πού λέγεται «market», «Markt», «marché», «mercato».

Σήμερα, ἡ «πόλη» (= «ville», «town», «Stadt») ὀρίζεται κατὰ ποικίλους τρόπους, δεδομένου ὅτι αὐτοὶ ἐγκαινῶνται σὲ συνδυασμοὺς διαφόρων κριτηρίων, τὰ ὅποια συμποσώνονται σὲ πολλὲς δεκάδες. Δὲν εἶναι ὅμως ὅλα ἐξ ἴσου σημαντικά. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη προέχουν τέσσερα: ἡ ἀμυντικὴ λειτουργία, ἡ συγκέντρωση τῶν ἀνωτέρων ἀρχῶν τῆς δημοσίας διοικήσεως, ἡ συγκέντρωση παραγωγικῶν δραστηριοτήτων δευτέρου, τουλάχιστον, βαθμοῦ καὶ ἡ λειτουργία μόνιμης κανονικῆς ἀγοράς. Ὡς κρισιμότερο μεταξύ αὐτῶν τῶν τεσσάρων κριτηρίων ἀναγνω-

ρίσθηκε τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὸν σπουδαῖο κοινωνιολόγο Max Weber πρὸ ἐνὸς καὶ πλέον αἰῶνος. Αὐτὴ ἡ ἐκτίμηση δὲν τυγχάνει βεβαίως τῆς καθολικῆς ἀποδοχῆς. Υἱοθετεῖται ὅμως ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν ἐιδικῶν, βάσει τῆς ὀρθῆς παρατηρήσεως ὅτι σὲ παγκόσμια κλίμακα ὑπάρχουν πόλεις χωρὶς ἀμυντικὴ λειτουργία καὶ πόλεις ὅπου δὲν ἐδρεύουν οἱ ἀνώτερες διοικητικὲς ἀρχές, ἐνῶ ἡ λειτουργία μόνιμης κανονικῆς ἀγορᾶς ἀρκεῖ γιὰ νὰ χαρακτηρισθεῖ «πόλη» ἕνας οἰκισμὸς σὲ ὅποι- ἀδήποτε ἐποχὴ καὶ σὲ ὅποιαδήποτε χώρα.

Ἔτσι ἡ ἐναρξὴ λειτουργίας μόνιμης κανονικῆς ἀγορᾶς σὲ ἕναν οἰκισμὸ ση- μειώνει ὄχι μόνον ἕνα σταθμὸ τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ τὴν προαγωγὴ τοῦ ἐν λόγῳ οἰκισμοῦ σὲ «πόλη».

Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ λειτουργία μόνιμης κανονικῆς ἀγορᾶς στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἀνὰ τὴν ὑφήλιο, βρίσκεται σὲ ἕνα χωρίο τοῦ Ἡρόδοτου: ἐκεῖνο μὲ τὴν περίφημη ἀπάντηση τοῦ Πέρση βασιλέα Κύρου τοῦ Μεγάλου (μέσα βου αἰ. π.Χ.) σὲ Σπαρτιάτῃ πρεσβευτῇ ποῦ τὸν ἀπειλή- σε λέγοντάς του ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐνοχλήσει καμμία ἑλληνικὴ πόλη, ἄλλως οἱ Λα- κεδαιμόνιοι θὰ τὸν τιμωρήσουν. Στὴ συνέχεια ὁ Ἡρόδοτος δηλώνει ὅτι, ὅπως εἶχε πληροφορηθεῖ, ὁ Πέρσης βασιλέας ρώτησε τοὺς Ἕλληνας τῆς Αὐλῆς του ποῦ ἦσαν παρόντες, πόσο πολλοὶ ἦσαν αὐτοὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι καί, ἀφοῦ ἔλαβε ἀπάν- τηση, εἶπε στὸν πρεσβευτῇ: «Οὐδέποτε φοβήθηκα ἀνθρώπους τοῦ εἴδους ποῦ ἔχουν μιὰ ξεχωριστὴ τοποθεσία στὴ μέση τῆς πόλεώς τους, ὅπου συναθροίζομε- νοι ἐξαπατοῦν ἐνόρκως ὁ ἕνας τὸν ἄλλον. Αὐτοί, ἂν ἔχω τὴν ὑγεία μου, θὰ ἔχουν νὰ μιλᾶνε γιὰ τὰ δικά τους πάθη καὶ ὄχι γιὰ τὰ πάθη τῶν Ἰώνων». Καὶ ὁ Ἡρό- δοτος σχολιάζει: «Ὁ βασιλέας ἀπειλήσε τὸ σύνολο τῶν Ἑλλήνων, ἐπειδὴ, ἔχον- τας στήσει ἀγορὲς, συναλλάσσονται ἐκεῖ πουλώντας καὶ ἀγοράζοντας, ἐνῶ οἱ Πέρ- σες δὲν χρησιμοποιοῦν καθόλου ἀγορὲς, οὔτε κἂν ἔχουν θέσι ἀγορᾶς...»¹.

Αὐτὸ τὸ χωρίο συνδυάζει δύο μαρτυρίες: τοῦ Κύρου καὶ τοῦ Ἡρόδοτου.

Ἡ πρώτη, ἡ ὁποία ἀνάγεται στὸ 546 π.Χ., δὲ μιλάει ρητὰ γιὰ ἕνα τόπο ἀγορᾶς, ἀλλὰ γιὰ ἕνα τόπο ποῦ περιγράφεται μὲ ὄρους δυναμένους νὰ δηλώσουν τὴν εἰκόνα ἐνὸς τέτοιου τόπου. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν Ἡρόδοτο, αὐτὸς δηλώνει κα- τηγορηματικὰ ὅτι ὁ Κύρος ἀναφέρθηκε σὲ τοποθεσία ἀγορᾶς καὶ σὲ φαινόμενα συνδεόμενα μὲ ἀγορὲς καὶ πωλῆσεις. Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶχαμε αὐτὸ τὸ σχόλιο τοῦ Ἡρόδοτου, θὰ μπορούσαμε ἀπὸ μόνονι μας νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὰ τὰ λόγια

1. Ἡρόδοτος, 1.152-153.

του Κύρου όπως και ο Ἡρόδοτος. Λόγια που φαίνονται πράγματι να περιγράφουν όχι μιὰ λαϊκὴ συνέλευση, ἀλλὰ ἕνα παζάρι. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Κύρος, πού εἶχε ἤδη κάποιες πληροφορίες γιὰ τόπους ἀγορᾶς σὲ ἐλληνικὲς πόλεις, εἶχε συγκρατήσει ὡς πλεόν χαρακτηριστικὸ φαινόμενο τὸ γεγονός ὅτι ἐκεῖ οἱ ἄνθρωποι συνήθιζαν νὰ ψεύδονται καὶ νὰ ἐπιπορκοῦν. Αὐτὴ ἡ καρικατούρα τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν συναλλαγῶν πού διεξάγονταν ἐκεῖ, παρακολουθοῦνταν στὸ μυαλὸ τοῦ Κύρου ἀπὸ ἀρνητικὲς κρίσεις γιὰ τὴν ἠθικὴ τῶν Ἑλλήνων. Τόσο ἡ καρικατούρα τῶν γεγονότων ὅσο καὶ ἡ ἀρνητικὴ ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη κρίση τοῦ Κύρου εἶναι τυπικὴ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὅποιο οἱ ἄνθρωποι προσλαμβάνουν τὸ «ξένο». Γεγονὸς πού σημαίνει ὅτι οἱ λαοὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς δὲν εἶχαν ἀκόμη τακτικὲς κανονικὲς ἀγορᾶς.

Ὁ Ἡρόδοτος προσθέτει ὅτι θέσεις ἀγορᾶς ὑπῆρχαν σὲ ὅλες τὲς ἐλληνικὲς πόλεις σὲ μιὰ ἐποχὴ πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ρῆμα χρέωνται (=χρῶνται, δηλ. «χρησιμοποιοῦν») σὲ χρόνο ἐνεστώτα. Ἔτσι ἡ τελευταία δήλωση τοῦ Ἡροδότου δὲν ἀναφέρεται στὰ χρόνια τοῦ Κύρου, ἕναν αἰῶνα νωρίτερα, ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ τῆς δικῆς του, τῶν μέσων τοῦ πέμπτου αἰῶνα π.Χ. Ὡστόσο εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὴν ἐποχὴ τοῦ Κύρου, καὶ δὴ τὸ 546 π.Χ., θὰ λειτουργοῦσαν μόνιμες κανονικὲς ἀγορᾶς, ἂν ὅχι σὲ ὅλους, πάντως σὲ ἀρκετοὺς ἐλληνικοὺς οἰκισμοὺς τοῦ τύπου πού οἱ ἀρχαῖοι ὀνόμαζαν πόλεις.

Οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνει τὸ ἀνωτέρω χωρίο τοῦ Ἡροδότου μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν ἀπὸ διάφορα ἄλλα δεδομένα.

Ἡ λειτουργία μόνιμης κανονικῆς ἀγορᾶς προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ νομίσματος καὶ λιανικοῦ ἐμπορίου. Πράγματι, πρὶν ἐμφανισθοῦν νόμισμα, λιανικοὶ ἔμποροι καὶ ποικιλία βιοτεχνικῶν ἀγαθῶν, οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς εἶχαν τὴ μορφὴ ἀνταλλαγῶν εἶδους μὲ εἶδος, τελοῦμένων ὅπου δῆποτε καὶ περιστασιακὰ μεταξὺ δύο ἐνδιαφερομένων μερῶν.

Μία ἀνάλυση τοῦ ρόλου τῆς μόνιμης κανονικῆς ἀγορᾶς, τοῦ νομίσματος καὶ τῶν λιανοπωλητῶν, μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἐπισημάνουμε τὰ αἷτια τῆς συνδυασμένης ἐμφανίσεώς τους στὸν ἐλληνικὸ κόσμον.

Ἡ λειτουργία μόνιμης κανονικῆς ἀγορᾶς ἀπαιτεῖ, πρωτίστως, σημαντικὸ ὄγκο μεταβιβαζομένων ἀγαθῶν, δεύτερον, προχωρημένη κατανομὴ ἐργασίας, τρίτον, ὡς συνέπεια αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ποικιλία ἀγαθῶν, τέταρτον, μεγάλον ἀριθμὸ παραγωγῶν αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν καί, πέμπτον, μεγάλον ἀριθμὸ ἀτόμων πού νὰ ἀγοράζουν μικρὲς ποσότητες ἀγαθῶν, ἀλλὰ ἀρκετὰ συχνά.

Στὸν ἐλληνικὸ ἀρχαῖο κόσμον ὁ πρῶτος ὅρος ἀφοροῦσε στὴ διακίνηση

ἀγαθῶν πού νά ἦταν ὀγκηρά καί φθηνά καί νά ἐνδιέφεραν μιὰ μεγάλη πελατεία. Αὐτή ἦταν ἡ περίπτωση ὅλων τῶν ἀγροτικῶν ἀγαθῶν, ἀλλά καί τῶν δοχείων καί ἐργαλείων.

Σέ συνεχή ἀλληλεπίδραση μέ τις συναλλαγές αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν βρισκόταν ἡ κατανομή ἐργασίας. Πράγματι, ἡ κατανομή ἐργασίας ἀναπτυσσόταν σέ συνδυασμὸ μέ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀτόμων, πού ἀσχολοῦνταν ἀποκλειστικά στὸν δευτερογενῆ τομέα καί τις ὑπηρεσίες ἀποσυνδεόμενοι ἀπὸ τὴν ἀγροτική παραγωγή. Ὅλοι ὅσοι δὲν παρήγαν ἀγροτικά ἀγαθὰ ἔπρεπε νά προμηθεύονται τις ἀναγκαῖες ποσότητες ἀπὸ αὐτὰ μέ κάποιον τρόπο, καί ὁ καλύτερος ἦταν ἡ μόνιμη κανονικὴ ἀγορά. Τὸ ἴδιο συνέβαινε μέ τοὺς παραγωγούς μεταποιημένων ἀγαθῶν ἐνὸς μοναδικοῦ τύπου, οἱ ὁποῖοι χρειάζονταν ἀγαθὰ ὅλων τῶν ἄλλων τύπων.

Ὁ πέμπτος ὅρος γιὰ τὴ λειτουργία μόνιμων κανονικῶν ἀγορῶν στὴν Ἑλλάδα πραγματοποιήθηκε ὑπὸ τις ἀκόλουθες συνθήκες. Οἱ πελάτες ἀγροτικῶν προϊόντων πού ἔμεναν στὴν πόλη ἦσαν πολὺ πτωχοὶ γιὰ νά ἀγοράζον με μιὰς μεγάλες ποσότητες εἰδῶν διατροφῆς, μαλλιῶν, ξύλων ἢ ξυλοκάρβουνων. Ἀγόραζαν ὅμως πολὺ συχνὰ αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ. Ἐπίσης, τὰ βιοτεχνικά ἀγαθὰ, ὅπως ἀγγεῖα, κεραμίδια, πήλινα εἰδῶλα, ἐργαλεῖα, παιχνίδια, μαχαίρια, ξίφη, ἀκόντια, τόξα, βέλη, εἶχαν συνεχὴ ζήτηση ἀπὸ ὅλους τοὺς πολίτες. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀστική πελατεία ἦταν πολυάριθμη, ἔχοντας σημαντικὰ ἀύξηθεῖ ἀπὸ τις τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ἐβδόμου αἰῶνα, ὅταν ἀπαρτίσθηκε ἀπὸ δύο διαφορετικὲς ομάδες. Ἀπὸ τὴ μία μεριά, τοὺς πολυάριθμους ἀκτῆμονες πού ἐργάζονταν ἀποκλειστικά στὴ μεταποίηση ἢ στις ὑπηρεσίες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τοὺς ἰδιοκτῆτες τεμαχίων γῆς, πού παρήγαν μόνον ἀγροτικά προϊόντα. Οἱ πρῶτοι χρειάζονταν τόσο ἀγροτικά ὅσο καί βιοτεχνικά προϊόντα πρῶτης ἀνάγκης. Οἱ δεύτεροι ἀγόραζαν βιοτεχνικά προϊόντα καί ὑπηρεσίες. Περί τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνα π.Χ. ἦταν, σέ ἀρκετὲς ἐλληνικὲς κοινωνίες, πολὺ περίπλοκο τὸ δίκτυο πού σχηματίζαν ὅλες μαζί οἱ μεταφορὲς ἀγαθῶν ἀπὸ κάθε ἀτομικὸ παραγωγὸ σέ κάθε ἀτομικὸ καταναλωτὴ. Αὐτὸ τὸ δίκτυο λειτουργοῦσε μέ τὴ μεσολάβηση μιᾶς ἀγορᾶς ἱκανῆς νά ρυθμίζει τὴ ροὴ ποικίλων ἀγαθῶν ἀπὸ τοὺς παραγωγούς κάθε εἶδους στοὺς ἀντίστοιχους καταναλωτὲς ἢ χρῆστες.

Γιὰ νά λειτουργήσει παραγωγικά μιὰ τέτοια ἀγορά, χρειάζονταν σημαντικό ἀριθμὸ ἐμπόρων, μάλιστα λιανοπωλητῶν. Γιὰ νά ἐξοικονομήσουν χρόνο καί ἐνέργεια, προμηθευτὲς, ἔμποροι καί πελάτες ἔτειναν νά συγκεντρώνονται σέ ἓνα συγκεκριμένο χῶρο, καί ὡς τέτοιος προτιμήθηκε ἐκεῖνος τῶν μεγάλων λαϊκῶν συγ-

κεντρώσεων, στο κέντρο της πόλεως, που ήδη ονομαζόταν αγορά. Το ρήμα αγοράζω, από το ουσιαστικό αγορά, σήμαινε «συχνάζω στην αγορά». Καθώς η λέξη αγορά παίρνει την τελευταία σημασία της, παρασύρεται και η λέξη αγοράζω στο να πάρει τη σημασία που διατηρεί έως σήμερα.

Εκείνοι που μετέφεραν τα αγαθά από τους τόπους της παραγωγής στις αγορές ονομάζονταν από τους αρχαίους ανέκαθεν έμποροι, δηλ. «οί εν πορεία». Για να δηλώσουν το νέο είδος επιχειρηματιών, που πουλούσαν λιανικά στις αγορές, οι αρχαίοι Έλληνες υιοθέτησαν την ξένη λέξη κάπηλοι.

Οί λεγόμενοι κάπηλοι επιδίδονταν στην αγορά περιορισμένων ποσοτήτων εγχωρίων και εισαγομένων προϊόντων μικρής αξίας και τη διάθεσή τους σε πολυαριθμούς μικρούς πελάτες. Το έξωτερικό εμπόριο έμεινε πάντα υπόθεση των λεγομένων εμπόρων, οί όποιοι βρίσκονταν εκτός της διαδικασίας της συνδέσεως πόλεως και μόνιμης κανονικής αγοράς.

Εμπορικές ανάγκες συνεπέφεραν την ανακάλυψη του νομίσματος, κατάληξη μιās σειράς διαδοχικών βελτιώσεων. Πρὸ τοῦ 700 π.Χ. χρησιμοποιούνταν σέ μικρή κλίμακα ιδιωτικά κέρματα χρυσοῦ ἢ ἀργύρου ἢ ἠλέκτρου (φυσικοῦ μείγματος χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, πού βρισκόταν σέ κοίτες ποταμῶν τῆς δυτικῆς Μ. Ἀσίας), καθὼς καὶ ὄβολοι ἢ ὀβελοὶ σιδήρου. Τόσο τὰ κέρματα ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα, ὅσο καὶ οἱ ὄβολοι εἶχαν ὀρισμένα βάρη. Ἀλλὰ τὰ βάρη ἔπρεπε νὰ ἐλέγχονται κάθε φορά πού αὐτὰ τὰ ιδιωτικά μέσα συναλλαγῆς ἀλλάζαν χέρια. Μειονέκτημα πού ἔπαυε ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού αὐτὰ ἐκδίδονταν ἀπὸ κράτη καὶ ἔφεραν ἐπίσημες σφραγίδες, γεγονός πού ἐγγυόταν τὸ βάρος τους καὶ τὸ ποσοστὸ τοῦ πολυτίμου μετάλλου πού περιείχαν. Μόνον τότε γεννήθηκαν πραγματικά νομίσματα.

Ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους ἐμφανίζονται νομίσματα, ἄλλα μὲν περισσότερο ἢ λιγότερο ἀρχαιότερα, ἄλλα δὲ λιγότερο ἢ περισσότερο μεταγενέστερα ἀπὸ τὸ 546 π.Χ., ἔτος στὸ ὁποῖο ἀνάγεται ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία περὶ λειτουργίας κανονικῆς ἀγορᾶς στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο. Τὰ ἀρχαιότερα νομίσματα, χρονολογούμενα πρὸ τοῦ 600 π.Χ., ἔχουν βρεθεῖ στὰ θεμέλια τοῦ Ἀρτεμισίου τῆς Ἐφέσου². Περὶ τὸ 600 π.Χ. καὶ μέχρι τοῦ 550 διαδίδεται ἡ νομισματοκοπία μεταξύ τῶν ἑλλη-

2. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ἀπὸ τῆ δημοσίευσή τους, τὸ 1908, ἔως σήμερα εἶναι πολὺ πλούσια σέ ποσότητα καὶ σέ ιδέες. Περιορίζομαι στὴν τελευταία πραγματεία τοῦ θέματος: J. Spier, στὸ: R. Ashton, S. Hurter, G. Le Rider, R. Bland (eds), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price*, 1998, 327-334, ὅπου ἀναφορὲς καὶ σέ παλαιότερες ἐργασίες.

νικῶν πόλεων τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, ἐμφανίζονται ὅμως καὶ νομίσματα λυδικά. Στὸ δυτικὸ Αἰγαῖο τὰ νομίσματα παρουσιάζονται κατὰ τὴν ἀκόλουθη σειρά: 575 καὶ ἐξῆς αἰγινητικά, 560 καὶ ἐξῆς κορινθιακά, 561/545 καὶ ἐξῆς ἀθηναϊκά, 540 καὶ ἐξῆς χαλκιδικά, ἐρετριακά, καρυστινά, σιφνιακά³.

Αὐτὰ τὰ δεδομένα δικαιολογοῦν τὴν ὑπόθεση ὅτι, ὅταν τὸ 546 π.Χ. ὁ Κῦρος ὁ Μέγας γνώριζε τὴ λειτουργία ἀγορῶν σὲ εἰδικὴ μόνιμη τοποθεσία στὸ κέντρο ἑλληνικῶν πόλεων, αὐτὸ ἦταν πραγματικότητα, γιὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο ἀπὸ ἀρκετὰ παλιά, δεδομένων τῶν χρονολογιῶν τῶν τοπικῶν νομισμάτων, τὰ ἀρχαιότερα τῶν ὁποίων προηγοῦνται κατὰ ἓνα αἶωνα, γιὰ δὲ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Αἰγαίου, ἀπὸ λίγα χρόνια.

Λιανικοὶ ἔμποροι ἑλληνικῶν ἀγορῶν μαρτυροῦνται ἀπὸ τίς πηγές μας πολὺ ἀργὰ σὲ σχέση μὲ τὸ 546 π.Χ., ἔτος τῆς ἀρχαιότερης μαρτυρίας περὶ λειτουργίας ἑλληνικῶν μόνιμων κανονικῶν ἀγορῶν, καὶ ἀκόμη πιὸ πολὺ σὲ σχέση μὲ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα, χρονολογία τῶν νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν στὰ θεμέλια τοῦ Ἄρτεμισίου τῆς Ἐφέσου.

Πράγματι, οἱ παλαιότερες ἀναφορὲς σὲ λιανικοὺς ἐμπόρους τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ χώρου βρίσκονται σὲ κείμενα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., καὶ δὴ μόνον ἀττικά, ὅπως χωρία κωμωδιῶν καὶ δικανικῶν λόγων, καθὼς καὶ ἀναφορὲς τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους.

Αὐτὸ τὸ γεγονός δὲν σημαίνει ὅτι μικροπωλητὲς ἐμφανίσθηκαν γιὰ πρώτη φορά πρὸς τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. καὶ μόνον στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ ἐκφράζει ἀποτέλεσμα ποὺ προέκυψε ἀπὸ τρεῖς ἐξωτερικοὺς παράγοντες. Ἐν πρώτοις, ὁ ὄγκος τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας τῶν κλασσικῶν χρόνων προέρχεται ἀπὸ ἀττικοὺς συγγραφεῖς. Δεύτερον, ὁ χαρακτήρας τῶν κλασσικῶν συγγραφέων ἀφήνει ἐκτὸς τῆς σκοπιᾶς τοὺς τὰ κατώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας καὶ τὰ συναφῆ φαινόμενα, ἐκτὸς εὐνοήτων ἐξαιρέσεων ἐκ μέρους τῆς κωμωδίας, τῶν δικανικῶν λόγων, μερικῶν θεωρητικῶν προσεγγίσεων καί, βεβαίως, μερικῶν νόμων ποὺ

3. C. M. Craay, *Archaic and Classical Greek Coins*, 1976. Πρὸβλ., εἰδικὰ γιὰ τὸ πολὺ κρίσιμο θέμα τῆς χρονολογίας τῶν λυδικῶν νομισμάτων, τὸ ἀνωτέρω ἄρθρο τοῦ J. Spier, 333-334, ὅπου αὐτὰ κρίνονται ὡς κατὰ τι μεταγενέστερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς Ἐφέσου. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν Καθηγήτρια κυρία Κατερίνη Λιάμπη, ἣ ὅποια, ἀνταποκρινομένη σὲ σχετικὴ παράκλησή μου μὲ ἐφοδίασε πρῶτομα μὲ φωτοαντίγραφα προσφάτων δημοσιευμάτων, καθὼς καὶ μὲ προσωπικὲς ἀπόψεις τῆς.

ἀφοροῦν σέ ὑποθέσεις ὅπου ἐμπλέκονται μικροεπαγγελματίες. Τρίτον, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι δὲν ἔφθασε σέ μᾶς ὁλόκληρη ἡ ἀρχαία παραγωγὴ γραμματει-
ακῶν καὶ ἐπιγραφικῶν κειμένων, ἀλλὰ ἓνα μικρὸ μέρος τῆς, στὴ διάσωση τοῦ
ὁποίου συνετέλεσαν ἀφ' ἑνὸς οἱ ἐπιλογές τῶν Βυζαντινῶν, πού ἐνδιαφέρονταν γιὰ
κειμένα ὕφους καὶ παιδείας, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ ἐκ τύχης διάσωση κατακερματι-
σμένων ἀποσπασμάτων ἀπὸ ἐπιγραφές ἐπὶ λίθου ἢ πηλοῦ ἢ χαλκοῦ.

Ἐπειδὴ οἱ διαθέσιμες γραπτές πηγές δὲν μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν πρώτη
ἐμφάνιση λιανοπωλητῶν στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, οἱ ἐρευνητές καταφεύγουν
στὶς ἀρχαιότερες μαρτυρίες τῆς λ. κάπηλος, πού σήμαινε ἀκριβῶς «λιανοπωλη-
τής». Ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα εἶναι πολὺ κατώτερα τῶν προσδοκιῶν, δεδομένου
ὅτι, πρῶτον, οἱ ἀρχαιότερες μνεῖες καπήλων ἀφοροῦν σέ μὴ Ἑλληνας καί, δεύ-
τερον, εἶναι προβληματικῆς ἐρμηνείας.

Ἡ προσοχὴ στρέφεται κυρίως σέ δύο χωρία τοῦ Ἡρόδοτου. Στὸ ἓνα ὁ συγ-
γραφέας τονίζει ὅτι οἱ Λυδοὶ ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι πού ἔκοψαν νόμισμα καὶ ἔγιναν κά-
πηλοι⁴. Στὸ ἄλλο ἀναφέρει ὅτι ἓνας Φαραῶν ἀντιμετώπισε ἀσσυριακὴ εἰσβολὴ στὴν
Αἴγυπτο, κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 7ου αἰῶνα, χωρὶς τοὺς πολεμιστές, πού ἦσαν δυ-
σαρεστημένοι μ' αὐτόν, ἀλλὰ μὲ «καπήλους» καὶ «χειρώνακτες» καὶ «ἀγοραῖους»⁵.

Ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη κάπηλος καὶ σέ ἄλλα τρία χωρία του,
πού θὰ ἀναφέρω κατὰ τάξη σημασίας, ἀρχίζοντας μὲ ἐκεῖνο ὅπου ὁ πατέρας τῆς
ἱστορίας ἐπιστρατεύει τὴ λ. κάπηλοι, γιὰ νὰ δηλώσει μία αἰγυπτιακὴ κάστα, ἀνα-
φέροντας συγχρόνως καὶ τὶς ἄλλες ἕξι μὲ τοὺς ὄρους «ἱρέες» (ιερεῖς), «μάχμιοι»
(πολεμιστές), «βουκόλοι» (βοσκοὶ βοῶν), «συβῶται» (βοσκοὶ χοίρων), «ἐρμηνέ-
ες» (ἐξηγητές, διερμηνεῖς), «κυβερνήται» (κυβερνήτες ποταμοπλοίων, πηδα-
λιοῦχοι). Στὸ τέταρτο χωρίο ὁ Ἡρόδοτος ἐρμηνεύει μία λέξη τῶν Λιγύων ὡς δη-
λωτικὴ τῶν καπήλων⁶, ἐνῶ στὸ πέμπτο χαρακτηρίζει «κάπηλο» τὸν Πέρση βα-
σιλέα Δαρεῖο, ἐπειδὴ, ὅπως λέει, «ἐκαπήλευε πάντα τὰ πρήγματα»⁷.

Καὶ τὰ πέντε τοῦτα χωρία μᾶς φέρνουν ἔξω ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, τὰ δὲ
δύο πρῶτα καὶ σέ χρόνους παλαιότερους ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου συγγραφέα
γιὰ λειτουργία μόνιμης κανονικῆς ἀγορᾶς σέ ἑλληνικὲς πόλεις. Πράγματι, στὸ

4. Ἡρόδοτος, 1.94.

5. Ἡρόδοτος, 2.141.

6. Ἡρόδοτος, 5.9.

7. Ἡρόδοτος, 3.89.

μὲν ἓνα δηλώνει ὅτι οἱ Λυδοὶ πρῶτοι ἔγιναν κάπηλοι, ἐπομένως ὅτι προηγήθησαν τῶν Ἑλλήνων, στὸ δὲ ἄλλο μνημονεύει Αἰγυπτίους καπήλους σὲ συνδυασμὸ μὲ ἱστορικό γεγονός χρονολογούμενο στὸν πρῶμο ἑβδομο αἰῶνα π.Χ. Τὸ τρίτο χωρίο ἀναφέρει μία αἰγυπτιακὴ κάστα μὲ ὄνομα ποῦ μεταφράζει μὲ τὴ λ. κάπηλοι. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἔχουμε δύο ἱστορικούς χρόνους, ἓναν ἄμεσο καὶ ἓναν ἔμμεσο. Πράγματι, ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρεται ρητὰ στὴν ἐποχὴ του, ἐπομένως στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Ἀλλὰ μία κοινωνικὴ ὀργάνωση κατὰ κάστες ἀνάγεται κατὰ κανόνα σὲ πολὺ παλαιᾶς ἐποχῆς, γεγονός ποῦ πρέπει νὰ μᾶς κάνει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι, ἂν πάρουμε κατὰ λέξη αὐτὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἡροδότου, ἡ ὑπαρξὴ καπήλων στὴν Αἴγυπτο θὰ πῆγαινε πιὸ πίσω καὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰῶνα π.Χ., ὅπερ ἀπίθανο. Τὸ τέταρτο χωρίο, ἀφορώντας στοὺς Λίγυες, δηλώνει μόνον ὅτι αὐτοὶ εἶχαν μία λέξη ταυτόσημη μὲ τὴ λυδικὴ καὶ ἑλληνικὴ κάπηλοι, ἐξυπακούοντας τὴν ὑπαρξὴ Λιγύων μικρεμπόρων περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Στὸ πέμπτο χωρίο ἡ χρῆση τῆς λ. κάπηλος πρὸς χαρακτηρισμὸ τοῦ Δαρείου εἶναι μεταφορικὴ, ἄρα δὲν ἐξυπακούει τὴν ὑπαρξὴ Περσῶν καπήλων.

Ὅφειλουμε ὅμως νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀλήθεια τῶν ἀναφορῶν τοῦ Ἡροδότου, προκειμένου νὰ ἀπαντήσουμε σὲ τρία χωριστὰ ἐρωτήματα, σχετικὰ μὲ λιανοπωλητὲς Λυδοὺς, Αἰγυπτίους καὶ Λίγυες.

Σὲ σχέση μὲ τοὺς πρῶτους, διαθέτουμε δύο δεδομένα συνηγοροῦντα ὑπὲρ μιᾶς θετικῆς ἀπαντήσεως. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ δήλωση τοῦ Ἡροδότου, ποῦ συνδυάζει τὴν ἐκ μέρους τῶν Λυδῶν ἀνακάλυψη τοῦ νομίσματος⁸ καὶ τὴν πρώτη ἐμφάνιση καπήλων, ἐπειδὴ πράγματι ἡ ἀρχὴ τοῦ νομίσματος καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου συνδέονται ἐσωτερικῶς καὶ ἐπομένως συμπίπτουν χρονικῶς. Τὸ δεύτερο θετικὸ δεδομένο ἔγκειται στὴν προφανῆ καὶ εὐρέως δεκτὴ ἄποψη ὅτι ἡ λ. κάπηλος εἶναι λυδικὴ καὶ, συνεπῶς, εἰσῆλθε στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ὡς δάνειο, μὲ ἄλλα λόγια ὅτι οἱ Λυδοὶ προηγήθησαν τῶν Ἑλλήνων στὴν ὑπαρξὴ μιᾶς λέξεως δηλωτικῆς τῶν λιανικῶν ἐμπόρων, ἐπειδὴ ἐπίσης πρῶτοι ἀπέκτησαν λιανικούς ἐμπόρους.

Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ἀγνοήσουμε δύο ἄλλα δεδομένα, βάσει τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ στὴ Λυδία μόνιμης κανονικῆς ἀγορᾶς καὶ ἐπο-

8. Ὡστόσο, ἡ δήλωση τοῦ Ἡροδότου, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Λυδοὶ πρῶτοι ἔκοψαν νόμισμα, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, δεδομένου ὅτι τὰ παλαιότερα γνωστὰ νομίσματα ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἔφεσο (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 33-34). Πάντως ὅμως τὰ παλαιότερα λυδικὰ νομίσματα εἶναι σύγχρονα μὲ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη γενεὰ ἑλληνικῶν νομισμάτων (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 34).

μένως λιανικού ἔμπορίου ἀσκουμένου ἀπὸ ἐπαγγελματίες μονίμως ἐγκατεστημένους σὲ εἰδικές θέσεις ἀγορᾶς, ὅπως στὴν ἀρχαίῃ Ἑλλάδα. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο ἀρνητικὰ δεδομένα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἡρόδοτος δὲν μᾶς λέει ὅτι οἱ Λυδοὶ εἶχαν μόνιμες ἀγορὲς σὲ ὀρισμένες θέσεις τῶν πόλεων τους. Τὸ δεύτερο ἔγκειται στὸ ὅτι ὁ Δαρεῖος ἀναφέρθηκε σὲ τέτοιες ἀγορὲς ἀποκλειστικὰ ἐλληνικές, ὄχι καὶ λυδικές. Ἄλλὰ ἡ ἀποδεικτικὴ ἀξία τῶν δύο τούτων ἀρνητικῶν δεδομένων εἶναι περιορισμένη. Σχετικὰ μὲ τὸ χωρίο, ὅπου ὁ Ἡρόδοτος δίνει στοὺς Λυδοὺς τὸ προβάδισμα στὴν ἀνακάλυψη τοῦ νομίσματος καὶ στὴν ἐμφάνιση μικρεμπόρων, χωρὶς νὰ ἀναφέρει καὶ λειτουργία μόνιμων κανονικῶν ἀγορῶν παρατηρῶν: Αὐτὴ ἡ σιωπὴ μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία, μὲ ἄλλα λόγια μπορεῖ νὰ ἔχουμε ἓνα *argumentum ex silentio*, τὸ ὁποῖο οἱ ἱστορικοὶ χειριζόμεστε πάντα μὲ ἐπιφυλάξεις. Κατὰ μείζονα λόγο πρέπει νὰ ὑποβαθμισθεῖ ἡ ἀπουσία ἀναφορᾶς σὲ λυδικές ἀγορὲς ἀπὸ τὸν Κύρο, γιὰ δύο λόγους. Πρῶτον, ἐπειδὴ ἡ ἀπάντησή του ἀφορᾶ εἰδικὰ στοὺς Ἕλληνες καὶ μάλιστα ἔχει θυμικὴ φόρτιση ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. Δεύτερον, ἐπειδὴ οἱ πρῶτες λέξεις του «οὐδέποτε φοβήθηκα ἀνθρώπους τοῦ εἶδους πού ἔχουν μιὰ ξεχωριστὴ τοποθεσία στὴ μέση τῆς πόλεώς τους, ὅπου συναθροίζομενοι ἐξαπατοῦν ἐνόρκως ὁ ἓνας τὸν ἄλλον» μποροῦν κάλλιστα νὰ ἀναφέρονται καὶ στοὺς Λυδοὺς, πόσο μᾶλλον πού ὁ Κύρος τοὺς εἶχε ἤδη νικήσει.

Κατόπιν ὅλων τῶν ἀνωτέρω δεδομένων τὸ συμπέρασμα μᾶς δὲν πρέπει νὰ εἶναι κατηγορηματικό, ἀλλὰ νὰ ἀφήνει ἀνοιχτὲς δύο πιθανότητες. Κατὰ τὴ μία, εἶναι δυνατόν οἱ Λυδοὶ νὰ ἀνέπτυξαν μόνιμες κανονικὲς ἀγορὲς καὶ λιανοπωλητὲς ἐργαζομένους σ' αὐτές. Κατὰ τὴν ἄλλη, οἱ ἀρχαίκες λυδικὲς ἀγορὲς ἐνδέχεται νὰ μὴ λειτουργοῦσαν καθημερινά, ὅπως στὶς ἐλληνικὲς πόλεις, ἀλλὰ περιοδικά (μια φορὰ τὴν ἐβδομάδα ἢ τὸν μῆνα) καὶ οἱ Λυδοὶ λιανοπωλητὲς νὰ εἶχαν ἀνάλογο χαρακτήρα. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες πῆραν ἀπὸ τοὺς Λυδοὺς τὴ λέξη *κάπηλος* δὲ σημαίνει ὑποχρεωτικὰ ὅτι οἱ Λυδοὶ *κάπηλοι* ἔμοιαζαν καθ' ὅλα μὲ τοὺς *καπήλους* τῶν ἐλληνικῶν μόνιμων κανονικῶν ἀγορῶν, δεδομένου ὅτι οἱ δάνειες λέξεις μποροῦν νὰ ὑποστοῦν σημασιολογικὲς μετεξελίξεις.

Αὐτὰ γιὰ τοὺς Λυδοὺς. Ἄς ἔλθουμε τώρα στοὺς Αἰγυπτίους. Ἡ μνεία ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, σὲ δύο χωρία του, Αἰγυπτίων *καπήλων* πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μὲ προβληματισμό, δεδομένου ὅτι τὸ αἰγυπτιακὸ σύστημα παραγωγῆς καὶ διαθέσεως ἀγαθῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐλεγχόμενο ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, δὲν ἄφηνε περιθώρια στὴν ἀνάπτυξη συστηματικῶν ἀγορῶν κατὰ οἰκισμούς, ἐπομένως καὶ λιανοπωλητῶν μόνιμως ἐγκατεστημένων σὲ ἀγορὲς αὐτοῦ τοῦ χαρακτήρα. Εἶναι λοιπὸν θεμιτὸ νὰ ὑποθέσουμε ἀνεπιφυλάκτως ὅτι ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποίη-

ησε τὴ λέξη κάπηλοι γιὰ Αἴγυπτίους ποὺ ἦσαν μὲν λιανοπωλητές, ὄχι ὅμως μόνιμως ἐγκατεστημένοι σὲ εἰδικὴ τοποθεσία πόλεως. Ἡ ἴδια ὑπόθεση μπορεῖ νὰ γίνεи καὶ γιὰ τοὺς Λίγυες, ἓνα περιθωριακὸ λαό.

Περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ ὄγκου τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας ἐπέφεραν τὴν ἐμφάνιση, πέραν τῆς παλαιᾶς πατριαρχικῆς δουλείας, τῆς λεγομένης chattel slavery. Αὐτὲς οἱ ἐξελιξέεις μαρτυροῦνται σὲ λίγες ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις καὶ ἀρκετὰ μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς μόνιμης κανονικῆς ἀγορᾶς. Δὲν συνιστοῦν λοιπὸν κριτήρια γιὰ τὴ μετατροπὴ ἑνὸς οἰκισμοῦ ἀπὸ ἀγροτικὸ ἢ προ-αστικὸ σὲ πόλη, ἀλλὰ εἶναι συνέπειά του.

Κατόπιν τῆς ἀνωτέρω ἐπισκοπήσεως καὶ ἀναλύσεως τῶν διαθέσιμων δεδομένων, μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ οἰκονομικῶς περισσότερο προχωρημένοι ἀρχαῖοι ἐλληνικοὶ οἰκισμοὶ εἰσῆλθαν στὴ φάση πόλεως τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ἔκτου αἰ. π.Χ.

RÉSUMÉ

La naissance de la ville et du marché permanent dans l'Antiquité grecque

Faute d'éléments d'informations directes sur la naissance, dans le monde grec, de la ville (dans le sens scientifique du terme), on essaye d'aborder la question au moyen de données susceptibles de marquer l'apparition du marché permanent, vu qu'il est tenu pour l'un des traits les plus caractéristiques de la ville par la plupart des définitions du terme (en passant, je rappelle ces traits et je résume les sens du terme πόλις, d'après mon ouvrage *The Polis-State. Definition and Origin*, 1989, 27-290, ainsi que ceux du terme ἀγορά). Aussi fait-on appel à Hérodote, 1.152-153, qui témoigne de l'existence d'*agorai* permanentes dans le monde grec dès avant 546 avant J.-C.

Afin de cerner la question de plus près je prends en compte les dates des plus anciennes monnaies grecques, vu que la monnaie est indispensable pour le fonctionnement régulier du marché permanent. Par voie de conséquence, je tire la conclusion que la naissance du marché permanent (et de la ville) eut lieu avant 600 en Asie Mineure, entre 600 et 550 dans les îles orientales, vers 575 à Egine, vers 550 à Corinthe, vers 561/545 à Athènes, vers et après 540 en Eubée et dans les Cyclades.

Vu également que le marché permanent ne peut fonctionner sans détaillants, j'ai tenu à réunir les plus anciens témoignages de κάπηλοι (Hérodote, I.94, 2.141, 3.89, 5.9). Or cette piste ne conduit pas assez loin.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23^{ΗΣ} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2007

ΤΑ 170 ΧΡΟΝΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Ἦμουν μαθητὴς τοῦ δημοτικοῦ ὅταν, ἀργότερα κατὰ μία χρονιά, τὸ 1938, γιορτάστηκαν τὰ 100 χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Κανείς στὸ οἰκογενειακὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον μου δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὸ θέμα αὐτό. Μετὰ 49 χρόνια, τὸ 1987, γιορτάστηκαν τὰ 150 χρόνια τῆς Ἐταιρείας. Ἦμουν τότε μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς καὶ κατεῖχα μία ἀπὸ τὶς ἔδρες ἀειμνήστων διδασκάλων μου, τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου, τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου, τοῦ Ἰωάννου Κοντῆ. Πρὶν ἀπὸ 17 ἡμέρες, στὶς 6 Ἰανουαρίου, 20 χρόνια μετὰ τὴ δευτέρα μεγάλη ἐπέτειο, συμπληρώθηκαν τὰ 170 χρόνια τῆς Ἐταιρείας.

Ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ ἀειμνήστος πρόεδρος τῆς Ἄγγελος Βλάχος, καὶ δίκαια, τὰ 170 χρόνια δὲν εἶναι ἐπέτειοι καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουμε τὰ 200. Ἐπειδὴ γνωρίζω ὅτι δὲν θὰ φθάσω ὡς αὐτή, τὴν πραγματικὰ μεγάλη στιγμή, προτίμησα νὰ μιλῆσω νωρίτερα κατὰ 30 χρόνια, γιὰ τὴν πορεία τῆς Ἐταιρείας καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς, ἔχοντας ὡς πρόσχημα τὴ συμπλήρωση τῶν 170 χρόνων τῆς. Στὸ τέλος τέλος τέτοια ἡμέρα πόσοι καὶ ποιοὶ μποροῦν νὰ εορτάσουν στὴν Ἑλλάδα;

Ἐδῶ καὶ 19 χρόνια εἶμαι διάδοχος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, ἐκεῖνος πρῶτος Γραμματεὺς τῆς Ἐταιρείας, ἐνδέκατος ἐγώ. Θυμοῦμαι ὅμως καὶ ὅλους ὅσοι βρίσκονται ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνον καὶ σὲ μένα, τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο, τὸν

Κυριακὸ Πιττάκη, τὸν Στέφανο Ἀθ. Κουμανούδη, τὸν Παναγῆ Καββαδία, τὸν Χρῆστο Τσουντα, τὸν Ἰάκωβο Δραγάτση, τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο, τὸν Ἀναστάσιο Ὀρλάνδο καὶ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ. Ἔχω μελετήσει ὅλων τους τὰ ἔργα, ἔχω ἐρευνήσει τὴ ζωὴ τους καὶ μοῦ εἶναι οἰκεῖοι καὶ φιλικοί. Οἱ δύο τελευταῖοι πρὶν ἀπὸ μένα, ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος καὶ ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς ὑπῆρξαν καὶ διδάσκαλοί μου στὸ Πανεπιστήμιο. Μὲ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο κατεῖχαν καὶ οἱ τρεῖς τὴ Γραμματεία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1924 ἕως τὸ 1988.

Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς.

Σκαρλάτος Βυζάντιος.

Κυριακὸς Πιττάκης.

Στέφανος Κουμανούδης.

Παναγής Καββαδίας.

Χρήστος Τσουντας.

Ίακώβος Δραγάτσης.

Γεώργιος Οικονόμος.

Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος.

Γεώργιος Μυλινας.

Με τέταρτο έμένα καλύπτονται τὰ 83 χρόνια ἀπὸ τὰ 170 τῆς Ἑταιρείας, σχεδὸν τὰ μισά. Λέγεται συχνὰ ὡς χαριτολόγημα, ὅτι οἱ Γραμματεῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἶναι αἰωνόβιοι. Ἴσως, ὅταν εἶναι καὶ Ἀκαδημαϊκοί, διότι μετέχουν τῆς ἀθανασίας, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς τέσσερις τελευταίους· μένει ὅμως νὰ ἀποδειχθεῖ ἂν θὰ ἰσχύσει καὶ γιὰ μένα ὁ κανόνας αὐτός.

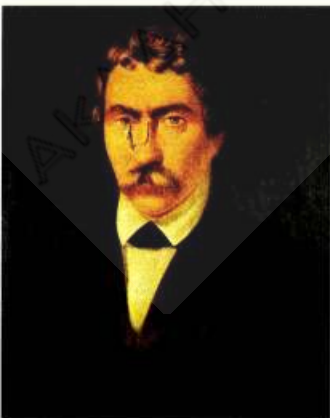
Κάθε ἐπιστημονικὸς ὀργανισμὸς γιὰ νὰ προοδεύσει ἔχει ἀνάγκη ἰσορροπίας στὴ διοίκησή του. Στὴν Ἑταιρεία ἐκεῖνο ποὺ ἰσορροπεῖ μὲ τὸν ἀρχαιολόγο Γραμματέα εἶναι ὁ Πρόεδρος, κατὰ κανόνα ἐξέχων νομικός. Ἐξ ἀρχῆς ἐπιφανεῖς προ-

Ἰάκωβος Ρίζος Νερούλης.

Ἰωάννης Κωλέττης.

Γεώργιος Γλαράκης.

Φίλιππος Ἰωάννου.

σωπικότητες του Ἀγῶνος τοῦ '21 κατεῖχαν τὸ ἀξίωμα αὐτό. Πρῶτος ὁ ἐξαίρετος Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός, μέγας ποστέλνικος στὴν ἡγεμονία τῆς Μολδαβίας, ὑπουργὸς τῆς Ἑλλάδος, πρεσβευτὴς καὶ λόγιος, κατόπιν ὁ γιατρός τοῦ Μουχτάρ πασᾶ, γιοῦ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ὁ ἀγωνιστὴς καὶ πολιτικός, ὁ πρωθυπουργὸς Ἰωάννης Κωλέττης, ὁ Γεώργιος Γλαράκης, ἀγωνιστὴς καὶ πολιτικός, καὶ ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, Φιλικός, φιλόσοφος, διδάσκαλος τῆς Ἀμαλίας· ὁ ἀδελφός του εἶχε σκοτωθεῖ στὸ Δραγατσάνι. Ἀκολούθησαν Ἕλληνες ποὺ εἶχαν γεννηθεῖ ἐλεύθεροι, ὁ Ἀλέξανδρος Κοντόσταυλος, νομικός, δικαστὴς καὶ διπλωμάτης, ὁ Δημοσθένης Τσιβανόπουλος, εἰσαγγελέας τοῦ Ἀρείου Πάγου, νομοδιδάσκαλος

Ἀλέξανδρος Κοντόσταυλος.

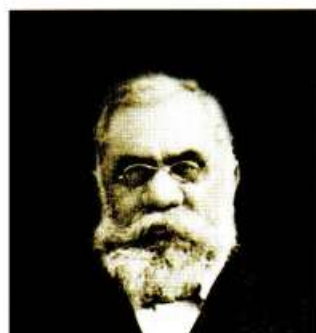
Βασιλεὺς Κωνσταντῖνος.

Βασιλεὺς Γεώργιος.

Δημοσθένης Τσιβανόπουλος.

Γεώργιος Μιστριώτης.

Νικόλαος Πολίτης.

Δημήτριος Παππούλιας.

Άντώνιος Μπενάκης.

Παναγιώτης Πουλίτσας.

Κωνσταντίνος Μπόνης.

Παναγιώτης Ζέπος.

και ρήτορας, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο διάδοχός του Γεώργιος, αἵτιοι ἀντιθέσεων σὲ ταραγμένες ἐποχές, ὁ Γεώργιος Μιστριώτης, ἑλληνοστῆς, ὄνειροπόλος και ἀνεδαφικός, δημιουργὸς ταραχῶν ἀλλὰ ἀνιδιοτελὴς πατριώτης, ὁ Νικόλαος Πολίτης, ὁ πατέρας τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας, ὁ Δημήτριος Παππούλιας, ἑλληνοστῆς και νομοδιδάσκαλος, ὁ Ἀντώνιος Μπενάκης, δημιουργὸς τοῦ φερώνυμου μουσείου, ὁ Παναγιώτης Πουλίτσας, δικαστής, πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ὁ Παναγιώτης Ζέπος, νομοδιδάσκαλος και ὁ θεολόγος Κωνσταντίνος Μπόνης. Ὁλων αὐτῶν διάδοχος, και στήριγμα τῆς Ἐταιρείας, εἶναι ὁ σημερινὸς Πρόεδρος, Ἀκαδημαϊκὸς και διδάσκαλος τοῦ Δημοσίου Δικαίου, Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος, στὸν ὁποῖον τὸ Συμβούλιο και οἱ ἑταῖροι εὐχόμεσθε «πολλὰ τὰ ἔτη» γιὰ τὸ καλὸ τῆς Ἐταιρείας.

Πρέπει ἀπὸ τώρα νὰ διευκρινήσω, ὅτι πολλὰ πρόσωπα τοῦ 19ου αἰῶνος, τῶν ὁποῖων ἀκούσατε ἢ θὰ ἀκούσετε τὰ ὀνόματα, δὲν εἶναι και σήμερα συμπαθῆ σὲ ἑλληνικούς, ἱστορικούς κυρίως, κύκλους. Ἐγὼ ὅμως τοὺς βλέπω ὅλους μὲ ἐκτίμηση. Ὁ Κωλέττης και ὁ Ὅθων, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης και ὁ Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ Παναγιῆς Καββαδίας και ὁ Γεώργιος Μιστριώτης εἶναι προσωπικότητες πού στίς μέρες μας κάποιοι τίς ἀντικρίζουν μὲ προκατάληψη και συχνὰ μὲ ἐχθρικό πάθος· δὲν ἐξαιροῦνται ὁ Καποδίστριας ἢ ὁ Κολοκοτρώνης. Ὅλοι ἦσαν πατριῶτες, ἔστω κι ἂν ὑπῆρξαν, κάποιοι ἀπὸ αὐτούς, ἀντιδραστικοὶ μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια.

Ἡ ἀποψινὴ μου ὁμιλία, τὸ σαφηνίζω, δὲν εἶναι πανηγυρικός μιᾶς σημαντικῆς ἀλλὰ ἄτυπης ἐπετείου, ἀλλὰ ἀναπόληση τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος τῆς Ἐταιρείας. Δὲν θὰ περιγράψω τί ἀποκάλυψε, τί ἀναστήλωσε, παρὰ πολὺ σύντομα. Θὰ φέρω, κυρίως, πάλι στὴ μνήμη σας τὰ πρόσωπα πού συντέλεσαν τὸ ἔργο της και τίς ιδέες μερικῶν ἀπὸ αὐτά. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀναπόληση προσπαθῶ νὰ ἐφαρμόσω μιὰν ἀρχή, ὅχι πολὺ κοινὴ στὴν Ἑλλάδα:

Ὅτι ἓνας ἐπιστημονικός και πνευματικός ὀργανισμὸς χρειάζεται κατὰ καιροὺς νὰ κοντοστέκεται, νὰ γυρίζει πρὸς τὰ πίσω και νὰ αὐτοκρίνεται. Ὅταν τὸ τολμᾷ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ βίος του εἶναι καθαρὸς ἀπὸ ἠθελήμενα ἁμαρτήματα. Ἄλλωστε ἀπὸ πολὺ παλιὰ ὁ Δημόκριτος εἶχε διατυπώσει τὸ ἀξίωμα, ὅτι «εἶναι καλύτερο νὰ ἐξετάξεις τὰ δικά σου ἁμαρτήματα παρὰ τὰ ξένα» (Κρέσσον τὰ οἰκίῃα ἐλέγχειν ἁμαρτήματα ἢ τὰ ὀθνεῖα, Diels/ Kranz ἀπ. 60). Ἡ Ἐταιρεία γνωρίζει τὰ δικά της ἀλλὰ κρίνει και τῶν ἄλλων, ὅταν ἀφοροῦν τὴ μνημειακὴ και τὴν ἱστορικὴ παράδοση.

Ἀμάρτημα γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία εἶναι ἡ παράβαση τοῦ ἀρχικοῦ

της σκοποῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ ἀποκάλυψη, ἡ προστασία καὶ ἡ μελέτη τῶν ὑλικῶν καταλοίπων τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀμάρτημα ὅμως εἶναι καὶ ἡ σιωπὴ τῆς καὶ ἡ ἀπάθεια, ὅταν ἡ μνημειακὴ καὶ ἱστορικὴ παράδοση βλάπτονται, κυρίως ἀπὸ τὸ Κράτος. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει ἀπὸ κανέναν, ὅτι γιὰ ὅλες τὶς καταστροφὲς ποὺ γίνονται στὰ μνημεῖα καὶ στὴν ἱστορικὴ παράδοση αἴτιος, σχεδὸν πάντα, εἶναι τὸ κράτος, τὸ ὁποῖο δὲν πρόβλεψε ὅταν ἔπρεπε, ἢ δὲν θέλησε νὰ προβλέψει, ἢ δὲν θέλησε νὰ ἐμποδίσει. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἄλλη ἐκδοχὴ, ὅτι δὲν ἦταν ἱκανὸ νὰ καταλάβει τὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ γενικὸ καὶ τὸ ἀτομικὸ. Καὶ ὅσο φθείρεται ὁ τόπος ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς ἐπιδιώξεις, τόσο μειώνεται καὶ ἡ μνημειακὴ παράδοση. Δημιουργεῖται ἐθνικὴ ἀνασθησία μὲ τὴ στήριξη τῆς ἰδιοτέλειαι καὶ τῆς δουλοπρέπειαι. Γιατὶ οἱ πολιτικοὶ παράγοντες, ὅταν συνειδητὰ διαπράττουν σφάλμα, χρειάζονται, σχεδὸν πάντα, τὴ βοήθεια ἢ τὴν ἐπιδοκιμασία κάποιων πρόθυμων εἰδικῶν.

Ἄλλὰ ἡ ἰδιοτελής καταπάτηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειαι προκαλεῖ φθορὰ τῆς πνευματικῆς καὶ ὑλικῆς περιουσίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ποὺ δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ κανένα οἰκονομικὸ ἢ κοινωνικὸ συμφέρον. Ἴσως μόνον ἡ σωτηρία τῆς Πατρίδος. Ἄλλὰ τότε, ὅταν χρειασθεῖ, ὅλοι ὁμόθυμα θὰ δεχθοῦμε νὰ γίνουν ταμπούρια καὶ οἱ κολόνες τοῦ Παρθενῶνος, κάτι ποὺ συνέβη στὸν Ἄγωνα.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἰδρύθηκε στὶς 6 Ἰανουαρίου τοῦ 1837 ἀπὸ πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς, κυρίως, κοινωνίας. Πρωταγωνιστὴς στὴ δημιουργία τῆς

Κωνσταντῖνος Μπέλιος.

Ἰάκωβος Ρίζος Ραγκαβῆς.

ἦταν ἓνας Ἕλλην ὁμογενῆς ἀπὸ τῆ Μακεδονία, Αὐστριακὸς ὑπήκοος καὶ εὐγενῆς, ὁ βαρῶνος Κωνσταντῖνος Μπέλιος. Οἱ λοιποὶ ἰδρυτῆς ἑταῖροι ἦσαν ὅ,τι καλύτερο μποροῦσε νὰ προσφέρει ἡ Ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἐπιστήμονες, λογοτέχνες, ποιητῆς, κληρικοί, φιλόλογοι. Πρῶτος πρῶτος ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, πρῶτῃ ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ, ὁ ὁποῖος, εὐτυχῶς, στράφηκε πολὺ νωρὶς πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμος, τὴν ποίηση, τὰ γράμματα καὶ τὴ

Θεόκλητος Φαρμακίδης.

Ἰωάννης Κοκκίωνης.

Ἀνδρέας Μάρμουκας.

διπλωματία. Ίδρυτής εταῖρος ἦταν καὶ ὁ πατέρας του Ἰάκωβος Ρίζος Ραγκαβῆς, λογοτέχνης καὶ θεατρικὸς συγγραφεὺς, ἀνώτερος τοῦ Ρακίνα κατὰ μία ἔμμετρη κρίση τοῦ ἐξαδέλφου του Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ, ἰδρυτοῦ εταῖρου, πρώτου Προέδρου τῆς Ἑταιρείας. Μαζί τους ἦταν ὁ ἱστορικὸς Ἀνδρέας Μάμουκας, γνωστὸς κυρίως γιὰ τοὺς μνημειώδεις δεκαοκτῶ τόμους τῆς «Συλλογῆς τῶν κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος πολιτευμάτων», καὶ ἀκόμη ὁ Ἰωάννης Κοκκίνης, παιδαγωγὸς καὶ ἰδρυτὴς τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ὁ ἱερομόναχος Θεόκλητος Φαρμακίδης, συνεχδότης τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ», Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ πρωταγωνιστὴς στὸν χωρισμὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ Φανάρι.

Ἀκόμη ἰδρυτὴς εταῖρος ἦταν ὁ Παναγιώτης Σούτσος, Σύμβουλος τῆς Ἐπικρατείας, ὁ ποιητὴς τοῦ Ὀδοιπόρου, ὁ συγγραφεὺς τῆς «Νέας Σχολῆς τοῦ γραφομένου λόγου», ὁ πολέμιος τοῦ Καποδίστρια. Πλάι του καὶ οἱ τρεῖς Αἰνιάνες, ὁ Χριστόδουλος, ὁ Γεώργιος καὶ ὁ Δημήτριος. Ὁ Δημήτριος ἦταν ὁ γραμματικὸς τοῦ Καραϊσκάκη. Ἰδρυτὴς εταῖρος ὑπῆρξε ἀκόμη ὁ Γεώργιος Σταύρου, ὁ δημιουργὸς τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς. Μόνος ἀρχαιολόγος ἰδρυτὴς ἦταν ὁ θρυλικὸς πλέον Κυριακὸς Πιπτάκης, Ἐφορος τοῦ Κεντρικοῦ Μουσείου, ποὺ ἔβαλε τὴ σφραγίδα του στὶς πρώτες δεκαετίες τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

Παναγιώτης Σούτσος.

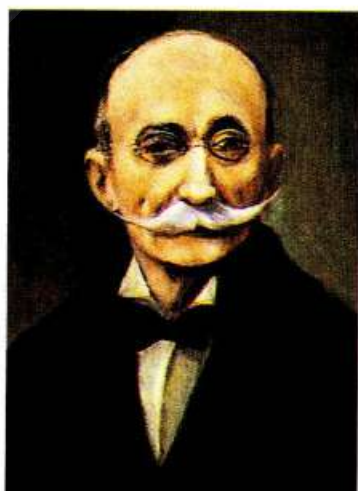
Δημήτριος Αἰνιάν.

Ἡ Ἑταιρεία ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἔργο ἰδιωτῶν, ἰδρύθηκε μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ βασιλέως Ὀθωνος, συνεδρίασε πρώτη φορά στίς 28 Ἀπριλίου τοῦ 1837 στὸν οἰκίσκο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα μὲ μόνη προίκα τὶς ἰδέες, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι αὐτόνομη καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ Κράτος. Ὑπῆρξαν κατὰ καιροὺς ἀπόπειρες κυβερνήσεων νὰ τεθεῖ ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους, πάντα ὅμως οἱ ἑταῖροι τῆς σύσσωμοι ματαίωσαν αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς ἐπιχειρήσεις.

Ἐξ ἀρχῆς εἶτε λόγῳ τῶν προσώπων πού τὴν ἀπάρτιζαν, εἶτε λόγῳ τοῦ ἔργου τῆς, πού ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἐθνικό, δηλαδὴ ὠφέλιμο γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνας, ἐξ ἀρχῆς ἀπέκτησε κύρος ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς ξένους λογίους, κύρος πού ἀναγνώριζε καὶ ὁμολογοῦσε τὸ Κράτος, στὸ ὁποῖο ἡ Ἑταιρεία ἦταν καὶ εἶναι παραστάτης. Γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ προσφορά τῆς πολὺ νωρὶς ὀνομάστηκε γεραρά. Τὸ ἐπίθετο αὐτὸ τὸ βρίσκω νὰ τῆς ἀποδίδεται γιὰ πρώτη φορά στίς 19 Ἰανουαρίου 1871 σὲ ἐπιστολὴ τοῦ νεαρότατου Μανουὴλ Γεδεών (1851-1943), τοῦ κατόπιν Μεγάλου Χαρτοφύλακος καὶ Χρονογράφου τοῦ Πατριαρχείου καὶ προσέδρου μέλους τῆς Ἀκαδημίας.

Βασιλεὺς Ὀθων.

Μανουὴλ Γεδεών.

Ἡ περηφάνεια τῆς ἀποκτημένης μὲ αἶμα ἐλευθερίας, ἡ ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος (ἐδῶ βλέπετε ὅπως τὸ φαντάστηκε ἕνας ζωγράφος μας, ὁ Ἄλέκος Κοντόπουλος), ὁ κλασικισμός, ὁ ρομαντισμός, ὁ ἰδεαλισμός ἦσαν οἱ ὁδηγοὶ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν πού, μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ τὸν δυνάστη, ἐπιχείρησαν ἀμέσως τὴν ἀνάστασι καὶ τῆς πνευματικῆς Ἑλλάδος τοῦ ἄλλοτε, τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος τῶν ἀναγνωσμάτων τους, τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος στὴ σκιά τῶν πλατανίων τοῦ Ἰλισοῦ καὶ τῶν στοῶν τῶν γυμνασίων τῆς Ἀθήνας. Ὅλοι ὅμως ἦσαν παιδιὰ τοῦ Ρήγα· ἱερολοχίτες, ἐλεύθεροι πολιορκημένοι τοῦ Μεσολογγιοῦ, σπαθὶ τοῦ Θεοῦ στὰ Δερβενάκια, στὴν Ἀράχωβα μὲ τὸν Καραϊσκάκη μέσα στὰ χιόνια, ναυμάχοι στὰ νερὰ τῆς Χίου, πυρπολητὲς μὲ τὰ ἠφαιστειὰ τους, θεμελιωτὲς τοῦ νέου Κράτους.

Ποιοὶ ἦσαν οἱ λόγοι τῆς ἴδρυσης τῆς Ἑταιρείας; Ἦσαν πολλοί, ἀλλὰ δύο οἱ κύριοι. Πρῶτος ἢ δεύτερος, ἀδιάφορο, ἡ ἀποκάλυψη τῶν προγονικῶν λειψάνων. Ἦσαν τὰ ἀρχαῖα μάρμαρα, τεκμήρια καταγωγῆς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας

Ἄλεκου Κοντόπουλου, Κεραμεικός. Τοιχογραφία στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

28 Ἀπριλίου 1837. Οἱ ἰδρυτὲς ἑταῖροι συνεδριάξουν πρώτη φορά στὸν οἰκίσκο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν Παρθενώνα.

1938. Ψήφισμα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως χαραγμένο σὲ χαλκὸ γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν 100 χρόνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

πού θὰ ἔδιναν ἀφευδείς τίτλους συνέχειας σ' ἓναν λαό γιά τόν ὁποῖο οἱ ξένοι γιά χρόνια ἔτρεφαν μεγάλες προσδοκίες, ὅπως ἐκφράζεται στόν πίνακα τοῦ ὄνειροπόλου Θεόφιλου Χατζήμηχαήλ. Δεύτερος λόγος ἦταν ἡ σφοδρή ἐπιθυμία τῶν μορφωμένων Ἑλλήνων νά καταλάβει ἡ Ἑλλάδα ἐπιστημονική καί πνευματική θέση ἀνάμεσα στά κράτη τῆς Εὐρώπης. Προγονολατρεία λοιπόν καί ἐνσωμάτωση στήν πνευματική Δύση. Οὔτε ἡ μία οὔτε ἡ ἄλλη τάση μᾶς ἐγκατέλειψαν ἕως σήμερα. Ἄλλά ἡ σημερινή προγονολατρεία ἔχει καταντήσει νά εἶναι χωρίς πνευματικό περιεχόμενο καί ἐξαργυρώνεται, ἡ ἐνσωμάτωση καθυστερεῖ μονίμως. Ὅταν λέγω ἐνσωμάτωση δέν ἐννοῶ νά φραγκέψει κανείς, ἀλλά νά ἔχουν οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου μέτρο, μέθοδο, συνέπεια, ἐμμονή στήν ἐπίτευξη ἑνός σκοποῦ καί νά ἐπιδιώκουν τό μεγαλεῖο τῆς Πατρίδος, πού ὡς βάση του πρέπει νά ἔχει τήν ἠθική.

Ἡ Ἀκρόπολις καί τὸ Θησεῖον καὶ διάφοροι στρατιῶται τοῦ ἵππικοῦ, τοῦ εὐζωνικοῦ καὶ φαντάρου ἐπὶ καιροῦ Γεωργίου Β'. Ἔργον Θεοφίλου Γ.Χ. Μιχαήλ 1930. (Ἰδιωτικὴ Συλλογή).

Ἐκεῖνοι ποὺ δημιούργησαν τὴν Ἑταιρεία δὲν εἶχαν τίποτε τὸ κοινὸ μεταξὺ τους. Μόνον τὴν ἐπιθυμία νὰ συμβάλουν στὴν ἀποκάλυψη καὶ διάσωση, ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους καὶ τοὺς ξένους ἄρπαγες, τῶν προγονικῶν μνημείων. Δὲν ἦταν ἡ Ἑταιρεία μιὰ *société savante* καὶ οὔτε ἔγινε ποτέ, μετὰ τὴν ἔννοια δηλαδὴ μικρῆς Ἀκαδημίας, ἡ ὁποία συνεδριάζει τακτικὰ καὶ τὰ μέλη της κάνουν ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις καὶ συζητήσεις. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ἡ Ἑταιρεία βρισκόταν ἐν προμάχοις, σὲ ἀγώνα, καὶ ὑπηρετοῦσε δύο σκοποὺς, τὴν εὔρεση καὶ ἀνόρθωση τῶν μνημείων καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ δημοσίευσή τους. Τοῦτο ἔγινε μετὰ ἀνασκαφές, ἀναστηλώσεις, κατασκευὴ μουσείων, ἀποστολὴ προικισμένων νέων στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ σπουδές, ἐκδόση ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν καὶ βιβλίων.

Οἱ ἑταῖροι μας ἦσαν καὶ εἶναι ἐτερόκλητοι ὡς πρὸς τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὰ ἐπαγγέλματα. Αὐτοκράτορες, ἡγεμόνες, πρίγκηπες, πρόεδροι Δημοκρατίας, πρωθυπουργοὶ καὶ ὑπουργοί, ποιητές, λογοτέχνες, λόγιοι, ἐπιστήμονες, φιλάρχαιοι. Κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ, Δῆμοι τῆς Ἑλλάδος καὶ Μοναστήρια ὑπῆρξαν μέλη τῆς Ἑταιρείας καὶ μετὰ τὴν ἠθικὴ καὶ ὕλική προσφορά τους βοήθησαν νὰ φθάσουμε στὴ σημερινὴ θραδιά.

Πρῶτος καὶ μόνος αὐτοκράτωρ (1831-1889) μέλος τῆς Ἑταιρείας ὑπῆρξε ὁ Πέτρος Β΄ τῆς Βραζιλίας (1825-1891), ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα τὸ

Πέτρος Β΄, αὐτοκράτωρ τῆς Βραζιλίας, ἑταῖρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1876).

1876. Στόν προοδευτικό καί φιλελεύθερο αὐτόν ἡγεμόνα ὁ Ἐμμανουήλ Ροΐδης ἀφιέρωσε ἐνδιαφέρον μελέτημα (Ἄπαντα Β, 219-232, Ἑρμῆς 1978).

Πρωθυπουργοὶ ἐταῖροι μας ἦσαν ὁ διάδοχος τοῦ Argmansperg Ἰγνάτιος von Rudhart, ὁ παραγνωρισμένος Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1839), ὁ Σουλιώτης συμπολεμιστὴς τοῦ Καραϊσκάκη Κίτσος Τζαβέλλας (1840), ὁ ναυμάχος στὴ Σάμο τὸ 1824 Ἀντώνιος Κριεζῆς, ὁ πραγματοποιοῖς Χαρίλαος Τρικούπης

Ἰγνάτιος von Rudhart.

Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος.

Κίτσος Τζαβέλλας.

Ἀντώνιος Κριεζῆς.

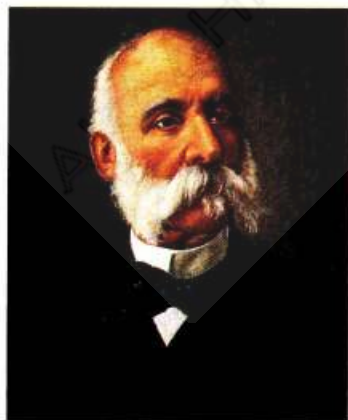
(1862), ὁ Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, ὁμώνυμος ἐγγονὸς τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Πετρόμπεη (1883), ὁ ἄτυχος Θεόδωρος Δηλιγιάννης (1883), ὁ ἀρχαιολόγος στὴν ἀρχὴ Θεμιστοκλῆς Σοφοῦλης (1885), ὁ ἀγροσημῆνος Κωνσταντῖνος Κων-

Θεμιστοκλῆς Σοφοῦλης.

Κυριακούλης Μαυρομιχάλης.

Θεόδωρος Δηλιγιάννης.

Χαρίλαος Τρικούπης.

σταντόπουλος (1900), ὁ ἱστορικός Σπυρίδων Λάμπρος (1907), ὁ πραγματοποιὸς τῶν ἐλληνικῶν ὄνειρων Ἐλευθέριος Βενιζέλος (1912), ὁ φιλόanthρωπος Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου (1918), ὁ εὐεργέτης τῆς Ἑταιρείας Παναγῆς Τσαλδάρης (1934), ὁ ἀρχαιογνώστης Σπυρίδων Μαρκεζίνης (1942), ὁ πολὺς Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς, ὁ πρῶτος, καὶ ἴσως ὁ μόνος, πρωθυπουργὸς ποὺ ἐνδιαφέρθηκε ἐξακολουθητικὰ γιὰ τὰ ἀρχαῖα (1983).

Ἀγωνιστὲς τοῦ '21 ὑπῆρξαν ἰδρυτὲς ἐταῖροι. Σᾶς μνημόνευσα τοὺς ἀδελφοὺς Αἰνιάνες. Προσθέτω τὸν ἀρχιτέκτονα Σταμάτιο Κλεάνθη (1837), ἱερολοχίτη

Σπυρίδων Λάμπρος.

Ἐλευθέριος Βενιζέλος.

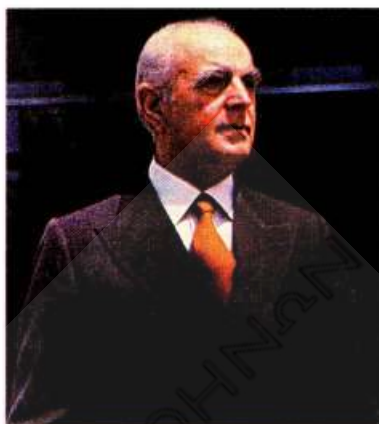
Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου.

Κωνσταντῖνος Κωνσταντόπουλος.

Σπιρίδων Μαρκεζίνης.

Κωνσταντίνος Καραμανλής.

Σταμάτιος Κλεάνθης.

Παναγής Τσαλδάρης.

Ρήγας Παλαμίδης.

Ἀναστάσιος Πολυζωίδης.

στό Δραγατσάνι, τὸν ἀγωνιστὴ Ρήγα Παλαμῆδη (1837), τὸν δικαστὴ Ἀναστάσιο Πολυζωΐδη (1837), τὸν Πέτρο Ἡπίτη (1837), γιαντὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου, τὸν Δρόσο Ν. Δρόσο (1837), ἱερολογίτη καὶ αὐτόν.

Κωστής Παλαμᾶς, πίνακας τοῦ Ἐπαμεινώνδα Θωμόπουλου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

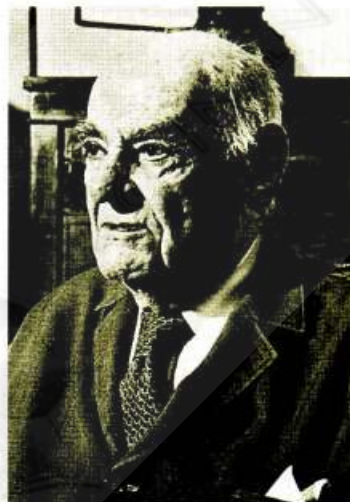

Γεώργιος Δροσίνης.

Ἐταῖροι ἦσαν ὁ σχολάρχης στὸ Μεσολόγγι Δημήτριος Παλαμᾶς (1858) ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνηψιὸς του ποιητῆς Κωστῆς Παλαμᾶς (1930), ἐταῖρος ἦταν καὶ ὁ ἄλλος ποιητῆς καὶ συμπαραστάτης Γεώργιος Δροσίνης (1920). Παλιότεροι ἐταῖροι ἦσαν ὁ Σταῦρος Βλάχος (1852), ἀγωνιστῆς τοῦ '21 καὶ ὑπουργός, ὁ

* Ἄγγελος Βλάχος.

* Ἄγγελος Βλάχος (ἐγγονός).

Γεώργιος Βιζυηνός.

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης.

Νικολάου Βαρβέρη, 'Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ἔφιππος.

γίος του Ἄγγελος Βλάχος, ποιητής, πεζογράφος καὶ διπλωμάτης, καὶ στὰ χρόνια μας ὁ ὁμώνυμός του ἔγγονός Ἄγγελος Βλάχος, πεζογράφος, ποιητής, διπλωμάτης καὶ αὐτός, Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας σὲ δύσκολες στιγμές, καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας μας. Κοντὰ τους ὁ ἄτυχος Γεώργιος Βιζυηνός (1889), καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου. «Ἀπέθανεν ἐν μελαγχολία» γράφει στὸ Μητρῶο ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης.

Φυλλομετρώντας τὸν κατάλογο τῶν ἐταίρων αἰσθάνεται κανεὶς περηφάνεια γιὰ κείνους ποὺ στήριξαν τὴν Ἑταιρεία τὰ παλιὰ τὰ χρόνια. Τρία χρόνια μετὰ τὴν ἰδρυσὴ της, τὸ 1840, γίνεται μέλος της ὁ πολέμαρχος πολεμάρχων, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, τὸ ἴνδαλμα τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν.

Ὁ πίνακας τοῦ Νικολάου Βαρβέρη στὴν ἀντικρινὴ σελίδα εἰκονογραφεῖ τὸ δημοτικὸ τραγούδι γιὰ τοὺς μεγάλους κλέφτες, τοὺς Κολοκοτρωναίους,

*ὅπου δὲν καταδέχονται τὴ γῆς νὰ τὴν πατήσουν
καβάλλα τρῶνε τὸ ψωμί, καβάλλα πολεμᾶνε
καβάλλα πᾶν σ' τὴν ἐκκλησιά, καβάλλα προσκυνᾶνε*

Πάνος Κολοκοτρώνης.

Σύμβουλος τῆς Ἐπικρατείας γράφεται ὡς ἐπάγγελμα τοῦ Θεωδώρακη στό Μητρῶο τῶν ἐταίρων. Εἶναι τὸ ἀξίωμα πού τοῦ ἔδωσε ὁ Ὅθων μαζί μέ τόν Μεγαλόσταυρο τοῦ Σωτήρος, ὅταν ὁ ἥρωας ἀποκαταστάθηκε μέ τή βασιλική χάρη. Εἴκοσι ἕξι χρόνια ἀργότερα γίνεται μέλος μας ὁ Πάνος Κολοκοτρώνης (1866), τέταρτος καί ὀψιγενής γιός τοῦ Θεωδώρακη, διαγγελεύς τοῦ βασιλέως· τὸ ὄνομά του τὸ πῆρε ἀπὸ τὸν πρωτότοκο ἀδελφό του, γιὸ τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ Πάνο, φρούραρχο τοῦ Ναυπλίου, πού σκοτώθηκε σὲ ἐνέδρα κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, στίς 13 Νοεμβρίου 1824.

Βλαδίμηρος Κολοκοτρώνης.

Ριχάρδος Church.

Thomas Gordon.

Ἐναν αἰῶνα καὶ δεκαεennέα χρόνια μετὰ τὸν Γέρο τοῦ Μοριᾶ, ἔγινε ἐταῖρος μας ὁ δισέγγονός του, ὁ στρατηγὸς Βλαδίμηρος Κολοκοτρώνης (1959), ἐγγονὸς τοῦ Γενναίου, βαφτισμὸς τῆς βασίλισσας Ὁλγας, πράγμα πὺ ἐξηγεῖ τὸ ὄνομά του.

Ἐταῖροι μας ἦσαν ὁ στρατηγὸς Ριχάρδος Church (1840), ὁ ἐλευθερωτὴς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἐπὶ Καποδίστρια καὶ ὁ ἄλλος στρατηγός, ὁ πρῶτος Σκωτσέζος φιλέλληνας Thomas Gordon (1840), ὁ πολιορκητὴς τῆς Τριπολιτσᾶς.

Πετρόμπεης.

Ἀναστάσιος Μαυρομχάλης.

Ἐταῖροι μας ὑπῆρξαν πολλὰ μέλη τῆς ἐνδοξότερης ἐλληνικῆς οἰκογένειας καὶ μὲ τὰ περισσότερα θύματα στὸν Ἀγῶνα, τῆς οἰκογένειας τῶν Μαυρομχλαίων. Πρῶτος ὁ Πέτρος Μαυρομχάλης, ὁ Πετρόμπεης Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, γράφεται στὸ Μητρώο, ὡς ιδιότητα τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μάνης. Μαζί του οἱ δύο γιοί του, ὁ μπεηζαντὴς Ἀναστάσιος (1840) καὶ ὁ ἀδελφός του Ἀντώνιος (1883). Κατόπιν ὁ γιὸς τοῦ Ἀναστασίου καὶ ἐγγονός τοῦ

Πετρόμπεη Πέτρος (1840). Ἀκολούθησε ὁ Γεώργιος, ὁ ἄλλος ἐγγονὸς καὶ γιὸς τοῦ Ἀναστασίου (1868), διαγγελεὺς τοῦ βασιλέως. Ἀκολουθεῖ ὁ Πρωθυπουργὸς Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, ἐγγονὸς τοῦ ὁμώνυμου ἀδελφοῦ τοῦ Πετρόμπεη, πὺ ἤδη σᾶς μνημόνευσα.

Ἀνδρέας Μιαούλης.

Σπυρομήλιος.

Κωνσταντῖνος Νικόδημος.

Κοντά στους Κολοκοτρωναίους και τους Μαυρομιχλαίους μνημονεύω τόν Μήλιο Σπύρο, γνωστό ως Σπυρομήλιο, Χεμαρριώτη στρατηγό αγωνιστή (1851). Ἀκόμη τόν γιό τοῦ Φώτου Τζαβέλλα, τόν θρυλικό Σουλιώτη πολέμαρχο Κίτσο Τζαβέλλα (1840), συμπολεμιστή τοῦ Καραϊσκάκη, υπερασπιστή τοῦ Μεσολογγίου. Πολέμησε στήν Ἐξοδο κι ἐκεῖ τοῦ αἰχμαλώτισαν, κατά τόν Κασομούλη, τόν γιό του, μωρό στήν ἀγκαλιά. Ὅταν ὁ Κίττος Τζαβέλλας ἔγινε μέλος τῆς Ἑταιρείας, ἦταν υπασπιστής τοῦ βασιλιᾶ. Πέθανε ἀπό τή λύπη

Γιάννης Βλαχογιάννης.

Γιάννης Βλαχογιάννης καί Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης.

του, τὸ 1854, μόλις 55 ἐτῶν, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήματων στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἥπειρο.

Τοῦ ναυάρχου τοῦ Ἀγώνα Ἀνδρέα Μιαούλη δύο γιοί, ὁ Ἀθανάσιος (1858) καὶ ὁ Νικόλαος (1858), ὡς καὶ ὁ ἐγγονός Ἀνδρέας, ἀντιναύαρχος (1923) ὑπῆρξαν ἐταῖροι μας, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ ψαριανός ναυμάχος Κωνσταντῖνος Νικόδημος (1867), γερουσιαστής καὶ ὑπουργός. Ὅλοι γνωρίζουμε τὸν δρόμο πὺ φέρει τὸ ὄνομά του στήν Πλάκα.

Ἄλλὰ ἀπὸ τὴ θεωρία αὐτὴ τῶν ἡρώων τοῦ '21 πὺ εἶδατε, δὲν μπορούσε νὰ λείπει ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία κι ἐκεῖνος πὺ ὕμνησε τὰ «Παληγκάρια τὰ παλιά» καὶ

Νικόλαος Δραγούμης.

Ἀνδρέας Μουστοξύδης.

Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος.

Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος.

Ernst Ziller.

τά «Μεγάλα χρόνια», πού έσωσε τις πράξεις και τή φήμη τόσων αγωνιστῶν, πού τοὺς τραγούδησε μὲ τὰ γραπτά του, ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης (1917), ὁ φίλος καὶ προστάτης τοῦ Παπαδιαμάντη.

Οἱ ἑταῖροι μας εἶναι τὸ μεγαλύτερο κεφάλαιο τῆς Ἑταιρείας. Σὰς μνημόνευσα ἀρκετὰ ἱστορικά πρόσωπα ἀλλὰ παρέλειψα πολλοὺς. Τὸν Νικόλαο Δραγούμη, γραμματέα τοῦ Καποδίστρια (1838), τὸν παιδικὸ φίλο τοῦ Κυβερνήτη καὶ πρῶτο Διευθυντὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας στὴν Αἴγινα, ἱππότη Ἀνδρέα Μουστοξύδη (1839), τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸν ἐξ Οἰκονόμων (1848), τὸν σπουδαῖο διδάσκαλο Κωνσταντῖνο Ἀσώπιο (1845), τὸν διδάσκαλο φιλόσοφο Ἀρμένη Βράιλα (1861), τὸν ἀρχιτέκτονα Ernst Ziller (1868).

Μνημονεύω ἀκόμη, ὅτι στὴν Ἑταιρεία πλῆθος εἶναι οἱ ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίτες πού διετέλεσαν μέλη της, ἀνάμεσά τους ὁ Χρῦσανθος Τραπεζοῦντος καὶ ὁ Σπυρίδων Ἰωαννίνων, καὶ οἱ δύο Ἀρχιεπίσκοποι Ἀθηνῶν. Ἀλλὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα τὰ παλιὰ μεγάλη ἦταν ἡ βοήθεια πού δόθηκε στὴν Ἑταιρεία ἀπὸ τις ἐλληνικὲς κοινότητες τοῦ Ἐξωτερικοῦ. Μάντισστερ, Λίβερπουλ, Ὀδησσός, Καλκούτα εἶναι οἱ πόλεις ὅπου ὑπῆρχαν μεγάλες ἐλληνικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἐμποροὶ, ὑπάλληλοι, ἐφημέριοι τῶν ἐλληνικῶν ἐκκλησιῶν, δάσκαλοι καὶ καθηγητές, προσέφεραν χρήματα γιὰ ν' ἀποκτήσουν ὑλικὴ ὑπόσταση ὅσα νοσταλγοῦσαν, διαβάζοντας τὸν Πausανία, τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Στράβωνα. Τότε ἡ Ἑταιρεία

Σπυρίδων Ἰωαννίνων.

Χρῦσανθος Τραπεζοῦντος.

ὅλα τῆς τὰ ἔργα τὰ πραγματοποιοῦσε μὲ τὴν ἐτήσια συνδρομὴ τῶν 15 δραχμῶν καὶ τὶς εἰσφορὲς μερικῶν πλουσιῶν πατριωτῶν.

Ἡ Ἑταιρεία γεννήθηκε, μεγάλωσε καὶ ὠρίμασε στὴν περίοδο τῶν γλωσσικῶν ἀγῶνων καὶ φυσικὸ εἶναι ὅτι ἀκολούθησε τὶς ἀρχὲς ποῦ πρέσβευαν ἐκεῖνοι ποῦ τὴν δημιούργησαν καὶ τὴν ὀδήγησαν στὸν μακρὸ τῆς δρόμο. Ὁ πρῶτος Πρόεδρος Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλὸς ἔγραφε αὐτὸ ποῦ θὰ ὀνομάζαμε σήμερα καθαρεύουσα χωρὶς τὶς ἀκρότητες τοῦ κατόπιν ἀττικισμοῦ καὶ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ αὐτὰ τὰ δύο, καθαρεύουσα καὶ ἀρχαία ἑλληνικὴ, ξεχώριζαν. Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὰ μεταχειρίζονταν συχνὰ γιὰ νὰ ἀλληλογραφῆσουν μὲ ξένους φιλόλογους ἢ ἀπὸ κλασικισμὸ. Ὁ Νερουλὸς παρὰ τὰ «Κορακίστικα», μὲ τὰ ὅποια χτύπησε τὴ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραῆ γιὰ μιὰ κοινὴ νεοελληνικὴ, ὁ ἴδιος ὁμολόγησε ὅτι παραδεχόταν τὶς ἀπόψεις τοῦ μεγάλου Χιώτη.

Οἱ γλωσσικὲς ἀντιλήψεις τοῦ πρώτου Γραμματέως Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τοὺς λόγους του, τὴν ποίησή του καὶ τὴν πεζογραφία του. Προσεκτικὰ δουλεμένη καθαρεύουσα μὲ τὴν ὁποία πολλὲς φορὲς συγκινεῖ. Συχνὰ δημοτικίζει, περισσότερο στὴν ποίησή του, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι εὐχάριστο. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι ὁ Ραγκαβῆς ὑπῆρξε καθαρευουσιάνος ἕως τὸ τέλος, πολὺ ὄψιμη δὲ ὑπῆρξε ἡ πρότασή του νὰ μεταγραφεῖ ὁ «Ἕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Σολωμοῦ στὴν καθαρεύουσα¹.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Φίλιππος Ἰωάννου, φιλόλογος μὲ τὴν ἔννοια τοῦ 19ου αἰῶνος, δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς τοῦ Ὄθωνος καὶ τῆς Ἀμαλίας ἦταν πρόδρομος τοῦ ἀττικισμοῦ. Δεξιότηγης στὴ σύνθεση κειμένων στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ, μᾶς ἔχει ἀφήσει πλῆθος ἀρχαίων ἐπιγραμματῶν καὶ ἄλλων ἔμμετρων κειμένων, ἀκόμη καὶ μεταφράσεις, στὰ ἀρχαῖα, δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὅπως τοῦ φημισμένου ἐκεῖνου τραγουδιοῦ ποῦ ἐπιγράφεται «Τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ»².

*Μάνα μὲ τοὺς ἐννιά σου γιούς καὶ μὲ τὴ μιά σου κόρη,
τὴν κόρη τὴ μονάκριβη τὴν πολυαγαπημένη*

1. Ν. Ἐστία, Χριστ. 1943, 96.

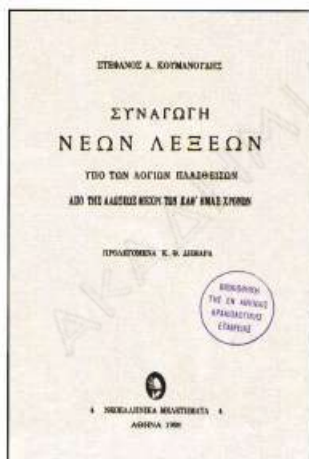
2. Πολίτης ἀρ. 92.

Αυτούς τούς στίχους τούς μεταφέρει στα αρχαία ἑλληνικά:

Γίῶν σὺ μήτηρ τρίς τριῶν κεκλημένη
μιάς τε παιδὸς φιλάτης³

Ὁ κλασικισμὸς αὐτὸς ὅμως τοῦ Φίλιππου Ἰωάννου εἶχε ὡς βάση τὴ λατρεία τῶν Ἀρχαίων, τὴν ἐπιθυμία νὰ τοὺς μοιάσουμε καὶ στὴ γλώσσα. Ἀνιστόρητη καὶ ἀνεδαφικὴ ἰδέα, κατανοητὴ ὅμως, ὅταν μόλις ἔχεις ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Ὁ μεγάλος Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας Στέφανος Κουμανούδης ἔγραφε σὲ αὐστηρὴ καθαρεύουσα καὶ καμιά φορά περισσότερο τοῦ δέοντος αὐστηρῆ. Ἑλληνιστῆς, ἐπιγραφικὸς, λατινιστῆς παρακολουθοῦσε καὶ θαύμαζε τὴ νεοελληνικὴ, τὴν ὁποία θεωροῦσε ὡς τὴν πραγματικὴ γλώσσα τοῦ Ἔθνους. Ὁ θαυμασμὸς του αὐτὸς μᾶς χάρισε τὸ μοναδικὸ ἕως σήμερα λεξικό «Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων». Σὲ συνομιλίες καὶ συνεντεύξεις ὁμολογοῦσε τὴν ἀνωτερότητα τῆς νεοελληνικῆς

3. Φίλιππου Ἰωάννου, *Φιλολογικά Πάρεργα* ²1874, 505.

ἀπέναντι στήν καθαρεύουσα. Ἔχουμε δηλαδή μιὰ ὅμοια περίπτωση μὲ τοῦ Ροῖδη, πού πίστευε στή νεοελληνική καὶ ἔγραφε στήν καθαρεύουσα. Στήν ἀρχαιολογία τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸν μεγάλο Χρῆστο Τσουντα, δημοτικιστὴ κατὰ τὶς πεποιθήσεις, ὁ ὁποῖος, ὅπως ὁ Νερουλός, ὁ Ραγκαβῆς καὶ ὁ Κουμανούδης, ἔγραφε σὲ καθαρεύουσα, ἢ ὅποια ξενίζει σήμερα μόνον ἕως ὅτου διαβάσουμε τὶς πρώτες γραμμές. Κατόπιν σὲ παρασύρει ἢ ἀκρίβεια τῆς διατύπωσης τῶν διανοημάτων καὶ ἢ καλλιπέπεια. Ποιὸς ἀπὸ μᾶς δυσανασχέτησε διαβάζοντας Παπαδιαμάντη, καθαρευουσιάνο ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του;

Γλωσσικὸ ζήτημα στήν Ἑταιρεία δημιουργήθηκε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀντιπροεδρίας τοῦ Γεωργίου Μιστριώτη (1909-1916). Ὁ πληθωρικός καὶ ὀρμητικὸς του χαρακτήρας τὸν ἔφερνε ἀντιμέτωπο μὲ κάθε τι πού μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς προσβολὴ τῶν πατρίων. Ὅταν ὁ Ἐπιμελητὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος Βασίλειος Λεονάρδος, Διευθυντὴς τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, δεινὸς γραμματικὸς καὶ ἐπιγραφικὸς θέλησε νὰ ἐξαρχαῖσει τὴ γλῶσσα τοῦ περιοδικοῦ, ὁ Μιστριώτης, ἃς φαίνεται παράδοξο, ἄστραψε. Ἡ καινοτομία τοῦ Λεονάρδου ἦταν ἡ κατάργησις τῆς ψιλῆς, λογικὴ ἀπὸ κάθε ἀποψη καὶ συνεπῆς πρὸς

Ἀμφιάρειον Ὀρφιῶ. Τὸ ἐσῶτερόν τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ὀρθιος, ἀκουμπισμένος σὲ σπόνδυλο, ὁ Βασίλειος Λεονάρδος (φωτ. ΑΑΕ τοῦ 1886).

τις ἀρχές τοῦ Κοντισμοῦ. Ὁ Μιστριώτης ὁμως ὑποστήριξε⁴ ὅτι «ἐὰν σπουδαιότατον ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν καθιερώσῃ καὶ μικρὰν διαφορὰν, ἄλλοι χυδαῖζοντες θέλουσιν προβῆ εἰς ὀλοσχερῇ κατάλυσιν τῶν πνευμάτων καὶ τῶν τόνων». Τοῦτο, ὅπως ξέρετε, ἐγένε τὰ μεσάνυχτα τῆς 11 Ἰανουαρίου 1982 καὶ ἀπὸ τότε ἐλάχιστοι ἀκολουθοῦν τῇ δισχισιῇ, καὶ πλέον, παράδοση τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων. Ἀνάμεσα στοὺς ἐλάχιστους βρίσκεται ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, χωρὶς νὰ εἶναι καθαρευουσιάνια, ὅπως διαπιστώνετε.

Τὴν παράδοση αὐτὴ τῆς καθαρεύουσας, ἀκολούθησε ἡ Ἑταιρεία στὶς περιόδους πὺ ἀκολούθησαν τοὺς βαλκανικοὺς, τὸν Διχασμὸ, ἕως τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἡ νεοελληνικὴ κοινὴ καθιερώθηκε ἢ μάλλον χρησιμοποιήθηκε σιωπηρῶς καὶ πλήρως στὰ δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '70, συμβατικῶς ἀπὸ τὸ 1977, ὅταν Γραμματεὺς ἦταν ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν ἔλειπε ἡ γλωσσικὴ εὐαισθησία, ἔστω κι ἂν ἦταν καθαρευουσιάνιος.

Ὅσο κι ἂν ἡ Ἑταιρεία περιλαμβανόταν στὰ συντηρητικὰ, τουλάχιστον, ἐπιστημονικὰ ἰδρύματα, δὲν τέθηκε ποτέ, εὐθέως, ζήτημα γιὰ τίς γλωσσικὲς τῆς ἀντιλήψεις. Ὁ μόνος πὺ περιέγραψε τὴν κατάσταση τοῦ γλωσσικοῦ συντηρητισμοῦ τῆς ἦταν ὁ Χρῆστος Καροῦζος, τὸ 1945, σὲ ἐπιστολὲς του πρὸς τὸν

Χρῆστος Καροῦζος.

4. ΑΕ 1987, 158.

νησε με τὴν ὀνομασία τῶν δήμων τῆς χώρας καὶ ὀρισμὸ τῶν ἐμβλημάτων τους, ἐγχείρημα πὸ ἔφερε σὲ πέρας ὁ Γενικὸς Ἐφορὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων Παναγιώτης Εὐστρατιάδης.

Ἡ Ἐταιρεία τὰ 170 χρόνια τῆς τὰ ἔζησε μέσα στὶς περιπέτειες τοῦ κράτους μας. Οἱ Σύμβουλοί τῆς ἀνῆκαν κυρίως στὶς τάξεις τῆς Διοίκησης, τῆς Ἐκπαίδευσης, τῆς Ἐπιστήμης, τῆς Δικαιοσύνης καὶ τοῦ Δικαίου, καὶ οἱ ἀπόψεις τους γιὰ τὰ πράγματα ἐπηρέαζαν τὴν Ἐταιρεία. Ἀλλὰ κι ἓνας ἄλλος παράγων, ὁ ἀτομικὸς, δηλαδὴ οἱ προσωπικὲς φιλοδοξίες, ὁ φθόνος ὑπῆρξαν δυνάμεις πὸ τὴν κλυδώνισαν καὶ μπορεῖ καὶ νὰ τὴν βύθιζαν. Ὅλοι ὁμως τὴν ἤθελαν νὰ πλέει πλησίτια ἔστω κι ἂν οἱ πράξεις τους ὀδηγοῦσαν στὸ ναυάγιο τοῦ ἀντικειμένου τοῦ πόθου τους. Τέτοιες κρίσεις ὑπῆρξαν ἀρκετὲς καὶ ἀρχίζουν ἀπὸ παλιά, ὅπως ἐκείνη τοῦ 1851 κατὰ τὴν ὀποία ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ

Τὸ πρῶτο μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

τὴν Ἑταιρεία, γιατί οἱ ἐνέργειες τοῦ Γεωργίου Γλαράκη καὶ τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη δὲν ἦταν σύμφωνες μὲ τὰ ἐπιστημονικά πρότυπά του.

Τὸ 1894 ὑπῆρξε δεύτερη κρίση καὶ τὸ 1909 τρίτη, μὲ αἷτια προσωπικὲς φιλοδοξίες. Ἡ κρίση τοῦ 1851 εἶχε ἰδεολογικά-ἐπιστημονικά αἷτια. Οἱ δύο ἄλλες, πού ἀκολούθησαν, εἶχαν πολιτικά αἷτια· τὴ δημιουργία κομματισμοῦ στὴ διοίκηση τῆς Ἑταιρείας καὶ συνεπῶς τὴν ὑπαρξὴ ἔντονου πολιτικοῦ πάθους.

Θὰ περάσουν πολλὰ χρόνια καὶ μόλις τὸ 1988 θὰ ἐκδηλωθεῖ, ἐντελῶς ἀναίτια, μεγάλη κρίση στὴν Ἑταιρεία. Σκοπὸς αὐτῶν πού τὴν προκάλεσαν ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως, ὥστε τὸ ἀξίωμά του, καὶ ἡ Ἑταιρεία νὰ περιέλθουν σὲ ἀνυπόμονα πρόσωπα, ἀρεστά σὲ κυβερνητικούς κύκλους. Μὲ κατηγορίες πού χάλκευσε ἔμπιστο πρόσωπο ἑνός, τότε, πανίσχυρου κυβερνητικοῦ παράγοντος δημιουργήθηκε ζήτημα πού ὁ Τύπος περιχαρῆς συντηροῦσε. Ὅπως τὸ 1894, τὸ μέσον ἦταν ἡ μαύρη πένα, στῆς ὁποίας τὸ δηλητήριο ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς, ἐπιφανὲς μέλος τῆς Ἀκαδημίας μας, τότε 90 χρονῶν καὶ

Τὸ σημερινὸ μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

αδύναμος οργανικά, υπέκυψε. Τὸν Ἰάγο τοῦ δράματος σύντομα τὸν πῆρε «μαῦρο σύννεφο», ὅπως καὶ τὸν κυβερνητικὸ παράγοντα, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀφανίστηκε ταπεινωτικὰ ἀπὸ τὴν ἀπληστία του.

Σὲ ὀρισμένα κράτη, ἡ ἀρχαιολογία ἀνήκει στὶς ἐθνικὲς ἐπιστῆμες. Ἐννοῶ κυρίως τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλία, τὸ Μεξικό, ὅπου μεταχειρίστηκαν, ἢ μεταχειρίζονται τὰ εὐρήματα καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας γιὰ νὰ θεμελιώσουν πολιτικὰ ἐπιχειρήματα. Μιλῶ γιὰ τὴν, ἅς τὴν ὀνομάσουμε μὲ ἐπιείκεια, καλὴ, παραδοσιακὴ χρῆση τῆς ἐπιστῆμης, ὅχι τῆ γελοία παραμόρφωσή της ποὺ ἐμφανίζουν σήμερα, περισσότερα ἀπὸ ἓνα γειτονικά μας κράτη.

Οἱ κυβερνήσεις στὴν Ἑλλάδα, καὶ στὰ ἄλλα κράτη ποὺ μνημόνευσα, Ἰταλία, Μεξικό, ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη. Δὲν τὴν κατασκευάζουν, ὅπως στὸν μεσοπόλεμο κατασκευάστηκε μὲ τὸν Alfred Rosenberg εἰδικὴ γερμανικὴ προϊστορία ἢ, στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, ὅπου μὲ τὸν Trofim Lysenko δημιουργήθηκε μὰ κρατικὴ βιολογία καὶ γεωπονία. Ὑπάρχουν ὅμως περιπτώσεις καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὅπου πορίσματα τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας ἀπορρίφθηκαν, ἐπειδὴ δὲν ταίριαζαν μὲ τὶς προλήψεις μας. Μνημονεύω, ὅτι τὸ 1907 ὁ Γεώργιος Μιστριώτης ἐξουθένωσε στὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας τὸν τριαντατριάχρονο Κωνσταντῖνο Ρωμαῖο, τὸν κατόπιν διεθνῶς ἐπιφανὴ ἀρχαιολόγο καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας μας, διότι ὁ Ρωμαῖος σὲ μελέτη του εἶχε διατυπώσει τὴν ἀποψη, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲν εἶχαν τὴν ὠραία, τὴ λεγόμενη ἑλληνικὴ, κατατομὴ μὲ

Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος.

τὴν ὁποία εἰκονίζονται στὶς ἀγγειογραφίες. Ὁ Ρωμαῖος εἶχε δίκαιο, ἡ γνώμη του ὁμως ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν προκατάληψη τοῦ Μιστριώτη γιὰ τὴ δεδομένη ὁμορφιά τῶν Ἀρχαίων καὶ τὴν ἀνωτερότητά τους, συνεπῶς καὶ τὴ δική μας, ἀπέναντι στὰ ἄλλα ἔθνη.

Μιά τέτοια ἀπόρριψη ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν πορισμάτων, θεμελιωμένων στὶς ἀρχαῖες πηγές καὶ στὴν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Grote νεώτερη ἔρευνα, ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς τελευταίας καὶ μεγαλύτερης κρίσης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Γιὰ ἔθνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ζήτημα ποῦ ἐκείνη, ἡ Ἑταιρεία, ὑπερασπίστηκε, ἡ κυβέρνηση διατύπωσε πρωτοφανῶς ἀντίθετες πρὸς τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστήμης ἀπόψεις, ποῦ τὶς ἐπέβαλε μὲ τὴ δύναμη τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἐπιβολὴ τῶν λαθεμένων ἀπόψεων εἶχε καταστροφικὲς συνέπειες ποῦ δὲν ἐπανορθώνονται. Ἐκεῖνες μὲ τὴ σειρά τους, δημιούργησαν ἠθικὲς ταπεινωτικὲς συνέπειες, ἐς αἰεὶ, γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνας. Ἡ Ἑταιρεία ἐξ ἄλλου θεωρήθηκε ἀντικυβερνητικὴ, κινδύνευσε, καὶ ὑπέστη μεγάλη βλάβη ποῦ δὲν ἔχει ἀκόμη θεραπευθεῖ.

Σὲ κάποια ἄλλη περίπτωση, ποῦ συνδέεται μὲ τὰ πρόσωπα ἐκείνης γιὰ τὴν ὁποία μιλῶ, ὁ ἀείμνηστος συναδελφός στὴν Ἀκαδημία Ἀριστόβουλος Μάνεσης εἶχε γράψει γιὰ τὸ πῶς μεταχειρίζονται μερικοὶ νομικοὶ τὴ «νομικὴ ἐπιστήμη» ποῦ ἐμφανίζεται «ὡς οἰοεὶ θεραπαινίδα τῆς πολιτικῆς». Στὴν περίπτωση ποῦ σκιαγραφῶ, ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη κακοποιήθηκαν ἀπὸ νομικοὺς καὶ ἡ κακοδικία ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν πραγματικότητά ἔγινε δεσμοφύλακας τῆς Ἑταιρείας. Οἱ ὀρθοὲς ἰδέες σύρθηκαν στὰ δικαστήρια, ὅπου δὲν ἐπικράτησε ἡ ἀλήθεια. Οἱ κατασκευαστὲς τῆς ἱστορίας καὶ ἀρχαιολογίας μιᾶς περιόδου τῆς ἱστορίας μας ἀμείφθηκαν καὶ μποροῦν νὰ συμπορεύονται ἄξια μὲ τὸν Alfred Rosenberg καὶ τὸν Trofim Lysenko.

Εἶδατε, ὅτι ἡ Ἑταιρεία πότε-πότε κλυδωνίζεται ἀλλὰ δὲν βυθίζεται. Οἱ κρίσεις ποῦ μνημόνευσα ἔχουν, καὶ οἱ τέσσερις, σχέση μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἠθική. Ὅταν ἡ ἐπιστήμη γίνεται διατεταγμένη, ἡ ἠθικὴ ἀποσύρεται, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει χῶρος οὔτε γι' αὐτήν, οὔτε γιὰ τὴν συμπάρεδό της, τὴν ἀλήθεια. Ἀλλὰ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ξεχνᾶμε τὸ μεγάλο μονόστιχο τοῦ Μενάνδρου· κι ὅταν κάποιος νομίζει ὅτι ὅλα ἔγιναν σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιθυμίες του, ἔστι Δίκης ὀφθαλμὸς ὅς τὰ πάνθ' ὄρᾳ⁶.

6. Μενάνδρου, *Μονόστιχοι* 225, ἐκδ. Jaekel.

Ἀναμίχθηκε ἡ Ἐταιρεία στήν πολιτική, ἢ μάλλον στόν κομματισμό; Ἀναμίχθηκε ἀρκετές φορές ἀνάλογα μέ τά πρόσωπα πού τήν διοικοῦσαν. Στά Ὄθωνικά χρόνια τά πρόσωπα τῆς Ἐφορείας τῆς ἀνήκουν στά τρία μεγάλα κόμματα, τò ἀγγλικό, τò γαλλικό καί τò ρωσικό. Τò 1844 γίνεται Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας ὁ πρωθυπουργός Ἰωάννης Κωλέττης, ὁ ὁποῖος δημιούργησε ἀντιδράσεις. Παρά τήν καλλιέργειά του, τίς γνώσεις του καί τήν ἐπιθυμία του γιά πρόοδο τῶν πραγμάτων, παρά τή μεγαλεπήβολη σκέψη του, τή φιλία του μέ τόν Ραγκαβῆ, δέν πρόλαβε νά κάνει τίποτε γιά νά βοηθήσει τήν Ἐταιρεία. Μιά ἀπόπειρά του νά ἀναμορφώσει τήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία συνάντησε τήν ἄρνηση τοῦ Ὄθωνος.

Ὁ πραγματικός κομματισμός θά ἐκδηλωθεῖ κατά τήν περίοδο τοῦ Παναγῆ Καββαδία. Ὁ πολυπράγμων αὐτός Γραμματεὺς συνδέθηκε στενά μέ τὰ Ἀνάκτορα καί κατά τήν τροποποίηση τοῦ Ὄργανισμοῦ τῆς Ἐταιρείας, τò 1896, φρόντισε νά ὀριστεῖ ὡς Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος, κάτι πού ἡ βασιλική οἰκογένεια ἐπιθυμοῦσε. Πρῶτο ἔργο τοῦ Διαδόχου ἦταν νά ζητήσει τήν ἀναστήλωση τοῦ λέοντος τῆς Χαιρωνείας, τοῦ, κατά τοὺς λόγους του στό Συμβούλιο, «ἀποτελοῦντος τò ἐπιτύμβιον μνημεῖον ὅπερ οἱ Θηβαῖοι ἀνέγειραν εἰς τοὺς ἐν ἔτει 338 π.Χ. ἐκεῖ πεσόντας ἱερολοχίτας ἐν τῇ πρὸς Φίλιππον ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας μάχῃ». Θά παρατηρήσατε τήν ἀντίφαση πού ὑπάρχει στή φράση. Δέν τήν ἀναλύω, σκόπιμα, ἀλλά καί σήμερα ἀκόμη ἐπιβιώνει. Συμβαίνει αὐτò πού σᾶς εἶπα γιά τά πρόσωπα τοῦ Ἀγῶνος. Ὑπάρχουν οἱ Ἀρχαῖοι οἱ καλοὶ καί οἱ Ἀρχαῖοι πού εἶναι ἐχθροί.

Μερικά χρόνια ἀργότερα, τò 1915, σέ δημόσια συνεδρία τῆς Ἐταιρείας ὁ διάδοχος Γεώργιος καί ὁ πρίγκηψ Νικόλαος κηρύχτηκαν ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι. Τήν ἐπόμενη χρονιά, ὁ πρῶτος ἔγινε κανονικός συμπρόεδρος καί ὁ δεύτερος ἀντιπρόεδρος. Ἀκόμη, κάτι πού δέν εἶναι γνωστό, ὁ οἰκεῖος σέ ὄλους μας ἔφιππος χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ Κωνσταντίνου κατασκευάστηκε μέ πρωτοβουλία τῆς Ἐταιρείας διὰ τοῦ Καββαδία. Ἡ παρουσία τῶν βασιλέων στό Συμβούλιο τῆς Ἐταιρείας ἔληξε μέ τόν θάνατο τοῦ Γεωργίου, τήν 1 Ἀπριλίου 1947. Ἐκ τῶν ὑστέρων ἡ βασιλική ἀνάμειξη μπορεῖ νά χαρακτηρίζεται ἀπό κάποιους, ἴσως καί δίκαια, ὡς κομματική ἀπόκλιση, τότε ὅμως ἔδειχνε τò κύρος τῆς Ἐταιρείας καί τò ἐνδιαφέρον τῆς κορυφῆς τῆς πολιτείας γιά τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα.

Ἐπειτα ἀπό 170 χρόνια δράσης, πῶς θά χαρακτηρίζαμε τήν Ἐταιρεία: ὡς συντηρητική ἢ ὡς προοδευτική; Ὁ πρῶτος ἀπό τοὺς δύο χαρακτηρισμούς εἶναι

ἀνεδαφικός γι' αὐτήν, ἔστω κι ἂν φαινομενικῶς ταιριάζει σέ μερικά ἀπό τὰ πρόσωπα πού τήν διοίκησαν. Ὁ Παναγῆς Καββαδίας ὑπῆρξε, κατὰ τὰ λεγόμενα καί τὰ γραφόμενα τῶν συγχρόνων του, ὄχι μόνον συντηρητικός ἀλλά ἀντιδραστικός. Τό ἔργο του ὅμως γιά τήν Ἑταιρεία, γιά τὰ ἀρχαῖα, ὑπῆρξε προοδευτικό. Ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, διδάσκαλός μου, ἦταν, ἀκόμη καί μέ παλαιότερα κριτήρια, συντηρητικός, μέ προκαταλήψεις καί φοβίες. Τό ἐπιστημονικό του ἔργο ὅμως εἶναι μεγάλο καί ἔφερε πρόοδο στήν ἐπιστήμη· ἀμφιβάλλω ἂν θά ξεπεραστεῖ ἢ ἂν θά ὑπάρξει ποτέ κάτι παρόμοιο.

Ὁ Στέφανος Κουμανούδης, τό 1859, ἀκριβῶς 40 χρόνων, παρέλαβε τήν Ἑταιρεία γερασμένη πρόωρα, τῆς ἔδωσε ζωντάνια καί ὄρμη, καί δημιούργησε ἐπιστημονική ἀρχαιολογία. Κρίνοντας καί τούς τρεῖς μέ σημερινά κριτήρια τούς θεωροῦμε συντηρητικούς, λαθεμένα ὅμως. Τά σημερινά κριτήρια δέν εἶναι ἰδανικά, γιατί ἔχει διαστρεβλωθεῖ στήν ἐπιστήμη μας ἡ ἔννοια τῆς προόδου. Ὑπάρχει ἀναρίθμητο πλῆθος παρασίτων πού θορυβοῦν καί μέ περισσὴ ἀναίδεια διατείνονται ὅτι προσφέρουν στή διάσωση τῆς παράδοσης καί στήν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης. Εἶναι ἓνα ψεῦδος, μάλιστα μέγα. Ἡ μνημειακὴ παράδοση προστατεύεται ὅταν ἐκεῖνοι πού τήν ἀγαποῦν συγκρούονται μέ τούς ἐχθρούς της καί ὄχι ὅταν συμπορεύονται ἢ σιωποῦν. Καί συγκρούσεις δέν ὑπάρχουν στήν ἐλληνικὴ κοινωνία γιά τὰ μνημεῖα. Κατάφαση ναί, καί συνωστισμός στή διανομὴ τῶν ἀμοιβῶν. Ὅσο γιά τήν πρόοδο, πού λέγεται ὅτι δημιουργοῦν οἱ θορυβοποιοί, δέν περιλαμβάνω σ' αὐτήν τήν ἠλεκτρονικὴ αὐταπάτη, οὔτε τήν κοσμικὴ ἐλαφρότητα.

Ἀρκετὴ ὥρα μιῶ γιά τὰ πρόσωπα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καί γιά τίς ιδέες τους. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς διαφαίνονται, ἴσως, καί οἱ δικές μας ιδέες. Δέν εἶπα ὅμως, γιατί ἡ Ἑταιρεία εἶναι σημαντικὴ καί γιατί ἔπρεπε νὰ τῆς ἀφιερωθεῖ μιὰ δημόσια συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας ἐπειδὴ συμπλήρωσε τὰ 170 χρόνια της. Τοῦτο θά τὸ κρίνετε σεῖς στὸ τέλος, ἂν μπορέσετε ἀπὸ τὸν κάπως ἀσύνδετο λόγο μου. Δέν εἶναι δυνατὸ μέσα σὲ περιορισμένα ὅρια νὰ μιλήσει κανεὶς γιά ιδέες, γιά πράξεις, γιά κατορθώματα ἀνθρώπων πού ἄρχισαν ἀπὸ τὸ τίποτε. Τῆ μιὰ μέρα ζοῦσαν ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια, τούς σκοτωμένους, τὰ τζαμιά, τούς μεντρεσέδες καί τὴν ἄλλη ἔπρεπε νὰ ἀπιθώσουν τὸ φέσι καί τὸ καρυοφίλι καί ν' ἀρχίσουν νὰ χτιζοῦν ἕναν νέο κόσμον, ἕνα κράτος. Αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ κατάσταση ζωγραφίζει τὸ σημαντικότερο κείμενον γιά τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία· εἶναι τὸ προοίμιον τοῦ Ὄργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας, τοῦ 1837, γραμμένον ἀπὸ τὸν πρῶτον Γραμματέαν της, τὸν Ἀλέξανδρον Ρίζον Παγαβῆ· ἀρχίζει ἔτσι:

«Ἡ ἐλευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος ἦτον συμβάν ὃχι μόνον χαρᾶς πρόξενον εἰς τὰς φιλανθρώπους καὶ γενναίας καρδίας, ἀλλὰ καὶ τὰ μέγιστα σπουδαῖον διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐχύθη νέον φῶς ἀνελπίστως».

Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.

Ἡ ἐλευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος ἦτον συμβάν ὃχι μόνον χαρᾶς πρόξενον εἰς τὰς φιλανθρώπους καὶ γενναίας καρδίας, ἀλλὰ καὶ τὰ μέγιστα σπουδαῖον διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐχύθη νέον φῶς ἀνελπίστως.

Παρατηρεῖτε ὅτι δύο πράγματα μνημονεύονται. Ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία ποὺ χαροποίησε τοὺς φιλανθρώπους — μὲ τὴν ἀρχαία ἔννοια — ἀνθρώπους, ταυτόχρονα καὶ γενναίους, δηλαδὴ μεγαλόψυχους, φίλους τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐλευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος ἦδη ἕως τὸ 1837, κατὰ τὰ πρῶτα Ὀθωνικὰ χρόνια, εἶχε γίνεи πραγματικὰ πρόξενος νέων ἀνακαλύψεων καὶ κυρίως, εἶχε κάνει δυνατὴ τὴν ἐλεύθερη μελέτη καὶ χρῆση τῶν γνωστῶν τότε μνημείων καὶ κυρίως, τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀπὸ τὸ 1834, χρονιὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἕως τὸ 1837 ὑπῆρξε μεγάλη πρόσδος στὴν ἀρχαιολογία ἀλλὰ ὄχι σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιθυμίας τῶν τότε ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ στίς 6 Ἰανουαρίου 1837, ἀνήμερα τὰ Φῶτα, ἰδρύεται ἀπὸ ἐνθουσιώδεις ἰδιῶτες ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία:

«Ἐπὶ σκοπῷ ἐν γένει μὲν νὰ πλουτισθῇ ἡ Ἐπιστήμη ὅ,τι πλεῖστον καὶ ὅ,τι τάχιστον, ἐν μέρει δὲ νὰ ἐπιταχυνθοῦν αἱ ἀνασκαφαί, αἱ ἀνεγέρσεις καὶ συμπληρώσεις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων, περισσότερον παρ' ἂν ἡ φροντίς αὕτη ἐπεβάρυνεν εἰς μόνην τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν, ἀποφασίζουσι οἱ κάτωθεν ὑπογεγραμμένοι, λαβόντες καὶ τῆς ῥηθείσης Κυβερνήσεως τὴν συγκατάθεσιν, τὰ ἀκόλουθα: Συνιστᾶται Ἐταιρεία ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν Ἐταιρεία Ἀρχαιολογικὴ καὶ ἔχουσα τὴν ἔδραν τῆς εἰς Ἀθήνας».

νούδης με μύριες δυσκολίες αποκάλυψε τὴν ἀγορὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, με τοὺς Ἀέρηδες πού κάποτε ἦταν σχολή καὶ ἐνδιαίτημα δερβίστηδων, τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπου ἦταν τὸ κονάκι τοῦ βοηθῶδα, κατόπιν οἱ στρατῶνες ἐπὶ Ὄθωνος καὶ ἡ ἄτυχη Μεγάλῃ Παναγία. Ὅλα, ἀπὸ τόποι ἀπορριμμάτων καὶ βορβόρου, ἔγιναν σεβάσματα μνημεῖα. Ὁ Κεραμεικός, γεμάτος ἀσβεστοκάμμινα καὶ κεραμοποιεῖα, ἀναστήθηκε ἀπὸ τὸν Στέφανο Κουμανοῦδη ὡς μιὰ ἀπέραντη ἱστορική γλυπτοθήκη, ὡς ἓνα ἀρχεῖο ἐπιγραφῶν.

Ἡ Ἐλευσίς, τὸ μεγαλύτερο ἱερὸ τῆς Ἀττικῆς, ὅπου ὁ Δημήτριος Φίλιος ἔφθειρε τὴ ζωὴ του, ξαναγεννήθηκε. Ὁ Θορικὸς μετὰ τὴ στοά του ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴ λάσπη. Ὁ Ραμνοῦς πῆρε τὴ θέση του στὴν ἱστορία τῆς Ἀθήνας μετὰ τὸ φρούριο, τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ τὶς ἐπιγραφές του. Ἡ Βραυρών, ἀπὸ ἔλος καὶ περιβόλια ἔγινε τὸ σεβάσιμο ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος, χάρις στὴ θέληση τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου.

Ἡ Ἐπίδαυρος, τὸ μεγάλο κατόρθωμα τοῦ Καββαδία, ἔγινε παγκόσμιον κέντρο τῆς τραγικῆς τέχνης. Ἡ Λυκόσουρα μᾶς ἔδωσε τὰ ἐκπληκτικὰ γλυπτὰ τῆς. Ἡ Μεσσήνη ξανάγινε πόλη, δεμένη μετὰ τὰ ὀνόματα ἐνδόξων ἀνασκαφῶν, τοῦ Θεμιστοκλῆ Σοφούλη, τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου καὶ τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου. Οἱ Μυκῆνες χρειάστηκαν πολλὰς ζωὰς μετὰ τὸν Σλήμαν· τοῦ Τσοῦντα, τοῦ Παπαδημητρίου, τοῦ Μυλωνᾶ καὶ τοῦ Ἰακωβίδη. Ἡ Αὐλὶς, ἀπ' ὅπου ξεκίνησε ἡ ἐκστρατεία γιὰ τὴν Τροία, ἦλθε στὸ φῶς ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Θρεψιάδη. Ὁ Θέρμος, τὸ μεγάλο κέντρο τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας, ἔγινε κεφάλαιον τῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας μετὰ τὸν Σωτηριάδη, τὸν Ρωμαῖον καὶ τὸν Παπαποστόλου. Τὰ πανέμορφα πῆλινα τῆς Τανάγρας σώθηκαν ἀπὸ τὴν ξέφρενη λεηλασία ἀπὸ τὸν ἥρωα Παναγιώτη Σταματάκη, τοῦ ὁποῦ δὲν γνωρίζουμε τὴ μορφή.

Ἡ Δημητριάς, μετὰ τὸν Ἀπόστολο Ἀρβανιτόπουλο, μᾶς ἔδωσε μιὰν ἐκπληκτικὴν συλλογὴ ἀπὸ ζωγραφισμένες στήλες. Τὸ Διμήνι καὶ τὸ Σέσκλο μετὰ τὸν Χρήστο Τσοῦντα γέννησαν ἓνα νέο κλάδον τῆς ἀρχαιολογίας. Ἡ Δωδώνη, τὸ μέγιστον ἱερὸ τῆς Ἠπείρου, ἀπέκτησε τὴ μορφήν του μετὰ τὸν Δημήτριον Εὐαγγελίδην καὶ τὸν Σωτήριον Δάκαρη, διαδόχους τοῦ Κωνσταντίνου Καραπάνου. Ἡ Νικόπολις, σηματοδικὴ γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία μας, ἄρχισε νὰ σκάβεται μόλις ἐλευθερώθηκε, τὸ 1913, ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον Φιλαδέλφειαν. Ἡ Βεργίνα μετὰ τὴ Μεγάλῃ Τούμπα καὶ τὸν τάφον τοῦ Φιλίππου ἐκπλήρωσε τὶς προσδοκίας τοῦ Μανόλη Ἀνδρόνικου. Ἀπὸ τὰ νησιά μιὰ μόνον ἀνασκαφὴ σᾶς μνημονεύει, τὴ μέγιστη, στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας, τὸ ὄνειρον τοῦ Σπυριδωνοῦ Μαρινάτου.

Αὐτὰ πού σᾶς ἀπαριθμήσα εἶναι μιὰ ἰσχνὴ ἀνθολόγησις τοῦ ἔργου τῆς Ἐται-

ρείας. Τὸ πραγματικό, τὸ πλήρες ἔργο της, τὰ συγγράμματα δείξει, κατὰ τὴ φράση τοῦ Dürrer στὴν εἰκόνα τοῦ Ἑράσμου. Τὰ συγγράμματα εἶναι ἡ 170 ἐτῶν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς καὶ τὸ δίδυμο ἀδελφὶ της, τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Στὸν δρόμο ἀπέκτησαν συντρόφους, τὸ τώρα πενηντάχρονο καὶ πλέον Ἔργον καὶ τὸν 19χρονο Μέντορα. Μαζί τους ἀτελείωτη σειρά γνήσιων παιδιῶν, ἡ Βιβλιοθήκη. Ὅλα μαζί ξεπερνοῦν τοὺς 600 τόμους. Μέσα σ' αὐτὲς τίς πολλὲς δεκάδες χιλιάδες σελίδων βρίσκονται οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι ποὺ δὲν μνημόνευσα, τὸ ἔργο τους, ἡ ἀγωνία τους καὶ ὁ ἀγώνας τους γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων. Εἶναι ἀκόμη, ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία, ἡ αὐτὴ προσφορά της στὸ Ἔθνος τοῦ παρελθόντος του.

Ἡ ἴδρυση τῆς Ἐταιρείας ὑπῆρξε εὐεργεσία γιὰ τὸν τόπο. Τὰ πρῶτα 120 χρόνια της ἀποτελοῦσε τὴν κορυφὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς δραστηριότητος στὴν Ἑλλάδα καὶ ἦταν ἡ συνισταμένη τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, μὲ τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου της καὶ τοὺς συνεργάτες της. Ἀπὸ τὸ 1960 ἀρχίζει ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ὑπηρεσίας. Νέα, πολλὰ πρόσωπα, ἀφθονα χρήματα, πλῆθος νέων ἀνακαλύψεων, ποὺ ὀφείλονται στὰ δημόσια ἔργα καὶ τὴν ξέφρενη οἰκοδόμηση, γιγαντῶνουν μιὰ Ὑπηρεσία ἄσημη ἕως τότε, καὶ τῆς δίνουν σημαντικὸ κοινωνικὸ ρόλο. Ἡ αὐξηση τῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχαιολογούντων προκαλεῖ τὴ δημιουργία ἀνάλογου ἀριθμοῦ νομικῶν προσώπων ποὺ ἔχουν ὡς σκοπὸ τους, ὅπως λέγεται, τὴν ἔρευνα καὶ τὴν προαγωγή τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Τὰ περισσότερα προβάλλουν ἀτομικὲς ἐπιδιώξεις, ὅταν δὲν καταντοῦν σὲ ἐκδρομικοὺς συλλόγους. Παράμερὰ τους βρίσκεται ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία καὶ συγγέεται ἢ καλύπτεται στὴν ἀντίληψη τῶν πολλῶν ἀπὸ τὴν παρασιτικὴ δραστηριότητα. Κατὰ καιροῦς

ἀκούγονται προτροπές, μάλιστα ἀπὸ ἀρχαιολόγους, νὰ ἐμφανισθεῖ καὶ ἐκείνη στὸ κοσμικὸ στερέωμα. Ἄλλὰ ὅπως εἶπε πρὶν ἀπὸ 62 χρόνια ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς Ἑταιρείας Γεώργιος Οἰκονόμος, «Ἡ Ἑταιρεία ἀποτελοῦσα ἀνεκαθεν ἐπιστημονικὸν ἴδρυμα καὶ οὐχὶ θορυβώδη διαφημιστικὴν ὀργάνωσιν, ἀπέβλεψε πάντοτε εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης, ἐπετέλεσε δὲ τοῦτο εὐστόχως καὶ σεμνῶς, ὥστε νὰ τύχη τῆς παγκοσμίου ἀναγνωρίσεως διὰ τοῦτο»⁸.

Ἡ Ἑταιρεία δὲν μπορεῖ νὰ κατεβεῖ ἀπὸ τὴ θέση στὴν ὁποία τὴν ἔβαλαν οἱ ἱδρυτές της καὶ οἱ διάδοχοί τους, καὶ ὅπου τὴν στερέωσε τὸ ἔθνικὸ ἔργο της. Ἐχει τὴ μακρότερη παράδοση στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ ὅσοι νοιάζονται γιὰ τὰ μνημεῖα ὀφείλουν νὰ τὴν βοηθοῦν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πρόσωπα πού τὴν διοικοῦν. Ὅλοι, οἱ Πρόεδροι, οἱ Γραμματεῖς, οἱ Σύμβουλοι, οἱ ἑταῖροι ἦσαν καὶ εἶναι φιλοπάτριδες καὶ ἀνιδιοτελεῖς. Γι' αὐτὸ προκαλεῖ ἐντύπωση, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνεξήγητο, ὅτι μερικὲς φορὲς μέσα στὰ 170 χρόνια κάποιοι, μὲ τὴν ὑποστήριξη, εἴτε ἀφανῶς εἴτε ἐμφανῶς, ἰσχυρῶν παραγόντων προσπάθησαν νὰ μεταβάλουν τὴν πορεία της. Ἡ ἐπιτυχία μιᾶς τέτοιας προσπάθειας θὰ ἀποτελοῦσε καὶ τὸν θάνατο τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία εἶναι μέρος τῆς πνευματικῆς Ἑλλάδος καὶ ὀδηγεῖται μόνον ἀπὸ τὸ ἔργο της. Ὅπως ἡ Ἐκκλησία, ἡ Δικαιοσύνη δὲν μποροῦν, θεωρητικῶς τουλάχιστον, νὰ ἀποκλίνουν ἀπὸ τὸν σκοπὸ στὸν ὁποῖο ἔχουν ταχθεῖ, τὸ ἴδιο καὶ ἡ Ἑταιρεία δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλίνει ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ καὶ μόνον σκοπὸ της, πού εἶναι ἡ προστασία τῆς μνημειακῆς παράδοσης, ἡ εὔρεση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας καί, πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ ὑπηρεσία τῆς Πατρίδος.

Θὰ τελειώσω τὴν ὁμιλία μου μὲ μιὰ ἱστορία ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμο. Κατὰ τὴ μάχη τῆς Κρήτης, τὸ 1941, ὁ ἀγγλικὸς στόλος τῆς Μεσογείου, πού ὑποστήριζε τὴν ἀποχώρηση τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὸ νησί, εἶχε μεγάλες καὶ συνεχεῖς ἀπώλειες πλοίων ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἀεροπορία. Τὸ Λονδίνο, δηλαδὴ ὁ Τσώρτσιλ, στὸ ὁποῖο ὑποβλήθηκε αἴτημα ἐγκατάλειψης τῆς Κρήτης, ἀπάντησε ἀρνητικά. Τὴν ἀπόφαση αὐτή, μὲ ἡμερήσια διαταγὴ του, ἀνακοίνωσε στὰ πληρώματα τῶν πολεμικῶν τοῦ στόλου ὁ ναύαρχος Κάνιγκραμ. Ἡ διαταγὴ τελείωνε μὲ τὴ φράση: «Γιὰ νὰ φτιάξουμε ἓνα στόλο φθάνουν τριάντα χρόνια· γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ παράδοση χρειάζονται τριακόσια χρόνια». Ἡ

8. *AE* 1987, 175.

Ἐργασιαρχική Ἑταιρεία ἔχει ἕως σήμερα παράδοση μόλις ἑκατὸν ἑβδομήντα χρόνων καὶ δεκαεπτὰ ἡμερῶν, ἐννέα μόλις χρόνια λιγότερα ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια.

Ἰωάννης Καποδίστριας.

ΕΞΗΓΗΣΕΙΣ

Με τὴν ὁμιλία μου ἔχω ὡς σκοπὸ νὰ διαγράψω τὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς ἱστορίας ἐνὸς Ἰδρύματος ἡλικίας 170 χρόνων. Ἡ συντομία της μὲ ὑποχρέωσε νὰ κάνω ἑλλειπτικὲς περιγραφὰς καὶ ὑπαινιγμούς. Γι' αὐτὸ κάποια σημεῖα τῆς ὁμιλίας χρειάζονται ἐξηγήσεις.

ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ἡ κρίση τοῦ 1894 ὀφειλόταν στὴ φιλοδοξία τοῦ Παναγιώτη Καββαδία νὰ ἀναλάβει τὸ ἀξίωμα τοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ 1859 λάμπρυνε ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης. Γιὰ νὰ πετύχει ὁ Καββαδίας τὸν σκοπὸ του χρησιμοποίησε ἐταίρους πού μὲ τίς ἐνέργειάς τους καὶ τὴ συνδρομὴ τοῦ Τύπου κατασκεύασαν κλίμα συκοφαντίας ἐναντίον τοῦ Κουμανούδη. Παρὰ τὴν ἀσφυκτικὴ ἀτμόσφαιρα πού δημιουργήθηκε στὴ μικρὴ Ἀθήνα, ὁ Κουμανούδης, στὶς ἀρχαιρεσίες τῆς 4ης Δεκεμβρίου 1894, ἐξελέγη καὶ πάλι Γραμματεὺς θριαμβευτικά. Ἐπειδὴ ὅμως ταυτόχρονα ἔγινε μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας ὁ κύριος συκοφάντης του Π. Παπαναστασίου, παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Γραμματέως, ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία πλήρως καὶ ἀφοσιώθηκε στὶς μελέτες του. Τὴν ἱστορία τῆς κρίσης ἐξιστορῶ ἀναλυτικῶς στὸν *Μέντορα*, 66B, 2003, 25-48, ὅπου καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Στέφανο Α. Κουμανούδη.

Ἡ κρίση τοῦ 1909 προκλήθηκε ἀπὸ τὴ σχεδὸν σύσσωμη ἀντίδραση τοῦ, ὀλιγομελοῦς τότε, Ἀρχαιολογικοῦ Κλάδου πρὸς τὸν Παναγιώτη Καββαδία, πανίσχυρο Γενικὸ Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸ 1884, Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1895 καὶ καθηγητὴ τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὸ 1904. Ἡ αὐταρχικὴ καὶ τυραννικὴ, ὅπως λέγουν οἱ σύγχρονοί του, διοίκηση τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἡ προσβλητικὴ του συμπεριφορὰ πρὸς τὰ μέλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Κλάδου δημιούργησε μὲ τὰ χρόνια κλίμα ἐχθρότητας ἐναντίον του, πού ἐξωτερικεύτηκε κατὰ τὸν πλέον ἔντονο τρόπο μὲ κύριον ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας *Χρόνος* τῆς 9ης Νοεμβρίου 1909, γραμμένο ἢ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Σβορώνο. Στὸ ἄρθρο θίγονταν ὅλα τὰ σημεῖα τῆς κακοδιοίκησης τοῦ Καββαδία στὴν Ὑπηρεσία καὶ τὴν Ἑταιρεία. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ Γουδῆ κατήργησε τὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου, ὁ Καββαδίας παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία καὶ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα γιὰ ἀρκετὸ χρόνο. Οἱ ἀνακατατάξεις στὴν Ἑταιρεία καὶ

τὴν Ὑπηρεσία πού ἀκολούθησαν ἔφεραν πολλές μεταβολές καί στίς δύο. Τὰ ἀρχαιολογικά γεγονότα τοῦ 1909 ἐξιστορῶ ἀναλυτικῶς στὰ δημοσιεύματα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς 1837-1987 (1987), 108-111, 282-284· Ὁ Μέντωρ 23, 1992, 173-176.

Ἡ κρίση τοῦ 1988 εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ ἀπὸ τὴ Γραμματεία τῆς Ἐταιρείας καί τὴν ἀντικατάστασή του μὲ πρόσωπο τῆς ἀρεσκείας τῆς τότε πολιτικῆς κατάστασης. Ἡ κρίση ἐκδηλώθηκε μὲ τὴ δημοσιοποίηση ἐκθέσεως γιὰ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση τῆς Ἐταιρείας, τὴν ὁποία εἶχε συντάξει ὁ διορισμένος ἀπὸ τὸν Γ. Μυλωνᾶ οἰκονομικὸς ἐλεγκτὴς Θεόδωρος Θωμόπουλος. Ὁ Θωμόπουλος ὑπέβαλε τὴν ἐκθεσή του καί στὸν Εἰσαγγελέα

Ἡμερολόγιος καὶ ἀνεκδοκῆς Κ.Ω.Σ.ΤΗΣ ΧΑΙΡΟΠΟΤΑΟΣ

ΧΡΟ

ΤΟ ΝΥΚΤΕΡΙΝΟΝ ΥΠΟΥ

„ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ 15 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ“

ΑΠΑΓΓΚΗ ΕΙΔΙΚΡΙΝΕΙΑΣ

Ἐχει ὑποχρέωσιν ἡ 15 Αὐγούστου πρὸς αὐτὰ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα, ἐν ὀνόματι τῶν ὁποίων συνετέλεσθη, ἔχει ἱερὸν τὸ καθήκον πρὸς ὃ, τε συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν δόξαν τὴν ἑλληνικὴν, νὰ μὴ παρίδη γεγονότα ὑπὸ τὰ ὄμματα αὐτῆς ἀπὸ ἐτῶν τελοῦμενα, ἅτινα εὐθὺ θίγουν αὐτὰ τὰ ἠθικὰ τῆς Πατρίδος συμφέροντα, καὶ ἕτινα καταρρέπτουν ἐνώπιον τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου αὐτὴν ταύτην τῆς ἑλληνικῆς Ἐπιστήμης τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀποστολήν.

Διὰ τοῦτο βα καταρριψῆ ἀμελείας εἰσάδα πλαστὰ καὶ αἰσχρὰ, εἴτε ἐν τῇ Ἐπιστήμῃ, ἢ τε στενῶς συνδέεται πρὸς τὰ γενικά τοῦ ἔθνους συμφέροντα, εἴτε ἐν τῇ πολιτικῇ, ἢ τε ἐπιπρὸ οὐσαυδὸς ἐπὶ τῶν γενικῶν συμφερόντων, εἴτε ἐν τῇ ἐν γένει Διοικήσει, ἢ τε ἀποβλέπει τὴν πραγματικὴν ἐξ-

ματικὴς λογαριασμοὺς τοῦ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀντιπροέδρου ὑποβιβάσθητος κ. Τσιβανοπούλου. Ταῦτα κατορθώσας, διαχειρίζεται ΑΠΟ ΔΕΛΕΑΤΙΑΣ 600.000 ΔΡ. ΕΤΗΣΙΟΙ ΑΝΕΥ ΟΥΔΕΝΟΣ ΕΛΕΓΧΟΥ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΟΥ, οὐδενὸς τολμῶντος νὰ ἐπιχειρήσῃ τι κατὰ τῆς Ἐταιρείας, ἢ τε προβάλλει τόσον σοβαρὰ πρόσωπα εἰς πᾶσαν καταγγελίαν. Οὕτω εἰς δίκην καταχρήσεως κατὰ τοῦ Κεῖθεθαδία προσήλθεν ἐνώπιον τῶν δικαστῶν μάρτυς ὑπερασπίσεως αὐτοῦ ὁ ἀνωτάτος Εἰσαγγελεὺς τοῦ Μάρτυρος!

Διὰ τῶν πολυχρόνων θέσεων τῆς Ἐταιρείας διαφθερίζει ὁ Κεῖθεθαδίας πολυτεταμένους καὶ διὰ τῶν θέσεων, ἃς κατέχει, συντάσσει καὶ φηρῶνται νόμοι προσωπικοὶ ὑπὲρ αὐτοῦ ἀποκλειστικῶς, κατορθώσας νὰ περιέλθῃ πᾶσι ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιολογικῇ κίνησιν εἰς αὐτὸν καὶ μό-

Ὁ τίτλος τοῦ κυρίου ἄρθρου τῆς ἐφημερίδας «Χρόνος» τῆς 9ης Νοεμβρίου 1909, τὸ ὁποῖο προκάλεσε τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Καββαθιά ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

ὑπὸ τύπον μηνύσεως καὶ ἀναγκαστικὰ ἀσκήθηκε ποινικὴ δίωξις ἐναντίον τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, Συμβούλων καὶ ὑπαλλήλων τῆς Ἑταιρείας. Ταυτόχρονα ὁ τότε Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Κωνσταντῖνος Μπόνης καὶ ὁ προσωρινὸς Γενικὸς Γραμματεὺς Γεώργιος Κουβελάκης ζήτησαν ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν τὴ διενέργεια ἐλέγχου στὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας.

Ὁ Τύπος, μάλιστα μιὰ μερίδα του, ποὺ ὑποστήριζε τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, συντηροῦσε τὸ κλίμα τῆς συκοφαντίας. Στις 15 Ἀπριλίου 1988 ἀπέθανε ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς ἔπειτα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες καρδιακὲς προσβολές ποὺ ὑπέστη ἐξ αἰτίας τῶν ἐναντίον του συκοφαντικῶν δημοσιευμάτων. Στις 15 Μαΐου ἔγινε θυελλώδης Γενικὴ Συνέλευση τῶν ἐταίρων τῆς Ἑταιρείας. Τὸ Συμβούλιο ἀναγκάστηκε νὰ προκηρύξει ἀρχαιρεσίες ποὺ ἔγιναν στις 19 Ἰουνίου. Ἐξελέγη νέο Διοικητικὸ Συμβούλιο καὶ ἡ κρίσις τῆς Ἑταιρείας τερματίστηκε ἐκεῖ. Τὸ 1991 οἱ Ἐπιθεωρητὲς τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν μὲ τὴν ἀπὸ 8

Carl Rottmann, Μαραθῶν. 1834. Κρατικὴ Συλλογὴ Γραφικῶν Τεχνῶν Μονάχου.

Μαΐου 1991 έκθεσή τους αποφάνθηκαν ότι κατά τόν έλεγχο πού έκαναν δέν διαπίστωσαν δόλο ή αμέλεια ή κακή διαχείριση τών χρημάτων τής Έταιρείας και του Δημοσίου. Τήν 1η Αυγούστου 1991 τό Συμβούλιο Έφετών Άθηνών μέ τό υπ' αριθμ. 2246 βούλευμά του απήλλαξε από κάθε κατηγορία όσους είχαν διωχθεί ποινικώς έξ αιτίας τής μήνυσης Θωμοπούλου.

Περισσότερα γιά τήν κρίση αυτή πού προκάλεσε τόν θάνατο του Γ. Μυλωνά μπορεί νά ιδεί κανείς στα έξής δημοσιεύματα: ΠΑΕ 1988, 279-334· ΕΔΑΕ 16, 1991, 66-67· βλ. ακόμη τόν τόμο Γεώργιος Μυλωνάς, ό βίος και τό έργο του (1989), ίδίως 77-90 και Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν Δ', Έπιλογος· Μιχαήλ Σακελλαρίου, ΠΑΑ 63, 1988, 415-417.

Η κρίση του 2002 ήταν ή μεγαλύτερη και σοβαρότερη από όσες πέρασε ή Έταιρεία, γιατί κατά τή διάρκειά της εκδηλώθηκε έμπράκτως, αλλά έντονότερα, γιά δεύτερη φορά (ή πρώτη ήταν τό 1988), ή προσπάθεια νά τεθεί τό

Ό χώρος πού εικονίζεται στη σελίδα 50, όπως είναι σήμερα. «Η περιοχή αυτή ήταν πάντοτε ένα υγρό τοπίο, τό όποιο δέν ήταν προσβάσιμο από τους προϊστορικούς χρόνους και πέρα στους ανθρώπους. - - - Η χωροθέτηση λοιπόν ενός κωπηλατοδρομίου εκεί άποκαθιστά τό υγρό στοιχείο». (5. Δ.Σ.Α.Μ.Α., 472).

*Άλλες απόψεις του χώρου που εικονίζεται στη σελίδα 50.

Ίδρυμα υπό τὸν ἄμεσο ἔλεγχο τῆς Κυβέρνησης. Αἰτία τῆς κρίσης ἦταν ἡ ἀντίδραση τῆς Ἑταιρείας, διὰ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως της, γιὰ τὴν καταστροφὴ πού προκλήθηκε ἀπὸ τὸ Κράτος στὸ πεδίον τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, τοῦ 490 π.Χ. Κατὰ τὴν ὑπουργικὴ ἐπιστημονικὴ ἀποψη ἡ μάχη τοῦ 490 π.Χ. δὲν ἔγινε σ' ὄλο τὸ πεδίο τοῦ Μαραθῶνος, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες καὶ τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἄλλων ἐρευνῶν, ἀλλὰ σ' ἓνα περιορισμένο χῶρο γύρω ἀπὸ τὸν Τύμβο. Ὡς ἐκ τούτου, κατὰ τὸν Ὑπουργὸ καὶ ἄλλα μέλη τῆς Κυβέρνησης, δὲν ὑπῆρχε λόγος πού νὰ ἐμποδίζει τὴν κατασκευὴ τοῦ Ὀλυμπιακοῦ λεμβοδρομίου στὸν χῶρο ὅπου ὄλοι οἱ ἱστορικοί, ἀρχαῖοι, νεώτεροι καὶ σύγχρονοι, πιστεύουν ὅτι ἔγινε ἡ μεγάλη μάχη. Μόνη ἐξάιρεση ἦταν ἡ τιμημένη στὴν Ἑλλάδα Γαλλίδα φιλόλογος Jacqueline de Romilly, ἡ ὁποία σὲ ἐπιστολὴ τῆς πρὸς τὸν τότε Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ τῆς Χώρας μας, ἔλεγε ὅτι «... οἱ ἀποφάσεις πού ἐλήφθησαν γιὰ τὸν Μαραθῶνα μᾶς φαίνονται ἰδιαίτερα σοφές καὶ μᾶς ἔχουν πλήρως καθησυχάσει. Θὰ ἤθελα νὰ σᾶς εὐχαριστήσω καὶ ἐκ μέρους ὅλων γιὰ τὴν τόσο καλὴ πληροφόρηση καὶ προσθέτω στίς εὐχαριστίες αὐτὲς καὶ τὴν ἔκφραση τῆς πρὸ προσωπικῆς εὐγνωμοσύνης...» (ἐφ. Κέρδος τῆς 12ης Ἰουλίου 2001). Λίγους μῆνες νωρίτερα, στίς 9 Μαρτίου 2001, ὁ ἱστορικὸς Nicholas Hammond, σὲ γράμμα του πρὸς τὴν Matti καὶ τὸν Nicholas Egon ἔγραφε τοῦτα τὰ τελευταῖα του λόγια: «You and your friends have put up a fine fight in defence of Marathon even though it (is) not victorious. We have done our bit in the Cambridge Faculty of Classics to help. I should like to visit the site of such world history importance before it is vandalised».

Ἀπὸ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν λογίων, ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολόγων πού ἀντιτάχθηκαν στὴν κατασκευὴ τοῦ λεμβοδρομίου προτάθηκαν διάφορες λύσεις, φυσικὲς καὶ τεχνητές, ὅπου μπορούσε νὰ γίνεῖ τὸ ἀγώνισμα τῆς λεμβοδρομίας χωρὶς σημαντικὸ οἰκονομικὸ κόστος. Προτιμήθηκε ὅμως ἀπὸ τὸ Κράτος ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν ἐκτάσεων τοῦ Μουσείου Μπενάκη στὸ πεδίον τῆς μάχης (καὶ μικρῶν ἐκτάσεων κάποιων ιδιωτῶν), ἡ ὁποία στοίχισε, κατὰ τὴν ἀπόφαση 7508/2001 τοῦ Ἐφετείου Ἀθηνῶν, 16.208.396.880 δραχμὲς ἢ 36.250.949,52 εὐρώ (μόνο γιὰ τὴν ἄγωνα ἰδιοκτησία τοῦ Μουσείου Μπενάκη). Ἐξ ἄλλου, κατὰ δημοσίευμα τοῦ Ν. Νικολάου (Καθημερινή, 3 Μαρτίου 2007, σελ. 1), τὸ «Ὀλυμπιακὸ κέντρο κωπηλασίας Σχινιά» κόστισε 76.300.000,00 εὐρώ.

Ἡ κατὰ τὰ χρόνια 1999-2002 οἰκονομικὴ κρίση προκάλεσε ἐξ ἄλλου μεγάλη μείωση τῶν εἰσοδημάτων τῆς Ἑταιρείας. Τὰ δραστικὰ μέτρα οἰκονομιῶν πού εἰσηγήθηκε ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς καὶ δέχτηκε τὸ Συμβούλιο προκάλεσαν

τὴν ἀντίδραση ὀρισμένων προσώπων πού ἔπεισαν τὸν τότε Πρόεδρο τῆς Ἑταιρείας, ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων πού εἶχαν ἐγκριθεῖ, σχεδὸν ὁμόφωνα, θὰ τὰ ἔβλαπτε. Ἐγίνε διάσπαση τοῦ Συμβουλίου σὲ δύο μερίδες. Ἡ πλειονότης τῶν μελῶν (7) ἀντικατέστησε τὸν Πρόεδρο. Ἐκεῖνος προσέφυγε στὰ δικαστήρια καὶ συγχρόνως, μὲ τὴ βοήθεια μερικῶν ἐταίρων, ζήτησε τὴν ἐπέμβαση τοῦ Δημοσίου στὴ διένεξη. Τὰ δικαστήρια διόρισαν προσωρινὸ Συμβούλιο πού ὑπέδειξε ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ, ὁ ἴδιος μὲ τὸν ὁποῖο ὑπῆρχε ἤδη ἡ σφοδρὴ ἀντίθεση γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τῶν ἀρχαιρεσιῶν πού ἐγίναν στίς 8 Δεκεμβρίου 2002 δικαίωσαν πλήρως τοὺς ἑπτὰ Συμβούλους τοῦ καταργημένου ἀπὸ τὸ Δικαστήριον Συμβουλίου, πού νοιάζονταν, ὅπως ἔκριναν οἱ ἐταῖροι μὲ τὴν ψῆφο τους, γιὰ τὴν προκοπὴ τῆς Ἑταιρείας. Οἱ λοιποὶ Σύμβουλοι καὶ ὁ ἐκπεσὼν, πρὶν ἀπὸ τὴ δικαστικὴ κατάργηση τοῦ Συμβουλίου, Πρόεδρος ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι ἐταῖροι —καὶ γιὰ πρώτη φορὰ μέσα σὲ 165 χρόνια—, πού κάλεσαν τὸ Κράτος νὰ ἐπέμβει, ὡς Μεγάλῃ Δύναμις, στὰ ἐσωτερικὰ πράγματα τῆς Ἑταιρείας. Μέρος τῆς ἐπέμβασης ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ ἐπιστολικὴ παραπομπὴ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας στὸν Εἰσαγγελεὰ γιὰ τυχόν ἀδικήματα κατὰ τὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του. Ἡ καταγγελία βασίζεταν σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐταῖρους τοῦ ἐκπεσόντος Προέδρου, πού εἶχε κοινοποιηθεῖ καὶ στὸν Ὑπουργό, καὶ ἀποδείχτηκε, καὶ δικαστικῶς, ψευδὴς μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 4127/2004 (6.10.2004) βούλευμα τοῦ Συμβ. Πλημμ. Ἀθηνῶν. Ἡ κοινοποίησις στὸν Ὑπουργό εἶχε γίνει μὲ αὐτόγραφη σημείωσις τοῦ συντάκτη τῆς ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἀνακοινώνεται ἰ στὸν Κύριον Εὐάγγελον Βενιζέλον ἰ Ὑπουργόν τοῦ Πολιτισμοῦ, ἰ καὶ κατὰ τὸν νόμον ἀσχοῦντα ἰ τὴν ἐποπτεῖαν τῆς ἰ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἰ διὰ νὰ λάβῃ γνώσιν ἰ καὶ νὰ ἐνεργήσῃ ἀναλόγως ἰ [ὑπογραφή]».

Γιὰ καλύτερη γνώσιν τῆς κρίσεως τοῦ 2002 πού ἔχει ὡς αἰτία τὸ ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος καὶ φανερὴ ἀφορμὴ τὴν περιστολὴ τῶν δαπανῶν λειτουργίας τῆς Ἑταιρείας, ὑπάρχουν τὰ ἐξῆς δημοσιεύματα: *Ὁ Μέντωρ* 57, 1-48· 58, 49-50· 59, 109-158, 166-169· 60, 189-193· 63, 2002, 49, 55-57, 63-65· 64-65, 2002, 82-85, 93-99· 66, 2003, 9-10, 16-17. *Ἔργον* 2000, 127-129· 2001, 104-107· 2003, 77· 2004, 82-86. Πλήρης ἐξιστόρησις τῆς κρίσεως καὶ τοῦ ζητήματος τοῦ Μαραθῶνος θὰ ἀκολουθήσει.

Καταστροφές ἀπὸ τὸ Κράτος. Στὴν Ἑλλάδα τὰ μνημεῖα καὶ οἱ ἱστορικοὶ τόποι ἀπολαύουν τυπικῆς ἐκτίμησιν ἀπὸ τὴν πολιτικὴν μόνον ἐφ' ὅσον χρησιμεύ-

ουν για την επίτευξη τῶν σκοπῶν της. Ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ ἐκδηλώνεται σὲ πανηγυρικούς καὶ λόγους ἐγκαινίων. Ἀπὸ τὰ μνημεῖα διατηροῦνται καὶ συντηροῦνται μόνον ἐκεῖνα πού ἀποδίδουν οἰκονομικῶς, ἔχουν δηλαδὴ τουριστικὴ σημασία. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα σώζονται ὅσα εἶναι σὲ τόπους πού δὲν ἔχουν οἰκονομικὴ ἀξία. Οἱ ἱστορικοὶ τόποι εἶναι οἱ πλέον ἄτυχοι. Ἀπόδειξη πρόχειρη εἶναι ἡ συστηματικὴ

Ἡ Φυτάλεια ὅπως εἶναι σήμερα.

καταστροφή τῶν πεδίων τῶν μαχῶν τῶν Περσικῶν πολέμων καὶ τῶν μαχῶν τοῦ '21. Γίνονται λατομεῖα μέσα σὲ ἀρχαιολογικούς ἢ ἱστορικούς τόπους, γίνονται τεράστιες μόνιμες ἐγκαταστάσεις πού θά χρησιμοποιηθοῦν μόνον δύο ἐβδομάδες (λ.χ. Μαραθῶν) ἢ ἐξαφανίζεται ὀλοκληρωτικά ἕνας ἱστορικός τόπος γιὰ νὰ γίνουν ἐγκαταστάσεις πού ἡ θέση τους ἦταν ἄλλου (λ.χ. Ψυττάλεια). Ὁ λόγος πού γίνονται οἱ ἄπειρες καὶ σκόπιμες καταστροφές μνημείων καὶ ἱστορικῶν ἢ φυσικοῦ κάλλους τόπων στήν Ἑλλάδα εἶναι ἡ νοοτροπία ἐκείνων πού διαχειρίζονται τὰ κοινά· ἐνεργοῦν ὄχι σύμφωνα μέ τὸ γενικό συμφέρον ἀλλὰ ὡς πολιτικοὶ ἐπιχειρηματίες (political entrepreneurs), ὅπως ὀνομάζονται ἀπὸ τοὺς εἰδικούς μελετητές (Anthony Downs, *Οἰκονομικὴ θεωρία τῆς Δημοκρατίας*, σ. 51 κέ. [Παπαζήσης 1990]. *Weekly Worker* 499, Πέμπτη 9 Ὀκτωβρίου 2003). Τὴν ἴδια πνευματικὴ κατεύθυνση ἔχουν καὶ οἱ μὴ ἐπαγγελματίες πολιτικοί. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας 1967-1974 ἔγιναν πολλές καταστροφές μνημείων καὶ τόπων, γιὰ νὰ ἰκανοποιηθοῦν τὰ συμφέροντα φίλων τοῦ καθεστώτος.

Ἡ νοοτροπία αὐτὴ ἐπεκτείνεται καὶ στὸν χῶρο τῶν ἰδεῶν. Τὸ σύστημα τοῦ νοσοφιλευθερισμοῦ πού ἔχει ἐπιβληθεῖ σήμερα στὴ ζωὴ μας χαρακτηρίζει ὀρι-

Τμῆμα τῆς Ψυττάλειας πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή.

σμένες μεγάλες ήθικες μορφές ως ήθικους επιχειρηματίες (moral entrepreneurs). Σ' αυτούς περιλαμβάνει τόν Ίησού Χριστό, τόν Jeremy Bentham αλλά καί τόν Χίτλερ (Richard A. Posner, *The Problematics of Moral and Legal Theory*, σ. 42 κέ. [The Belknap Press of Harvard University Press] 2002³).

Τά λατομεία του Μαρκόπουλου, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία ἀπαγορεύτηκε ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας. Στις 27 Μαρτίου 2007 ἀνακοινώθηκε ἡ ἀναστολή τῆς ἀπαγόρευσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Αϊνιάν Γεώργιος (1788-1848), Φιλικός, είχε πολιτική και στρατιωτική δράση στον Ἄγωνα, μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας.
- Αϊνιάν Δημήτριος (1800-1881), γραμματεὺς τοῦ Καραϊσκάκη, δικαστικός, πολιτικός και συγγραφεὺς.
- Αϊνιάν Χριστόδουλος (1795-1850), Φιλικός, πρῶτος γραμματεὺς τῆς Βουλῆς, τὸ 1827, μέλος τοῦ Πανελληνίου, δικαστής.
- Ἀνδρόνικος Μανόλης (1919-1992), Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1949-1961), καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1957-1992), ἀνασκαφεὺς τῆς Βεργίνας.
- Ἀρβανιτόπουλος Ἀπόστολος (1874-1942), Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1908-1926) και καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, ἔκανε ἀνασκαφές κυρίως στὴ Θεσσαλία. Σημαντικότερο εὐρημά του ἦταν οἱ ζωγραφισμένες ἐπιτύμβιες στήλες τῶν Παγασῶν (Δημητριάδος).
- Ἀσώπιος Κωνσταντῖνος (1790-1872), ἑλληνιστής, καθηγητῆς στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία και στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.
- Βενιζέλος Ἐλευθέριος (1864-1936), Πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος (1910-1912, 1915, 1917-1920, 1924, 1928-1932, 1933), μεταφραστῆς τοῦ Θουκυδίδη.
- Βερναρδάκης Γρηγόριος (1848-1925), ἑλληνιστής, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐκδότης τῶν Ἠθικῶν τοῦ Πλουτάρχου, συγγραφεὺς τοῦ Ἑρμηνευτικοῦ Λεξικοῦ.
- Βιζυηνὸς Γεώργιος (1849-1896), ποιητῆς και διηγηματογράφος.
- Βλαχογιάννης Γιάννης (1867-1945), πεζογράφος, ἱστοριοδίφης, πρῶτος διευθυντῆς τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (ΓΑΚ), ἐκδότης ἀπομνημονευμάτων ἀγωνιστῶν (Μακρυγιάννη, Κασομούλη, Σπυρομήλιου κ.ἄ.).
- Βλάχος Ἄγγελος (1838-1920), ποιητῆς, πεζογράφος, κριτικός, διπλωμάτης.
- Βλάχος Ἄγγελος (1915-2003), διπλωμάτης, πεζογράφος, ποιητῆς, Ἀντιπρόεδρος και Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1988-2003). Στὸν βίο και τὸ ἔργο του εἶναι ἀφιερωμένο τὸ τεῦχος 67, 2003 τοῦ Μέντορος.
- Βλάχος Σταύρος (1802-1864), πολιτικός, ἀγωνιστής, βουλευτῆς και ὑπουργός.
- Βράϊλας Ἀρμένης (1812-1884), φιλόσοφος και πολιτικός, καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία, ὑπουργός και πρεσβευτής.
- Βυζάντιος Σκαρλάτος (1798-1878), διευθυντῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, λεξικογράφος, ἱστορικός, Ἀντιγραμματεὺς (1848-1851) και Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1851-1852).

- Γεδεών Μανουήλ (1851-1943), ιστορικός, Μέγας Χαρτοφύλαξ και Χρονογράφος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, Υπομνηματογράφος της Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων (βλ. *Ὁ Μέντωρ* 80, 2006, 85-87).
- Γεώργιος Β' (1890-1947), βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων, Συμπρόεδρος (1916-1917, 1920-1922), Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1922-1924, 1935-1947).
- Γλαράκης Γεώργιος (1789-1855), ἰατρός, πολιτικός, ὑπουργός, Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1848-1855).
- Gordon Thomas (1788-1841), Σκῶτος στρατηγός, ἀγωνιστής. Ἐγραψε ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ '21.
- Grote George (1794-1871), Ἄγγλος πολιτικός καὶ ἱστορικός, ἔγραψε φημισμένη ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.
- Δάκαρης Σωτήριος (1916-1996), Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἀνασκαφεὺς τῆς Δωδώνης.
- Δηλιγιάννης Θεόδωρος (1820-1905), πολιτικός, ὑπουργός καὶ πρωθυπουργός.
- Δραγάτσης Ἰάκωβος (1853-1935), ἐλληνοστῆς, λυκειαρχὴς, Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1920-1923).
- Δραγούμης Νικόλαος (1808-1879), δημοσιογράφος καὶ πολιτικός, Ὑπουργός Ἐξωτερικῶν, γραμματεὺς τοῦ Καποδίστρια.
- Δροσίνης Γεώργιος (1859-1951), ποιητὴς καὶ πεζογράφος, διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ *Ἔστια*, Ἀκαδημαϊκός.
- Δρόσος Ν. Δρόσος (1798-1870), Φιλικός, ἱερολοχίτης στὸ Δραγατσάνι, ἀγωνιστής, ἀρεοπαγίτης.
- Ἐρασμος, λατ. Desiderius Erasmus Rotterdamus (περ. 1469-1536), Ὀλλανδὸς ἐλληνοστῆς, οὐμανιστής. Στὴν εἰκόνα ποὺ τοῦ ἔχει φιλοτεχνήσει ὁ Dürer (1471-1528) εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή τὴν κρείττω τὰ συγγράμματα δεῖξει.
- Εὐαγγελίδης Δημήτριος (1886-1959), Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1908-1929), τεχνοκρίτης, λογοτέχνης, καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης στὸ Πολυτεχνεῖο, ἀνασκαφεὺς τῆς Δωδώνης.
- Εὐστρατιάδης Παναγιώτης (1815-1888), ἐλληνοστῆς μαθητὴς τοῦ Boeckh, καθηγητὴς στὸ γυμνάσιο τοῦ Ναυπλίου καὶ γυμνασιάρχης στὸ γυμνάσιο τῶν Ἀθηνῶν, Γενικός Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1863-1884), ἀνασκαφεὺς τῆς Ἀκροπόλεως, Ἀντιγραμματεὺς (1851-1852) καὶ σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1858-1883).
- Ζέπος Παναγιώτης (1908-1985), καθηγητὴς τοῦ Ἀστικοῦ δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Ἀθήνας, Σύμβουλος (1957-1979), Ἀντιπρόεδρος (1979-1980) καὶ Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1980-1985).

- Ziller Ernst (1837-1923), Γερμανός αρχιτέκτων συνεργάτης του Θεοφίλου Χάνσεν, καθηγητής στο Σχολείο των Τεχνών στην Αθήνα, σχεδίασε και κατασκεύασε μεγάλο αριθμό σημαντικών οικοδομημάτων στην Ελλάδα.
- Ήπιτης Πέτρος (1795-1861), ιατρός του Αλεξάνδρου Ύψηλάντου, Σύμβουλος της Αρχαιολογικής Έταιρείας (1837-1838).
- Θρεψιάδης Ιωάννης (1907-1962), Έφορος των Αρχαιοτήτων (1931-1962), ανασκαφείς της Αΰλιδος και του Γλαΐ.
- Ίακωβίδης Σπύρος, Έπιμελητής των Αρχαιοτήτων (1949-1954), καθηγητής της Αρχαιολογίας στην Αθήνα, στο Marburg, στη Heidelberg και στην Pennsylvania, έκανε ανασκαφές στην Αττική, Πύλο, Θήρα, Γλαΐ και κυρίως στις Μυκήνες, Ακαδημαϊκός.
- Ιωάννου Φίλιππος (1796-1880), έλλημιστής, καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρόεδρος της Αρχαιολογικής Έταιρείας (1859-1879).
- Καββαδίας Παναγιώτης (1851-1928), Γενικός Έφορος των Αρχαιοτήτων (1885-1909), καθηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σύμβουλος (1886-1894) και Γραμματεΐς της Αρχαιολογικής Έταιρείας (1895-1909, 1912-1920), Ακαδημαϊκός.
- Καποδίστριας Ιωάννης (1776-1831), ό Κυβερνήτης.
- Καραμανλής Κωνσταντίνος (1907-1998), Πρωθυπουργός (1955-1963, 1974-1980), Πρόεδρος της Δημοκρατίας (1980-1985, 1990-1995).
- Καραπάνος Κωνσταντίνος (1840-1911), πολιτευτής, ύπουργός και αρχαιολόγος, ανασκαφείς της Δωδώνης (1877).
- Καροΰζος Χρήστος (1900-1967), Έφορος και Γενικός Έφορος των Αρχαιοτήτων (1919-1964), Διευθυντής του Έθνικου Αρχαιολογικου Μουσείου, εξέχουσα μορφή της έλληνικής αρχαιολογίας, Ακαδημαϊκός.
- Κασομούλης Νικόλαος (1795-1872), αγωνιστής του '21, πολέμησε στο Μεσολόγγι και με τον Καραϊσκάκη. Έγραψε Ένθυμματα στρατιωτικά.
- Κλεάνθης Σταμάτιος (1802-1862), αρχιτέκτων και πολεοδόμος, ίερολοχίτης στο Δραγατσάνι. Με τον Schaubert έκπόνησε τὰ πολεοδομικά σχέδια της Αθήνας, του Πειραιά και της Έρετρίας.
- Κοκκώνης Ιωάννης (1796-1864), πρώτος ύπόεφορος αρχαιοτήτων νήσων (1833-1834), παιδαγωγός και εκπαιδευτικός, από τους ίδρυτές της Φιλεκπαιδευτικής Έταιρείας.
- Κολοκοτρώνης Βλαδίμηρος (1892-1970), δισηγρονός του Θεοδώρου από τον Γενναίο, Έποστράτηγος π.δ. Πολέμησε στους Βαλκανικούς και στη Μικρά Ασία. Αρχηγός Πυροβολικου Μεραρχίας καθώς και των Γ' και Ε' Σωμάτων Στρατου. Γενικός Γραμματεΐς της Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας.

- Κολοκοτρώνης Γεωργίου (1805-1868), δευτερότοκος γιός του Θεοδώρου, αγωνιστής, Υπασπιστής του Όθωνος, Πρωθυπουργός (1862).
- Κολοκοτρώνης Θεόδωρος (1770-1843), ό ήγέτης της Έπανάστασης του '21, Φιλικός.
- Κολοκοτρώνης Πάνος (1798-1824), πρωτότοκος γιός του Θεοδώρου, αγωνιστής, φρούραρχος του Ναυπλίου.
- Κολοκοτρώνης Πάνος (1838-1893), γιός του Θεοδώρου, αξιωματικός του Πυροβολικού, Διευθυντής της αστυνομίας, ύπασπιστής του Γεωργίου Α'.
- Κοντής Ιωάννης (1910-1975), Έφορος και Γενικός Έφορος των Αρχαιοτήτων (1936-1967, 1975), Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, αναμορφωτής, μαζί με τον Ιωάννη Παπαδημητρίου, της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (1960-1967).
- Κοντόπουλος Άλέκος (1904-1975), ζωγράφος του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, πρωτοπόρος της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα.
- Κοντόσταυλος Άλέξανδρος (1837-1903), δικαστικός, Γενικός Γραμματεύς του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Υφηγητής του Διεθνούς Δικαίου, βουλευτής, Υπουργός Δικαιοσύνης και Έξωτερικών, πρεσβευτής, Πρόεδρος της Αρχαιολογικής Έταιρείας (1880, 1882-1894).
- Κουμανούδης Στέφανος Α. (1818-1899), ό μεγάλος Γραμματεύς της Αρχαιολογικής Έταιρείας (1859-1894), αρχαιολόγος, επιγραφικός, λεξικογράφος, ποιητής.
- Κριεζής Αντώνιος (1797-1865), αγωνιστής και πολιτικός, Πρωθυπουργός (1842-1844, 1849-1854).
- Κωλέττης Ιωάννης (1774-1847), Φιλικός, πολιτικός, Πρωθυπουργός (1844-1847), Πρόεδρος της Αρχαιολογικής Έταιρείας (1844-1847).
- Κωνσταντίνος Α' (1868-1923), βασιλεύς των Ελλήνων, Πρόεδρος της Αρχαιολογικής Έταιρείας (1896-1917, 1920-1922).
- Κωνσταντόπουλος Κωνσταντίνος (1832-1910), δικαστικός, νομάρχης, πολιτικός, Πρωθυπουργός (1892).
- Λάμπρος Σπυρίδων (1851-1919), ιστορικός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρωθυπουργός (1916-1917).
- Λεονάρδος Βασιλείος (1857-1930), Έφορος των Αρχαιοτήτων (1885-1929), Διευθυντής του Επιγραφικού Μουσείου, επιγραφικός, Σύμβουλος της Αρχαιολογικής Έταιρείας (1900-1915, 1916-1927).
- Lyssenko Trofim (1898-1976), σοβιετικός βιολόγος και γεωπόνος.
- Μάμουκας Άνδρέας (1801-1884), λόγιος έλαβε μέρος στον Αγώνα και κατέλαβε αξιώματα, Σύμβουλος της Αρχαιολογικής Έταιρείας (1849-1852) και μέλος του Αρχαιολογικού Συλλόγου (1849-1855). Πολύτιμο είναι τό έργο του «Τά κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννημένην Ελλάδα

συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επίσημων πράξεων από τοῦ 1821 μέχρι τοῦ τέλους 1832 Α' - ΙΑ', Ἀθῆναι-Πειραιεύς 1839-1852».

- Μάνεσης Ἀριστόβουλος (1921-2000), καθηγητῆς τοῦ Δημοσίου καί τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου, Ἀκαδημαϊκός.
- Μαρινάτος Σπυρίδων (1901-1974), Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων, καθηγητῆς τῆς Ἀρχαιολογίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Διευθυντῆς καί Γενικός Ἐπιθεωρητῆς Ἀρχαιοτήτων, Ἀκαδημαϊκός.
- Μαρκεζίνης Σπυρίδων (1909-2000), πολιτικός, Ὑπουργός Συντονισμοῦ (1952-1954), Πρωθυπουργός (1973). Ἐγραψε, μεταξύ ἄλλων, τετράτομη «Πολιτική Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος».
- Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος (1791-1865), ἀγωνιστής καί πολιτικός, Ἀρχιγραμματεὺς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ (1825), πρεσβευτῆς καί τρεῖς φορές Πρωθυπουργός (1843, 1844, 1853).
- Μαυρομιχάλης Ἀναστάσιος (1802-1870), γιὸς τοῦ Πετρόμπεη, ἀγωνιστής, ὑποστράτηγος ἐπὶ Ὄθωνος, γεροϋσιαστής καί ὑπουργός.
- Μαυρομιχάλης Ἀντώνιος (1829-1903), γιὸς τοῦ Πετρόμπεη, Ἀντιστράτηγος. Διετέλεσε Ὑπουργός τῶν Στρατιωτικῶν.
- Μαυρομιχάλης Γεώργιος (1836-1927), γιὸς τοῦ Ἀναστασίου, διαγγελεὺς τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α', Ὑποστράτηγος.
- Μαυρομιχάλης Κυριακούλης (1849-1916), ἐγγονός τοῦ ὁμώνυμου ἀδελφοῦ τοῦ Πετρόμπεη, πολιτικός, ὑπουργός καί Πρωθυπουργός (1909-1910).
- Μαυρομιχάλης Πέτρος (1765-1848), ὁ Πετρόμπεης· ὁ μπεῆς τῆς Μάνης, ἡγετική μορφή τῆς Ἐπανάστασης. Ἐπὶ Ὄθωνος ἔγινε Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας καί Γεροϋσιαστής.
- Μαυρομιχάλης Πέτρος (1828-1892), γιὸς τοῦ Ἀναστασίου, βουλευτῆς, Ὑπουργός τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως (1863).
- Μιαούλης Ἀθανάσιος (1815-1867), γιὸς τοῦ Ἀνδρέα Μιαούλη, Ὑπασπιστῆς τοῦ Ὄθωνος, Ὑπουργός τῶν Ναυτικῶν (1855), Πρωθυπουργός (1857-1861).
- Μιαούλης Ἀνδρέας (1869-1935), δισηγγονός τοῦ Ἀνδρέα Μιαούλη, ἀντιναύαρχος, ἔλαβε μέρος στίς ναυμαχίες τῆς Ἑλλης καί τῆς Λήμνου, Ὑπουργός τῶν Ναυτικῶν (1910).
- Μιαούλης Νικόλαος (1818-1872), γιὸς τοῦ Ἀνδρέα Μιαούλη, Ὑπασπιστῆς τοῦ Ὄθωνος.
- Μιστριώτης Γεώργιος (1840-1916), ἐλλημιστής, ἀρχαῖστής, Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1909-1915).
- Μουστοξύδης Ἀνδρέας (1785-1860), ἐλλημιστής καί ἱστορικός, πρῶτος Διευθυντῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἐπὶ Καποδίστρια (1829-1831), ἱστοριογράφος τῆς Ἰονίου Πολιτείας, ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ Ἑλληνομήνημον.

- Μπέλιος Κωνσταντίνος (1772-1838), έμπορος, υπήκοος τής Αυστρίας, βαρώνος. Κατά τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα τὸ 1836 εἶχε τὴν ἰδέα τῆς ἴδρυσης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (βλ. *Ὁ Μέντωρ* 73, 2004).
- Μπενάκης Ἀντώνιος (1870-1954), ὁ ἰδρυτὴς τοῦ φερωνύμου Μουσείου, Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1932-1954).
- Μυλωνᾶς Γεώργιος (1898-1988), καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας στὶς Η.Π.Α., Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1979-1988), Ἀκαδημαϊκός.
- Νερούλος Ἰάκωβος Ρίζος (1778-1849), λόγιος καὶ πολιτικός, Ὑπουργός, πρεσβευτὴς, πρῶτος Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1837-1844). (βλ. Β. Bouvier, *Ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερούλος καὶ οἱ ἀρχές τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν στὴ Γενεύη*, 1826, *ΠΑΑ* 73, 1998, 362-367.)
- Νικόδημος Κωνσταντίνος (1795-1879), Ψαριανὸς πυρπολητὴς, Ὑποναύαρχος, μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, Ὑπουργός.
- Νικόλαος, πρίγκηψ (1872-1938), γιὸς τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α', στρατιωτικὸς καὶ λόγιος.
- Ὅθων, βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος (1815-1867), δευτερότοκος γιὸς τοῦ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἰδρύθηκε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Εἶχε ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα.
- Οἰκονόμος Γεώργιος (1883-1951), Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων, καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1924-1951), Ἀκαδημαϊκός.
- Οἰκονόμος Κωνσταντίνος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων (1780-1857), λόγιος καὶ κληρικός, ἀντιτάχθηκε στὴν ἀπόσχιση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ γι' αὐτὸ συγκρούστηκε μὲ τὸν Θεόκλητο Φαρμακίδη.
- Ὅρλάνδος Ἀναστάσιος (1887-1979), ἀρχιτέκτων καὶ ἀρχαιολόγος, καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου καὶ τοῦ Πανεπιστημίου στὴν Ἀθήνα, ἀκάματος ἐρευνητὴς, δημόυργησε παράδοση στὴν ἐρευνα τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων, Σύμβουλος (1927-1951) καὶ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1951-1979).
- Παλαμᾶς Κωστῆς (1859-1943), ὁ ποιητὴς.
- Παλαμῆδης, Ρήγας (1794-1872), ἀγωνιστὴς καὶ πολιτικός, νομάρχης, Σύμβουλος τῆς Ἐπικρατείας, Ὑπουργός, Πρόεδρος τῆς Βουλῆς.
- Παπαδημητρίου Ἰωάννης (1904-1963), Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1929-1958), Διευθυντὴς καὶ Γενικὸς Διευθυντὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων (1958-1963), Γενικὸς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων, ὁ ἀνασκαφεὺς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώνα καὶ τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν, ἀναμορφωτὴς, μαζί μὲ τὸν Ἰωάννη Κοντῆ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας (1960-1967).

- Παπαναστασίου Ἀλέξανδρος (1876-1936), κοινωνιολόγος καὶ πολιτικός, Πρωθυπουργός (1924, 1932), καινοτόμος καὶ ριζοσπάστης.
- Παπαποστόλου Ἰωάννης, Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων, ἀνασκαφεὺς τοῦ Θέρμου, Σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
- Παππούλιας Δημήτριος (1878-1932), καθηγητὴς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, εἰδικὸς στὸ ἀρχαῖο καὶ τὸ ρωμαϊκὸ Δίκαιο, Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1916-1917, 1920-1932), Ἀκαδημαϊκός.
- Πέτρος Β', αὐτοκράτωρ τῆς Βραζιλίας (1825-1891), προεδρευτικὸς καὶ φιλελεύθερος ἡγεμὼν, κατήγγησε τὴ δουλείαν ἐν τῇ Βραζιλίᾳ (1888). Ἐξαναγκάστηκε σὲ παραίτηση.
- Πιττάκης Κυριάκος (1798-1863), Ἔφορος καὶ Γενικὸς Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1834-1863), εἶχε μεγάλη ἐπίδραση ἐπὶ τὴν ἐξέλιξιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς Ἀρχαιολογίας ἐν τῇ Ἑλλάδι, μόνος σχεδὸν συντάκτης τῆς Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς, Σύμβουλος (1837-1852), Ἀντιπρόεδρος (1859-1863) καὶ Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1852-1859).
- Πολίτης Λίνος (1906-1982), γιὸς τοῦ Νικολάου Πολίτη, Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1943-1945) καὶ καθηγητὴς τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ἐκδότης τοῦ Σολωμοῦ, Ἀκαδημαϊκός.
- Πολίτης Νικόλαος (1852-1921), θεμελιωτὴς τῆς ἐλληνικῆς Λαογραφίας, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Σύμβουλος (1909-1911) καὶ Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1918-1920).
- Πολυζωίδης Ἀναστάσιος (1803-1872), δικαστὴς, δημοσιογράφος καὶ λόγιος. Ἀρνήθηκε νὰ ὑπογράψῃ τὴ θανατικὴ καταδίκη τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη.
- Πουλίτσας Παναγιώτης (1884-1968), δικαστὴς, Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας (1954-1968), Πρωθυπουργός (1946), Σύμβουλος (1947-1949), Ἀντιπρόεδρος (1949-1954) καὶ Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1954-1968).
- Ραγκαβῆς Ἀλέξανδρος Ρίζος (1809-1892), μαθητὴς τοῦ Γεωργίου Γενναδίου, ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ, Διευθυντὴς τοῦ Βασιλικοῦ Τυπογραφείου, καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν (1844-1866), Ὑπουργός τῶν Ἐξωτερικῶν, πρεσβευτὴς, πολυσχιδὴς λόγιος, πεζογράφος καὶ ποιητὴς, πρῶτος Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1837-1851), ἤθελε νὰ δημιουργήσῃ ἐπιστημονικὴ ἀρχαιολογία ἐν τῇ Ἑλλάδι.
- Ραγκαβῆς Ἰάκωβος Ρίζος (1770-1855), πατέρας τοῦ Ἀλεξάνδρου, λόγιος, μεταφραστὴς καὶ δραματογράφος.
- Rosenberg Alfred (1893-1946), Γερμανὸς πολιτικὸς θεωρητικὸς τοῦ ναζισμοῦ. Καταδικάστηκε σὲ θάνατον ἐν τῇ Νυρεμβέργῃ καὶ ἐκτελέστηκε.

- Rudhard Ίγνάτιος von (1790-1838), Βαυαρός νομομαθής, αντικατέστησε στην Ελλάδα τον Armansperg ως πρωθυπουργός αλλά αναγκάστηκε να παραιτηθεί.
- Ρωμαίος Κωνσταντίνος (1874-1966), Έφορος των Αρχαιοτήτων (1908-1922), Διευθυντής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (1922-1925), Έφορος του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (1925-1928), καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1928-1940), Ακαδημαϊκός.
- Σλῆμαν Έρριχος (Schliemann Heinrich) (1822-1890), Γερμανός αρχαιολόγος, έκανε μεγάλες και σημαντικές ανασκαφές (Ιθάκη, Τροία, Μυκήνες, Όρχομενός).
- Σούτσος Παναγιώτης (1806-1868), καθαρολόγος ποιητής και δραματουργός.
- Σοφούλης Θεμιστοκλής (1860-1949), αρχαιολόγος (Μεσσήνη, Ηραίο Σάμου), Υφηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, πολιτικός, ηγέτης των σαμακῶν έπαναστάσεων, Πρωθυπουργός (1924, 1945-1946, 1947-1949).
- Σπηλιωτόπουλος Έπαμεινώνδας, καθηγητής του Διοικητικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πρόεδρος της Αρχαιολογικής Έταιρείας (2003), Ακαδημαϊκός.
- Σπυρίδων (Βλάχος) (1873-1956), Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1949-1956).
- Σπυρομήλιος ἢ Μήλιος Σπύρος (1800-1880), αγωνιστής και πολιτικός, Υπουργός Στρατιωτικῶν (1853, 1862). Έγραψε απομνημονεύματα για τῆ δεύτερη πολιορκία του Μεσολογίου.
- Σταματάκης Παναγιώτης (†1885), ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες αρχαιολόγους του 19ου αἰῶνος, Έφορος (1875-1884) και Γενικός Έφορος των Αρχαιοτήτων (1884-1885), έκανε πολλές ανασκαφές και ἦταν ὁ ἐπόπτης των έρευνῶν του Σλῆμαν στις Μυκήνες.
- Σταύρου Γεώργιος (1788-1869), ιδρυτής (1841) και Διοικητής της Έθνικῆς Τραπεζῆς της Ελλάδος.
- Σωτηριάδης Γεώργιος (1852-1942), Έφορος των Αρχαιοτήτων (1896-1912), καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και, για λίγο, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, πρώτος ανασκαφεύς του Θέρμου, Ακαδημαϊκός.
- Τζαβέλλας Κίτσος (1801-1855), αγωνιστής, γιός του Φώτου, Υπουργός των Στρατιωτικῶν (1844, 1849), πρωθυπουργός (1847).
- Τρικούπης Χαρίλαος (1832-1896), γιός του Σπυρίδωνος, διπλωμάτης, πολιτικός, Υπουργός των Έξωτερικῶν (1866), Πρωθυπουργός (1878, 1880, 1882, 1886, 1893).
- Τσαλδάρης Παναγῆς (1867-1936), πολιτικός, αρχηγός του Λαϊκοῦ κόμματος, Πρωθυπουργός (1932-1933, 1933-1935).
- Τσιβανόπουλος Δημοσθένης (1838-1921), Δικαστής και Εισαγγελεύς του Αρείου Πάγου (1892-1911), Σύμβουλος (1890-1894), Πρόεδρος (1894-1895) και Αντιπρόεδρος α' (1896-1909) της Αρχαιολογικῆς Έταιρείας.

- Τσούντας Χρῆστος (1857-1934), Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1883-1904), καθηγητῆς τῆς Ἀρχαιολογίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1904-1924) καί Θεσσαλονίκης (1927). Ἔκανε πολλές συστηματικές ἀνασκαφές στίς Μυκῆνες, στά νησιά τῶν Κυκλάδων, στή Θεσσαλία, στήν Πελοπόννησο, Ἀκαδημαϊκός.
- Church Ριχάρδος (1785-1873), Ἄγγλος στρατιωτικός καί φιλέλληνας, ἀγωνιστής, Σύμβουλος τῆς Ἐπικρατείας ἐπί Ὀθωνος, ἀρχηγός τῶν γενικῶν ἐπιτελῶν ἐπί Γεωργίου Α΄.
- Φαρμακίδης Θεόκλητος (1784-1860), κληρικός καί λόγιος, καθηγητῆς τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας (1824), καθηγητῆς τῆς Θεολογίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1837-1860).
- Φιλαδελφεύς Ἀλέξανδρος (1866-1955), Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1914-1939), ἔκανε ἀνασκαφές στήν Κόρινθο καί τή Νικόπολη.
- Φιλιππίδης Χρῦσανθος (1881-1949), Μητροπολίτης Τραπεζοῦντος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος.
- Χατζημιχαήλ Θεόφιλος (1871-1934), λαϊκός ζωγράφος, ἐργάστηκε στό Πήλιο καί στή Λέσβο. Κύρια πηγὴ τῶν θεμάτων ποῦ ζωγράφιζε ἦταν ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '21.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25^{ΗΣ} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2007

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Νικόλαος Κονομῆς παρουσιάζει τὰ ἐξῆς βιβλία:

Τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, «Τὸ ἑλληνικὸ θέατρο στὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσαίωνα, τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς Τουρκοκρατίας», τοῦ ὁποίου διευθυντὴς εἶναι ὁ καθηγητὴς κ. Βάλτερ Πούχνερ, συνοδεύεται ἀπὸ ἐκδοτικὴ σειρά «Κείμενα καὶ μνημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ προεπαναστατικοῦ θεάτρου» («Texts and Documents of the Early Modern Greek Theatre»). Ἔχει σκοπὸ τὴ συστηματικὴ διερεύνηση τοῦ ἑλληνικοῦ προεπαναστατικοῦ θεάτρου, μὲ τὴ δημοσίευση πηγῶν τῆς θεατρικῆς ἱστορίας καὶ τὴ φιλολογικὴ ἢ κριτικὴ ἔκδοση ἀνέκδοτων καὶ ἄγνωστων κειμένων τῆς ἑλληνικῆς δραματολογίας στὴν ἀναφερόμενη περίοδο. Τὸ ἐρευνητικὸ αὐτὸ πρόγραμμα διεξάγει ἀποστολὲς σὲ ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ στὴν Ἑλλάδα, προκειμένου νὰ ἐντοπισθοῦν ἔγγραφα μὲ πληροφορίες γιὰ τὴ θεατρικὴ ζωὴ παλαιότερων ἐποχῶν καὶ νὰ βρεθοῦν χειρόγραφα μὲ ἀνέκδοτα θεατρικὰ ἔργα.

Τὸ ἐρευνητικὸ αὐτὸ πρόγραμμα προχώρησε φέτος, στὴν ἐκδοτικὴ του σειρά, στὴ δημοσίευση τοῦ δεύτερου τόμου τῆς: **Walter Puchner** (with the advice of **Nicolaos Conomis**), *The Crusader Kingdom of Cyprus – A Theatre Province of Medieval Europe? Including a critical edition of the Cyprus Passion Cycle and the “Repraesentatio figurata” of the Presentation of the Virgin in the Temple*, Ἀθήνα 2006, 314 σελ., 12 εἰκόνες, πού πραγματεύεται ἕνα ἀπὸ τὰ καίρια ζητήματα τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς βυζαντινῆς γραμματολογίας.

αναφορικά με τὸν ρόλο τῆς Κύπρου. Ὁ τόμος συντάχθηκε στὰ ἀγγλικά, γιὰ νὰ φτάσει καὶ σ' ἓνα διεθνὲς κοινὸ ἐπιστημόνων.

Πολλοὶ μελετητὲς ἔχουν καταβάλλει σημαντικὲς προσπάθειες νὰ ἐξηγήσουν γιὰτί τὸ Βυζάντιο δὲν δημιούργησε μορφὲς τοῦ δράματος καὶ τοῦ θεάτρου συγκρίσιμες μετὰ τὸν λατινικὸ Μεσαίωνα ἢ τὴν Ἀρχαιότητα. Πάντως τὰ τελευταῖα χρόνια μιὰ ἐπανεξέταση τῶν διάσπαρτων ἐνδείξεων καὶ τῶν ἰσχυρῶν πηγῶν, ποὺ χρησιμοποιοῦνται συνήθως γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ὑπαρξῆς δράματος καὶ θεάτρου στὴ βυζαντινὴ χιλιετία, ἔχει ὀδηγήσει σὲ μιὰ προσεκτικὴ ἐπαναθεώρηση τοῦ ὅλου θέματος, μαζί με μιὰ οὐσιαστικότερη ἐξιχνίαση τῶν βαθύτερων αἰτιῶν γιὰ τὴν κατάσταση αὐτή, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία δὲν λειτούργησε, ὅπως φαίνεται, ὡς γέφυρα ἀνάμεσα στὴν Ἀρχαιότητα καὶ τὸν μεσαιωνικὸ κόσμο, ὅπως τὸ ἔκανε ἀντίθετα σὲ τόσοις ἄλλους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς παράδοσης. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἐπιχειρήματα σ' αὐτὴ τὴ συζήτηση εἶναι τὸ κείμενο τοῦ ἑλληνικοῦ διαλογικοῦ κέντρωνος, ὀνομαζόμενου συνήθως «Κύκλος τῶν Παθῶν τῆς Κύπρου», μιᾶς σύνθεσης ἀπὸ παραθέματα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καταγράφοντας ἀπλῶς τίς πρῶτες λέξεις (*incipit*) τοῦ διαλόγου, μετὰ σκηνικὲς ὁδηγίες στὴν προστακτικὴ ἢ τὴν ὑποτακτικὴ ἀπευθυνόμενες πρὸς τὸν ὀργανωτὴ τῆς παράστασης. Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ντοκουμέντο, ἀντικείμενο πολυάριθμων μελετῶν καὶ θεωριῶν, ἔχει ἐκδοθεῖ τρεῖς φορές: ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο τὸ 1917, τὸν Albert Vogt τὸ 1931 καὶ τὸν August Mahr τὸ 1947. Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς διαφέρουν μεταξύ τους σὲ πολλὰ σημεῖα. Ὁ Mahr συμπλήρωσε σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις τὸ ὑπόλοιπο τοῦ κειμένου ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ *incipit*, δημιουργώντας ἓνα ὁλοκληρωμένο κείμενο Παθῶν τοῦ Χριστοῦ· πράγματι, αὐτὸ τὸ συμπληρωμένο κείμενο ἀποτελέσει τὴ βάση ὅλων τῶν μεταγενέστερων συζητήσεων καὶ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1999 ἀπὸ τὸν Μάριο Πλωρίτη καὶ διασκευάστηκε τὸ 2001 ἀπὸ τὸν Σπύρο Ἄ. Εὐαγγελᾶτο γιὰ μιὰ θεατρικὴ παράσταση.

Ἀλλὰ ἡ ἐκδοσις τοῦ Mahr πρὶν ἀπὸ 60 χρόνια δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ σφάλματα καὶ δυσαναγνώσεις (π.χ. παραλείπει μιὰ ὁλόκληρη σειρά τοῦ χειρογράφου) καί, πράγμα πιὸ σημαντικό, μερικὲς ἀπὸ τίς συμπληρώσεις του τῶν *incipit* εἶναι ἀμφισβητήσιμες, ἐνῶ ἡ ὅλη ἰδέα τῶν ὁλοκληρωμένων Παθῶν τοῦ Χριστοῦ στηρίζεται τελικὰ σὲ μιὰ παρεξήγηση. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο μιὰ νέα ἐκδοσις τοῦ κειμένου, μετὰ τὸν ἴδιον ἀποσπασματικὸ τρόπο ποὺ αὐτὸ ἐμφανίζεται στὸ

χειρόγραφο, ἦταν ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ ἐπαναφερθεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ συζήτηση πίσω στὴν πραγματικὴ τῆς βάσης. Ἐπίσης τὰ τελευταῖα χρόνια σημαντικὴ πρόοδος ἔχει ἐπιτευχθεῖ χάρις στὴν ἀνάλυση τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς λογοτεχνίας τῆς Κύπρου κάτω ἀπὸ τοὺς Lusignans (1192-1489) τοῦ Gilles Grivaud, ὁ ὁποῖος ζωγραφίζει μιὰ συναρπαστικὴ εἰκόνα μιᾶς πολύγλωσσης μεσογειακῆς κοινωνίας στὸ σταυροδρόμι τῶν δύο μεγάλων πολιτισμῶν τοῦ Μεσαίωνα, τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Δύσης, ἐφ' ὅσον τὸ νησί ἀποτελοῦσε τὸν τελευταῖο σταθμὸ τοῦ θαλασσινοῦ ταξιδιοῦ πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ τὸν πρῶτο τῆς ἐπιστροφῆς, καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἡ ὅλη συζήτηση γιὰ τὴ δυτικὴ ἢ βυζαντινὴ καταγωγὴ τοῦ αἰνιγματικοῦ αὐτοῦ κειμένου τοποθετεῖται τῶρα σὲ μιὰ νέα βάση, ἡ ὁποία, ἐνδεχομένως, μπορεῖ νὰ διευκολύνει καὶ τὴ διεξαγωγὴ πρὸ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κειμένου αὐτοῦ καὶ τὰ συμφραζόμενά του. Πέραν τούτου προβλήθηκαν πρόσφατα καὶ ὀρισμένα νέα ἐπιχειρήματα σχετικὰ μὲ τὴ γλώσσα τοῦ ἔργου καὶ τὸν κώδικα, στὸν ὁποῖο ἔχει βρεθεῖ. Αὐτὲς οἱ ἀνακαλύψεις ὀδήγησαν στὴν ἀπόφαση νὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ νέα ἐπανεξέταση τῶν διαφόρων ζητημάτων πού ἐγείρει τὸ κείμενο καὶ νὰ ἐτοιμαστῆ μιὰ νέα κριτικὴ ἔκδοσή του, ἡ ὁποία περιορίζεται στὴν ἀρχικὴ του μορφή, ἀκριβῶς ὅπως ἐμφανίζεται στὸν περίφημο σύμμεικτο κώδικα Vatic. Palat. gr. 367. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν προεργασιῶν ἔχουν δημοσιευθεῖ πρόσφατα στὶς ἐκδοτικὲς σειρὲς τοῦ Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου στὴ Λευκωσία (W. Puchner, *Ἡ Κύπρος τῶν Σταυροφόρων καὶ τὸ Θρησκευτικὸ Θεᾶτρο τοῦ Μεσαίωνα*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου 2004, σελ. 314).

Ἡ μονογραφία αὐτὴ ἐκδίδει καὶ ἓνα δεῦτερο μεσαιωνικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο, φαινομενικὰ τουλάχιστον, προσδίδει στὴν Κύπρο μιὰ εἰδικὴ θέση στὴν ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ θεάτρου καὶ καθιστᾷ τὸ νησί τῆς Ἀφροδίτης μιὰ πολιτισμικὴ «ἐπαρχία» τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης: τὴ “repraesentatio figurata” τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἓνα ἐξαιρετικὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου τοῦ Μεσαίωνα, πού παραστάθηκε τὸ 1372 στὴν Avignon στὴν ἔδρα τοῦ Πάπα. Αὐτὸ τὸ κείμενο εἶναι ἤδη πολὺ καλὰ γνωστὸ στοὺς μελετητὲς τοῦ μεσαιωνικοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου λόγω τῶν λεπτομερειακῶν περιγραφῶν ὅλων τῶν πλευρῶν μιᾶς θρησκευτικῆς παράστασης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὅρισμένοι μελετητὲς ὑποθέτουν πὼς κατάγεται ἀπὸ τὴν Κύπρο, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Philippe de Mézières, καγκελάριος τοῦ Πέτρου Α' τῆς Κύπρου, θὰ τὸ εἶχε

μεταφέρει στη Δύση και τὸ εἰσήγαγε στὴ Λατινικὴ Ἐκκλησία. Ἡ σημασία τῆς “repraesentatio figurata” ἔχει υπογραμμιστεῖ πρόσφατα, ἀλλὰ ἡ κυπριακὴ τῆς καταγωγὴ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ (W. Puchner, “Die ‘repraesentatio figurata’ der Präsentation der Jungfrau Maria im Tempel von Philippe de Mézières (Avignon 1372) und ihre zypriotische Herkunft”, *Θησαυρίσματα* 23, 1993, σσ. 91-129). Τὸ λατινικὸ αὐτὸ κείμενο ἐκδίδεται ἐπίσης γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο: νὰ διαφωτιστεῖ ὁ ἐνδεχόμενος εἰδικὸς ρόλος τῆς Κύπρου στὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ θεάτρου, καὶ νὰ εἶναι προσιτὸ σὲ μελετητὲς καὶ φοιτητὲς.

*

* *

Ἐπίσης, τὸ 2006 ὁ καθηγητὴς κ. **Walter Puchner** προχώρησε καὶ σὲ μιὰν ἄλλη σημαντικὴ ἔκδοση, στὰ γερμανικά, μὲ διεθνῆ ἀπήχηση: τὸν πρῶτο τόμο μελετημάτων του γιὰ τὴ Συγκριτικὴ Θεατρολογία τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ Μεσογειακοῦ Χώρου (*Beiträge zur Theaterwissenschaft Südosteuropas und des mediterranen Raums*, Βιέννη, Böhlau Verlag 2006, σελ. 356). Ἡ ἔκδοση αὐτὴ, ὅπωςδὴποτε ἐπίκαιρη τὴ στιγμή πού ἡ Ἐνωμένη Εὐρώπη συμπεριλαμβάνει πλέον καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, συγκεντρώνει δώδεκα μελετήματα, συγκριτικὰ σὲ διαβαλκανικὸ ἐπίπεδο καὶ ἄλλα πού ἐστιάζονται περισσότερο στὴν Ἑλλάδα. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο, «Τυπολογικὲς καὶ ἐξελικτικὲς δομὲς τῆς θεατρικῆς ἱστορίας στὸν χῶρο τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης», δίνει γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τῶν σχετικῶν ἐξελίξεων στὴ δραματολογία καὶ τὸ θέατρο ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση ἕως τὸν 20ὸ αἰῶνα, συμπεριλαμβάνοντας τὴ Σλοβενία, τὴν Κροατία, τὴ Σερβία, τὴν Οὐγγαρία, τὴ Ρουμανία, τὴ Βουλγαρία, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο, «Συγκριτικὲς συμβολὲς στὸ παραδοσιακὸ λαϊκὸ κουκλοθέατρο στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου», φτάνει ἀπὸ τὴ Βιέννη μέσω τῆς Οὐγγαρίας, τοῦ νοτιοσλαβικοῦ χώρου καὶ τῆς Ρουμανίας στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μικρασία, ἐνῶ τὸ τρίτο κεφάλαιο, «Ὁ μαυρομάτης Karagöz καὶ ἡ ἱστορία του στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας», δίνει μιὰ παρόμοια πολυεθνικὴ εἰκόνα, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα καὶ υπογραμμίζοντας τὴν ιδιαίτερη θέση τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου σκιῶν στὶς ἐξελίξεις αὐτές. Ἄλλο ἕνα συγκριτικὸ κεφάλαιο ἀφορᾷ στὸ θέμα τοῦ τουρκομάχου Σκεντέρμπεη (Γεωργίου Καστριώτη) στὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ

τήν ελληνική, σερβική, κροατική και αλβανική δραματολογία από τὸν 16ο ὡς τὸν 20ὸ αἰῶνα.

Περὶσσότερο σὲ ἑλληνικά φαινόμενα ἐπικεντρώνονται τὰ μελετήματα τοῦ δευτέρου μέρους, χωρὶς νὰ λείπουν οἱ συγκριτικὲς διαστάσεις: ἓνα μελέτημα γιὰ τὴν Κατάβαση τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη, ὅπως παριστάνεται στὴν ὀρθόδοξη εἰκόνα τῆς Ἀναστάσεως καὶ στὸ πασχαλινὸ ἔθιμο «Ἄρατε πύλας», θέμα ποῦ ὀδήγησε στὸν λατινικὸ Μεσαίωνα σὲ ξεχωριστὸ τύπο θρησκευτικῶν παραστάσεων, ἐνῶ γιὰ θεολογικοὺς λόγους δὲν ἔγινε τὸ ἴδιο στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἐνα ἄλλο πραγματεύεται τίς ἀπηχήσεις τῆς πρώιμης νεοελληνικῆς δραματολογίας. Δύο ἄλλα κεφάλαια ἀσχολοῦνται μὲ θεατρικὲς ἐκδηλώσεις σὲ θρησκευτικὰ σχολεῖα στὸν αἰγαιοπελαγίτικο χῶρο τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, ἐνῶ τὰ τρία τελευταῖα κεφάλαια ἀφοροῦν πλέον στὸν 19ο αἰῶνα: τὸ πρῶτο ἀσχολεῖται μὲ τὸν Ἑλληνικὸ Τύπο καὶ τὴ μεταφραστικὴ δραστηριότητα στὰ ἑλληνικά στὴ Βιέννη 1780-1820, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ στὶς μεταφράσεις δραματικῶν ἔργων. Τὸ δεύτερο πραγματεύεται τὸ θέμα τῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ θεάτρου στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1827 ὡς τὸ 1888. Τὸ τρίτο ἀφορᾷ στὸν Κωνσταντῖνο Χρηστομάνο καὶ τὸ θέατρο στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν Αὐστρία καὶ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Χρηστομάνος εἶχε καὶ σημαντικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ στὰ γερμανικά καὶ ἦταν γνωστὸς στοὺς κύκλους τῶν Συμβολιστῶν σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη.

Αὐτὰ τὰ μελετήματα τεκμηριώνονται βιβλιογραφικὰ μὲ τρόπο πυκνὸ σὲ πολυάριθμες ὑποσημειώσεις. Ὁ τόμος τελειώνει μὲ ἓναν ἐπίλογο, μὰ γενικὴ βιβλιογραφία καὶ λεπτομερῆ εὑρετήρια ποῦ ξεκλειδώνουν τὸν πληροφοριακὸ πλοῦτο ποῦ περιέχει τὸ βιβλίον. Ἡ ἐρευνητικὴ αὐτὴ συγκομιδὴ, ποῦ θὰ ὀλοκληρωθεῖ μὲ τὴν ἐκδόση τοῦ δευτέρου τόμου τῶν σχετικῶν μελετημάτων, καλύπτει τὸ σύνολο τῶν χωρῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα τὰ κέντρα ποῦ ἀσχοῦσαν σημαντικὴ ἐπίδραση στὸν πολὺγλωσσο πολιτισμὸ τῆς, ὅπως τὴ Βενετία, τὴ Βιέννη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἰδιαίτερη θέση ποῦ εἶχε κι ἔχει ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς στὸν χῶρο αὐτό.

*

**

Χαράλαμπος Π. Συμεωνίδης, *Ίστορία τῆς κυπριακῆς διαλέκτου ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ. ἕως σήμερα*, Λευκωσία 2006, 482 σελίδες, ἔκδ. τοῦ Κέντρου Μελετῶν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικολάου Κονομῆ.

Τὸ ἐγχειρίδιο περιλαμβάνει δύο κύρια μέρη. Στὸ πρῶτο (σελ. 1-136) περιγράφεται ἡ ἀρχαία κυπριακὴ διάλεκτος, ὅπως ἐμφανίζεται μέσα ἀπὸ σύντομες ἐπιτύμβιες κυρίως ἐπιγραφές καὶ ἀπὸ τὴν ἐκτενέστερη χάλκινη ἐπιγραφή τοῦ Ἰδαλίου, ποὺ μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ σὲ συλλαβογραφικὴ γραφή. Ἐξετάζεται ἡ προέλευση τοῦ ἀρχαίου κυπριακοῦ συλλαβαρίου καὶ ἡ σχέση του πρὸς τὸ μυκηναϊκὸ συλλαβᾶριο, ἡ ἱστορία τῆς ἀποκρυπτογράφησης τοῦ συλλαβαρίου καὶ ἡ δομὴ του, οἱ κανόνες χρήσης του καὶ συναφῆ ζητήματα. Ἡ περίοδος τῆς ἑλληνιστικῆς κοινῆς, ποὺ ἐμφανίζεται στὸ νησί ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., παρακολουθεῖται μέσα ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς ἀλφabethικὲς ἐπιγραφές, καθὼς ἡ ἀρχαία διάλεκτος ἔχει ὑποχωρήσει καὶ ἔχει παραχωρήσει τὴ θέση της στὴν κοινὴ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ποὺ κερδίζει συνεχῶς ἔδαφος. Ἐδῶ ἐξετάζεται ἡ γλῶσσα τῶν τελευταίων ἀρχαίων κυπριακῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸ Καφίζιν σὲ συλλαβογραφικὴ γραφή, ποὺ ἔχουν ὑποστῆ τὴν ἐπίδραση τῆς ἑλληνιστικῆς κοινῆς τόσο στὴ μορφολογία ὅσο καὶ στὸ λεξιλόγιο. Τὸ δεύτερο κύριο τμῆμα τῆς ἐργασίας (σελ. 137-258) καταθέτει μιὰ γενικὴ εἰσαγωγὴ στὰ μεσαιωνικὰ ξένα δάνεια τῆς διαλέκτου, στὸν χρόνο γένεσης τῆς διαλέκτου καὶ τὴ γλωσσογεωγραφία της καὶ ἐπικεντρώνεται στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη μορφή τῆς διαλέκτου: μέσα ἀπὸ μιὰ σύντομη παρουσίαση καὶ ἀξιολόγηση τῶν μεσαιωνικῶν κειμένων τῆς διαλέκτου κωδικοποιεῖ τὰ σημαντικότερα μεσαιωνικὰ καὶ σύγχρονα γνωρίσματά της. Σημαντικὸ τμῆμα τοῦ ὅλου ἔργου καταλαμβάνει ἡ φωνητικὴ καὶ ἀπὸ τὴ μορφολογία εἰδικότερα ἡ κλίση τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ρήματος, ποὺ μελετήθηκε συστηματικότερα ἰδίως ἀπὸ ἓναν ἀξιόλογο ἐρευνητὴ, τὸν Κυριάκο Χατζηγιωάννου. Παρθένο ἔδαφος τῆς κυπριακῆς διαλεκτολογίας ἀποτελεῖ ἡ σύνταξη καὶ ἡ σημασιολογία, ποὺ περιμένουν νέους ἐρευνητές. Στὴν περιοχὴ τῆς λεξικολογίας καὶ λεξικογραφίας εἶναι ἐλάχιστες οἱ θεωρητικὲς μελέτες, ἀφθονοῦν ὅμως τὰ λεξικά τῆς σύγχρονης διαλέκτου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ καλύτερο εἶναι αὐτὸ τοῦ Κ. Γιαγκουλλῆ (2004 καὶ 2005) καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τοῦ Ρόη Παπαγγέλου (2001).

Τὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου καταλαμβάνουν οἱ Μαρτυρίες (σελ. 259-427), ποὺ περιλαμβάνουν δείγματα συλλαβογραφικῶν καὶ ἀλφabethικῶν ἐπιγραφῶν, σύντομη περιγραφή καὶ δείγματα τῶν κυριότερων μεσαιωνικῶν κειμένων τῆς δια-

λέκτου και δείγματα κειμένων της σύγχρονης Κυπριακής. Οί συλλαβογραφικές επιγραφές προέρχονται από το κλασικό πιά έργο του Ο. Masson: *Les inscriptions chypriotes syllabiques*² (1983) και διατηρούν την αρίθμηση που έχουν στο έργο αυτό, για να έχει τη δυνατότητα ιδιαίτερα ο εξειδικευμένος αναγνώστης να καταφεύγει και στο πρωτότυπο, προκειμένου να κατακτήσει λεπτομέρειες που δεν ενδιαφέρουν τον μη ειδικό. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφάλαιο του βιβλίου που αναφέρεται στην Έτεοκυπριακή-ύποθετική γλώσσα ενός λαού που χαρακτηρίστηκε αυθαίρετα ως ο αρχέγονος λαός του νησιού— που περιέχει μια ανάλυση των Έτεοκυπρίων και της γλώσσας τους διαφορετική από αυτή του Masson σύμφωνα με την εκτίμηση των σύγχρονων αρχαιολόγων μεταξύ των οποίων σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ο Michael Given (1998). Παρ' όλα αυτά το έγχειρίδιο χρησιμοποιεί τον όρο « Έτεοκυπριακή», όχι γιατί ο συγγραφέας του πιστεύει σ' αυτόν, αλλά για να δείξει τη χρονολογική εξέλιξη των νοοτροπιών και της επιστημονικής έρευνας που συνδέονται με τον όρο.

Οί αλφαθητικές επιγραφές, που εμφανίζονται στο νησί με αυξανόμενο ρυθμό την περίοδο της κοινής, άντλούνται κυρίως από το έργο του T. Mitford: *The Inscriptions of Kourion*, Philadelphia (1971), που συγκεντρώνει τις σημαντικότερες επιγραφές που είχαν βρεθεί στην περιοχή του αρχαίου Κουρίου έως το 1971. Το επιγραφικό αυτό ύλικό για την έλληνιστική Κυπριακή συμπληρώνεται με επιγραφές από την αρχαία Σαλαμίνα, που δημοσίευσαν οί Mitford, T.B. - Nicolaou Inc: *The Greek and Latin Inscriptions from Salamis*, Nicosia (1974). Οί αλφαθητικές αυτές επιγραφές καταχωρίζονται δειγματοληπτικά, καθώς δεν διαθέτουν ως προς τη γλώσσα τους από τις πολύ γνωστές έλληνικές επιγραφές της έλληνιστικής κοινής που γνωρίζουμε και από πολλές άλλες περιοχές του έλληνοφώνου χώρου και ή μόνη τους προσφορά για την καλύτερη γνώση της κυπριακής έλληνιστικής κοινής είναι κάποια τοπωνύμια της Κύπρου που μās παραδίδουν.

Τα μεσαιωνικά κείμενα της διαλέκτου, που καταχωρίζονται στις Μαρτυρίες, προέρχονται από έγκριτους εκδότες, μεσαιωνολόγους και νεοελληνιστές, και συμπληρώνουν με δείγματα κειμένων το θεωρητικό μέρος που αφορά στην εξέλιξη της διαλέκτου. Η καταχώριση του δείγματος των μεσαιωνικών κειμένων συνοδεύεται από το ιστορικό της έκδοσης, την αξιοπιστία των πηγών και ιδίως τη γλωσσική ανάλυση των κειμένων αυτών, που σέ όρισμένα μεσαιωνικά κείμενα, όπως αυτό του Λεοντίου Μαχαιρά, μπορεί να είναι έκτενης. Ο τρόπος αυτός της παρουσίασης των μεσαιωνικών κειμένων της διαλέκτου επιλέγηκε για να μπορεί

και μόνος του ο αναγνώστης να σχηματίζει την προσωπική του αντίληψη στον τρόπο παράδοσης των κειμένων και συνεπώς την αξιοπιστία των μαρτυρούμενων γλωσσικών φαινομένων.

Το τρίτο μέρος των Μαρτυριών περιλαμβάνει κείμενα της σύγχρονης κυπριακής διαλέκτου, από τα οποία το παλιότερο (με μία εξαίρεση για ένα προικοσύμφωνο από το έτος 1803) έχει καταγραφεί το 1960. Οι Μαρτυρίες του τρίτου μέρους του βιβλίου προορίζονται να διευκολύνουν τον αναγνώστη να αποκτήσει μια πληρέστερη εικόνα της εξέλιξης της διαλέκτου από τις πρώτες καταβολές της έως σήμερα με κείμενα από ολόκληρη την ιστορική διαδρομή της. Η έργασία δέν εξετάζει τή σύγχρονη χρήση και μορφή τής κυπριακής διαλέκτου εκτός Κύπρου (λ.χ. στη Μ. Βρετανία), αν και καταθέτει τή σχετική βιβλιογραφία για τόν ένδιαφερόμενο αναγνώστη.

Το έργο συνοδεύεται από ένα CD-ROM διάρκειας τεσσάρων περίπου ώρων, όπου έκφωνούνται 34 κείμενα σύγχρονης κυπριακής διαλέκτου, και ακούονται τρία ραδιοφωνικά σκέτς επώνυμων Κυπρίων συγγραφέων και ένας λογοτεχνικός διαγωνισμός ανάμεσα σε ποιητάρηδες, που είναι γνωστός ως τσαττίσματα.

Πέρα από τήν καθαυτὸ σημασία που έχει τὸ έργο για τήν κυπριακή διάλεκτο και τή νεοελληνική διαλεκτολογία γενικότερα, εμφανίζει και δύο πρωτοτυπίες σε διεθνές επίπεδο. Για πρώτη φορά γίνεται διαχρονική περιγραφή και ανάλυση μιᾶς διαλέκτου σε έναν ενιαίο τόμο και επίσης για πρώτη φορά ένα έργο διαλεκτολογίας συνοδεύεται από ένα τόσο εκτεταμένο δείγμα ζωντανού λόγου, χάρη ασφαλώς στις νέες ηλεκτρονικές τεχνολογίες.

Αποτιμώντας τή συνολική προσπάθεια και προσφορά του συγγραφέα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι έφερε σε πέρας ένα δύσκολο έργο, αν λάβουμε μόνον υπόψη ότι τὸ έργο βασίστηκε σε μία τεράστια βιβλιογραφία, που υπερβαίνει τα 700 βιβλία και άρθρα. Τὸ βιβλίο καλύπτει ένα μεγάλο κενό στην κυπριακή γλωσσολογία και προσφέρει στον Κύπριο μελετητή τή δυνατότητα να γνωρίσει τώρα καλύτερα τή μητρική του γλώσσα. Με τήν ευκαιρία αυτή μπορούμε να παρατηρήσω ότι ο κ. Χαράλαμπος Συμεωνίδης έχει να επιδείξει πλούσιο γλωσσολογικό έργο τόσο στην ιστορία και διαχρονία γενικά τής Έλληνικῆς όσο και στην περιοχὴ τῶν ἀμοιβαίων γλωσσικῶν ἐπαφῶν τῆς Έλληνικῆς με τις βαλκανικές γλώσσες και ιδιαίτερα τή Τουρκική, τή Βουλγαρική και τήν Άλβανική.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2007

ΠΩΛ ΣΕΖΑΝ - ΠΑΤΕΡΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ
ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ (1839-1906)

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ

---

* Η ομιλία θα δημοσιευθεί σε διευρυμένη μορφή ως ξεχωριστή εργασία στη Σειρά των Έκδόσεων του Γραφείου Έρευνας της Νεοελληνικής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2007

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, ΑΥΤΟΙ ΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΙ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Θέμα τῆς σημερινῆς μου ὁμιλίας εἶναι οἱ ἄγνωστοι οὐσιαστικά Ἕλληνες πού μέ τὸ ἔργο τους ἔθεσαν τὰ στέρεα θεμέλια τοῦ γνωστοῦ σέ ὅλους πολιτισμοῦ τῶν κλασσικῶν χρόνων. Πολλοὶ εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀκόμη καὶ σήμερα ἐσφαλμένα θεωροῦν ὅτι οἱ Ἕλληνες, ὡς ἄλλος Ὀρφείας, σηκώθηκαν μιὰ μέρα, ἔκρουσαν τὴ θεσπέσια λύρα τους καὶ δημιούργησαν τὸν ἀνεπανάληπτον ἐκεῖνον πολιτισμό. Τὸ ἐγχείρημά μου δὲν εἶναι εὐκόλο, γιατί θά πρέπει νὰ καλύψω σέ 60 τὸ πολὺ λεπτά 15 αἰῶνες ἑλληνικῆς παρουσίας καὶ δραστηριότητος. Καὶ οἱ πηγές μου δὲν εἶναι μόνο φιλολογικές, ἀλλὰ κυρίως ἱστορικές καὶ ἀρχαιολογικές, καθὼς τὰ ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἀποτελοῦν τὰ σταθερὰ θεμέλια γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν πολιτιστικῶν ἐπιπροῶν πού δέχτηκε ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή ἢ τὴν Αἴγυπτο καὶ γιὰ τὴν ἀξιολόγησή τῆς σημασίας τους. Ὡστόσο στὸν σύντομο χρόνο πού ἔχω στή διάθεσή μου θά προσπαθήσω νὰ διεξέλθω τὸ θέμα μου ἀγγίζοντας τίς κορυφές μόνο τῶν πραγμάτων καὶ ἀποκαλύπτοντας, ἐλπίζω, *quantae molis erat Graecam condere gentem*, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Βιργίλιο.

Ἡ καταγωγή τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶναι γνωστὴ καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα θά παραμείνει ἄγνωστη. Ποιοὶ εἶναι οἱ Ἕλληνες, εἶναι ἓνα ἐρώτημα πού, τουλάχιστο ἐπὶ τοῦ παρόντος, δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ. Μόνο ἀπὸ τοὺς θεσμούς καὶ τὴ γλῶσσα τους, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μέ τὰ ἄλλα ἰνδο-ευρωπαϊκά φύλα, εἰκάζεται ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν ἓνα ἰνδοευρωπαϊκὸ φύλο.

Μερικοί ἐπιστήμονες πιστεύουν ὅτι οἱ Πρωτοέλληνες ἦταν νομάδες ἰνδοευρωπαϊκῶν φύλων, τὰ ὁποῖα ἔφθασαν ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν Εὐρώπην καὶ τὶς στέπες βόρεια τοῦ Πόντου—ἢ σύμφωνα μὲ ἄλλους ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ κάτω Δούναβη καὶ ἀνατολικά τῶν Καρπαθίων— φέρνοντας μαζί τους τὰ βασικά στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ ὅτι εἰσῆλθαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Βορρᾶ, —ἄγνωστο ἀπὸ ποιά ἀκριβῶς περιοχὴ, σύμφωνα δὲ μὲ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψη γύρω στὸ 2000-1900 π.Χ. ἢ λίγο νωρίτερα, γιατί ἡ ἀρχαιολογία δέχεται ὅτι ἤδη στὴν ἀρχὴ τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς (περίπου τὸ 2000 π.Χ.) ἓνας νέος λαός, πιθανὸν οἱ Πρωτοέλληνες κατέλαβαν τὴ Λέρνα στὴν Ἀργολίδα. Ποιοὶ ἦταν οἱ Πρωτοέλληνες δὲν γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια, ὡστόσο ὁ νέος λαός πού εἰσέβαλε στὴν Ἑλλάδα ξεχώριζε ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματά του, τοὺς ταφικούς του χώρους, τὰ χάλκινα ὄπλα του, τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ἀγγεῖα του, σαφῆς ἔνδειξη γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους ὅτι διακόπηκε ὁ προηγούμενος πολιτισμός. Σταδιακὰ οἱ νεήλυδες ἀνέπτυξαν τὸν προχωρημένο πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, πιθανὸν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Μινωικῶν καὶ σὲ μερικές περιπτώσεις τῶν λαῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου.

Ἄλλοι, ἴσως ὀρθότερα, ὑποστηρίζουν ὅτι ἀπὸ τὴν πρόσμειξη τῶν νεήλυδων καὶ τῶν παλαιότερων ἀνάμικτων κατοίκων τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τοῦ ἀριθμητικὰ ἰσχυρότερου πληθυσμοῦ, προῆλθε ἓνας νέος, ἔθνικὰ ἑτερογενὴς λαός, πού ἀργότερα ὀνομάστηκαν Ἑλληνες, ἐνῶ ἐκφράστηκε καὶ ἡ αἰρετικὴ ἄποψη ὅτι οἱ Ἑλληνες ἦσαν οἱ κάτοικοι τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 5ης χιλιετίας. Ἡ ἀρχαιολογία μᾶς διδάσκει ὅτι ἤδη τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ (τουλάχιστο τὸ 1600 π.Χ.) βασιλεύαν στὴν κυρίως Ἑλλάδα ἐλληνόφωνοι βασιλεῖς, πού ζοῦσαν σὲ ὀχυρωμένες ἀκροπόλεις (Μυκηνῶν κ.λπ.) καὶ ἦταν ἀρκετὰ πλούσιοι, ὥστε νὰ ἐνταφιάζονται μὲ χρυσὲς προσωπίδες. Οἱ πινακίδες ἐξάλλου τῆς Γραμμικῆς Β μαρτυροῦν τὴν παρουσία ἐλληνόφωνων στὴν Κρήτη καὶ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἤδη τὸν 15ο αἰῶνα π.Χ.

Γιὰ νὰ βοηθηθεῖ ἡ Διοίκηση μὲ τὴν πολὺπλοκὴ γραφειοκρατία, χρησιμοποιοῦνταν γραφεῖς πού τηροῦσαν ἐπίσημες ἀναγραφές σὲ μία ἐκπληκτικῆς ὁμοιομορφίας ἐλληνικὴ γλώσσα, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη περιλάβει στὸ λεξικὸ τῆς ὀνόματα ἀπὸ τὴ χλωρίδα, τὴν πανίδα καὶ τὰ μεσογειακὰ ἢ προελληνικὰ πολιτιστικὰ προΐοντα, γραμμικὴ μὲ τὸ συλλαβάριο τῆς Γραμμικῆς Β, τῆς ἀρχαιότερης γνωστῆς γραφῆς στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β στὰ εἰρεπια τοῦ παλατιοῦ τῆς Κνωσοῦ ὀδήγησε τοὺς ἐπιστήμονες στὸ συμπέ-

ρασμα ότι οι Μυκηναίοι —πou τὸν 15ο αἰώνα ἄρχισαν νὰ ἐξαπλώνονται στὸ Αἰγαῖο— κατέκτησαν τὸ βασίλειο αὐτὸ τοῦ μυθικοῦ Μίνωα γύρω στὸ 1450 π.Χ. Ἔως τουλάχιστον τὸ 1250 οἱ Μυκηναῖοι δημιούργησαν μία σχετικὰ εὐημεροῦσα, συνεκτικὴ κοινωνία που περιλάμβανε ὅλη σχεδὸν τὴν Πελοπόννησο, τὴν Ἀττικὴ, τὴ Βοιωτία, περιοχὲς τῆς Θεσσαλίας, θέσεις στὴ Μακεδονία, πολλὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴ Μίλητο στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τῆς Μ. Ἀσίας, τὸ ἀργότερο τὸ 1400 ἂν ὄχι ἐνωρίτερα, ἀλλὰ εἶχαν, ὅπως εἶναι φυσικό, καὶ ἀρκετὲς ἐπαφὲς μὲ τίς χῶρες γύρω ἀπὸ τὴ Μεσόγειο, ἰδιαίτερα τὴν Ἀνατολική. Ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς εἶναι γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα «μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς» καὶ εἶναι ὁ πρῶτος ὑψηλὸς πολιτισμὸς τῶν Ἑλλήνων.

Οἱ Ἀχαιοὶ κυβερνήτες τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων στὴν Πελοπόννησο καὶ ἀλλοῦ, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β, ἀποτελοῦσαν τμῆμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, γιατί ἦταν κλάδος τῶν Ἀχαιῶν, που μαζί μὲ τοὺς μετέπειτα Δωριεῖς ἦταν τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ φύλα. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ ἑλληνικὰ φύλα διαιροῦνταν σὲ ομάδες που καθορίζονταν ἀπὸ τὴ διάλεκτο καὶ τὰ ἔθιμά τους.

Οἱ Δωριεῖς ἴσως ζοῦσαν εἰρηνικὰ ἀρχικὰ στὴν ΒΔ Ἑλλάδα καὶ στὴ Θεσσαλία (;) σὲ μικρὰ πολιίσματα καὶ δὲν σχετίζονται μὲ τοὺς ἐπιδρομεῖς, γνωστοὺς ὡς «Λαοὺς τῆς Θάλασσας», οἱ ὁποῖοι ἦλθαν ἴσως ἀπὸ τὴ θάλασσα ἢ τὴ Δ. Μικρὰ Ἀσία καὶ ἀπὸ τὸ 1250 περίπου ὡς τὸ 1180 ἀναστάτωσαν τὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, καταστρέφοντας ἴσως τὰ παλάτια καὶ ἀναγκάζοντας τοὺς ἀρχηγούς τους νὰ διασκορπιστοῦν. Ἄμεση συνέπεια τῆς κατάρρευσης τῆς μυκηναϊκῆς κοινωνίας ὅποιοι κι ἂν ἦταν οἱ λόγοι —βίαιη φυσικὴ καταστροφή, πυρκαγιὰ ἢ ἐσωτερικὴ ἐγκατάλειψη— ἦταν μία μακρὰ περίοδος συγκεχυμένων φυλετικῶν περιπλανήσεων, καὶ μόνο πρὸς τὸ 1000 περίπου παρουσιάστηκε σὲ ὑποτυπώδη μορφή ὁ μελλοντικὸς τύπος τῆς μόνιμης ἐγκατάστασης. Ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ μὴν ὑπάρχει ὁμοφωνία σχετικὰ μὲ τὴν περιοχὴ ἀπὸ ὅπου εἰσῆχθη ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ που ὀφείλεται ἡ κατάρρευση τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ γύρω στὸ 1150 π.Χ. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς Δωριεῖς, ἡ ἀποψη που διαμορφώθηκε στοὺς νεότερους χρόνους κυρίως ἀπὸ γλωσσολόγους, οἱ ὁποῖοι ἔλαβαν ὑπόψιν τὸ ἡσιόδειο γενεαλογικὸ σχῆμα, τὴν ἀρχαία ἀντίληψη γιὰ τίς ἑλληνικὲς διαλέκτους καὶ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ Δωρικὴ ἐλάχιστα διαφέρει ἀπὸ τίς λεγόμενες βορειοδυτικὲς διαλέκτους, εἶναι ὅτι οἱ Δωριεῖς δὲν παρέμειναν στὴ ΒΔ Ἑλλάδα ὡς τὸ τέλος τῆς Μυκη-

ναϊκής Έποχής, αλλά ανασχηματίστηκαν στη Δωρίδα, στο κέντρο της Στερεάς Ελλάδος, λίγους αιώνες πριν από την κάθοδό τους στην Πελοπόννησο τον 12ο αιώνα.

Τον 12ο αιώνα ή στο τέλος του 13ου τοποθετείται συνήθως, όπως αναφέρθηκε, η κίνηση των Δωριέων, την οποία άλλοι τοποθετούν στον 11ο ή ακόμη και στον 10ο αιώνα. Οι Δωριείς κινήθηκαν σε τρεις φυλές προς την Πελοπόννησο, όπου σε μεγάλο μέρος της απέτελεσαν τη βάση του πληθυσμού της με άπροσδιόριστες επιπτώσεις για την ελληνική ιστορία και με την εισαγωγή ενός ακόμη γλωσσικού παράγοντα, της δωρικής διαλέκτου. Μετά τη διαμόρφωση της εγκατάστασης του δωρικού πληθυσμού της Πελοποννήσου, οι Δωριέες τριχάικες (τ 177) εγκαθίστανται στην Κρήτη και στα Δωδεκάνησα έγγυς της Μικρασιατικής ακτής. Η παλαιότερη διάλεκτος της Πελοποννήσου, που παρουσίαζε ομοιότητες με τη γλώσσα των πινακίδων της Γραμμικής Β, διατηρήθηκε μόνο στην όρεινη Αρκαδία και στην Κύπρο, ή οποία εξελληνίστηκε στην ύστερη Μυκηναϊκή Έποχή (12ο αϊ.) με μαζική μετανάστευση απόικων από την Πελοπόννησο. Συνακόλουθα της καθόδου των Δωριέων, Ίωνες από την Αττική και την Εύβοια μετακινούνται ανατολικά στη Σάμο και την περιοχή γύρω από τη Μίλητο, ενώ Αιολείς από τη Θεσσαλία και τη Βοιωτία φθάνουν στη Λέσβο και στα βορειοδυτικά παράλια της Μ. Ασίας.

Σε ό,τι αφορά τη γλώσσα των πινακίδων της Γραμμικής Β δεν είναι βέβαιο αν αυτή ήταν η κοινή γλώσσα που μιλούσε ο λαός ή αν επρόκειτο για «ειδική» γραφειοκρατική γλώσσα του εμπορίου, καθώς οι πινακίδες ως γνωστό αναφέρονται αποκλειστικά σε καταγραφή αγαθών. Στο μεταξύ, κατά τους Σκοτεινούς λεγόμενους Αιώνες, περίπου ανάμεσα στο 1150-800 π.Χ., πιστεύεται ότι οι Έλληνες, με εξαίρεση την Κύπρο που συντηρούσε τις αιγαιακές παραδόσεις, για 400 χρόνια δεν διέθεταν γραφή. Έτσι δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε με ακρίβεια τί συνέβη στις ελληνικές περιοχές μετά το 1200. Από την αρχαιολογία μαθαίνουμε ότι η φτώχεια γενικεύτηκε και ότι η τέχνη και η τεχνολογία υποχώρησαν σημαντικά. Το μέλλον των Ελλήνων βρισκόταν, όπως επανειλημμένα σε μεταγενέστερες εποχές, όχι στα αστικά κέντρα με τα παλάτια και τη γραφειοκρατία, αλλά στις μικρές αγροτικές κοινότητες που επέζησαν από τη μεγάλη καταστροφή και όπου η κατοχή της γηγενούς ιδιοκτησίας είχε αλλάξει σημαντικά. Ωστόσο, την περίοδο μετά την κάθοδο των Δωριέων εμφανίζεται στην Αθήνα ή πρωτο-γεωμετρική κεραμική και στην κατασκευή

τῶν ἐργαλείων ἐπικρατεῖ ὁ σίδηρος. Στὴ λογοτεχνία πιστεύεται ὅτι τὰ ἐκτενῆ ὁμηρικὰ κείμενα προκάλεσαν τὸν 8ο αἰῶνα —πὺ δικαιολογημένα θεωρεῖται αἰῶνας τῆς ἐλληνικῆς ἀναγέννησης— τὴν οὐσιαστικὴ μετάβαση τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴν κειμενικότητα. Οἱ Ἕλληνες δηλαδὴ ἀπομόνωσαν τὴ γραφὴ ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς καὶ τὴν ἀξιοποίησαν δημιουργώντας δικὰ τους πρωτότυπα ἔργα, ἀφοῦ καθὼς φαίνεται ἀπέδιδαν στίς γραπτὲς λέξεις δύναμη παντοτινῆ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὅλους αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες δὲν ὑπάρχει γενικὴ ὀνομασία τοῦ λαοῦ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ὅμηρος τοὺς ἀναφέρει, ὡς γνωστόν, μὲ τὰ ὀνόματα Ἀργεῖοι, Δαναοί, Ἀχαιοί, ἐνῶ δὲν μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε πειστικὰ ἀπὸ ποῦ προῆλθε τὸ ὄνομα Ἕλληνες, μὲ τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ ὀνομάζονταν οἱ ὑπήκοοι τοῦ Ἀχιλλεῆα τῆς Φθίας.

Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνα καὶ ἐξῆς οἱ Ἕλληνες ἀποικίζουν μὲ μικρὲς ὁμάδες τὴ Χαλκιδική, τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ἔτσι τὸ Αἰγαῖο γίνεται ἐλληνικὸς ὑδάτινος δρόμος μὲ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνοῦν οἱ δύο πλευρὲς του. Οἱ ἰωνικὲς καὶ αἰολικὲς ἀποικίες ἦταν οἱ παλαιότερες καὶ ἀκολούθησαν μετὰ τὸ 900 οἱ δωρικὲς. Οἱ σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς περιοίκους (Θραῖκες, Φρυγες, Λυδοὺς, Κάρες κ.ἄ.) μᾶς εἶναι ἐν πολλοῖς ἄγνωστες στίς λεπτομέρειές τους. Ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴ Μέση Ἀνατολή διατηρήθηκε κυρίως μὲ τὴ θάλασσα ὁδὸ πρὸς τὴ Συρία καὶ μὲ τὴν Κύπρο, ὡς τὸν κύριον ἐνδιάμεσον σταθμὸν γιὰ τὴν προμήθεια, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, χαλκοῦ, κασσιτέρου καὶ προπαντὸς σιδήρου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Χαναατικὸ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς Ugarit κάπου δέκα χλμ. βόρεια τῆς Latakia, ὅπου ἤδη ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ ἐγκαταστάθηκαν καὶ Ἕλληνες ἔμποροι, μία ἀπὸ τίς θέσεις πού συνέδεαν τὴν Ἀσίαν μὲ τὸ Αἰγαῖο ἦταν τὸ μεγάλο λιμάνι τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ Al Mina στίς ἐκβολὲς τοῦ Ὀρόντη στὴ Β. Συρία —σήμερα κατέχεται ἀπὸ τὴν Τουρκία— ὅπου ἀπὸ τὸ 825 περίπου ἀπετέλεσε ἐμπορικὸν σταθμὸν Σύρων, Φοινίκων καὶ Ἑλλήνων. Μία ἄλλη θέση ἦταν ἡ Ταρσός, πού συγκέντρωνε τὰ μέταλλα τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀντιταύρου καὶ ὅπου ὑπῆρχαν ἐμπορικοὶ ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τὴν Εὐβοία καὶ τὴ Ρόδο. Καὶ ἡ Ναύκρατις τῆς Αἰγύπτου ἀρχικὰ, ὅταν ἰδρύθηκε ἐπὶ Ψαμμητίχου (664-610), ἦταν κυρίως ἐμπορικὸς σταθμὸς, ἀλλὰ ἀργότερα ἐπὶ Ἀμάσιος (570 κ.ἔ.) ἔγινε ἀποικία κοινὴ γιὰ ἀρκετοὺς Ἕλληνες.

Στὸ μεταξύ, τὸ ἀργότερον στίς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰῶνα ἡ γραφὴ ξαναγύρισε στὴν Ἑλλάδα, ἴσως μὲ ἐνδιάμεσον σταθμὸν κάποιον λιμάνι τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, τῆς Εὐβοίας, τῆς Κύπρου ἢ τῆς Κρήτης, τὴ φορὰ αὐτὴ δάνειο ἀπὸ τοὺς δυτι-

κούς Σημίτες (Χαναναίους), μέσω των Φοινίκων σὲ ἐπισεσυρμένη ἀραμαϊκὴ ἐκδοχή. Οἱ Ἕλληνες υἰοθετώντας τὸ συλλαβᾶριο ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Σημίτες, ποὺ δημιουργήθηκε τὸν 13ο αἰώνα καὶ εἶχε εἰκοσιδύο σύμβολα, προσέθεσαν φωνήεντα στὰ συμφωνικά σύμβολα, δημιουργώντας ἔτσι τὸ πρῶτο ἀληθινὸ ἀλφάβητο, ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ γεγονότα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Μεγάλο μέρος τῶν ἐπιτευγμάτων τῶν Μεσογειακῶν λαῶν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἀπόκτηση τῆς γραφῆς καὶ γρήγορα σὲ μερικές τουλάχιστον περιοχές, ὅπως ἡ Ἀττικὴ, ἔχουμε μιὰ ἐγγράμματη κοινωνία. Ἡ κάθε περιοχή, ποὺ μιλοῦσε ἤδη χωριστὴ διάλεκτο χρησιμοποιοῦσε στὴν ἀρχὴ καὶ τοπικὴ παραλλαγμένη μορφή τοῦ ἀλφαβήτου. Οἱ παραλλαγές αὐτές διέφεραν κυρίως στὰ συμπληρωματικὰ γράμματα, ἐνῶ εἶχαν πάρα πολλὰ κοινὰ, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἡ γραφή διαδόθηκε διαμιᾶς μὲ μία καὶ μόνη προσαρμογή.

Στὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ οἱ ἄνακτες δηλ. οἱ μονάρχες τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων ὅπως καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ βασικὰ ἔμοιαζαν γραφειοκρατικὰ μὲ τοὺς δεσποτικούς ἄρχοντες τῶν μικρότερων βασιλείων τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, μὲ τὸ παλάτι ὡς τὸ κυριότερο κέντρο παραγωγῆς καὶ διανομῆς τῶν ἀγαθῶν. Ἴσως οἱ ἄνακτες βοηθοῦνταν στὰ πολλαπλά τους καθήκοντα—στρατιωτικά, ἱερατικά καὶ οικονομικά—ἀπὸ τὸν λαΦαγέταν, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ δεῦτερος τῆ τάξει ἀξιωματοῦχος καὶ ὅπως δηλώνει τὸ ὄνομά του ὡδηγοῦσε τὸ λαό, δηλαδή τοὺς στρατιῶτες. Στὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ παλατιοῦ τοῦ ἀνακτος, ὁ ὅρος ἄναξ περιπίπτει στὰ πολιτικὰ πράγματα σὲ ἀχρηστία, καθὼς ἀπὸ τὴν πρώτη χιλιετία χρησιμοποιεῖται ἤδη ὁ ὅρος βασιλεύς, ὅπως π.χ. οἱ βασιλεῖς τῆς Ἰθάκης (Ὅμ. θ 390). Μὲ τὴν καταστροφὴ λοιπὸν τῶν μυκηναϊκῶν παλατιῶν καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῆς λέξης ἄναξ ἀπὸ τὴν πρώτη χιλιετία, ἡ λ. βασιλεύς εἶναι πιά ὁ τίτλος τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος. Ἡ καταγωγὴ τοῦ μονάρχη ἀνάγεται ἀπευθείας σὲ ἓνα θεὸ καὶ ἡ περιοχή τῆς ἀκρόπολης ἀποτελεῖ τὴν κατοικία τοῦ ἡγεμόνα καὶ τῆς οἰκογένειάς του.

Ἵστερα ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ μόνον ὁ κοινὸς χῶρος, ἡ θρησκεία καὶ ἡ μυθολογία διατηρήθηκαν στὴν Ἑλλάδα. Ἦδη στὸν Ὅμηρο ἡ εἰκόνα τῆς κοινωνίας εἶναι αἰσθητὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς, ἀφοῦ τώρα ὁ ἄνθρωπος προβάλλει ἓνα καινούργιο πρόσωπο μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται σήμερα ἡ Δύση. Ὅταν μάλιστα στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ οἱ Ἕλληνες ἐπανέλαβαν συστηματικὰ τὶς ἐπαφές τους μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, τὸ γεγονὸς αὐτὸ συ-

νετέλεσε στην ένδυνάμωση της αντίληψης, ότι ήταν διαφορετικοί από τους λαούς αυτούς και ότι ο τρόπος της κοινωνικής τους ζωής, μαζί με τον πολιτισμό τους και την αυθόρμητη παρόρμηση για άμιλλα τους έδιναν πρωτοτυπία και άνωτερότητα έναντι των ξένων λαών. Μέρος της παράδοσής τους προερχόταν από ό,τι η ελληνική κοινωνία κληρονόμησε από την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια μέσω κυρίως της ελληνικής γλώσσας. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη ή κουλτούρα αυτή των Ελλήνων βασίστηκε αρχικά στο άριστοκρατικό ιδεώδες, τόσο της ελληνικής όσο και της εντόπιας άριστοκρατίας.

Η πλειονότητα των μελετητών συμφωνούν ότι ο μεταμυκηναϊκός διαστρωματωμένος κόσμος του Όμηρου είναι ένας κόσμος που προϋπήρξε της πόλεως-κράτους, της ελληνικής δηλαδή έκδοχης του κράτους, που διέφερε ριζικά από τα αντίστοιχα της Έγγυς Ανατολής. Υπόβαθρο, ωστόσο, του Όμηρου είναι η ύπαρξη της ήδη ιδρυμένης και πλήρως ανεπτυγμένης πόλης, έστω κι αν απουσιάζει η αποτύπωσή της στο έπος εξαιτίας του γεγονότος ότι ο ποιητής, σύμφωνα με την καλλιτεχνική μέθοδο που ακολουθεί, παίρνει το υλικό του μέσω της προφορικής σύνθεσης πριν από την περίοδο ίδρυσης της πόλης, κάνοντας χρήση της τεχνικής της «έπικης απόστασης». Στην ομηρική εποχή ο βασιλιάς ήταν αρχηγός του στρατού, αρχιερέας, νομοθέτης και δικαστής, ενώ υπήρχαν τελετές, ιεροτελεστίες, κοινωνικές συμβάσεις και ένας κώδικας τιμής, ανταλλαγή δώρων, θυσίες στους θεούς και επιτάφιας τελετές. Όμως δεν υπήρχε γραφειοκρατικός μηχανισμός, επίσημο νομικό σύστημα, και συνταγματικός χάρτης, όπως είναι φυσικό, ήταν αδιανόητος.

Υπήρχε μία λεπτή εξισορρόπηση δυνάμεως, καθώς οι προστριβές ανάμεσα στον βασιλιά και τους ευγενείς —τους αρχηγούς δηλαδή των παλαιών γενών που αποτελούσαν το συμβούλιο— ήταν χρόνιες και υπήρχαν συχνά ανταγωνισμοί για την απόκτηση δύναμης. Στις συνελεύσεις που συγκαλούσε ο βασιλιάς με τους ευγενείς, η σιωπή ή το μουρμουρητό του λαού είναι η πιο μεγάλη δυσκολία για τον μελετητή της συνταγματικής πτυχής της βασιλείας την ομηρική εποχή και αργότερα. Τελικά ο βασιλιάς κατάντησε κάτι λίγο παραπάνω από «πρώτος ανάμεσα σε ίσους», πβ. Ίλ. Α. 278-9. Ο λαός υφίστατο ως σώμα με το όνομα δήμος, αλλά όχι ως πολιτική δύναμη με συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα, αφού η άριστοκρατία που επέζησε με βάση την καταγωγή (το γένος) ή τη συγγένεια (τη φατρία, δηλ. την πολιτική υποδιαίρεση της φυλής) αποτελούσε την ήγερτη δύναμη. Αρχικά στην πολιτική σημασία της, ο όρος δήμος αντιτι-

θετο ἀπλῶς στους εὐγενεῖς. Στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰῶνα, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Σπάρτης, ἡ μοναρχία ἐξαφανίζεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ὠφελήθηκαν ἀρχικὰ τὰ ἀριστοκρατικὰ γένη, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν κινητήρια δύναμη τῆς σύγχρονης κοινωνίας.

Ἐκτὸς τῶν πρὸ χαρακτηριστικῶν φαινόμενα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ποὺ δείχνει ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἤδη πολιτικὴ συνείδηση, εἶναι ἡ βαθμιαία ἐμφάνιση τοῦ θεσμοῦ τῆς πόλης καὶ ἡ διασπορὰ τῶν Ἑλλήνων σὲ διάστημα διακοσίων περίπου ἐτῶν ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἕως τὸν Ἀτλαντικὸ Ὀκεανὸ στὴ δυτικὴ Μεσόγειο. Μὲ τὸν ὅρο πόλη ἢ πόλη-κράτος ἐννοεῖται ὁρισμένο σύνολο ἀνθρώπων, ποὺ συνίστατο ἀπὸ μία κοινότητα γνήσιων πολιτῶν καὶ ἀπὸ ἓνα ἀριθμὸ ἀτόμων χωρὶς πολιτικὰ δικαιώματα ποὺ κατεῖχε μιὰ ὁρισμένη περιοχὴ καὶ ζοῦσε σύμφωνα μὲ ἓνα ὁρισμένο πολίτευμα. Ἦταν ἓνας πολιτικὸς ὄργανισμὸς ποὺ βασιζόταν σὲ συλλογικὴ συμμετοχὴ ποὺ ἐφάρμοζε τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος καὶ ἴσων δικαιωμάτων. Δὲν ἦταν ὅλες ἐντελῶς αὐτόνομοι δηλ. ἐλεύθερες νὰ διαχειρίζονται τίς ὑποθέσεις τους σύμφωνα μὲ τοὺς δικούς τους νόμους, ὅπως ἦταν τὸ ἰδεῶδες, ἀλλὰ σὲ βαθμὸ ποὺ ἐπέτρεπε στὰ μέλη τῆς νὰ αἰσθάνονται ὅτι εἶχαν ἀρκετὴ ἀνεξαρτησία (πβ. IG 13 127, 15-6: τοῖς δὲ νόμοις χρῆσθαι τοῖς σφετέροις αὐτῶν (οἱ Σάμιοι) αὐτονόμους ὄντας). Ἡ ὑπαιθρος χώρα ποὺ συνήθως κατεῖχε ἡ πόλη, μπορούσε νὰ ἦταν ἄδεια ἀπὸ κατοίκους, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει ἓνα θρησκευτικὸ (κοινὴ ἐστία), πολιτικὸ καὶ διοικητικὸ κέντρο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναπτυσσόταν ἡ πόλη, συνήθως ὀχυρωμένη —ἴσως καὶ μὲ λιμένα— μὲ ἀγορά, ἐμπορικὴ (τόπος συναλλαγῶν) καὶ πολιτικὴ, ἔδρα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς κυβέρνησης, ἀρχικὰ μοναρχικοῦ ἢ ἀριστοκρατικοῦ τύπου, ἀργότερα συνήθως δημοκρατικοῦ ἢ ὀλιγαρχικοῦ. Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς πόλης ἦταν ἀποκλειστικὰ χαρακτηριστικὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη (*Πολιτ.* 1280b 39) τελικὸς σκοπὸς τῆς ἦταν ἡ εὐτυχία (τὸ εὖ ζῆν) ἢ ὁ τέλειος καὶ αὐτάρκης βίος (*Πολιτ.* 1280a 13-14) τῶν κατοίκων τῆς.

Μὲ ποῖο τρόπο ἡ σκιάδης ἀρχικὰ γεωργικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ κοινότητα —ποὺ κατὰ τὴ γνώμη Γάλλου ἀκαδημαϊκοῦ «ἦταν ὁ πρῶτος πρωτότυπος θεσμὸς καὶ ὁ πρῶτος θεμελιώδης ποὺ γνώρισε ὁ ἑλληνικὸς κόσμος»— ἀπέκτησε ὄντοτητα μὲ τὴ δημιουργία πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν θεσμῶν, δὲν μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε ἱκανοποιητικὰ. Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς πόλης φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε μὲ τὸν ταυτόχρονο μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας σὲ πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο. Ὅπως ἀναφέρθηκε, ἄμεση συνέπεια τῆς κατάρρευσης τῆς μυκηναϊκῆς κοινω-

νίας ήταν μιά μακρά περίοδος συγκεχυμένων φυλετικών περιπλανήσεων, ή οποία έως τὸ 1000 περίπου ἢ λίγο ἀργότερα, ἔδωσε τὸν ὑποτυπώδη μελλοντικὸ τύπο τῆς πόλης. Ἡ νέα ὀργάνωση τῆς πόλης-κράτους, πού διέθετε δυναμισμό ἀκόμη καὶ σὲ τοπικὴ βάση, διαδόθηκε τελικὰ ἀπὸ τὴν Ἰωνία μέσω τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Στοιχεῖα τῆς πόλης —τοῦ θεσμοῦ πού ἔκανε δυνατὰ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς— πού κληρονομήθηκαν ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, ἦταν ὁ βασιλιάς, ἡ ἀριστοκρατία, τὰ γένη, ἡ γερουσία καὶ ὁ δῆμος.

Ἡ πόλη προηγήθηκε τῆς θρησκείας της, γι' αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἐλληνικὴ θρησκεία τοῦ Δωδεκάθεου τοῦ Ὀλύμπου εἶναι κυρίως θρησκεία τῆς πόλης. Εἶναι πιθανὸ ὅτι κάθε πόλη πού ἰδρυόταν υἱοθετοῦσε ἕναν ἥρωα ἰδρυτῆ, πού λατρευόταν μὲ ἐναγισμούς ὡς προστάτης ἥρωας μαζί μὲ τὸν θεὸ κάτοικο τῆς πόλης, πού πῆρε τὴ θέση τοῦ βασιλιᾶ καὶ ὁ ναὸς του πῆρε τὴ θέση τοῦ παλατιοῦ. Πιστεύεται ὅτι ἡ λατρεία ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ τῶν σχέσεών της μὲ τὸν ὑπόλοιπο ἐλληνικὸ κόσμο, ἀκόμη καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ. Στὴν πρώιμη πάντως ζωὴ τῆς πόλης, ἡ λατρεία τῶν ἡρώων μαζί μὲ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν προγόνων στὰ εἰδικὰ κοινοτικὰ ἱερὰ καὶ ἡ ἀπόκτηση τῶν πρώτων δημοσίων ναῶν στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ., αὐξήσαν τὸ αἶσθημα τῆς κοινωνικότητας καὶ ἀλληλεγγύης καὶ ἐπιτάχυναν τὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης. Ἦδη στὴν Ἰλιάδα καὶ τὸν Ἡσίοδο γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης καὶ μερικοὶ ἄλλοι θεσμοὶ πού ἀναπτύχθηκαν ἀργότερα, ἔχουν ἐδῶ τὴν ἀρχή τους. Ἡ κατάλυση τῆς βασιλείας ἦταν ἄλλο ἀποφασιστικὸ γνῶρισμα τῆς πόλης πού διοικοῦνταν ἀπὸ ἐκλεγμένους προσωρινούς ἀξιωματοῦχους, πράγμα πού συντέλεσε στὴν ἐπισημοποίηση τῆς προηγούμενης συμβουλευτικῆς ιδιότητος τῶν εὐγενῶν, δημιουργώντας διάφορα ἀξιώματα πού κατεῖχαν ἐκ περιτροπῆς ἀριστίνδην στὰ πλαίσια τοῦ θεσμοῦ τῆς πόλης. Ἡ κοινωνία τοῦ 8ου καὶ ἀκόμη τοῦ 7ου αἰῶνα ζοῦσε σὲ ἀναρίθμητες, ὑποτυπώδεις πόλεις, πού εὐνοοῦνταν ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ κατάτμηση τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου.

Γενικὰ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ βαθμιαία ἀνύψωση τοῦ θεσμοῦ τῆς πόλης μαζί μὲ τὴν ἐμπέδωση τοῦ θεσμοῦ τῆς ιδιοκτησίας ἔδωσαν μεγαλύτερη ἐνότητα στὸν πληθυσμὸ, ἀπορροφώντας τὶς μικρὲς τοπικὲς μονάδες. Τὸ περίεργο ὅμως εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες, ἐξαιτίας κυρίως τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος τῆς Ἑλλάδας, μεταφύτευσαν τὶς μικρὲς τους πόλεις στὸ ἐξωτερικὸ, στὴ Σικελία καὶ τὴν Κάτω Ἰταλία π.χ., ἐκεῖ ὅπου ἡ γειτνίαση μὲ πολυπληθεῖς ξένους λα-

ούς θά ἔπρεπε νά τοὺς εἶχε προβληματίσει γιὰ τὴ βιωσιμότητά τους. Ὑπῆρχε, ὅπως φαίνεται, ριζωμένη στοὺς Ἕλληνας ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ πόλη διαμόρφωνε τὸν πολίτη, αὐτὸ πού ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης (*Πολιτ.* 1253a κ.έ.) συγκεφαλαιώσε πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας, ὅταν ὅρισε τὸν ἄνθρωπο ὡς πολιτικὸν ζῶον, ὅτι δηλ. ὁ ἄνθρωπος προοριζόταν ἀπὸ φυσικοῦ του νὰ ζήσει καὶ νὰ ἀναπτύξει τὶς ἰκανότητές του μέσα στὸν περίγυρο τῆς πόλης, τοῦ πρωτότυπου αὐτοῦ περιβάλλοντος ζωῆς. Φαίνεται δηλαδή ὅτι ἡ πόλη, ὡς ὀρθολογικὴ μορφή πολιτικοῦ σχεδιασμοῦ, ἦταν ἡ ἔκφραση τῆς συλλογικῆς συνείδησης τῶν Ἑλλήνων.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη (πβ. *ὄνησίπολιν δίκαν, Σμ.* 37.35), τὴν ὁποία ἐγγυῶνται οἱ θεότητές της, ἐνδυναμώνεται καὶ ἡ ἔννοια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς συνείδησης δηλαδή ὅτι οἱ Ἕλληνες ζοῦν ἀκολουθώντας ἰδιαίτερους ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαοὺς θεσμοὺς στὸ πλαίσιο τῆς πόλης, ἐνῶ ἡ ἔννοια τῆς Πανελληνίας ἰδέας ἐξελίχθηκε ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν ἐλληνικῶν πόλεων μεταξύ τους καὶ ἰδιαίτερα ὑπὸ τὸ πνεῦμα πού, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν 8ο αἰ., διεῖπε πανελληνίες ἐκδηλώσεις, ὅπως οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, τὸ Δελφικὸ μαντεῖο, ἡ συνάθροιση τῶν Πανελλήνων στὴ Δῆλο, ἡ ἀπαγγελία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν στὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλου κ.ἄ.

Ἡ ἔννοια τοῦ πανελληνισμοῦ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς κάτι τετελεσμένο, ἀλλὰ ὡς μία ἐξελικτικὴ πορεία πού φτάνει ἕως τοὺς κλασσικοὺς χρόνους γιὰ τὴν τελειώσή της. Ἡ συνείδηση τῆς ἐλληνικότητος ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ἀποικισμοῦ, ὅταν οἱ Ἕλληνες —ἐνας ἀρχικά πολυεθνικὸς πληθυσμὸς— βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἐδῶ μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε τὰ ποιήματα τοῦ Θεόγη, τὰ ὁποῖα διεκδικοῦν τὴν ιδιότητα τῆς πανελληνίας ποίησης, σὲ περίοδο μεταγενέστερη ἐκείνης τῆς ὁμηρικῆς καὶ ἠσιόδειας ποίησης. Ἡ πιὸ φανερὴ ἀντανάκλαση τῆς σύνθεσης καὶ διάδοσης τῆς συλλογῆς εἶναι ἡ ἀποκρυστάλλωσή τους, ὅχι σὲ ντόπια δωρικὴ διάλεκτο τῶν Μεγάρων, ἀλλὰ σὲ μία ἀθροιστικὰ ἰωνικὴ διάλεκτο, πού προσομοιάζει τὴν διάλεκτο τῶν ἄλλων ἐλεγειακῶν ποιητῶν.

Οἱ Ἕλληνες, ὁ κατ' ἐξοχὴν θαλασσινὸς λαὸς τῆς ἀρχαιότητος, παρὰ τὴν ὀλιγαριθμία τους κάλυψαν μὲ τὴν παρουσία τους μιὰ τεράστια περιοχὴ στὸ Αἰγαῖο, τὸν Εὐξείνου Πόντο, τὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ Μεσόγειο. Παντοῦ ὅπου πήγαιναν, ἐγκαθίσταντο κοντὰ στὰ παράλια ἢ στὴν πλησίον ἐνδοχώρα, ἴσως γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἄμεση σύγκρουση μὲ τοὺς ἐντόπιους πληθυσμούς. Ὁ Πλάτων

στὸν Φαίδωνα 109b διὰ στόματος τοῦ Σωκράτη παρατήρησε γιὰ τοὺς Ἕλλη-
νες, «κατοικοῦμε ἓνα μικρὸ μέρος τῆς γῆς ἀπὸ τὸν Φάση μέχρι τίς Ἡράκλειες
στῆλες, ζώντας γύρω ἀπὸ τὴ θάλασσα ὅπως τὰ μυρμήγκια ἢ τὰ βατράχια γύ-
ρω ἀπὸ ἓνα τέλμα».

Ἡ ἑλληνικὴ ἀποικία ἦταν ἀνεξάρτητη κοινότητα, ποὺ διατηροῦσε συναισθη-
ματικούς μόνο δεσμούς, κυρίως θρησκευτικούς, μὲ τὴ μητρόπολη. Ὅλες οἱ ἀποι-
κίες ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πόλεις ἑλληνικές, ἐνῶ ὑπῆρχαν καὶ μερικοὶ ἐμπορικοὶ
σταθμοί, ὅπως ἡ Ναύκρατη καὶ τὸ Ἐμπορεῖο, ὅπου οἱ Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι
συναντοῦσαν τοὺς ντόπιους καὶ συναλλάζονταν μαζί τους, στὴν ἀρχὴ ἀναζη-
τώντας κυρίως μέταλλα.

Ἡ κοινωνικὴ κρίση ποὺ εἶχε ἤδη κάνει τὴν ἐμφάνισή της, ἐπιδεινώθηκε μὲ
τὴν αὔξηση τοῦ πλοῦτου, τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο καὶ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυ-
σμοῦ. Μὲ τὴν κατάρρευση τῆς βασιλείας οἱ ἀριστοκράτες συσπειρώθηκαν μονο-
πωλώντας σχεδὸν τὴν κατοχὴ τῆς γῆς καὶ τὴν ἐξουσία. Ἡ οἰκονομικὴ τους ἀνε-
ση τοὺς ἐπέτρεπε νὰ μονοπωλοῦν οὐσιαστικά καὶ τὴ στρατιωτικὴ δύναμη, ἀφοῦ
μόνον αὐτοὶ μπορούσαν νὰ προμηθευτοῦν τὰ νέα βελτιωμένα ὄπλα καὶ ἀπὸ τὸ
πρῶτο ἡμῖσι τοῦ 7ου αἰ. τὴν πλήρη πανοπλία, ποὺ ἦταν ἀρκετὰ δαπανηρή. Τέ-
λος, μονοπωλοῦσαν ἐπίσης τὴν ὑπηρεσία στὸ ἀριστοκρατικὸ ὄπλο τοῦ ἵππικοῦ,
ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἵππεις στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου,
ἀποτελοῦσαν κάποτε τὴν ἀριστοκρατία στίς ἀρχαῖκές ἑλληνικὲς κοινότητες
(Ἀριστ. Πολιτ. 1297b 18 κ.ά.), καθὼς ἡ ἐκτροφή ἀλόγων ἦταν ὑπόθεση τῆς
ἀριστοκρατίας.

Οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ (ὁ δῆμος) ποὺ εἶχαν δικαιώματα περιουσίας καὶ προ-
σωπικῆς ἐλευθερίας καὶ ποὺ προστατεύονταν ἐθιμικά, προσκαλοῦνταν σὲ μὴ τα-
κτὰ διαστήματα σὲ συνέλευση, μὲ διάφορους ὅμως τρόπους περιορίζονταν οἰκο-
νομικά καὶ πολιτικά. Ἀνάμεσα στοὺς ἀριστοκράτες καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λα-
οῦ μὲ τὸν καιρὸ δημιουργήθηκε μία ἐνδιάμεση, εὐπορη σχετικὰ τάξη γεωργῶν,
ἐμπόρων, πλοιοκτητῶν καὶ τεχνιτῶν. Ἡ καταγωγή τους εἶναι σκοτεινὴ, ἀλλὰ
γύρω στὸ 650 ἐμφανίζονται καθαρὰ στὰ ἀποσπάσματα τῆς λυρικῆς ποίησης. Ὁ
ρόλος τους ἦταν καταλυτικὸς γιὰ τὴ στρατιωτικὴ δύναμη τῶν ἀριστοκρατῶν.
Φιλόδοξοι πολιτικοὶ κατανόησαν τὴν ἀνάγκη νὰ ὀργανώσουν βαριὰ ὀπλισμένους
ὀπλίτες στὴ φάλαγγα, ποὺ ἐπιβάλλεται πλέον βαθμιαῖα ὡς ὁ κανονικὸς σχημα-
τισμὸς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἡ συμμετοχὴ καὶ ἀπλῶν πολιτῶν στὴ φάλαγγα, μὲ
χαρακτηριστικὰ τὴν ἀλληλεγγύη καὶ τὴ συντροφικότητα στὴν ὑπεράσπιση τῆς

κοινῆς τους πόλης, ὀδήγησε φυσιολογικά στην ἀπαίτηση συμμετοχῆς τους καὶ στην πολιτικὴ ἐξουσία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ στὶς πόλεις γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ ἰδέα ὅτι οἱ νόμοι ἔπρεπε νὰ ἀναγράφονται καὶ νὰ ἐκτίθενται δημόσια, ὥστε νὰ γίνονται γνωστοὶ σὲ ὅλους τοὺς πολίτες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅλες οἱ τάξεις ἐμπλέκονται σὲ κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἀγῶνες ποὺ στὴν ἀποκορύφωσή τους δηλώνονται μὲ τὸ περιληπτικὸ ὄνομα *στάσις* (= κοινωνικὴ σύγκρουση).

Ὁ ὅρος *στάσις* σὲ πολιτικὰ συμφραζόμενα σημαίνει ἀρχικὰ τὴν κοινωνικὴ διαμάχη (Ἀλκαῖος, Σόλων), καὶ ἀργότερα τὸν ἐμφύλιο πόλεμο (Ἀλκαῖος, Θουκυδίδης). Ὅταν ἐμφανίζεται ἡ *στάσις* στὴν ἐλληνικὴ πόλη, αὐτὴ μένει ἀνυπεράσπιστη, καὶ ἡ ὀρθολογικὴ βάση, μὲ τὴν ὁποία δροῦσαν πολιτικὰ οἱ Ἕλληνες ἀποσυντίθεται σὲ μιὰ ἀναρχία λόγου καὶ δράσης (πβ. Πίνδ. ἀπ. 210, Θουκ. 3. 82-3). Οἱ προστριβὲς ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς γιὰ τὴν ἀπόκτηση δύναμης καὶ τιμῆς (κλέος) ἦταν πράγμα συνηθισμένο. Οἱ πρὸ εὐποροὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους πολίτες ζητοῦν μερίδιο τῆς ἐξουσίας καὶ προνόμια, ἰδιαίτερα μετὰ τὴ συμμετοχὴ τους στὴ φάλαγγα τῶν ὀπλιτῶν. Οἱ ἄποροι, τέλος, καὶ οἱ πολλοὶ καὶ σκληρὰ ἐργαζόμενοι γεωργοὶ ἐβλέπαν νὰ δυσχεραίνεται ἡ θέση τους μὲ τὴν αὐξηση τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς εὐημερίας τῶν ἄλλων. Ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ ἀνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου ἀνάμεσα στὶς εὐπορὲς τάξεις βοηθοῦν στὴν ἀσκηση μεγαλύτερης πίεσης στὶς ἀσθενέστερες τάξεις! Ἔτσι φτάνουμε στὴν περιγραφή τοῦ Ἀριστοτέλη (Ἄθην. Πολιτ. 2.2): «ἦν γὰρ αὐτῶν (δηλ. τῶν Ἀθηναίων) ἡ πολιτεία τοῖς τε ἄλλοις ὀλιγαρχικὴ πᾶσι καὶ δὴ καὶ ἐδούλευον οἱ πένητες τοῖς πλουσίοις καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα καὶ αἱ γυναῖκες. Καὶ ἐκαλοῦντο πελάται καὶ ἐκτῆμοροι κατὰ ταύτην γὰρ τὴν μίσθωσιν ἠργάζοντο τῶν πλουσίων τοὺς ἀγρούς». Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀριστοκράτες (ἐσθλοὺς) καὶ στὸν λαό (καχοὺς) ἢ ἀνάμεσα στοὺς πτωχοὺς καὶ τοὺς πλουσίους σχεδὸν προσομοιάζαν αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε σήμερα «ταξικοὶ ἀγῶνες».

Πόσο γενικὴ κατάντησε ἡ στάση δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης πηγῶν. Γνωρίζουμε ὥστόσο ὅτι σὲ πολλὰ μέρη ὑπῆρχε ἀπαίτηση γιὰ ἀποκοπὴ χρεῶν καὶ ἀναδασμὸ τῆς γῆς. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἀριστοκράτες ἡ κατώτερη τάξη στὴν ἀρχὴ πρόβαλλε οἰκονομικὰ περισσότερα αἰτήματα καὶ ζητοῦσε δικαιοσύνη, παρὰ ἀγωνιζόταν γιὰ καθαρῶς πολιτικὰ δικαιώματα. Ἀρχικὰ ἡ ἀποστολὴ μέρους τοῦ πληθυσμοῦ σὲ ἀποικίες λειτούργησε ὡς ἀσφαλιστικὴ δικλείδα. Ἀργότερα ὅμως, ὅταν ἡ κίνηση αὐτὴ ἐξαντλήθηκε, ἡ ἐμφύλια σύγκρουση γενικεύθηκε καθὼς μερικὰ πρόσωπα, φατριαστικὰ καὶ φιλόδοξα, εἶδαν τὴν εὐκαιρία

πού παρουσιαζόταν για την εξασφάλιση προσωπικών ωφελημάτων. Με τον τρόπο αυτό κάνει την εμφάνισή του ο θεσμός της τυραννίας. Στην αρχή ή λ. τύραννος —πού μερικοί θεωρούν λυδικής προέλευσης, αλλά άλλοι εισηγούνται ότι πρόκειται για το χεττιτικό *targwana* χωρίς να παραβλέπουμε το *ακκαδ. turtannu* (άνώτερος άσσύριος αξιωματούχος)— δήλωνε άπλώς τον πολιτευόμενο, πού άρπαζε και διατηρούσε την πολιτική έξουσία χωρίς νομική έξουσιοδότηση από τους πολίτες, τον σφετεριστή της έξουσίας. Η έννοια δηλ. της τυραννίας δέν συνδεόταν με την έννοια του δεσποτισμού και της καταπίεσης, αλλά έκανε την εμφάνισή της σέ άστικές κοινωνίες, πού οικονομικά και πολιτικά ήταν περισσότερο ανεπτυγμένες από τους μικρούς άγροτικούς συνοικισμούς. Σέ κάθε σχεδόν πόλη υπήρχαν στοιχειά πού εύνοούσαν την εγκατάσταση τυράννου, γιατί πολλοί ήλπιζαν ότι ο τύραννος θα έπιτύγγανε με άπειλές και βία τους πολιτικούς και κοινωνικούς σκοπούς, πού αντίλαμβανόταν ότι δέν μπορούσαν νά έπιτευχθούν με άλλον τρόπο.

Όταν τελικά οί τύραννοι κατέλαβαν την έξουσία, κατήγγησαν κοντά στα άλλα τή συνήθεια της άριστοκρατικής διακυβέρνησης, αν και συνήθως και οί ίδιοι κατάγονταν από άριστοκρατικές οικογένειες. Το φαινομενικά παράδοξο στην περίπτωση αυτή είναι ότι εκείνοι πού ήταν πάνω από τις διατάξεις των νόμων και με την πολιτική τους διέλυσαν τις δομές της παλιότερης άριστοκρατίας, ενίσχυσαν τους θεσμούς της πόλης, ίσως και γιατί βοηθήθηκαν από τους πολίτες και τή νομοθεσία —πβ. Άριστοτ. Πολιτ. 1274b 7 κ.έ. ο τύραννος νόμων δημιουργός— και συνέδραμον τον δήμο νά ανυψωθεί στο επίπεδο της πολιτικής αυτογνωσίας, πράγμα πού σέ μερικές πόλεις οδήγησε άργότερα στη διακυβέρνησή τους από τον ίδιο το λαό (δήμος) με το πολίτευμα της δημοκρατίας. Έν ολίγοις οί τύραννοι άποδείχτηκαν δημιουργικοί, μεταμορφώνοντας την πολιτεία σέ μία άβασίλευτη πολιτική κοινότητα. Η διεύρυνση και ο εκδημοκρατισμός της άριστοκρατικής κοινωνίας είναι βασικό γνώρισμα του ελληνικού πολιτισμού, μαζί με μία ιδιαίτερη εικόνα του ανθρώπου, πού διακρίνεται για το άγωνιστικό του πνεύμα και πού επιθυμεί παντού και πάντοτε νά πρωτεύει και πάνω απ' όλα νά είναι αυτόνομος.

Αυτές σέ γενικές γραμμές είναι οί κορυφές των πραγμάτων στις όποιες στηρίχτηκε ο ελληνικός πολιτισμός, ώστε σέ 400 χρόνια από τον Όμηρο έως τον Άριστοτέλη δημιούργησε όλες τις κύριες ιδέες πού θα μεταβιβάζονταν στους μεταγενέστερους πολιτισμούς. Σήμερα ώστόσο πιστεύεται ότι οί Έλλη-

νες τῆς ἀρχαίκτης ἐποχῆς καὶ παλαιότερα ὄφειλαν πολλὰ στοὺς μεγάλους πολιτισμούς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ἦδη τὸ 1957 ὁ σοφὸς ἀρχαιολόγος τῆς Ὁξφόρδης Sir John Beazley προλογίζοντας τὸ βιβλίον τοῦ πρόωρα χαμένου T. J. Dunbabin, *The Greeks and their Neighbours*, ἀναγνώρισε ὅτι μέχρι τὸν 8ο αἰ. οἱ παραπάνω πολιτισμοὶ προηγούνταν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις τοῦ ἑλληνικοῦ. Ἡ ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πιστεύεται ὅτι ἄρχισε ἤδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. μέσω κυρίως τοῦ ἐμπορίου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐγκατάσταση στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ γράφων καὶ δημιουργῶν. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸν 13ο ἕως τὸν 5ο αἰ. ἡ ροὴ τῆς ἀνατολικῆς παράδοσης πρὸς τὴ Δύση ἦταν σχεδὸν μονόδρομος.

Θὰ χρειάζοταν ἰδιαίτερη ὁμιλία γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς στὶς ἐπαφές τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ νὰ δοθοῦν ἀρκετὰ δείγματα τῆς ὀφειλῆς των¹. Θὰ ἀναφέρω μὲ ἄκρα συντομία, περιορίζοντας τὸ θέμα —παραλείπω τὸ μεγάλο θέμα τῆς λογοτεχνίας— ὅτι γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς ὁ κατεξοχὴν συνδετικὸς κρίκος ἦταν ἡ Συρία καὶ κύριοι φορεῖς τῆς οἱ Φοίνικες. Ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς στὴν Ἑλλάδα εἶναι φανερὴ ἀπὸ τὴν ἀθρόα χρῆση τὸν 8ο καὶ 7ο αἰῶνα πολυτελῶν ἀντικειμένων εἰσηγμένων ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ τοπικῶν ἀπομιμήσεων, ὅπως τὸ σκαλιστὸ ἔλεφαντόδοντο, οἱ φαγεντιανές ἢ γυάλινες χάντρες, τὰ κοσμήματα σὲ μορφή φυλακτῶν συριακοῦ ἢ αἰγυπτιακοῦ τύπου, οἱ σφραγιδοκύλινδροι, τυπικὴ μορφή μεσοποταμιακῆς σφραγίδας, τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, ὅπως κύπελλα ποὺ ταυτίζονται μὲ τοὺς ὁμηρικὸς ἀργυρέους κρατῆρες, κ.ἄ.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀπαντοῦν σὲ ἑλληνικὰ ἱερά τοῦ 8ου αἰ. ὅπως τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου, τὴ Δῆλο, τοὺς Δελφοὺς καὶ κυρίως τὴν Ὀλυμπία, χωρὶς νὰ παραλείψουμε τὴ Σπάρτη, τὴν Ἐρέτρια καὶ τὴν Ἀθήνα. Στὴν Ὀλυμπία π.χ. βρέθηκαν ἀγγεῖα μὲ ἐντυπες νεοχεττιτικὲς παραστάσεις. Ἀνάμεσα στὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ ἀντικείμενα τῆς ἀνατολιζουσας περιόδου εἶναι ἓνα χάλ-

1. Τὰ περισσότερα παραδείγματα ποὺ ἐπικαλοῦμαι, δανείζομαι ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ W. Burkert, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge MA 1992.

κινο τύμπανο άσσυριακής προέλευσης, χάλκινες άσπίδες από τὸ Ἴδαϊο Ἄντρο τῆς Κρήτης, χάλκινες πλάκες πὸ προορίζονταν γιὰ τὸν Βασιλέα τῆς Δαμασκοῦ Ἄζαήλ, ἀλλὰ κατέληξαν στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Ἐρέτρια καὶ στὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου. Στὰ κεραμικὰ προϊόντα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς συνεχίζεται ἡ εἰκονογράφηση ἐξωτικῶν ζώων, ὅπως γρύπες, σφίγγες καὶ σειρήνες. Ὅμοια ἢ ἀπεικόνιση τῆς Ποτνιαίας Θηρῶν ἢ τοῦ Κυρίου τῶν ζώων, σκηνές κυνηγίου, ιδιαίτερα λιονταριοῦ καὶ σκηνές πρόθεσης μὲ συμποσιαστὲς ξαπλωμένους σὲ ἀνάκλιτρα πὸ ἔχουν ἀνατολικὴ προέλευση. Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο ἐξειδικευμένοι τεχνίτες ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ κάθε εἶδους δημιουργῶν κυκλοφοροῦν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο προσφέροντας τὶς ὑπηρεσίεσ τους. Μετοικιζέσθαι ἐπὶ τέχνῃ σύμφωνα μὲ τὴν ὀρολογία τοῦ Πλουτάρχου.

Καθὼς ἡ μυκηναϊκὴ κληρονομία ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὰ ἀνατολικά θρησκευτικὰ πρότυπα διαμορφώνεται ἀνάλογα καὶ ἡ θρησκευτικὴ εἰκονογραφία τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὰ χάλκινα π.χ. ἀγαλματίδια τοῦ θεοῦ τοῦ πολέμου τῆς συροχεττιτικῆς περιοχῆς προέρχονται τελικὰ οἱ εἰκόνες τοῦ Δία καὶ τοῦ Ποσειδῶνα πὸ ἐπισείουν ἀντίστοιχα τὸν κεραυνοῦ ἢ τὴν τρίαινα. Οἱ θεότητες ντύνονται μὲ πολυτελεῖ ὑφάσματα, ὅπως τὸ ἐντυπωσιακὸ λατρευτικὸ ἔνδυμα τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος. Μὲ λατρευτικὲς συνήθειες συνδέονται καὶ οἱ παράξενες μάσκες τῶν ἑλληνικῶν ἱερῶν, ὅπως τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου καὶ ιδιαίτερα τῆς Ὀρθείας στὴ Σπάρτη. Στὴ λατρεία εἰσάγεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ τὸ λιβάνι, ἡ μύρρα καὶ τὸ εἰδικὸ κύπελλο γιὰ τὶς σπονδές. Οἱ ναοὶ τοῦ 8ου αἰ. πὸ ἰδρύονται ὡς κατοικία τῆς θεότητος μὲ τὸ λατρευτικὸ τῆς ἄγαλμα καὶ τὸ μεγάλο βωμὸ ἔχουν ἐπίσης ἀνατολικὴ προέλευση.

Ὅπως ἀνέφερα ἤδη τὸν 8ο αἰ. ἡ λίγο νωρίτερα τὸ σημαντικότερο ἐπίτευγμα τῆς ἀνατολιζούσας περιόδου γιὰ τὴ γενικότερη ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ ἦταν ἡ ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων υἱοθέτηση τοῦ σημιτικοῦ ἀλφάβητου. Μὲ τὴν ἐπίδεξια προσαρμογῆ του στὴν φωνητικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας τὸ ἀλφάβητο αὐτὸ ἀπετέλεσε τὸ πρῶτο τέλειο σύστημα γραφῆς ἐπειδὴ χρησιμοποίησε ιδιαίτερα σημεῖα γιὰ τὰ φωνήεντα ὅπως καὶ γιὰ τὰ σύμφωνα, ἐνῶ ἡ σημιτικὴ γραφὴ βασίζοταν καὶ βασίζεται ἀκόμη κατὰ κύριο λόγο στὰ σύμφωνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φωνήεντα οἱ Ἕλληνες πρόσθεσαν καὶ μερικὰ γράμματα ἀκόμη, ἐνῶ ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἀλφάβητου τους φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ μεγάλη καὶ ταχεία διάδοσή του, ιδιαίτερα στὴ Δύση.

Οἱ πιὸ πρόωμες ἐπιγραφές χρονολογοῦνται γύρω στὸ 760 π.Χ. ἡ λίγο ἀργό-

τερα. Στά κεραμικά τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς πού μποροῦν νά χρονολογηθοῦν μέ σχετική ἀκρίβεια μέχρι πρότινος δὲν εἶχε εὑρεθεῖ κανένα ἴχνος γραφῆς πρὶν ἀπὸ τὸ 760. Ἡ ἐκπληξὴ ἦλθε σχετικά πρόσφατα ὅταν στὴν πόλη Gabii 25 χιλ. Α. τῆς Ρώμης στὴ νεκρόπολη Osteria dell'Osa, βρέθηκε σὲ ἀγγεῖο ἐνὸς τάφου τὸ ἀρχαιότερο δείγμα ἐλληνικῆς γραφῆς ΕΥΑΙΝ, ἴσως τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτῆτη τοῦ ἀγγείου πού χρονολογεῖται μεταξύ τοῦ 830-770, πιθανὸν πρὸς τὸ τέλος τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ ὁρίου γύρω στὸ 775.

Μαζί μὲ τὸ ἀλφάβητο ἀπὸ τοὺς Φοίνικες ἢ τοὺς Ἀραμαίους παραλήφθηκε καὶ ἡ σχετικὴ ὀρολογία²: τὰ ὀνόματα τῶν γραμμάτων, ἡ σειρά τους, ἡ δέλτος (τὸ πινάκιο στὸ ὁποῖο ἔγραφαν), ἡ μάλλα/μάλλη (τὸ μείγμα κεριοῦ καὶ πίσσας πάνω στὸ ὁποῖο ἔγραφαν), τὸ σχῆμα τοῦ βιβλίου στὴν ἀρχὴ σὲ μορφὴ διφθέρας, περγαμηνῆς ἢ ἀργότερα παπύρου. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐνδειξὴ τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου πού ἐμφανίζοταν στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἦταν μεσοποταμιακὴ πρακτικὴ. Ἡ πιὸ ἄμεση μαρτυρία στὶς πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις μιᾶς χώρας πάνω σὲ μιὰ ἄλλη ἐντοπιίζεται ὡς γνωστὸ στὴ γλώσσα: Κατὰ κανόνα ὅμως οἱ στενὲς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Ἀνατολὴ ἦταν δύσκολο νά φανοῦν ἐξαιτίας τῆς φαινομενικῆς ἀνυπαρξίας σημιτικῶν δανείων στὴν Ἑλληνικὴ. Ὁ λόγος τῆς ἄγνοιας αὐτῆς τῶν σημιτικῶν δανείων ὀφείλεται κυρίως στοὺς Ἰνδοευρωπαϊστὲς γλωσσολόγους, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν ἐπιτυχὴ σύνδεση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας μὲ τὴν ΙΕ οἰκογένεια γλωσσῶν παραμόρφωσαν τὴν εἰκόνα της. Ὅμως στὴν περίπτωσι δανείων τὸ ἀντικείμενο εἶναι πού καθιστᾷ τὸν δανεισμὸ ἀληθοφανὴ καὶ ὄχι τόσο ἡ φωνητικὴ ἀντιστοιχία τῶν συγκρινόμενων. Θὰ ἐπιμείνω στὸ ζήτημα τοῦ λεξιλογίου—ὄχι σὲ δομικὰ προβλήματα— καθὼς στὶς δύο μεγάλες Ἱστορίες τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας τοῦ 1999 καὶ τοῦ 2001 δὲν ἐδόθη ἡ δέουσα προσοχή. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας τοῦ Adrados (2003).

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποτίμησι τοῦ Debrunner ὁ ἀριθμὸς τῶν σημιτικῶν δανείων στὴν Ἑλληνικὴ εἶναι «σχεδὸν μηδαμινὰ ἀσήμαντος», ἐνῶ κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Meillet τὰ σημιτικὰ δάνεια τῆς ἐλληνικῆς «δὲν φθάνουν διψήφιο ἀριθμὸ». Ὅμως ἡ Emily Masson στὸ γνωστὸ βιβλίό της πρότεινε 35 σίγουρα

2. Βλ. Schwyzer, *Gr.Gr.* 1,140· ἴδ., *KZ* 58, 1931, 177-183.

δάνεια και 12 πιθανά. Ὁ Oswald Szemerényi πρόσθεσε ἄλλα 12. Ἡ δυσκολία στὴν ἀνίχνευση τῶν δανείων αὐτῶν προέρχεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἀπορρίπτει τὴ χρῆση λεξιλογίου, πού δὲν ἔχει τελείως προσαρμοστῆ φωνητικὰ καὶ κλιτικὰ στοὺς κανόνες τῆς καὶ ἔτσι δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ ἀποκαλυφθοῦν οἱ ξένες λέξεις. Τὰ δάνεια ἀπὸ τὶς σημιτικὲς γλωσσες μποροῦν νὰ βεβαιωθοῦν μόνο ὕστερα ἀπὸ λεπτομερῆ τεκμηρίωση ἀπὸ ἔμπειρους γλωσσολόγους, γινῶστες τῶν γλωσσῶν αὐτῶν.

Στὸ μεταξύ ὁ ὑπόγειος κόσμος τῶν δανείων ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καμουφλαρισμένος ἀλλὰ ἀσκώντας ἐπιρροή. Ὡς πρόσφατα τὰ πιθανὰ δάνεια ἀπὸ τὰ σημιτικὰ ἄφηναν ἀδιάφορος τοὺς ἐτυμολόγους καὶ ὅσο ξέρω μόλις τὸ 1994 κυκλοφόρησε λεξικὸ τῆς ἑλληνικῆς μὲ τὶς πιθανὲς ἐτυμολογικὲς ἀντιστοιχίες κυρίως μὲ τὴν Ἀκκαδική: Giovanni Semerano, *Dizionario della lingua greca*, Γενεύη 1994. Ὅμως ὑπάρχουν σημιτικὰ δάνεια ἤδη στὴ Μυκηναϊκῆ, κυρίως θεωνύμια, φυτώνυμα καὶ πολιτισμικὲς λέξεις. Ὅπως εἶναι φυσικὸ, τὸ νέο λεξιλόγιο ἐντάχθηκε στὴν ἑλληνικὴ προκειμένου νὰ ἐκφράσει καινούργια πολιτιστικὰ γεγονότα, νέες θεότητες, νέα φυτά, νέα ζῶα, νέα προϊόντα καὶ μέταλλα. Καὶ ὅλα αὐτὰ ξεκινοῦν στὴ 2η χιλιετία π.Χ.

Ὁ κύριος ὄγκος τῶν ξένων δανείων ἐμπίπτει στὴν κατηγορία τῶν διακινουμένων ἀγαθῶν. Ἐκτός ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ δάνεια ἔβενος, βύσσος, νίτρον ἢ τὰ περσικὰ ρόδον, παράδεισος, ἀναξυρίς, σατράπης, γνωστὰ εἶναι τὰ σημιτικὰ χρυσός, πορφύρα, σινδών, χιτῶν, κάδος, λίβανος, σμύrna, κάννα, κάνναβις, κιννάμωμον, κρόκος, σήσαμον κ.ἄ.π. Ἀναφέρω ἀκόμη δύο-τρεῖς ὄρους σημαντικούς: μνάα / μνά ἀκκαδ. mana, ἦταν ἡ βασικὴ μονάδα μέτρησης βάρους καὶ μαζί νομισματικὴ μονάδα: στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὸ βαβυλωνιακὸ σύστημα, ὅταν 60 μναῖ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ ἓνα τάλαντο, ἀρραβῶν (= προκαταβολή) ἢ κανῶν (= ράβδος), προέρχεται ἀπὸ τὴ σημιτικὴ λέξη κάννα (= καλάμι), ἀπὸ τὴ σημασία ὅμως ράβδος μέτρησης προῆλθε ἡ σημασία τοῦ προτύπου καὶ ὁ ὄρος ἀπὸ καθαρὰ τεχνικὸς πῆρε μεταφορικὴ σημασία ἰδιαίτερα στὴ σφαῖρα τῆς θρησκείας καὶ τῆς δικαιοσύνης· ἡ λ. λαός / λαφός ἀρχικὰ ἦταν ἴσως ὄρος περιληπτικὸς, δήλωνε τοὺς στρατιῶτες πού ἀκολουθοῦσαν τὸν ἀρχηγό τους καὶ ἀργότερα δήλωνε τὸν λαὸ σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀρχηγούς· ἡ λ. σκανά / σκηνή πιθανῶς παράγεται ἀπὸ τὴν ἀσσυριακὴ-ἀραμαϊκὴ maškannu πβ. ἔβρ miškan (= κατοικία) κ.ἄ.π. Τρεῖς λέξεις πού προστέθηκαν πρόσφατα στὰ ἀνατολικά δάνεια εἶναι τὰ καθαίρω, λῦμα καὶ ἀρά. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σημιτικῶν δανείων εἶναι βέβαιο ὅτι

θά αυξηθεῖ σημαντικά μὲ τὴ μεθοδικὴ μελέτη τοῦ λεξιλογίου σὲ τομεῖς ὅπως τὰ στρατιωτικά, τὴ μαντική, τὴ μαγεία, τὴν ἰατρική, τὴ μουσική, τὴν ὄρολογία τῆς τελετουργίας κ.ἄ., ὅπου ἡ ἐπιρροή τῆς Ἀνατολῆς εἶναι δεδομένη.

Πολλοὶ μελετητὲς τῆς ἀρχαιότητος ἔθιξαν τὸ μεγάλο αὐτὸ κεφάλαιον τῆς Ἀνατολικῆς ἐπίδρασης, ἀλλὰ δύο εἶναι οἱ σύγχρονοι ἐπιστήμονες ποὺ συνέβαλαν ἀποφασιστικά στὴν ἀνάδειξη τῆς στενῆς σχέσης τῆς ἑλληνικῆς κουλτούρας τῆς ἀρχαίᾳς ἐποχῆς μὲ τὴν κουλτούρα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ὁ Γερμανὸς θρησκευολόγος Walter Burkert στὸ βιβλίον του *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge MA 1992, σ. 31, ὑποστήριξε ὅτι ἡ Ἀκκαδικὴ σφηνοειδῆς πλάι στὴν Ἀραμαϊκὴ, τὴ Φοινικικὴ καὶ τὴν Ἑλληνικὴ ἀλφαβητικὴ γραφὴ ἀποτελεῖ τὸν 8ο αἰ. μιὰ συνεχῆ γραπτὴ «κουλτούρα», ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Εὐφράτη ἕως τὴν Ἰταλία. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀνέπτυξε σὲ ἐντυπωσιακὲς ἐπὶ μέρους μικρὲς ἐργασίες. Ὁ δεῦτερος, ὁ Ἄγγλος M. L. West, ἀκούραστος ἐκδότης καὶ ἐρμηνευτὴς καὶ τῆς ἀρχαίᾳς ποιήσης, ἤδη ἀπὸ τὸ 1966 στὸ ἔργο του *Hesiod, Theogony*, σσ. 30-31, ὑποστήριξε ὅτι «οἱ μεγάλοι πολιτισμοὶ βρίσκονταν στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ πρόσωπον τῆς Ἑλλάδος ἦταν στραμμένο ἀνατολικά. Ἡ Ἑλλάδα —συνεχίζει— ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς Ἀσίας, ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία εἶναι μιὰ Μεσανατολικὴ λογοτεχνία». Ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες ἐργασίες του, στὸ ἔργο του *The East Face of Helicon*, Oxford 1997, προχώρησε σὲ μιὰ ἐξονυχιστικὴ καὶ βαθιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στὴ λογοτεχνία τῆς Μεσοποταμίας, ποὺ εἶναι γραμμὴν στὴ σφηνοειδῆ καὶ τὴ συλλαβογραφικὴ γραφὴ τῶν Δυτικῶν Σημιτῶν, μὲ τὴν Ἑλληνικὴ ἀλφαβητικὴ λογοτεχνία. Τὰ εὐρήματά του εἶναι ἀπὸ κάθε ἀποψη ἐντυπωσιακά, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ παραδειγμάτων σύμπτωσης περιεχομένου, ἐντυπωσιάζει ὁ στενὸς παραλληλισμὸς ἀνάμεσα στὶς δύο λογοτεχνίες, ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς ἰδέες καὶ τὰ realia.

Ἡ ἐπίδραση τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἰδιαίτερα δὲν μπορεῖ πλέον νὰ θεωρεῖται περιθωριακὸ φαινόμενο, γιατί εἶναι διάχυτη σὲ πολλαπλὰ ἐπίπεδα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ἕως τὸν Αἰσχύλον. Οἱ ὁμοιότητες ὡστόσο τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τῶν δύο περιοχῶν δὲν ὀδηγεῖ στὴν ἄμεση ἐξάρτηση μεταξύ τους καὶ γι' αὐτὸ οἱ ὑφολογικὲς καὶ θεματικὲς τους ὁμοιότητες θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν κατάλληλα μὲ ἄλλο τρόπο. Ἐκεῖνο ποὺ διαχωρίζει τίς δύο λογοτεχνίες εἶναι ὅτι στὴν Ἑλλάδα γιὰ πρώτη φορὰ ἡ λογοτεχνία ἀπέκτησε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της ὡς λογοτεχνίας καὶ ὕστερα ὑπάρχει ἡ τεράστια ποιοτικὴ ὑπεροχὴ τῆς ἑλληνικῆς

έναντι τῆς μεσανατολικῆς γραμματείας σὲ μορφή καὶ περιεχόμενο. Τὸ ἔργο τῶν δύο αὐτῶν ἐρευνητῶν καθιστᾷ οὐσιαστικά ἄχρηστο τὸ ἀμέθοδο καὶ προκατειλημμένο ἔργο τοῦ Martin Bernal, *Black Athena, The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, I-II, Rutgers N.J. 1987, 1991. Ὁ Β. Β. Powell στὸ βιβλίο του *Writing and the Origins of Greek Literature*, Cambridge 2002, ἀναφέρεται ἐκτενῶς στὰ κοινὰ στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ὁμως σημειώνει σ. 146, «ὅσο πιὸ πολὺ κατανοοῦμε τὴν ὀφειλὴ τῆς Ἑλλάδος στὸν πολιτισμὸ τῆς Ἀνατολῆς, τόσο πιὸ καθαρά μπορούμε νὰ δοῦμε πόσο μοναδικὸ ἦταν τὸ ἐλληνικὸ ἐπιτεύγμα». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ζημιώνεται ἡ πρωτοτυπία τῆς δημιουργίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς χαλκευμένους μύθους τῶν Ἀφροασιατῶν. Ἀντίθετα, ἡ μοναδικότητά του ἐπιτεύγματός τους φανερώνεται σαφῶς ἂν συγκρίνουμε τοὺς καρπούς πού ἔδωσαν ἐκτὸς Ἑλλάδος οἱ ἴδιες ρίζες. Ἡ ἐξιδανίκευση καὶ ἡ μεταμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης διανόησης πού κατόρθωσαν οἱ Ἕλληνες εἶναι τόσο καθοριστικές, ὥστε νὰ ἐκμηδενίζουν τίς ὅποιες χονδροκομμένες ἀρχές παρέλαβαν ἀπὸ ἄλλους λαούς.

Συνοψίζω: Ἡ ἐποχὴ πού οἱ ἀρχαιογνωστικὲς ἐπιστῆμες ταυτίζονταν στενά μὲ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἔχει παρέλθει ἀνεπιστρεπτι καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ συνειδητοποιηθεῖ ἀπὸ ὅλους. Ἡ πτώση τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ προκάλεσε διακοπὴ στὴν πολιτιστικὴ συνέχεια τῆς Ἑλλάδος μὲ τίς χώρες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ἡ Ἑλλάδα, ὡστόσο, τῆς πρώτης χιλιετίας ἦταν διαφορετικὴ. Ἀποκατέστησε τίς ἐπαφές της μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ μέσω δραστήριων κυρίως ἐμπόρων ἐπιδόθηκε σὲ ἐντατικὲς ἀνταλλαγές μὲ τοὺς μεγάλους πολιτισμοὺς τῆς Σημιτικῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Ἀνατολὴ ὡς τὸν 8ο τουλάχιστον αἰῶνα διατήρησε τὴν πολιτισμικὴ πρωτοπορία. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ὁμως ἤδη πίσω τους μὴ μακρόχρονη καὶ πολύπλοκη ἱστορία γεμάτη κατακτήσεις, μεταναστεύσεις—ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς—κοινωνικὲς μεταβολές, τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα καὶ πολλαπλὲς ἐπαφές μὲ ἄλλες κοινωνίες. Τὰ ἀποτελέσματα παρὰ τὴν πενία πού πάντοτε τοὺς συντρόφευε ἦταν ὅτι ἄρχισαν ἀμέσως νὰ ἀναπτύσσουν τίς δικές τους ξεχωριστὲς μορφές πολιτισμοῦ καὶ παρουσίασαν μίαν ἐκπληκτικὴν ἱκανότητα νὰ υἱοθετοῦν καὶ νὰ μεταμορφώνουν ὅ,τι δέχονταν. Ἔτσι πολὺ σύντομα ἡ Ἑλλάδα ἀνέλαβε κυρίαρχο ρόλο στὸν πολιτισμὸ τῆς Μεσογείου. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση κατίσχυσε ἡ γνωστὴ ρῆση τοῦ Πλάτωνα (Ἐπινομ. 987): ὅ,τι περ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται. Πρέπει ὡστόσο νὰ ἔχουμε πάντοτε κατὰ νοῦν ὅτι δὲν ὑπάρχουν προνομιούχες

φυλές καὶ κανένας λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει μόνος του. Στὴν παγκόσμια ἱστορία οἱ λαοὶ ἔκτιζαν πάντοτε στὰ θεμέλια ποὺ ἔθεσαν ἄλλοι λαοί. Λαμπρὸ παράδειγμα ὁ πολιτισμὸς τῆς Κλασσικῆς Ἑλλάδος, τὰ θεμέλια τοῦ ὁποίου ἔθεσαν οἱ Ἕλληνες τῶν «Σκοτεινῶν αἰώνων» καὶ τῆς «Ἀρχαίκτης Ἐποχῆς» μὲ τίς ἐμπειρίες ποὺ ἀπέκτησαν ἀπὸ τὸν μακρόχρονο συγχρωτισμὸ τους μὲ τοὺς λαοὺς κυρίως τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2007

ΕΠΙΣΗΜΗ ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ κ. GILBERT DAGRON

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Τὸ ἀνώτατο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς Ἑλλάδος ὑποδέχεται ἀπόψε μὲ μεγάλη χαρὰ ὡς ξένον ἐταῖρο ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους μελετητὲς τοῦ βυζαντινοῦ μας παρελθόντος, τὸν Καθηγητὴ κ. Gilbert Dagron. Μαθητὴς τοῦ μεγάλου βυζαντινολόγου Paul Lemerle, ξένου ἐταίρου μας ἐπὶ 22 χρόνια, ὁ κ. Dagron εἶναι ἀπόφοιτος τῆς περίφημης École Normale Supérieure. Μορφωτικὸς ἀκόλουθος τῆς Γαλλικῆς Πρεσβείας στὴν Μόσχα καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐρευνητὴς τοῦ Γαλλικοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν (CNRS) καὶ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λυών, ὁ νέος ἐταῖρος μας διετέλεσε ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν, μέχρι τὸ ἔτος 2000, Καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντίου στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας, τὸ ἀνώτατο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς πατρίδος του, ποὺ ἰδρύθη τὸν 16ο αἰ. ἀπὸ τὸν Φραγκίσκο τὸν Α΄. Τὸ 1994 ἐξελέγη τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιγραφῶν καὶ Γραμμάτων, τῆς ὁποίας διετέλεσε πρόεδρος τὸ 2003. Δεῖγμα τῆς καθολικῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἀξίας καὶ τῆς προσωπικότητός του εἶναι ὅτι διετέλεσε ἐπὶ μίᾳ πενταετίᾳ πρόεδρος τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

Ὁ κ. Dagron ἔχει ἀφιερῶσει διεισδυτικὲς μελέτες σὲ ποικίλους τομεῖς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἔχει ἀσχοληθεῖ μεταξὺ ἄλλων μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα, μὲ τὴν ἐπιγραφικὴ, καὶ ἔχει ἐκδώσει ἀγιολογικὰ καὶ στρατιωτικὰ κείμενα καὶ ἔγγραφα τῶν ἀγιορειτικῶν ἀρχείων. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ὅμως θὰ μιλῆσει ἐν ἐκτάσει ἡ ἀκαδημαϊκὸς Κυρία Ἀγγελικὴ Λαῖου.

Ἀγαπητέ Συνάδελφε καὶ Φίλε,

Ὄταν τὸ 1993 βρισκόμουν στὸ ἀκροατήριο κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἀναγορεύσεώς σας σὲ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας, ἐπὶ προεδρίας τοῦ ἀειθαλοῦς κ. Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου, δὲν μποροῦσα νὰ φαντασθῶ ὅτι 14 χρόνια ἀργότερα θὰ εἶχα τὴν μεγάλη χαρὰ καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ τιμὴ νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ διάστημα τοῦ ξένου ἐταίρου τοῦ ἀνωτάτου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας ποῦ ἔχετε τόσο ἀγαπήσει. Σᾶς εὐχομαι ὑγεία, εὐτυχία, καὶ νὰ συνεχίσετε ἐπὶ πολλὰ χρόνια νὰ προωθεῖτε τὴν ἔρευνα τοῦ Βυζαντίου μὲ βαθυστόχαστες μελέτες.

Τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Καθηγητοῦ Dagron θὰ παρουσιάσει, κατόπιν ἀποφάσεως τῆς Συγκλήτου, ἡ Ἀκαδημαϊκὸς Κυρία Ἀγγελικὴ Λαῖου, τὴν ὁποία καὶ παρακαλῶ νὰ λάβει τὸν λόγο.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΙΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ καὶ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κύριε Dagron, κυρίες καὶ κύριοι Ἀκαδημαϊκοί, κυρίες καὶ κύριοι.

Εἶναι χαρὰ καὶ τιμὴ γιὰ μένα ποῦ μοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ χαιρετίσω τὸν νέο ξένο ἐταῖρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Καθηγητὴ κύριο Gilbert Dagron, καὶ νὰ πῶ λίγα λόγια γιὰ τὴ σταδιοδρομία καὶ τὸ ἔργο του.

Ἡ σταδιοδρομία τοῦ νέου ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὰ γράμματα καὶ τὴν ἐκπαίδευση εἶναι μακρὰ καὶ πλούσια, καὶ μόνο σὲ συντομία μπορεῖ νὰ παρουσιαστῆι ἐδῶ. Σπούδασε σὲ μία ἀπὸ τὶς πιὸ διάσημες – ἴσως τὴν πιὸ διάσημη – ἀπὸ τὶς Grandes Écoles, τὴν École Normale Supérieure, ἀπὸ τὸ 1953 ἕως τὸ 1956. Μετὰ ἀπὸ ἓνα χρόνο διδασκαλίας στὸ λύκειο τῆς Laon (1960-61), καὶ ἔχοντας ἐκπληρώσει τὶς στρατιωτικὲς του ὑποχρεώσεις, ἐστράφη πρὸς τὸν διπλωματικὸ κλάδο. Ἀπὸ τὸ 1964 ἕως τὸ 1969 ὑπηρέτησε στὴ Γαλλικὴ πρεσβεία στὴ Μόσχα, ἀρχικὰ ὡς μορφωτικὸς ἀκόλουθος, καὶ κατόπιν ὡς μορφωτικὸς σύμβουλος. Ἐὰν εἶχε παραμείνει στὴ διπλωματία, θὰ εἶχε ἀναμφισβήτητα λαμπρὴ ἐξέλιξη – ἐξ ἄλλου, φημίζεται γιὰ τὸν διπλωματικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον χειρίζεται ἐπιτυχῶς τὶς δύσκολες καταστάσεις ποῦ συχνὰ ἀνακύπτουν ἀκόμη καὶ μεταξύ ἐπιστημόνων, εἴτε στὸν ἴδιο χῶρο εἴτε στὶς διεθνεῖς ἐπιτροπὲς καὶ ὀργανώσεις τῶν ὁποίων ὁ κύριος Dagron ἔχει χρηματίσει μέλος ἢ τῶν ὁποίων ἔχει ἠγηθεῖ. Εὐτυχῶς, ὅμως, γιὰ μᾶς, τὸν τράβηξε πίσω ἡ σαγήνη τῆς ἐπιστήμης. Μαθήτευσε στὴ σπουδαία καὶ

παραγωγική σχολή πού είχε δημιουργήσει στο Παρίσι ο Paul Lemerle. Έργαστηκε κατ' αρχήν στο CNRS (Έθνικό Κέντρο Έπιστημονικής Έρευνας), στο Παρίσι, και κατόπιν δίδαξε στη Σορβόνη, ενώ το 1975 ολοκλήρωσε τη διδακτορική διατριβή του ή οποία, εκείνα τὰ χρόνια, ήταν ακόμη ή Thèse d'État, καρπός μεγάλου μόχθου και, στην προκειμένη περίπτωση, μνημειώδης. Δημοσιεύθηκε το 1978, με τόν τίτλο *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, ο οποίος στην έλληνική μετάφραση (πού δημοσιεύθηκε το 2000) αποδόθηκε ως *Η γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οί θεσμοί της από τό 330 ως τό 451*. Από τό 1972 έως τό 1975 ο κύριος Dagron δίδαξε στο Πανεπιστήμιο τής Lyon. Στή συνέχεια, τό 1975, κατέλαβε τήν κορυφαία πανεπιστημιακή έδρα ιστορίας και πολιτισμού τού Βυζαντινού κόσμου στο Collège de France, όπου και εδίδαξε έως τό 2001. Διαδέχθηκε εκεί τόν μεγάλο δάσκαλο και σοφό Βυζαντινολόγο Paul Lemerle, τόν πρώτο διδάξαντα στην έδραν αυτή. Θυμίζω ότι οί έδρες στο Κολλέγιο τής Γαλλίας δέν έχουν κατ' ανάγκην συνέχεια σέ συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, αλλά προκηρύσσονται ανάλογα με τή βούληση όλων τών μελών του. Από τό 1997 έως τό 2000 διετέλεσε Administrateur τού Collège de France, καταλαμβάνων έτσι τήν ύψιστη θέση στο ίδρυμα, ενώ συγχρόνως ήταν πρόεδρος τού καθηγητικού σώματος. Ως διευθυντής επί χρόνια τού μεγάλου έρευνητικού κέντρου με ειδίκευση στόν Βυζαντινό κόσμο, στο όποιο συνεργάζονται έρευνητές τού Collège de France και τού CNRS, διηύθυνε μεγάλο μέρος τής βυζαντινολογικής έρευνας στη Γαλλία.

Τό 1994 εξέλέγη τακτικό μέλος τής Académie des Inscriptions et Belles Lettres, τής οποίας αργότερα έχρημάτισε Πρόεδρος, όπως Πρόεδρος διετέλεσε και τού Institut de France, τό όποϊον συμπεριλαμβάνει όλες τες Άκαδημίες τής Γαλλίας.

Δέν προξενεί έκπληξη, λοιπόν, ή διεθνής αναγνώρισή του, ή όποία πιστοποιείται, μεταξύ άλλων, από τή θητεία του ως μέλους και προέδρου τής Διεθνούς Έπιτροπής Βυζαντινών Σπουδών, τήν έκλογή του ως άντεπιστέλλοντος μέλους τής Άκαδημίας Άθηνών, τήν έκλογή του ως έπιτίμου διδάκτορος τού Πανεπιστημίου Άθηνών, καθώς και τήν έκλογή του στην Accademia Nazionale dei Lincei, στη Μεσαιωνική Άκαδημία τής Άμερικης, και τήν Άμερικανική Άκαδημία Γραμμάτων και Έπιστημών.

Έχει τιμηθεί με τό παράσημο τής Λεγεώνας τής Τιμής και με παράσημο πολεμικής άνδρείας.

Η προσπάθεια παρουσίασης τού έργου τού κυρίου Dagron αποδεικνύεται

πολύ πιο δύσκολη, γιατί το έργο του είναι όχι μόνον ογκώδες αλλά και πολυσχιδές, ανταποκρινόμενο πλήρως στη φιλοσοφία που ενυπάρχει στο όνομα της έδρας, την όποιαν ελάμπρυνε στο Collège de France: «Ίστορία και πολιτισμός του Βυζαντινού κόσμου». Ο πολιτισμός του Βυζαντίου είναι διαρκές επιστημονικό ενδιαφέρον του καθηγητού κ. Gilbert Dagron, και στη μελέτη του έχει προσφέρει νέες όπτικές και νέους τρόπους ανάλυσεως. Στο βιβλίο *Constantinople imaginaire: Études sur le recueil des Patria* (1984), αναλύει τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως και τίς Παραστάσεις Συντόμους Χρονικάς, κείμενα που ταλαντεύονται ανάμεσα στο φολκλόρ και τή συλλογική μνήμη, και αναπλάθει τήν εικόνα τής Κωνσταντινούπολης, και τών μνημείων της, όπως τήν έβλεπαν οί άνθρωποι τής εποχής – γεμάτη μύθους και φανταστικές ιστορίες. Τὰ κείμενα αυτά θεωρούνταν πολύ χαμηλού επιπέδου για να ενδιαφέρουν τούς ιστορικούς. Ο Gilbert Dagron τούς έδωσε πάλι τή ζωή που είχαν στήν εποχή τους, και μαζί τούς έδωσε ζωή και στήν πόλη. Έπειδή τὰ έργα του Gilbert Dagron διακρίνονται από καλλιέπεια, παραθέτω ένα μικρό απόσπασμα από τὸ βιβλίο του, αντί να χρησιμοποιήσω δικές μου παραφράσεις: «[Στὰ κείμενα αυτά] οί μῦθοι δὲν είναι ποτέ άσκοποι. Διατηρούν πάντα τὸ δεσμό τους με αυτό που θά μπορούσαμε να αποκαλέσουμε τήν μνήμη του τόπου. Τήν ανάμνηση μιᾶς ιστορίας που οί άνθρωποι έχουν βιώσει, ἢ ενός μνημείου που έχει διατηρηθεῖ. Βλέπουμε πῶς γεννιούνται οί μῦθοι, και μπορούμε να δείξουμε τούς μηχανισμούς τής δημιουργίας τους. Ἡ ανάγνωση τών κειμένων εμφανίζει μία Κωνσταντινούπολη τόσο πραγματική όσο και φανταστική, ἴσως τήν Κωνσταντινούπολη τών Κωνσταντινοπολιτῶν, όπως υπάρχει τὸ Παρίσι τών Παριζιάνων.» Έπρόκειτο για μία πραγματική ανακάλυψη, ἢ όποία θά ἦταν αδύνατη χωρίς τήν παιδεία του φιλόλογου, τίς γνώσεις του ιστορικού, και τή σοφία και ευαισθησία του στοχαστή.

Ἡ ιστορία τής πόλης και τής Πόλης, εἰς ἄλλου, από νωρίς είχαν γοητεύσει τὸν Gilbert Dagron, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τὸ γεγονός ότι ἡ διδακτορική του διατριβή αφορούσε τήν Κωνσταντινούπολη στὰ πρώτα 120 χρόνια τής ζωής της. Ένα έργο μεγαλειώδες, που μελετᾶ ὅλα τὰ στοιχεῖα τὰ όποια συνθέτουν τήν Πόλη: τούς θεσμούς, πολιτικούς και εκκλησιαστικούς, τὰ κτίσματα, τὰ μνημεῖα και τήν πολιτική, ὅλα ὅσα συνέβαλαν στή δημιουργία μιᾶς καινούριας πρωτεύουσας του ὕστερο-ρωμαϊκού κόσμου και μιᾶς νέας πόλης, τής Νέας Ρώμης και Νέας Ἱερουσαλήμ, με Βυζαντινὸ μέλλον 1100 χρόνων. Μιᾶς πόλης αυτοκρατορικής και μοναδικής, ὑπὸ τήν έννοιαν ότι ένσωματώνει, μόνη αυτή, τήν κληρονομιά τής αρχαίας Ρώμης τήν όποία προέξετενε στὸν χρόνο. Ἡ

ιστορία τῆς μεγαλόπολης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων βυζαντινῶν πόλεων, εἶναι διαρκές καὶ διαχρονικὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδαφέρον τοῦ Gilbert Dagron. Δὲν μπορῶ νὰ μὴν ἀναφέρω μὲ περηφάνεια ὅτι ὁ κύριος Dagron συνέγραψε τὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς πόλεις τῆς πρώιμης καὶ μέσης Βυζαντινῆς ἐποχῆς στὴν *Ὀικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, τῆς ὁποίας ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση κυκλοφόρησε πρόσφατα.

Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς τοῦ Βυζαντίου – τὸ ἔργο τοῦ Gilbert Dagron ἔχει ἀγκαλιάσει καὶ τὰ δύο, καὶ χαρακτηριστικὸ του εἶναι ὅτι διαχωρισμὸς δὲν ὑπάρχει, οὔτε ὅμως ἀπλὴ σύζευξη. Πρόκειται περισσότερο γιὰ μίαν ὑπαρξιακὴν ἔνωση, ἔτσι ὥστε ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ πολιτισμικά φαινόμενα. Ἡ ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία γιὰ τὴ συγκρότηση καὶ τὴ θεώρηση τοῦ Βυζαντίου εἶναι γνωστὴ, ἔχει ἀπασχολήσει τόσο τὸν φιλόλογο ὅσο καὶ τὸν ἱστορικὸ Dagron. Ἡ ἔκδοση, μὲ μετάφραση καὶ σχολιασμό, τοῦ Βίου καὶ τῶν θαυμάτων τῆς Ἀγίας Θέκλης (1978) ἀποτελεῖ σημαντικὴ συνεισφορά στὴ μελέτη τῆς ἀγιογραφίας. Σημαντικότερο, ἐξ ἄλλου, εἶναι τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐκκλησία ἀπὸ τὸν 6ο ἕως καὶ τὸν 11ο αἰῶνα στὸν τέταρτο τόμο τοῦ ὑποδειγματικοῦ ἔργου *Histoire du christianisme* (1993). Ὑποδειγματικὸ, γιατί εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα βιβλία ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱστορία, τοὺς θεσμοὺς, καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Εὐρώπης ὅπου τὸ Βυζάντιο κατέχει σημαντικὴ θέση. Τὸ «κεφάλαιο» τοῦ Gilbert Dagron ἐκτείνεται σὲ 348 σελίδες, περισσότερο ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο του τόμου. Μέσα ἀπὸ κάθε σελίδα ἀναδεικνύεται ἡ βαθειὰ γνώση τῆς θεολογίας, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ τῶν θεσμῶν, καὶ ἡ πρωτότυπη καὶ ἐκλεπτυσμένη σκέψη τοῦ συγγραφέως ποὺ ποτὲ δὲν ἀκολουθεῖ τὴν πεπατημένη, ἀλλὰ ἀνοίγει νέους δρόμους, ἀκόμη καὶ μὲ μίαν μόνο πρόταση, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ὅταν γράφει ὅτι ἡ «εἰκονομαχία καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς ὀρθοδόξιας ὑπῆρξαν ἰσχυροὶ πολιτισμικοὶ κραδασμοὶ ἀνάλογοι μὲ τὴ Μεταρρύθμιση καὶ τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση στὴ Δύση», σκέψη ποὺ μᾶς καλεῖ νὰ ἀναλογιστοῦμε τὸ εὐρύτερο πλαίσιο, στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται τὰ δρώμενα στὸ Βυζάντιο.

Ἐξ ἴσου εὐρεία εἶναι ἡ ἀντίληψη ποὺ διέπει τὴ μελέτη ἐνὸς θέματος ποὺ συνήθως θεωρεῖται βυζαντινὴ ἰδιομορφία, δηλαδὴ τῆς σχέσης μεταξὺ ἱερωσύνης καὶ βασιλείας, τῆς ἐγγενοῦς ἀν καὶ μερικῆς ἔνωσης τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ βιβλίον τοῦ Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre; Étude sur le «césaropapisme» byzantin* (1996), εἶναι πολύτιμο ὄχι μόνον γιὰ τὴν εἰς βάθος θεώρηση τοῦ θέματος στὴ μακρὰ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀναθεώρηση κοινῶς ἀποδεκτῶν θέσεων περὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δύο ἐξουσιῶν, καὶ τελικῶς Κράτους καὶ Ἐκκλησίας, στὴ Δυτικὴ Χριστιανικὴ Εὐρώπη. Βρι-

σκόμαστε, ἐδῶ, στὸ ἐπίκεντρο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκρατορικοῦ συστήματος – τῶν θεσμῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Οἱ θεσμοί, ἡ σημασία τους, καὶ οἱ ἐξωτερικὲς καὶ συμβολικὲς ἐκφάνσεις τους, πάντα στὴν καρδιά τοῦ βυζαντινοῦ συστήματος, ὅπως παρουσιάζονται στὸ *Περὶ βασιλείου τάξεως* τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ἀπασχόλησαν τὸν Gilbert Dagron σὲ μιά σειρά σεμιναριακῶν μαθημάτων στὸ Collège de France, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχα τὴν τύχη νὰ παρακολουθήσω.

Στὸ ἐπίκεντρο τῶν θεσμῶν καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου βρίσκεται ἐπίσης ἡ ἰδεολογία καὶ ἡ πρακτικὴ τοῦ πολέμου, θέματα πού καταλαμβάνουν σημαντικὴ θέση στὸ ἔργο τοῦ Gilbert Dagron. Ἡ ἔκδοση τοῦ «Περὶ παραδρομῆς πολέμου» τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (1986) μᾶς μεταφέρει στὸν βυζαντινὸ στρατὸ τοῦ 10ου αἰώνα, τοῦ αἰώνα τῶν μεγάλων κατακτήσεων, ἐνῶ μὲ μιά σειρά ἀπὸ ἄρθρα μελετᾷ τὴν ἰδεολογία τοῦ πολέμου μέσα στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς πολεμικῆς ἰδεολογίας γειτονικῶν λαῶν – τοῦ Ἰσλαμικοῦ κόσμου καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης – τῆς jihad καὶ τῆς σταυροφορίας.

Ὁ βυζαντινὸς κόσμος, στὸν ὁποῖον ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τῆς ἑδρας πού κατεῖχε ὁ Gilbert Dagron, περιλαμβάνει ὄχι μόνον τὶς σχέσεις μὲ τοὺς γειτονικοὺς λαούς, ἀλλὰ καὶ τὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ὡς τμῆμα τοῦ Μεσαιωνικοῦ κόσμου. Περιλαμβάνει ἐπίσης, σὲ μιά ἐσωτερικὴ θεώρηση, τοὺς μὴ ἑλληνόφωνους, μὴ Ὀρθόδοξους ἢ μὴ Χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς αὐτοκρατορίας – ὑπηκόους, πού εἶτε ὑπηρετοῦσαν στὸν στρατό, ὅπως οἱ Ἀρμένιοι καὶ οἱ Ἰβήρες, εἶτε συμμετεῖχαν στὶς παραγωγικὲς ἐργασίες, ὅπως οἱ Ἑβραῖοι, εἶτε ἦταν Νεστοριανοὶ Σύριοι πού κατοικοῦσαν στὶς νεοαποκτηθεῖσες περιοχὲς τὸν 10ο καὶ 11ο αἰώνα. Αὐτὸ τὸ πολὺγλωσσο καὶ πολυεθνικὸ Βυζάντιο, ὅπου ὁ στρατὸς λειτουργοῦσε ὡς «savonette à ethnies» (ξέπλυμα ἐθνοτήτων), κατὰ τὴν εὐρηματικὴ διατύπωση τοῦ κυρίου Dagron, ἔχει ἐπίσης μελετηθεῖ καὶ ἀναδειχθεῖ ἀπὸ τὸ νέο μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Κυρίες καὶ κύριοι, ὅπως ὑποσχέθηκα, σκοπὸς μου δὲν ἦταν νὰ ἀφαιρέσω χρόνο ἀπὸ τὸν ὀμιλητὴ μὲ μιά ἐκτενῆ παρουσίαση τοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει ἐπίσης ἐπιγραφικὲς μελέτες, καθὼς καὶ πολλὲς ἄλλες. Σκοπὸς μου ἦταν νὰ δώσω μιά γεύση ἀπὸ τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων πού τὸν ἔχουν ἀπασχολήσει, καὶ ἔτσι θὰ συνοψίσω τὸ ἔργο του μὲ δύο προτάσεις: πάντα τὰ θέματα πού τὸν ἀπασχόλησαν ἦταν καίριας σημασίας, καὶ πάντα ἦταν πρωτότυπα στὴ σύλληψη καὶ πρωτότυπα καὶ εὐρηματικὰ στὴν παρουσίαση.

Cher ami et collègue, soyez le bienvenu parmi nous.

OUBLIER BYZANCE

Éclipses et retours de Byzance dans la conscience européenne

ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΑ ΓΥΡΙΣΜΑΤΑ.
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

ΟΜΙΑΙΑ ΤΟΥ κ. GILBERT DAGRON

Monsieur le Président, Chers Confrères, Mesdames, Messieurs,

Je mesure l'honneur que vous m'avez fait en m'invitant à siéger parmi vous. Madame Angeliki Laiou, en évoquant ma carrière et mes travaux, a tenté de justifier votre choix. Elle me laisse à dire l'essentiel : non seulement ma joie profonde d'historien qui s'est consacré à l'étude de l'hellénisme médiéval (mais qui a peur aujourd'hui, en vous parlant, de mal user de la belle langue grecque), mais aussi mes pensées et mon admiration pour deux membres de l'Académie qui ont guidé mes premiers pas vers vous, Manolis Chatzidakis et Manoussos Manousakas, mon amitié fraternelle pour d'autres collègues grecs trop tôt disparus, ma dette personnelle enfin à l'égard de deux membres associés français, prédécesseurs que je ne saurais égaler, André Grabar et surtout Paul Lemerle, qui fut mon maître et dont la Grèce, dans ses heurs ou malheurs, fut la seconde patrie.

D'un byzantiniste il faut s'attendre à ce qu'il parle de Byzance, de son histoire, peut-être aussi de son historiographie, des traces qu'elle a laissées dans la mémoire ou de l'oubli dans lequel elle est tombée, de la part qu'elle a prise à l'édification de l'Europe. Dans ces dernières décennies, un débat s'est développé pour savoir si Byzance était ou non européenne. Mon intention n'est pas aujourd'hui de le relancer, mais de dégager quelques-unes des raisons de la présence ou de l'absence de Byzance dans ce que Paul Hazard appelait, à propos du XVIIe siècle finissant, la "conscience européenne". L'expression mérite commentaire. Elle implique que, malgré son apparente objectivité géographique, la notion d'Europe – comme celle de nation, mais à un niveau supérieur – nous entraîne inévitablement dans la subjectivité, dans le domaine du "nous", dans une problématique de l'identité et dans les ambiguïtés de la mémoire, dont il faut désamorcer les pièges.

Les pièges de l'identité, les ethnologues et psychologues les connaissent bien. Ils savent que la recherche identitaire conduit à croire que l'humanité s'arrête aux limites de la tribu, à minimiser les diversités culturelles au profit d'une unité en partie fictive, et à se doter, pour exister plus sûrement, d'une origine, d'une permanence et d'un espace territoire bien jalonné¹. Le langage de certains historiens de l'Europe fait penser à ce qu'on appelle en psychanalyse le "stade du miroir", qui donne à l'enfant, par reflet de sa propre image, le sentiment nécessaire d'une unité idéale.

Les ambiguïtés de la mémoire, qui conduisent aux mêmes jeux d'images, concernent plus directement les historiens. On partira du constat biologique qu'il existe en chacun de nous deux mémoires, l'une immédiatement mobilisable, mémoire de travail qui confère unité et continuité à l'expérience vécue de soi, l'autre différée mais beaucoup plus vaste, mémoire de souvenirs sélectionnés et emmagasinés que l'on peut à l'occasion rappeler, réactualiser, remodeler pour les utiliser dans un raisonnement ou une construction imaginative. Le corollaire de cette mémoire de conservation, c'est l'oubli : un homme qui n'oublierait jamais rien, comme le héros d'une nouvelle de Borges, n'aurait plus la moindre liberté de penser. Ce qui est vrai des individus l'est sans doute aussi des collectivités. Un même objet historique, comme Byzance, peut appartenir à la mémoire active d'un peuple ou d'une culture, prendre place dans ce qu'on appelle aujourd'hui ses "lieux de mémoire", c'est-à-dire toucher à son identité – avec le risque de circularité qui guette toute projection hors de soi d'une image qu'on s'est faite de soi – ou relever, pour d'autres observateurs, d'une mémoire virtuelle qui s'accommode d'oublis et de recompositions.

Cette distinction est importante pour les historiens eux-mêmes, dont l'approche est différente selon leur position de départ, mais qui savent compenser trop d'engagement identitaire par une attitude critique, ou, inversement, trop de distance culturelle par une sorte de conversion intime à leur

---

1. *L'identité. Séminaire dirigé par Claude Lévi-Strauss, Professeur au Collège de France, 1974-1975*, éd. J.-M. Benoist, Paris, 1977.

objet d'étude. Mais elle est plus importante encore pour l'historiographie, qui joue, dans un cas et dans l'autre, sur des registres différents. Dans la mémoire vive de la Grèce issue de l'Indépendance, Byzance a été un problème identitaire majeur et, comme l'ont parfaitement montré Dionysios Zakythènos et d'autres après lui, un profond travail d'introspection a été nécessaire, dans tous les domaines de l'histoire, de la vie intellectuelle et du droit, pour ne pas avoir à choisir entre le Parthénon et Sainte-Sophie². Dans la mémoire de conservation de l'Europe occidentale d'hier et d'aujourd'hui, où Byzance apparaît plus lointainement, sporadiquement ou anonymement, la tâche serait autre : elle serait de mesurer l'oubli, d'expliquer les réminiscences ou les remplois sélectifs, sans doute aussi de réveiller dans la conscience européenne cette dimension orientale dont l'Europe a besoin pour ne pas se confondre avec l'Occident.

Dans ce bref exposé, je me limiterai à quelques réflexions sur l'Europe médiévale autour de 1453, puis sur l'Âge classique avant d'évoquer le débat contemporain sur les origines de l'histoire européenne.

I - *Autour de 1453* - La première grande rupture, la plus radicale, est évidemment celle de 1453. La géographie et l'histoire de l'Europe se reconstruisent ensuite sans Byzance. Enea Silvio Piccolomini, qui devient Pie II en 1458, verse quelques larmes sur "la seconde mort d'Homère et de Pindare" et sur l'amputation du monde chrétien qui résulte de la conquête, mais il constate vite son impuissance; il pense à un croisade contre les Turcs, mais il se heurte aux divisions des souverains occidentaux; il propose pour la forme de reconnaître la légitimité impériale de Mehmet II s'il se convertit au christianisme³, mais il donne, dans deux traités de 1458, le nouveau tracé

---

2. D. Zakythènos, *Le Monde de Byzance dans la pensée historique de l'Europe à partir du XVIIIe siècle*, dans *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, 15, 1966, p. 41-96 (notamment p. 89-96); Id., *Μεταβυζαντινά και Νεοελληνικά*, Athènes, 1978; *Byzantium and the Modern Greek Identity*, éd. D. Ricks et P. Magdalino, Publications for the Centre of Hellenic Studies, Kings College, London, 4, Adelshot, 1998.

3. Éd. G. Toffanin, *Lettera a Moametto II (Epistola ad Mahumetem) di Pio II (Enea Silvio Piccolomini). L'idea umanistica nella sua sintesi più alta*, Collezione umanistica VIII, Naples, 1953.

d'une Europe de regroupement et de résistance qui, par nécessité ne s'assimile plus à la chrétienté tout entière : son corps, entre Rhin et Danube, est germanique, ses confins sont hongrois et slaves⁴. Ce réajustement, qui coupe l'Europe de son Orient, est une nécessité. Il est abusif d'y lire la définition originelle et définitive de l'Europe d'aujourd'hui.

L'oubli de Byzance remonte en réalité beaucoup plus haut. C'est le refus par l'Europe des *regna* de cette vieille structure politique et idéologique de l'Empire, lointaine et peu dangereuse en Orient même après 1204, plus immédiatement menaçante pour les États médiévaux dans sa version occidentale, celle des Hohenstaufen, ravivée par Frédéric II dans la première moitié du XIIIe siècle, mais bloquée sur une opposition irréductible entre deux absolus du pouvoir : la théocratie pontificale (d'Innocent III à Innocent IV) et le césaropapisme d'un empereur qui, à la mode byzantine mais avec moins de prudence que l'*autokrator* lui-même, se dit unique puisque désigné directement par Dieu, et se situe au-dessus des princes et des rois⁵. L'extrême susceptibilité des grands royaumes à toute prétention impériale et leur allergie aux interventions romaines firent germer quelques notions juridiques nouvelles, progressivement affinées, qui conduisaient à la modernité européenne et où l'on retrouve indirectement des traces de Byzance : celle surtout du roi "empereur en son royaume" (*in suo regno imperator*, c'est-à-dire pourvu, dans les limites de son territoire patrimonial, du pouvoir universel de dire la loi). Au XIVe siècle, les théoriciens français de la royauté vont très loin dans ce transfert des attributs impériaux. Boutillier : "Le roi de France, qui est empereur en son royaume, peut faire ordonnance qui tienne et vaille loi, ordonner et constituer toute constitution"; Gerson parle du "roi très chrétien, roi par miracle, consacré, roi spirituel et sacerdotal"; Évrard de Trémaugon

---

4. *De statu Europae sub Frederico III, liber ad annum 1458; De his quae Frederico III. imperante in Germania et per totam Europam gesta sunt*. Ces traités sont analysés par Ph. Braunstein, "Confins italiens de l'Empire : nations, frontières et sensibilité européenne dans la seconde moitié du XVe siècle", dans *La conscience européenne au XVe et au XVIe siècle*, Paris, 1982, p. 35-48.

5. Voir les textes réunis dans H. M. Schaller, *Politische Propaganda Kaiser Friedrichs II. und seiner Gegner*, Germering-München, 1965.

entend démontrer, dans le *Songe du vergier* (1376-1378)⁶, que “La France peut être appelée Empire”, que le roi de France “ne se reconnaît pas de souverain” et qu’il est “vicaire de Dieu en la temporalité”. On n’oublie donc pas tout à fait Byzance, on se l’approprie, et ce même Évrard de Trémaugon affirme, pour la première fois peut-être, que Constantin le Grand fut baptisé par un évêque Gaulois, et qu’une *translatio imperii ad Gallos* serait, après tout, légitime puisque les reliques de la Passion se trouvent à Paris. C’est le début d’une mythologie impériale française qui culmine, nous le verrons, dans la seconde moitié du XVIIe siècle et fait des emprunts indiscrets à l’histoire byzantine.

Ailleurs, à la veille et au lendemain de 1453, prévaut le rejet pur et simple de la vieille chimère de l’Empire universel. Chez Lorenzo Valla (1407-1457), par exemple, qui nie la légitimité de l’Empire romain et de son prolongement byzantin, et qui, le premier, dénonce en 1440 la *Donation de Constantin* comme un faux⁷. C’est dans le même esprit que, plus tard, Érasme, l’éveilleur de la conscience européenne, élabore un modèle de prince chrétien et de *Pax christiana*, dans ses écrits sur la guerre et la paix (de 1520-1530)⁸, en ayant une pensée pour les chrétiens orientaux désormais sous le joug des Turcs, mais sans prêter la moindre attention aux traces encore fraîches de Byzance. La page est tournée.

Il y a donc oubli, captation frauduleuse ou rejet délibéré de l’Empire politique, mais le transfert culturel, lui, s’opère magnifiquement, en étroite liaison avec l’Italie, dès avant la date fatidique de 1453, quand il ne s’agit encore ni d’exil ni de collecte de manuscrits à vendre. Dans la première moitié

---

6. *Le songe du vergier*, Livre I, chap. XXXV-XXXVI, CLVI, éd. M. Schnerb-Lièvre, I, Paris, 1982, p. 47-57, 324-336; J. Krynen, *L’empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle*, Paris 1993; A. Rigaudière, *Penser et construire l’État dans la France du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècle)*, Paris, 2003.

7. Lorenzo Valla, *De falso credita et ementita Constantini Donatione*, éd. W. Setz, Weimar, 1976; trad. fr. et comm. par J.-B. Giard, *La Donation de Constantin*, Paris, 1993.

8. *Guerre et paix dans la pensée d’Érasme*, Introduction, choix de textes, commentaires et notes par J.-C. Margolin, Paris, 1973.

du xve siècle, les lettrés et savants byzantins prennent une part active à la Renaissance européenne, soit dans Constantinople déjà assiégée, soit à Mistra et à Florence, où l'on échappe aux raideurs de la capitale et son lent étouffement. De fortes personnalités se révèlent, des idées nouvelles se répandent, des projets naissent. Manuel Chrysoloras forme à Florence quelques-uns des plus grands hellénistes italiens du Quattrocento (Bruni, Guarino). Après avoir découvert Rome en 1411, il ne se contente pas de tracer un parallèle rhétorique entre les deux capitales (la Σύγκρισις), il le prolonge par une réflexion sur leur devenir commun, par un projet culturel et par une exhortation (la Παρακίνησις ὑπὲρ τοῦ γένους) qui clôt une lettre adressée vers 1414 à Manuel II, et récemment éditée dans une collection de l'Académie⁹. Cette recherche un peu hasardeuse d'une origine commune aux Grecs et aux Latins et cet appel à une solidarité "nationale", traduit sans doute chez Chrysoloras l'éveil d'une conscience européenne. Le terme de γένος se retrouve dans les rapports sur le Péloponnèse que Georges Gémistos Pléthon adresse au despote Théodore et à Manuel Paléologue¹⁰, où il correspond cette fois à un projet d'État et de société modernes, au passage d'un hellénisme culturel à une grécité plus active et européenne dont le ton paganisant traduit avant tout un parti pris de rupture.

Dans ce contexte, le concile de Ferrare-Florence, échec diplomatique et religieux, apparaît aussi comme une éblouissante rencontre d'humanistes qui se connaissent de longue date, qui discutent de Platon, d'Aristote et de Thomas d'Aquin. Pléthon est fêté comme un "nouveau Platon", le futur patriarche Georges Scholarios est alors un laïc et un ardent thomiste¹¹. Le car-

9. *Patrologia Graeca*, 156, col. 24-60 (Σύγκρισις); C. G. Patrinelis et D. Z. Sofianos, *Μανουήλ Χρυσολωρά, Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῖνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Athènes, 2001.

10. Ed. S. Lampros, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, III, Athènes, 1926, p. 246-265; IV, Athènes, 1930, p. 113-135.

11. Sur le concile de Ferrare-Florence : *Actorum Graecorum Concilii Florentini quae supersunt*, éd. J. Gill, I-II, Rome, 1953; J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959; Id., *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford, 1964.

dinal Cesarini invite à sa table Bessarion, évêque de Nicée, Pléthon, Ami-routzès et d'autres pour parler de philosophie. Des gravures de ces humanistes byzantins bien vivants figureront bientôt dans la "galerie des hommes illustres" de la Renaissance. Malgré quelques susceptibilités de préséance et l'urgence de l'aide militaire espérée, on conçoit des deux côtés que l'Union des Églises pourrait être l'objet du plus important concile œcuménique depuis Constantin le Grand et d'une sorte de refondation chrétienne. Le passage de la délégation impériale à Venise, Ferrare et Florence, suscite un intérêt qui va beaucoup plus loin que la curiosité. Dans la mémoire européenne se gravent alors les traits de visages orientaux peints sur des fresques, portraits ou tableaux, par exemple sur la Flagellation de Piero della Francesca, comme pour perpétuer l'énigmatique présence de Byzance¹².

II - *De l'érudition à l'histoire* - Une autre faille de mémoire se situe, me semble-t-il, au tournant du XVIIe et du XVIIIe siècle, lorsque Byzance, objet d'érudition, devient objet d'histoire. Le cas français, pour cette époque, est assez représentatif d'un certain universalisme européen.

Les prétentions impériales de la France médiévale se prolongent jusqu'au règne de Louis XIV. Le roi a une politique orientale active, avec quelques visées militaires, et Leibniz lui présente vers 1672 un plan un peu extravagant de reconquête de Constantinople par l'Égypte, dont on ne sait s'il a été lu et pris au sérieux¹³. En tout cas, la littérature de colportage parle abondamment de croisade, et de nombreux livres sont alors composés, ceux de Jean Morin, de Charles Sorel, d'Antoine Aubéry, de Balthazar de Riez, de Pierre Audigier, pour soutenir les "justes prétentions du roi de

---

12. S. Ronchey, "Malatesta/Paleologhi. Un'alleanza dinastica per rifondare Bisanzio nel quindicesimo secolo", *Byzantinische Zeitschrift*, 93, 2000, p. 521-567.

13. Gottfried Wilhelm Leibniz, "Projet d'expédition d'Égypte présenté à Louis XIV", dans *Œuvres*, V, éd. Firmin Didot, Paris, 1864. Voir aussi *Byzance retrouvée. Érudits et voyageurs français (XVIe-XVIIe siècles)*, exposition organisée à la Chapelle de la Sorbonne à l'occasion du XXe Congrès international des études byzantines, Paris 13 août-2 septembre 2001, catalogue réalisé sous la direction de M.-F. Auzépy et J.-P. Grémois.

France à succéder aux anciens empereurs, tant de Rome que de Constantinople”¹⁴. En citant des sources byzantines détournées de leur sens, ces propagandistes affirment, par exemple, qu’Anastase avait transmis le titre impérial à Clovis et que Constantin Porphyrogénète refusait tout mariage de porphyrogénètes avec des étrangers à l’exception des Français [entendons à l’exception des descendants de Charlemagne]. De ce dernier surgeon d’une mythologie un peu ridicule mais bien ancrée, retenons avant tout l’idée d’un lien à rétablir entre l’Occident et l’Orient et tout un contexte politique qui donne à l’édition des 27 volumes in-folio de sources de la “Byzantine du Louvre”, entre 1657 et 1711, les dimensions d’une grande entreprise royale, comme l’eût été une reconquête.

Dans cette royauté de Louis XIII puis de Louis XIV, Byzance est un peu plus qu’un décor transplanté. Elle fournit une architecture symbolique, une rhétorique, des textes et des modèles pour explorer l’étendue et les limites du pouvoir royal dans sa nouvelle définition, pour le faire voir dans sa splendeur et sa hiérarchie. Ernst Kantorowicz a visé juste en explorant, dans un bel article¹⁵, la piste de la symbolique solaire qui naît à Rome, passe par Byzance et s’exprime au XVIIe siècle par les mêmes moyens : les monnaies, médailles et devises étudiées par Du Cange, un cérémonial connu non par le traité de Constantin Porphyrogénète, encore inconnu, mais par celui du Pseudo-Kodinos qui décrit dans sa théâtralité la *πρόκυψις*, le surgissement de l’empereur-soleil répondant à la supplication de ses sujets : *Ἀνάτειλον*. Le *Περὶ τῶν ὀφφικίων*, du Pseudo-Kodinos, édité à Lyon en 1588, à Heidelberg en 1596, est repris par Gretser en 1625 avec un commentaire et introduit

---

14. Jean Morin, *Histoire de la délivrance de l’Église chrétienne par l’empereur Constantin et de la grandeur et souveraineté temporelle donnée à l’Église romaine par les rois de France*, Paris 1630; Charles Sorel, *Divers traités sur les droits et prérogatives des Rois de France*, Paris, 1666; Antoine Aubéry, *Des Justes Prétenions du Roy sur l’Empire*, Paris, 1667; Balthazar de Riez, *L’incomparable piété des très-chrétiens rois de France, et les admirables prérogatives qu’elle a méritées à leurs Majestez*, I-III, Paris, 1672-1674; Pierre Audigier, *L’Origine des Français et de leur Empire*, I-II, Paris, 1676. Voir A. Y. Haran, *Le lys et le globe. Messianisme dynastique et rêve impérial en France aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris, 2000.

15. “Oriens Augusti — Lever du Roi”, *Dumbarton Oaks Papers*, 17, 1963, p. 117-177.

par Goar dans la "Byzantine du Louvre" en 1648. Dans des ouvrages mineurs comme les *Παρανετικά* du moine Agapet (VIe siècle) ou ceux attribués à Basile Ier (IXe siècle), qui furent réédités une dizaine de fois sous Louis XIII et Louis XIV¹⁶, on chercha des sentences morales capables de donner au prince héritier une haute idée de la souveraineté tout en le prémunissant contre les dangers du pouvoir absolu.

Cette érudition byzantine intéresse directement le roi, mais elle n'est pas à son service. Elle est d'une grande liberté critique. Elle est plus philologique qu'historique. Elle vise à rendre aux textes leur authenticité de documents plutôt qu'à mettre le passé en perspective. Dans le champ religieux, elle cherche à remonter, dans le mouvement de la Réforme puis de la Contre Réforme, aux origines de la foi et à des évidences premières obscurcies par des siècles de gloses et commentaires. Arnauld d'Andilly traduit l'*Echelle* de Jean Climaque et les *Vies des saints Pères du Désert* pour retrouver "l'actualité de Dieu"¹⁷; Le Nain de Tillemont écrit sa monumentale histoire ecclésiastique¹⁸ pour sortir, par l'érudition, des ornières de la théologie spéculative de type scolastique. Cette érudition est rigoureuse, mais moderne par ses enjeux ou ses sous-entendus polémiques; elle fait éclater l'histoire en spécialités; elle s'intègre à des entreprises ou à des mouvements de pensée très différents (ceux des jansénistes, des jésuites, des bénédictins de Saint-Maur)¹⁹, et elle saisit Byzance, sans l'individualiser, dans le fil d'une tradition. Elle est, comme on voudra, rétrograde ou novatrice dans sa manière de faire sienne la mémoire byzantine sans parler Byzance elle-même.

Tout changea lorsque Byzance sortit peu à peu de ce quasi-anonymat

16. *Patrologia Graeca*, 86, col. 1164-1185; *ibid.*, 107, p. XXI-LVI.

17. *Traité de S. Jean Climaque des degrés pour monter au ciel*, traduit par Antoine Arnauld, Paris, 1652.

18. *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles, justifiés par les citations des auteurs originaux*, I-XVI, Paris, 1693-1712.

19. Voir notamment B. Neveu, *Érudition et religion aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1994; "L'histoire au XVIIe siècle", textes réunis par S. Guellouz dans *Littératures classiques* (Toulouse) 30, printemps 1997, notamment p. 9-50.

pour recevoir un nom qui n'était pas vraiment le sien. Les causes de cette évolution sont multiples. L'"invention de l'Antiquité" et le développement des collections d'art, joua évidemment un rôle important : elle coupa la Grèce et Rome de ses prolongements chrétiens et médiévaux. L'histoire antique, devenue modèle culturel de l'Europe, n'eut bientôt plus en Orient qu'une décadence. L'art grec, devenu lui aussi paradigme dans les analyses de Johann Joachim Winckelmann (1717-1768)²⁰, fut porteur de toutes les valeurs occidentales de mesure, de calme, de liberté, de tolérance paganisante, à l'inverse d'un Orient réputé fanatique et despotique. On perdit le sens d'une continuité.

Une seconde raison du soudain éloignement de Byzance serait à chercher dans la littérature des voyageurs du Levant, qui se développa surtout dans le dernier quart du XVIIe et au XVIIIe siècle. Elle fit découvrir un Orient ambigu dans sa définition géographique, puisque s'y rattachait une partie de l'Europe, ambigu aussi dans sa définition ethnique et historique puisque Byzance n'y apparaissait plus que par traces, comme le prélude à une actualité ottomane, ambigu enfin par le regard porté sur lui, car c'est une particularité du "voyage au Levant" de commencer presque toujours par une quête de soi, et de s'achever par le constat d'une distance culturelle. L'Orient de cette époque fonctionne à la fois comme un miroir et comme un repoussoir; il réfléchit les problèmes que l'Europe se pose, mais il les résout en termes d'opposition.

Une troisième raison contribua à effacer Byzance de l'horizon européen : le genre historique lui-même tel que le conçut le XVIIIe siècle. Contrairement à l'érudition du siècle précédent, il ne remontait pas vers la source, mais descendait le cours du temps chargé d'une finalité : le Progrès²¹. Il en résulta une sorte de partage des rôles entre un "Orient des origines", religieux par

---

20. Voir J. J. Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums*, Dresde, 1764; E. Pommier, Winckelmann, inventeur de l'histoire de l'art, Paris, 2003.

21. Th. Hentsch, *L'Orient imaginaire. La vision politique occidentale de l'Est méditerranéen*, Paris, 1988.

essence et incapable de reconnaître, comme écrit Montesquieu à propos de Byzance, “la nature ni les bornes de la puissance ecclésiastique et de la séculière”²², un Orient riche mais peu inventif, placé sous le signe du déclin, et un Occident, l’Europe, moins prestigieux, mais plus industriels, plus libre, épris de Lumières et synonyme de modernité et de progrès. Byzance n’est plus qu’une décadence pour Charles Lebeau²³; elle est pour Edward Gibbon “une suite de vices, de lâchetés et de crimes qui déshonorent le nom de Grec et de Romain”²⁴. Les analyses de Montesquieu comme les sarcasmes de Voltaire sont sans appel. Byzance fut condamnée, même si elle continua d’appartenir au domaine de l’érudition avec une visibilité réduite.

III - *La construction d’une histoire européenne* - J’en viens à l’époque contemporaine. Lorsque les historiens du xxe siècle, en avance sur les politiques, cherchèrent l’enracinement de l’Europe dans un passé commun, ils n’oublièrent pas Byzance, ils l’exclurent délibérément pour des raisons que l’on peut critiquer, mais qu’il faut d’abord comprendre.

La première tient à une actualité brûlante. L’idée européenne ne fut pas seulement alors une réflexion objective et sereine d’historien. Elle fut aussitôt reconnue comme une “idée de crise” répondant aux dramatiques conflits entre l’Allemagne et la France (notamment) qui semblaient démentir la réalité de toutes valeurs et de toute histoire communes. Déjà la lourde défaite de 1870 avait conduit Ernest Renan sur la voie d’une révision fondamentale, centrée autour du concept de “nation”, qu’il intitula “Réforme intellectuelle et morale”. Le traumatisme avait été profond. Dans le même mouvement, on vit en France un historien de l’Art comme Emile Mâle, jeune encore, renoncer à une orientation première vers la Grèce et Rome pour de-

---

22. Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734), chap. XVII (“Changement dans l’État”), XX (“Des conquêtes de Justinien. De son gouvernement”), XXI (“Désordre de l’Empire d’Orient”), XXII (“Faiblesse de l’Empire d’Orient”), Paris, Garnier Frères, 1882, p. 142-143, 173-174, 178, 184-185, 194.

23. *Histoire du Bas-Empire en commençant à Constantin le Grand*, I-XXI, Paris, 1757-1786.

24. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, I-VI, Londres, 1776-1788.

mander au Moyen Âge, à ses églises, à ses sculptures, à ses villages et terroirs, un remède contre l'humiliation nationale. En 1914-1918, l'historien belge Henri Pirenne entreprit d'écrire dans le même contexte de résistance patriotique la grande œuvre qui marqua toute une génération, solidement fondée sur l'histoire et qui ne fut publiée qu'après sa mort en 1935, mais qui gardait un lien avec l'actualité de la première guerre mondiale, ardemment vécue par son auteur²⁵. Dans l'entre-deux guerres, Christopher Dawson est à la fois historien et visionnaire²⁶. La seconde guerre mondiale est déterminante pour la naissance, en France, de l'École des Annales, qui relança le thème européen : quelques années avant d'être fusillé en 1944, Marc Bloch clamait l'urgence d'une histoire de l'Europe, qu'il esquissait dans plusieurs articles²⁷; Lucien Febvre consacra son cours de 1944-1945 au Collège de France à la naissance de l'Europe²⁸. Fernand Braudel ébauchait à ce moment *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* dans l'Oflag de Lübeck.

L'Europe est, en effet, une urgence; et pour y répondre, son passé est alors reconstruit autour de quelques idées fortes mais sans aucun horizon oriental. Cette reconstruction part d'une nouvelle appréciation des invasions barbares, d'une critique, par Pirenne puis par Bloch et plus tard par Cinzio Violente, du vieux mythe raciste qui, depuis Jordanès jusqu'à Boulainvilliers, l'abbé Dubost et Herder au XVIIIe siècle, Augustin Thierry au XIXe, imaginait l'Europe née de la fécondation d'une romanité épuisée et stagnante

---

25. *Mahomet et Charlemagne*, Paris-Bruxelles, 1937.

26. *The Making of Europe. An Introduction to the History of European Unity*, Londres, 1932.

27. M. Bloch, "Pour une histoire comparée des sociétés européenne", *Revue de Synthèse historique*, 1928, repris dans Id., *Mélanges historiques*, Paris, 1963, I, p. 16-40; Id., "Problèmes de l'Europe", *Annales d'Histoire économique et sociale*, 7, 1935, p. 471-479 (compte rendu d'un ouvrage sur l'Europe de G. Barbagnolo); voir aussi Id., *Histoire et historiens*, Textes réunis par Étienne Bloch, Paris, 1995, notamment p. 124-129 (projet d'enseignement présenté en 1934 lors de sa candidature au Collège de France).

28. L. Febvre, *L'Europe. Genèse d'une civilisation. Cours professé au Collège de France en 1944-1945*, Paris, 1999.

par le sang neuf des Germains²⁹. Pour eux, ce n'est pas de cette fusion que naît l'Europe, mais de l'ambition politique de Charlemagne, et surtout de l'éclatement de l'Empire carolingien, lorsque l'ancienne *pars occidentalis* se découvre une vocation continentale, se détourne d'une Méditerranée désormais close, s'adapte, comme l'écrit Peter Brown dans un livre sur *l'Essor du christianisme occidental*, à la perspective inéluctable d'un monde sans Empire, formé de micro-chrétientés parcellisées qui participent toutes à l'universalisme chrétienne, mais chacune dans son style, avec la liberté d'une culture ancestrale plus ou moins laïcisée, dont le christianisme s'accommode³⁰. Dans ce monde un peu idéalisé, Byzance n'as pas sa place; elle gêne et fait obstacle par ce qu'on interprète, dans le sillage de toute une tradition occidentale, comme un archaïsme politique et un dogmatisme religieux. L'iconoclasme fit coupure entre les deux chrétientés, mais le divorce fut bien antérieur, ce que Peter Brown exprime en disant que Charlemagne "fut agréablement déçu" en recevant les actes du Concile de Nicée II en 787. A lire les sources occidentales, on a en effet l'impression que le dissentiment sur les images ne fit qu'officialiser un écart de civilisation : même la voix de la Rome pontificale, pour cette Europe en gestation, devint peu audible, parce que trop orientale.

Un glossaire européen se constitua peu à peu, qui posait des limites et dont on retiendra quelques formules : "La Grèce a inventé l'Europe mais le monde grec n'était pas un monde européen" (Lucien Febvre); "L'Europe a surgi très exactement quand l'Empire romain a croulé" (Marc Bloch, repris par Lucien Febvre); "Mahomet a rendu possible Charlemagne" (par la "fermeture" de la Méditerranée et la "volte-face" de l'Afrique du Nord islamisée); "La sécession de Byzance et de l'Orient, voilà la première condition pour que l'Europe puisse naître" (Lucien Febvre). Ces analyses ne sont pas fausses sur tous les points, mais elles dessinent une Europe très restrictive

---

29. M. Bloch, "Sur les grandes invasions. Quelques positions de problèmes", *Revue de Synthèse*, 60, 1945, p. 55-81, repris dans Id., *Mélanges historiques*, I, p. 99-109.

30. P. Brown, *The Rise of Western Christendom*, Oxford, 1997.

dans son extension géographique (celle d'Enea Silvio Piccolomini), moins soucieuse d'ouverture que de critères d'inclusion ou d'exclusion, une Europe qui se conjugue à la première personne du pluriel ("notre Europe", "nous l'Europe"), qui voudrait dépasser la problématique des États-Nations du XIXe siècle, mais qui en utilise les principaux ressorts : la recherche d'une histoire commune, une pédagogie moralisatrice, la construction d'une identité³¹. Choisir le Moyen Âge (un Moyen Âge "féodal" tournant le dos à la Méditerranée) comme épice de la mémoire européenne, de préférence à une Antiquité trop "universitaire" et géographiquement sans unité, avait ce sens : rechercher la chaleur originelle des mots, des noms, des paysages. Byzance, grand Empire oublié, aux frontières poreuses et à la culture pluraliste, troublait cette nécessaire intimité. Le terme même de "Moyen Âge" ne lui convenait d'ailleurs qu'à moitié. Le paradoxe est qu'elle ait été tenue pour "dissidente", alors qu'elle n'était jamais entrée dans une logique de *partitio*, sinon par humeur ou crise passagère, vers la fin de sa longue histoire. Constantinople fut fondée pour prolonger Rome, conjurer la fracture des continents et faire de l'Orient, ce qu'il devrait être encore pour nous, non pas le contraire de l'Occident, mais une dimension intérieure sans laquelle l'Europe manque de sens.

V – *Le modèle byzantin* – Les grands historiens que je viens de citer furent des novateurs. Ils répondaient aux problèmes de leur temps, qui ne sont plus tout à fait les nôtres. L'urgence n'est plus aujourd'hui de circonscrire une identité européenne mais de donner à une histoire de l'Europe une épaisseur qui viendrait de la diversité des modèles. Byzance, européenne ou non, peut y aider. Je voudrais, pour conclure, le montrer par quelques exemples.

Celui de l'icône d'abord, dont notre Président parlerait mieux que moi. Comment comprendre l'art européen dans sa richesse sans renouer les fils

---

31. Quelques-unes de ces critiques sont formulées dans *Penser les frontières de l'Europe du XIXe au XXIe siècle*, sous la direction de G. Pécout, Paris, 2004.

d'un dialogue plusieurs fois interrompu entre l'Occident et Byzance ? Se détachant du naturalisme, l'antiquité tardive avait relevé le défi de ce qu'André Grabar a appelé la "représentation de l'intelligible"³². La première coupure intervint ensuite. La théologie orthodoxe poussa au paroxysme cette recherche de sens et cette proximité de la peinture et des mots, en déclarant que l'image était homonymique de la personne qu'elle représentait, tandis que le monde carolingien ne retenait de ce nouveau statut de l'icône que sa singularité et quelques excès dévotionnels. Le monde orthodoxe lui-même, dans les discussions sur l'Union (à Lyon, à Florence), finit par classer le culte des images au rang des usages liturgiques de l'Orient. Il fallut l'iconoclasme protestant pour que la Contre-Réforme retrouvât dans l'héritage de Byzance la réflexion théorique dont elle eut alors besoin. La Renaissance italienne s'était entre-temps libérée de la *maniera greca* pour un retour à l'art d'imitation; mais lorsque le modèle italien, avec ses conventions naturalistes, commença à son tour à s'épuiser, l'art européen le plus moderne sut redécouvrir Byzance. Kandinsky ou Gontcharova affirmèrent revenir à l'inspiration populaire des icônes et placèrent ainsi sous la bannière de Byzance la révolte d'un art nouveau qui était européen autant que russe³³. Un curieux dialogue s'engagea, vers 1910, entre un esthète et byzantiniste anglais, Matthew Prichard, et Matisse, que reprit ensuite le critique d'art Georges Duthuit, donnant quelque consistance à l'idée d'une influence de Byzance sur l'avant-garde picturale. Dans un article de 1949 sur *Matisse and Byzantine Space*, Duthuit écrivait : "Notre référence à Byzance n'a rien d'artificiel. Nous nous proposons d'opposer [à un art épuisé par le naturalisme] un art qui, en dépit mais aussi à cause de son solipsisme foncier, est parvenu à imposer des canons esthétiques à d'innombrables généra-

---

32. A. Grabar, "La représentation de l'intelligible dans l'art byzantin du Moyen Âge", texte repris dans Id., *L'Art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, I, Paris, 1968, p. 51-62.

33. N. Podzemskaia, "Kandinsky entre les sciences humaines et l'art", *Les Cahiers du Musée National d'Art Moderne*, 68, 1999, p. 25-52; R. Labrusse et N. Podzemskaia, "Naissance d'une vocation : aux sources de la carrière byzantine de Thomas Whittemore", *Dumbarton Oaks Papers*, 54, 2000, p. 43-69.

tions, un art de communication qui favorise un libre dialogue... et qui exige non des spectateurs mais des participants, au sein d'un nouvel espace plus chaleureux"³⁴. Tous ces éléments se rejoignent pour cerner ce retour du "modèle byzantin" dans des retrouvailles européennes : Kandinsky insiste sur la technique picturale, les vibrations colorées, la spiritualité de l'art; Duthuit sur la notion d'espace et sur une réception de l'œuvre qui rend au spectateur, même s'il n'est plus un dévot priant devant devant une icône, une part de sa liberté imaginative.

Je ne dirai qu'un mot du droit, non pour rappeler que le droit romain s'est constitué, codifié, s'est enrichi des fragments d'une jurisprudence et s'est développé en enseignement à Constantinople au VIe siècle, ce qui est déjà beaucoup, mais pour insister sur le fait que la documentation byzantine, accumulée sans rupture au cours du temps, donne un panorama complet du domaine juridique et de ses problématiques. Les recherches menées en Allemagne, en Grèce et aux Pays-Bas à l'initiative du Max-Planck Institut für europäische Rechtsgeschichte ont donné ses véritables proportions à un ensemble d'une incomparable richesse, sinon d'une parfaite cohérence, où s'articulent droit codifié et Nouvelles, droit civil et droit canonique, niveaux différents de normativité. Peuvent s'y alimenter les débats qui sont au cœur d'une philosophie et d'une sociologie du droit : la dialectique de la norme et de l'exception, la différenciation entre le juriste et le juge, les rapports entre droit et pratiques sociales. Cet apport historique pourrait sans doute aider à sortir du flou quelques-uns des concepts de notre nouveau droit européen.

De toute l'histoire de Byzance, la vieille structure impériale semble la plus difficile à intégrer à un passé européen que caractérise la pluralité des royaumes et une distinction entre le pouvoir spirituel et le pouvoir temporel. Mais qu'est-ce au juste que l'Empire après que sa fameuse "théologie po-

---

34. "Matisse and Byzantine Space", *Transition*, 5, 1949, repris dans G. Duthuit, *Écrits sur Matisse*, Établissement du texte, introduction, présentation et notes par R. Labrusse, École Nationale Supérieure des Beaux-Arts, Paris, 1992, p. 73-106.

litique”, à peine élaborée vers 340, s’est vue au cours des siècles suivants contredite, révisée, réduite à des formules et à des images ? Une manière de choisir l’espace au lieu de la frontière, une manière d’affirmer l’universalité de la loi qui fut nécessaire aux royautés médiévales elles-mêmes pour franchir un seuil d’organisation politique, une manière de penser le pouvoir dans son irrationalité profonde et ses rapports avec le sacré. À l’échelle de l’histoire médiévale, l’Empire et le royaume sont des modèles qui se complètent et se conjuguent plutôt qu’ils ne s’opposent. Et dans la querelle brûlante d’actualité et si typiquement européenne de la *laïcité* ou de la *Säkularisierung*, Byzance fournit au moins un cas limite de fonction royale revendiquant à mi-voix un privilège de prêtrise, qui n’est pas sans échos en Occident – comme l’a montré Kantorowicz – et qui permet de comprendre pourquoi le problème résiste, encore et toujours, aux formules trop simples de la morale et du bon sens³⁵.

Quelque chose a changé dans le statut même des byzantinistes et dans leur approche. Le domaine-clé de l’histoire économique et sociale nous le fait sentir mieux qu’aucun autre. La toute nouvelle histoire économique de Byzance³⁶ place résolument dans une lumière européenne des problèmes où Byzance faisait naguère figure d’exception, ceux qui touchent au système monétaire et à ses variations plus ou moins contrôlées, aux métiers d’argent, à la régulation du commerce, à l’exploitation paysanne. Un colloque sur la Transmission du patrimoine dans l’aire méditerranéenne a rappelé, sur ce point stratégique, que l’Europe médiévale n’est pas seulement féodale³⁷. Grâce à tous ceux qui ont édité et revisité les sources de son histoire, Byzan-

---

35. *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, A. Laiou Editor-in-Chief, I-III, Washington, 2002.

36. E. Kantorowicz, “Mysteries of State. An Absolutist Concept and its Late Mediaeval Origins”, *The Harvard Theological Review*, 48, 1955, p. 65-91, repris dans *Selected Studies*, New York 1965, p. 381-398; G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le “césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996.

37. *La transmission du patrimoine. Byzance et l’aire méditerranéenne*, éd. J. Beaucamp et G. Dagron, Travaux et Mémoires du Centre d’Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 11, Paris 1998.

ce ne se réduit plus à un ensemble de spécificités orientales, encore moins à un “mode de production asiatique”. L’Orient qu’elle représente est aujourd’hui compris comme une dimension intérieure de l’Europe, et les byzantinistes n’ont plus le sentiment d’être isolés ou marginalisés : ils font ce qu’on pourrait appeler du comparatisme implicite en dégageant, sur tout sujet et dans une cohérence médiévale très forte, une autre manière d’être et d’avoir été européen.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2007

ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗΣ
60 ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ:
ΣΥΜΜΑΧΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥΡΚΙΑ - ΕΛΛΑΔΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Σήμερα ή Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τιμᾷ τὴν 60ῆ ἐπέτειο ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου στὴν Ἑλλάδα. Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαιρετιστεῖ μέσω ἑνὸς λόγου πανηγυρικοῦ. Ἐκρίνα ὅμως περισσότερο συμβατὸ μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ κορυφαίου αὐτοῦ ἐπιστημονικοῦ ἰδρύματος νὰ καταθέσω, γιὰ πρώτη φορά, τὰ πορίσματα μίας μακρᾶς καὶ συστηματικῆς ἔρευνάς μου μὲ ἀντικείμενο τὴ θέση τοῦ Δωδεκανησιακοῦ ὡς διεθνοῦς ζητήματος σὲ ἐποχὴ πού προκαθόρισε τὴν τελικὴ ἔκβασή του. Πορίσματα πού προσφέρονται καὶ γιὰ τὴ συναγωγὴ ὀρισμένων γενικότερων συμπερασμάτων.

Οἱ ἐφιαλτικοὶ συριγμοὶ τοῦ πολέμου εἶχαν ἠχῆσει στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη ὅταν ἡ Μεγάλῃ Βρετανία, μόνη πλέον ἀπὸ τὰ σύμμαχα κράτη στὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ Ἄξονα, ἀποφάσισε νὰ προσβάλει ἐπιθετικὰ τὰ ἰταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα, στρατηγικὸ κλειδί στὶς παρυφᾶς τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Πράγματι, ἀπὸ τὰ χαράματα τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940, εἶχαν συγκρουστεῖ ὅσοι ἐπικαλοῦνταν τὸ δίκαιο τῆς κατάκτησης μὲ ἐκείνους πού προάσπιζαν τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ὑπαρξῆς στὸν κόσμο. Δὲν εἶναι ἀξιοπεριέργο ὅτι, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη, ἡ ἐπιδίωξη τῆς Ἐνωσῆς τῶν Δωδεκανήσων μὲ τὴν Ἑλλάδα, θεμελιωμένη

στην ἀρχή τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν, ὄχι μόνον ἐξέφραζε τὴ σθεναρὴ βούληση τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν Δωδεκανησίων, ἀλλὰ καὶ ἀποτελοῦσε – κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Βρετανοῦ πρεσβευτῆ, Μάικλ Παλαιρέτ – «κραυγὴ μάχης» τῶν Ἑλλήνων μαχητῶν.

Ἡ ἀναφορὰ στὸ Ἑνωμένο Βασίλειο κατὰ τὴν ἀφετηρία τῆς πραγμάτευσης τοῦ Δωδεκανησιακοῦ ζητήματος στὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ Κυβέρνηση τοῦ Λονδίνου εἶχε, τότε, τὴν πρωτοβουλία νὰ ἐπιζητήσει τὴν ἄμεση στρατιωτικὴ παρέμβαση στὸ νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο. «Τώρα πού ἡ Ἰταλία ἐπιτέθηκε κατὰ τῆς Ἑλλάδος – ἔγραφε ὁ Πῆρς Ντιξὸν στίς 14 Νοεμβρίου, μεταφέροντας τὴν ἀποψη τοῦ Φόρειν Ὀφφρις – εἶναι κατὰ μείζονα λόγο φανερὴ ἡ ἀμεσότητά τῆς ἀνάγκης καὶ παρέχονται αἰσθητὰ καλύτερες εὐκαιρίες, προκειμένου νὰ ἀναληφθεῖ δράση κατὰ τῶν Ἰταλῶν στὰ Δωδεκάνησα». Θὰ ἦταν, ἄραγε, εὐλογο νὰ ἀποδοθεῖ ἡ παταγώδης τελικὰ ἀποτυχία τοῦ στρατηγικοῦ σχεδίου, πού καταρτίστηκε ὑπὸ τὸ κωδικὸ ὄνομα «Mandibles», στὸ γεγονός ὅτι οἱ Βρετανοὶ ἔδρασαν ἀναγκαστικὰ μόνοι; Ἐκ τῶν πραγμάτων, ὑπὸ μία ἔννοια, ναι! Εἶχαν, πάντως, ἀρχικὰ ἀποβλέψει στὴ συμπαράσταση, ἐνεργὴ ἢ ἠθικὴ, τῶν δύο ὁμοίων κρατῶν, τῆς ἐμπόλεμης Ἑλλάδας καὶ τῆς οὐδέτερης Τουρκίας – καί, ἀκόμη, τοῦ ἐντόπιου πληθυσμοῦ. Ὡς προϋπόθεση ὅμως γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς συμπαράστασης αὐτῆς εἶχαν θεωρήσει τὴν παραμέριση κάθε τυχόν διαφορᾶς πού ἀνέστελλε τὴ διαρρύθμιση τῆς μελλοντικῆς τύχης τῶν Δωδεκανήσων: Ποιὸ θὰ ἦταν τὸ καθεστῶς τῆς κυριαρχίας μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Ἰταλῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ; Ἡ Ἀθήνα ἐνέμενε, κατὰ κύριο λόγο, στὴν ἐπιλογή τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν κατοίκων ὑπὲρ τῆς προσάρτησης στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ ἡ Ἀγκυρα προέβαλλε τὴ γεωγραφικὴ ἐγγύτητα στίς μικρασιατικὰ ἀκτὲς καί, κατ' ἀκολουθία, τὰ στρατηγικὰ κριτήρια πού, κατὰ τὴν ἀποψὴ τους, συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς ἐπαναφορᾶς ὀρισμένων τουλάχιστον νήσων ὑπὸ τὸ καθεστῶς τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας.

Μεταξὺ Δεκεμβρίου 1940 καὶ Ἰανουαρίου 1941 ἐπιχειρήθηκε μάταια ἀπὸ τοὺς Βρετανοὺς νὰ γεφυρωθεῖ ἡ διάσταση. Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἀμετακίνητος στὴ διεκδίκηση καὶ τῆς τελευταίας σπιθαμῆς δωδεκανησιακοῦ ἐδάφους ἀπέρριψε κάθε διαπραγματεύση, πρὸς τὴν ὁποία εἶχε φανεῖ ὅτι τελικὰ ἔκλιναν οἱ Τοῦρκοι ἰθύνοντες: «Θὰ εἶναι πολὺ καλύτερα – θὰ ἀρκεστεῖ νὰ τονίσει – ἂν ἀφεθεῖ τὸ ζήτημα νὰ διευθετηθεῖ μελλοντικὰ βάσει τῶν γεγονότων».

2. Ἡ περιγραφή τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ ἐπεισοδίου δὲν ὑποδηλώνει

ασφαλῶς τὴν τάση γιὰ πλειοδοσία ἀπέναντι στοῦ νοσηροῦ φαινόμενο τῆς ὑπεραπλούστευσης ἢ τῆς σχηματοποίησης ποὺ κατατρέπει συχνὰ τὴ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία. Ἐπισημαίνει ἀπλῶς ἓνα στάδιο στὴ μακραιώνη καὶ πολὺπλαγκτὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ Δωδεκανησιακοῦ ζητήματος, καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν ἐπίλυσή του. Ἄν, κατὰ γενικὸ κανόνα, ἡ ἀποδεδειγμένη βούληση τῆς πλειοψηφίας τῶν κατοίκων κάθε εὐρύτερου γεωγραφικοῦ διαμερίσματος εἶχε ἀναχθεῖ σὲ κανόνα, ὄχι ἠθικὰ μόνον ἀποδεκτό, ἀλλὰ καὶ συμβατὸ σὲ κάθε περίπτωση μὲ τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ, δὲν θὰ εἶχε καὶ τὸ Δωδεκανησιακὸ ἀποτελέσει ἐπίμαχο ζήτημα στὸ ἐπίπεδο τῆς διεθνούς ζωῆς. Ἡ σταθερὴ ἐντούτοις ἐπίκληση τῆς θεμελιακῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς γιὰ τὴν αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν σποραδικὰ καὶ μόνον εἶχε ἀποδειχθεῖ ἱκανὴ νὰ ὑπερκεράσει σὲ ἰσχὺ τοὺς καταναγκασμοὺς ποὺ ἐπιβάλλει ὁ ἐκάστοτε συσχετισμὸς τῶν δυνάμεων. Οἱ Ἕλληνες, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν συνόρων τῆς ἐλεύθερης ἐπικράτειας, εἶχαν – ἀλλοίμονο! – ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα στὴν εὐρύτερη χρονικὴ ἔκταση τοῦ 19ου καὶ, ἀκόμη, κατὰ τίς τέσσερις πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα· θὰ τὸ βίωσαν ἐκ νέου στὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Κύπρος, Βόρεια Ἥπειρος, Δωδεκάνησα... Τὸ Δωδεκανησιακὸ πρόβλημα προσφερόταν, καθαρὸ, ἀφενὸς γιὰ νὰ ὑπογραμμίσαι τὴ σταθερὴ ἐμμονὴ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοδιάθεσης καὶ ἀφετέρου γιὰ νὰ ἀναδείξει τὴ μεταβλητὴ ἐπίδραση τῆς γενικότερης διεθνούς συγκυρίας στὴν υἱοθέτησή της. Ἐνόσω, πράγματι, ἡ Ἑλλάδα παρέμενε στὸ περιθώριο τῆς ἔνοπλης σύρραξης, οἱ δυνατότητές της, ὅπως καὶ αὐτὲς τῶν ἰδίων τῶν Δωδεκανησίων, νὰ καταστήσουν σεβαστὴ τὴ θέλησή τους, ἀποδεικνύονταν ἰσχνές ὡς πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα. Ἀντίθετα, ἡ συμμετοχὴ τῆς χώρας στὸν πόλεμο, μόνης αὐτῆς μεταξὺ τῶν περιφερειακῶν κρατῶν ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν προσάρτηση τῆς νευραλγικῆς αὐτῆς ζώνης, θὰ συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴν εὐόδωση τῆς διεκδικησῆς της – νόμιμης, ἐντούτοις, ἐξ ὀρισμοῦ!

Θὰ ἀποτελοῦσε πλεονασμὸ ἢ ἐμμονὴ στὴν ὑπογράμμιση τοῦ γεγονότος ὅτι, κατὰ τὴν περίοδο μεταξὺ τῶν δύο πολέμων, τὸ μείζον θέμα τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς Δωδεκανήσου καὶ, ἀντίστοιχα, τῆς Κύπρου εἶχε ὑπαχθεῖ στὶς ἐπιταγές τοῦ ἀτεγκτοῦ πρακτικοῦ κανόνα τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων ναυτικῶν δυνάμεων τῆς Μεσογείου – τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Μ. Βρετανίας. Ἐνόψει ὅμως τοῦ πολέμου, οἱ Δυτικοὶ Σύμμαχοι – Ἄγγλοι καὶ Γάλλοι – προσανατολίζονταν, κατ' ἀπόλυτη πλεόν προτεραιότητα, στὴν ὑπαγωγή τοῦ ΝΑ Αἰγαίου ὑπὸ τὸν στρατηγικὸ ἔλεγχό τους· κατὰ μείζονα μάλιστα λόγο, ἀφότου οἱ Ἴταλοι ἔτειναν νὰ κατασκευάσουν στὰ Δωδεκάνησα πρόσθετα ἔργα, ἐνισχύοντας τὴ

στρατιωτική παρουσία τους. Πώς όμως θα εύδωνόταν, άμεσα και αποτελεσματικά, η κοινή συμμαχική επιδίωξη; Καίριο και πρωταρχικό μέλημά τους, η σύμπραξη τῆς Τουρκίας. Προκειμένου νὰ τὴν ἐξασφαλίσουν, οἱ ἡγέτες τῶν δύο σύμμαχων ἐπιτελείων θὰ σπεύσουν νὰ ἐπισκεφθοῦν ἐπανειλημμένα τὴν Ἄγκυρα, μετὰξὺ Μαΐου καὶ Ἰουλίου 1939. Οἱ διαβουλεύσεις αὐτὲς σὲ ἐπίπεδο ἐπιτελικό θὰ συνεχιστοῦν καὶ μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου, τὴν 1η Σεπτεμβρίου, μέχρις ὅτου, στίς 19 Ὀκτωβρίου 1939, ἐπιστεφθοῦν, καὶ στὸ πολιτικὸ πεδίο, μὲ τὴν Τριμερῆ Συνθήκη Ἀμοιβαίας Βοήθειας. «Τὸ μόνο ἀξιόπιστο χαρτί πού διαθέτουμε εἶναι ἡ Τουρκία» — δὲν θὰ δίσταζε πλέον νὰ ὑποστηρίξει ὁ Βρετανὸς Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν! Οὐδεμία σκέψη διατυπωνόταν ἐπίσημα, κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, προκειμένου νὰ συσχετιστεῖ ἡ ἀνάληψη δράσης στὸ νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο μὲ τὴν ὁποιαδήποτε ἐλληνικὴ ἀνάμειξη. Ἄλλωστε — ἄς μὴ λησμονεῖται — καμμία ἀπὸ τίς Μεγάλες Δυνάμεις, οὐδέποτε ἕως τότε, εἶχε θεωρήσει σκόπιμο νὰ συνάψει συνθήκη συμμαχίας μὲ τὴν «ἀδύναμη» Ἑλλάδα — οὔτε κατὰ τὸν Πρῶτο, οὔτε καὶ ἐνόψει τοῦ Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου!

Οἱ Τούρκοι ἰθύνοντες — πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἡγεσία — θὰ σπεύσουν μὲ ζέση νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴ γαλλοβρετανικὴ ἔκκληση. Ἐνωρὶς ἤδη, τὸν Μάιο τοῦ 1939, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου, στρατάρχης Τσακμάκ, πρότεινε τὴν ἀπὸ κοινού ἀνάληψη ἐπιχειρησιακῆς δράσης στὸ Αἰγαῖο· πρωταρχικὸς στόχος τὰ Δωδεκάνησα — κατὰ προτεραιότητα ἡ ἐξουδετέρωση τῶν ἰταλικῶν βάσεων στὴ Ρόδο καὶ τὴ Λέρο. Τὰ τουρκικὰ στρατιωτικὰ ἀγῆματα προσφέρονταν νὰ ἐπιτελέσουν τὸ ἐπαχθὲς ἔργο τῆς ἀποβίβασης, ἐφόσον θὰ καλύπτονταν ἀπὸ τὸν στόλο καὶ τὴν ἀεροπορία τῶν Συμμάχων. Στὴ δήλωση αὐτὴ θὰ ἐδραστεῖ ἡ ὄλη προοπτικὴ τῆς στρατιωτικῆς παρέμβασης στὴν περιοχὴ. Σύμφωνα, μάλιστα, μὲ τὸ ἄρθρο 3 τῆς μυστικῆς στρατιωτικῆς σύμβασης πού συνόδευε τὴ Συνθήκη τῆς 19ης Ὀκτωβρίου — θὰ ἐπιφορτιστεῖ ἡ Τουρκία μὲ τὴ συγκεκριμένη ὑποχρέωση, προκειμένου «τὰ Δωδεκάνησα νὰ ὑποταγοῦν, τὸ ταχύτερο δυνατὸ, σὲ περίπτωσι σύρραξης πού συνεπάγεται τὴν ἀνάληψη δράσης ἐναντίον τῆς Ἰταλίας». Ἄν, τελικὰ, ἡ συγκεκριμένη πρόβλεψη δὲν ὑλοποιήθηκε στὴν πράξη, τοῦτο ὀφείλεται στὴν παράτασι τῆς ἰταλικῆς οὐδετερότητας, ἕως τὸν Ἰούνιο τοῦ 1940, καὶ στὴν ἀδυναμία τῶν Συμμάχων νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴν ἀνειλημμένη ὑποχρέωση νὰ ἐνισχύσουν οἰκονομικὰ καὶ νὰ ἐξοπλίσουν κατάλληλα τὴν Τουρκία, προτοῦ ἀναλάβει ἐνοπλὴ δράση. Θὰ ὀφείλε ὅμως νὰ προστεθεῖ ὅτι οἱ περιστάσεις αὐτὲς συναρτιόνταν καὶ μὲ ἓνα παράγοντα πού ἔμελλε, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, νὰ ἀποβεῖ ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀντιληπτός: τὴν ἀπροθυμία τῶν Τούρκων

ιθύνοντων να εμπλακοῦν σέ μία πολεμική διαμάχη μέ άβέβαιο – κατά τήν πρόδηλη άποφή τους – άποτέλεσμα· κατά μείζονα μάλιστα λόγο, όταν διαγράφονταν οί προϋποθέσεις γιά να παρατείνουn επωφελώς τήν ουδέτερότητα ή και τους παρεχόνταν έγγυήσεις γιά τή διατήρησή της.

3. Ίδου όμως! Η επίθεση τής Ίταλίας και ή άπρόβλεπτη επικράτηση τών Έλλήνων άπέναντι στους εισβολείς έμελλε να μεταλλάξει ριζικά τό τοπίο στη Χερσόνησο του Αιγαίου και στην έγγυς Ανατολή. Στο μέσο μίας Ευρώπης ύποδουλωμένης κατά τό μέγιστο τμήμα της και, άκόμη, ήθικά καταπτοημένης, ή Έλλάδα ύψωνε μέ άπαράμιλλο σθένος άνάστημα ύψηλό! Πέρα έντούτοις και από αύτήν τήν ήθική αναθάρρυνση, ή έλληνική συμμετοχή στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επισώρευε καθοριστικές έπιπτώσεις και στο ειδικότερο επιχειρησιακό πεδίο: δημιουργία, άπροσδόκητα, μετώπου άνάσχεσης του ΄Αξονα σέ ήπειρωτικό ευρωπαϊκό έδαφος, πρόσφορο να άξιοποιηθεί από τους συμμάχους· και, άκόμη, αναγκαστική στροφή του Χίτλερ στη νότια Βαλκανική, μέ μοιραίο άποτέλεσμα να καθυστερήσει και, τελικά, να άποτύχει ή εκστρατεία εναντίον τής Σοβιετικής Ένωσης. Άλλά και στο κυρίως πολιτικό επίπεδο, ο άντίκτυπος από τή μάχη τής Έλλάδος ήταν ισχυρός, ένισχύοντας τήν αίσθηση ότι ο πόλεμος επιφύλασσε άκόμη εκπλήξεις και συντελώντας άνασταλτικά στην επέκταση τής έπιρροής του ΄Αξονα έως τις άκραίες παρυφές του μεσογειακού χώρου – δυτικές και ανατολικές. Θα ήταν, άραγε, ύπό τις συνθήκες αυτές νοητό να άγνοηθεί από τους Συμμάχους τό έλληνικό αίτημα γιά τήν αυτοδιάθεση τών Δωδεκανησιών, άφότου μάλιστα έτεινε να διαφανεί ότι, ύπό τό κράτος άδυσώπητων διεθνών καταναγκασμών, οί παράλληλες άλυτρωτικές διεκδικήσεις του έθνους προς τήν κατεύθυνση τής βόρειας Ήπείρου και τής Κύπρου θα παρέμεναν, πιθανότατα, άνικανοποίητες;

Η ένδελεχής διερεύνηση τών πηγών άποκαλύπτει ότι, ως άπόρροια τής έξόδου τής Έλλάδος στον πόλεμο, σημειώθηκε μία ριζική άντιστροφή στην πορεία που είχε, έως τότε, φανεί να διανύει τό Δωδεκανησιακό ζήτημα. Καθοριστική στη μεταβολή αύτή υπήρξε ή θέση που υιοθέτησε ή Μ. Βρετανία. Άναμφίβολα, άποτελούσε σταθερό δόγμα τής πολιτικής του Λονδίνου ή άποφυγή τής άνάληψης κάθε ρητής δέσμευσης γιά τήν ίκανοποίηση έδαφικών διεκδικήσεων πριν από τή λήξη του πολέμου. Ένωρίς, έντούτοις, διάφανη ήταν ή συνηγορία τών Βρετανών ύπέρ του έλληνικού αίτήματος κατά τις άπόρρητες έπαφές τους μέ τους Έλληνες ιθύνοντες· έστω και χωρίς τήν άνάληψη άυτόνομης στρατιωτικής δράσης από έλληνικό κλιμάκιο ή τή συμμετοχή του, σέ περίπτωση κατάληψης, στη

διοίκηση τῶν νήσων πρὶν ἀπὸ τῆ σύναψη τῆς εἰρήνης. « Ἵπῆρξε πάντοτε πρόθεσή μας ἡ προσάρτηση ὅλων τῶν νήσων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸν πόλεμο – θὰ ὁμολογήσει, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1945, ὁ Ἄντονι Ἦντεν. Ὑποθετώντας, πράγματι, ἀνεπιφύλακτα τὶς εἰσηγήσεις τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν συνεργατῶν τοῦ στὸ Φόρειν Ὁφφς, ὁ Ἄγγλος ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν εἶχε υἱοθετήσει τὴ θέση αὐτὴ ἀφότου ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του – στὶς 28 Δεκεμβρίου 1940. Ἐνδεικτικὴ εἶναι, μάλιστα, ἡ σθεναρὴ προσπάθεισ τῆς σὲ δύο, ἐνδεικτικὰ, περιστάσεις. Ἡ πρώτη, ὅταν ὁ Στάλιν, στὴ διάρκεια ἰδιαίτερης συνομιλίας τους, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1941 στὴ Μόσχα, πρότεινε ἀπερίφραστα τὴν ἀπόδοσιν τῶν Δωδεκανήσων στὴν Τουρκία («Tell them that they will get the Dodecanese»)! Ὁ Ἦντεν ἔσπευσε αὐθουρὶ νὰ ἀπορρίψει τὴν πρότασιν: «Αὐτὸ θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο, δεδομένου ὅτι τὰ νησιά κατοικοῦνται κατὰ τὸ μείζον ποσοστὸ ἀπὸ Ἑλληνας καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔχει ἀπὸ μακροῦ προσβλέψει στὴν πρόσκτησίν τους...». Τὸ δεύτερο περιστατικὸ συνέχεται μὲ μία σκέψιν πού διατύπωσε ὁ Οὐίνστον Τσώρτσιλ, στὶς 4 Ἀπριλίου τοῦ 1943, στὴν ἐπιθυμία του νὰ ἐκμαιεῖται τὴ συμμαχικὴ συμπαράταξ τῶν Τούρκων: «Θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς προσφέρομε τὴν Ρόδο ὡς ἀντάλλαγμα;» Καὶ ἡ ἀπάντησ τοῦ Ἦντεν: «Ἀπὸ παράδοσιν καὶ αἰσθημα τὰ νησιά αὐτὰ εἶναι ἑλληνικά... Ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς Ἑλλάδος στὸν πόλεμο, τὸ 1940, οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις μᾶς κατέστησαν διαδοχικὰ φανερὴ τὴ μεγάλη σημασία πού ἀποδίδουν στὴν ἐνσωμάτωσιν τῆς Δωδεκανήσου καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι τοῦτο ἀντανακλᾷ τὴ γνώμην ὀλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ ἀπόκτησιν τῆς Δωδεκανήσου εἶναι ἢ ἐξ ἀποστάσεως περισσότερο σημαντικὴ ἑλληνικὴ διεκδίκησιν καὶ εἶναι στερεὰ θεμελιωμένη». Ὁ Βρετανὸς πρωθυπουργὸς δὲν ἐπαναδιατύπωσε, ἔκτοτε, τὴν ἴδιαν πρότασιν: «Συμφωνῶ» – ἔγραψε ἰδιοχειρῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν τοῦ ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν.

Παρεμφερὴς μὲ τὴ βρετανικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀμερικανικὴ στάσις ἀπέναντι στὰ Δωδεκάνησα. Ἐμμένοντας, καὶ αὐτοί, στὴν ἄρνησιν νὰ δεσμευτοῦν δημοσίᾳ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ State Department τάσσονταν κατ' ἰδίαν ἀνεπιφύλακτα ὑπὲρ τῆς παραχώρησις τῶν Δωδεκάνησων στὴν Ἑλλάδα ὡς «προτιμητέας λύσεσ τοῦ προβλήματος», τουλάχιστο ἀπὸ τὸ 1943. Πλειοδοτώντας, μάλιστα, ἔναντι τῶν Βρετανῶν, ἐπικαλοῦνταν τὴν ἀνάγκη γὰ τὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῶν μελῶν τῆς διεθνούς κοινωνίας. Ὁ ἴδιος ὁ πρόεδρος Ρουζβελτ εἶχε οὐσιαστικὰ προκαθορίσει τὴν στάσιν πού θὰ υἱοθετοῦσε ἡ ἀμερικανικὴ κυβέρνησιν μετὰ τὸν πόλεμο, διαμηνύοντας στὸν Ἑλληνα πρωθυπουργὸ ὅτι διαβλέπει στὰ Δωδεκάνησα τὴ δυνατότητα «ἐφαρμογῆς τοῦ

δόγματος περί αυτοδιάθεσης τῶν λαῶν». Εἶναι, ἐξ ἄλλου, σκόπιμο, στό σημεῖο αὐτό, νὰ ἐξαρθεῖ καὶ ἡ σημασία τῆς ἐντυπωσιακῆς κινητοποίησης τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς – πρωταρχικά τῶν ἰδίων τῶν Δωδεκανησίων· κινητοποίηση, κατὰ μείζονα λόγο, ἀποδοτική, ἐφόσον κατέτεινε στὴ στήριξη τῶν ἀντιλήψεων περὶ δικαίου ποῦ ἐνέπνεαν ἤδη τὴ διεθνή κοινωνία.

Ριζικὴ μετατροπὴ τοῦ πολιτικοῦ σκηنيοῦ; Ἡ ἀπάντηση εἶναι, ἀπερίφραστα, ναι! Ἀρκεῖ νὰ παραβληθεῖ, στὶς βασικὲς τῆς συνιστώσες, ἡ στάση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐξοδο τῆς Ἑλλάδος στὸν πόλεμο. Ἡ κατάφαση μάλιστα αὐτὴ ἀποκτᾷ πρόσθετη ἔμφαση ἂν τὸ ἱστορικὸ βλέμμα ἐκταθεῖ καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Ἐγκυρας. Στὰ δύο, πράγματι, χρόνια μετὰ τὴν ἔκφραση τῆς πρόθεσης νὰ διαπραγματευτεῖ τὴ μελλοντικὴ τύχη τῶν Δωδεκανήσων μὲ τὴν ἐμπόλεμη ἤδη Ἑλλάδα, ἓνα ἐπιπλέον ἔτος μετὰ τὴν ἐκδήλωση στάσης ἀλαζονικῆς, ἐνόσω οἱ Ἕλληνες παρέμεναν στὸ περιθώριο τῆς ἔνοπλης σύρραξης, ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις θὰ ἀποφύγει κάθε νύξη ἐπὶ τοῦ θέματος. «Οὐδέποτε ἀναφέρθησαν στὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ τις ἀρχὲς τοῦ 1941, καὶ δὲν διαβλέπω τὴν πρόθεση νὰ τὸ πράξουν τώρα» – διαμήνυε στὸ Φόρειν Ὀφφίς ὁ Βρετανὸς πρέσβης ἀπὸ τὴν Ἐγκυρα, Knatchbull-Hugessen, τὸν Μάρτιο τοῦ 1943· στὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμπέρασμα κατέληγε, δύο μῆνες ἀργότερα, καὶ ὁ Ἕλληνας ὁμολογὸς του, Ραφαὴλ Ραφαήλ. Ἐμελλε ὅμως σύντομα νὰ διανυθεῖ ἓνα ἐπιπλέον βῆμα: τὸν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου ἔτους, ὁ Τοῦρκος Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, Νουμὰν Μενεμετζόγλου, δήλωνε δημόσια, 20 χρόνια μετὰ τὴ συνομολόγησι τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης, ὅτι «ἡ Τουρκία καὶ ἡ Ἑλλάδα συγκροτοῦν ἤδη δύο κράτη ποῦ ἔχουν κοινὴ μοῖρα, ποῦ θεωροῦν ὅτι τὰ δίκαια καὶ τὰ συμφέροντά τους συγκροτοῦν ἑνιαῖο σῶμα καὶ δὲν προσβλέπουν πλέον στὸ μέλλον ἐρήμην μίας ἀμοιβαίας ὑποστήριξης». Ἀκόμη σαφέστερα ἐκφραζόταν, κατὰ τις ἴδιες ἐκεῖνες ἡμέρες ἀπὸ τις στήλες τῶν «New York Times», ὁ Cyrus Sulzberger, ἔχοντας προηγουμένως συνομιλήσει μαζί του: μετὰ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀπόσυρσι τῶν Ἰταλῶν, οἱ Ἕλληνες, κατὰ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησι, δικαιούνταν νὰ ἐπιβάλλουν τὴν κυριαρχία τους στὰ Δωδεκάνησα! Μέσω, μάλιστα, τῆς ἀπόρρητης διπλωματικῆς ὁδοῦ, εἶχε ἡ Ἐγκυρα γνωστοποιήσει, ἀπὸ τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1942, τὴν «ἀπόλυτη ἱκανοποίησή» τῆς γιὰ τὴ μελλοντικὴ ὑπαγωγή τῆς περιοχῆς στὴν κυριαρχία μίας «φιλικῆς Ἑλλάδος». Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1943, μάλιστα, ἐπιβεβαίωνε ἐπίσημα τὴν ἴδια πρόθεσι στὴ βρετανικὴ καὶ, ἀκόμη, στὴν ἀμερικανικὴν κυβέρνησι. Τὸ γεγονός ὅτι, στὸ ἴδιο διάστημα, διατυπώθηκαν στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινῆς γνώμης ἡ κυκλοφόρησαν φῆμες γιὰ τὴ δῆθεν ἐπιδίωξι τῆς

Ἐγκυρας νὰ ἐπεκταθεῖ ἐδαφικὰ ἢ καὶ νὰ διαπραγματευθεῖ τὴν εἰσοδὸς τῆς στὸν πόλεμο μὲ ἀντάλλαγμα τὴν παραχώρηση τῆς Δωδεκανήσου, δὲν ἀντανακλᾷ, πράγματι, τὴν ἐπίσημη κυβερνητικὴ πολιτικὴ. Ὑπεύθυνος παρατηρητῆς, ὅπως ὁ Ραφαήλ, εἶχε, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1943, παρατηρήσει χαρακτηριστικά: «Δὲν θὰ ἀρνηθῶ τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον ὀρισμένων τουρκικῶν κύκλων καὶ ἐνὸς ἢ δύο ὀργάνων τοῦ Τύπου, φιλοαξονικῶν καὶ ἄκρως ἐθνικιστικῶν τάσεων, ἀλλ' οἱ ἐπίσημοι κύκλοι ἔχουν υἱοθετήσῃ ὁμολογουμένως ἄψογη στάση κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῇ. Πιστεύω ὅτι, σήμερα, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ στὸ παρελθόν, ἡ πολιτικὴ ποῦ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν Τουρκία δὲν ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση διεκδικήσεων, ἰδιαιτέρα ὧσων θὰ τὴν ἔφεραν σὲ ὄξεια ἀντιπαράθεση μὲ τὴν Ἑλλάδα».

Ἦδη ὅμως ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα: ἀρκεῖ, ἄραγε, ἡ ἐπισήμανση τῆς μεταβολῆς στὸ γενικότερο πολιτικὸ τοπίο περὶ τὸ Αἰγαῖο πέλαγος, γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ στάση τῆς Ἐγκυρας; Ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι μονοδιάστατη: θὰ ἦταν ἔκδηλα δυσχερέστερη, ἂν ἡ Τουρκία εἶχε ἀναγάγει τὴ διεκδίκηση τῶν Δωδεκανήσων σὲ στόχο στρατηγικό. Δὲν ὑπῆρξε ὅμως, ἐπειδὴ, ἀκριβῶς, ἡ προτεραιότητα ποῦ εἶχε ἐπιλέξει ἦταν ἄλλη. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐθνικοῦ τουρκικοῦ κράτους ὄφειλε νὰ βασιστεῖ στὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἐπεκτατικῶν βλέψεων ἐπὶ ἐδαφῶν ὅπου δὲν πλειοψηφοῦσε τὸ τουρκικὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο: ὁ Κεμάλ Ἀτατούρκ εἶχε διακρίνει στὴ μαζικὴ παρουσία ἀλλογενῶν πληθυσμῶν ἓνα καίριον στοιχεῖον ἀδυναμίας τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος. Ἐπιζητώντας νὰ ἐνισχύσει τις προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν ἐνὸς νέου κρατικοῦ μορφώματος, προέτασσε, ἀντὶ τῆς ἐδαφικῆς ἐπέκταστος, τὴν κατοχύρωσιν τῆς ἀσφάλειάς του. Δύο μόλις δεκαετίες μετὰ τὸν διαμελισμὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὅταν, κατὰ μείζονα λόγον, ἐπισωρεύονταν νέες ἐξωτερικὲς ἀπειλές, ἡ φροντίδα αὐτῇ ἔτεινε νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἀπόλυτη προτεραιότητα. Θὰ ἦταν, κατὰ συνέπειαν, εὐλόγον νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ πρόσκτησις τῶν Δωδεκανήσων — ἢ, ἔστω, ὀρισμένων ἀπὸ αὐτὰ — δὲν ἦταν ἱκανὴ νὰ προσδιορίσῃ, τὴν ἀπόφασιν τῶν Τούρκων ἰθυόντων γιὰ τὴν ἔξοδον ἢ μὴ στὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον. Σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα εἶχαν καταλήξει Βρετανοί, Ἀμερικάνοι, ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1943. Ἄν εἶχε, κατὰ τὴν πρώτη φάσιν τοῦ πολέμου, προβλεφθεῖ ἡ ἀνάληψιν στρατιωτικῆς δράσεως μὲ στόχον τὴν Ρόδον, ἱκανῆς νὰ δημιουργήσῃ τετελεσμένα γεγονότα σὲ βάρος τῶν ἐλληνικῶν θέσεων, τοῦτο ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δράσις αὐτῇ συναρμοζόταν, ἀκριβῶς, μὲ τὴ συμβατικὴν κατοχύρωσιν τῆς ἀσφάλειας τῆς νέας Τουρκίας ἀπὸ τις δύο ἰσχυρὲς Μεσογειακὰς Δυνάμεις — Ἀγγλία καὶ Γαλλία. Κατὰ τὴν δευτέραν ἐντούτοις φάσιν τοῦ πολέμου ἡ κατοχύρωσις τῆς ἀσφάλειας ἔτεινε πλέον νὰ ἐξασφαλι-

στεί μέσω ενός διαφορετικού σχήματος τριμερούς συνεργασίας – με τη συμμετοχή τῆς Μ. Βρετανίας καί τῆς «φίλης» Ἑλλάδος. Ὑπῆρξαν, μολοντοῦτο, ἐνδείξεις ὅτι ἄν, χωρίς νά ἀλλοιωθοῦν οἱ ἐπιδιώξεις αὐτές, παρεχόταν, τουλάχιστο ἕως καί τὸ 1943, ἡ εὐκαιρία γιά τὴν ἀνάληψη ἰθύνουσας στρατιωτικῆς δράσης στὰ Δωδεκάνησα, ἡ Ἄγκυρα θὰ ἔσπευδε νά ἐπωφεληθεῖ. Ἐχοντας ὅμως ἐπίγνωση τῶν πιθανῶν ἐπιπτώσεων, ἡ Μ. Βρετανία ἀπέφυγε νά παράσχει τὴ δυνατότητα γιά μία ἀνάλογη παρέμβαση.

4. Περὶ τοὺς σταθεροὺς αὐτοὺς διαύλους ἀνελίχθηκε τὸ Δωδεκανησιακὸ ζήτημα κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τοῦτο θεαίως οὐδόλως ὑπονοεῖ ὅτι στὴ διάρκειά του δὲν ὑπῆρξαν συμβάντα ἱκανὰ νά μεταστρέψουν τὸν ροῦ τῶν ἐξελίξεων. Σχεδιασμὸς καί ἐκτέλεση στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, διαφοροποιήσεις στὸ διπλωματικὸ σκηνικὸ, μεταλλαγή τῆς ἰσχύος τῶν συντελεστῶν στὴ διαμόρφωση τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπίμαχου ζητήματος, πιθανὴ δημιουργία, ἀκόμη, «ντὲ φάκτο» καταστάσεων στὴν εὐαίσθητη γεωπολιτικὴ ζώνη τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου. Θὰ ἦταν, ἄραγε, νοητὸ νά ἀγνοηθεῖ ἡ συνθηκολόγηση τῆς Ἰταλίας, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1943, ἡ ὁποία ἄφησε ἀνοιχτὸ τὸ πεδίο στὴν ἔνοπλη ἀγγλογερμανικὴ ἀντιπαράθεση γιά τὴν κυριαρχία στὰ Δωδεκάνησα; Ἡ, ἀκόμη, ἡ μάταιη, κατὰ τοὺς ἐπόμενους μῆνες, ἀνακίνηση κυρίως ἀπὸ τὴ Μ. Βρετανία τοῦ σχεδίου γιά τὴν κατάληψή τους; Δὲν θὰ ὄφειλε, ἐξ ἄλλου, νά διερευνηθεῖ καί τὸ πρόσωπο πού ἔτειναν νά διαδραματίσουν οἱ ἕτεροι δύο ἀπὸ τοὺς Μεγάλους Συμμάχους, ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση ἢ οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες; Διατηροῦσε, τέλος, ἡ Ἑλλάδα, ἤδη ὑπὸ τὴ σκιά – ἀλλοίμονο! – τῆς ἐμφύλιας διαμάχης, τὴν αἴγλη πού τῆς εἶχε προσπορίσει ἡ ἀλβανικὴ ἐποποιῶα τοῦ 1940-41; Μολοντοῦτο, ἡ παρεμβολὴ τῶν μεταβλητῶν αὐτῶν δὲν μετέστρεψε τὴν, ἀναπόδραστη πλέον, δυναμικὴ φορὰ πρὸς τὴν ἐφαρμογὴ στὰ Δωδεκάνησα τῶν κανόνων τῆς αὐτοδιάθεσης. Ἡ ἀνάδειξη τῆς ζύμωσης πού συντελεῖται στὸ πεδίο τῆς διεθνούς ζωῆς δὲν συνεπάγεται, ὡς ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο, τὴν ἀνερμάτιστη διαμόρφωση τῶν ἱστορικῶν φαινομένων – κατὰ μείζονα λόγο, ὅταν λειτουργοῦν σταθερὲς γενικότερης ἰσχύος.

Τὴν ἐπαύριο τοῦ πολέμου, ἐνόψει τῆς συνομολόγησης τῶν ὄρων τῆς εἰρήνης, θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἐκ νέου ἡ ἀπαρέγκλιτη αὐτὴ πορεία. Οἱ Ἕλληνες διέβλεπαν μὲ ἀγαλλίαση στὴ νίκη τῶν Συμμάχων τὸ ἐχέγγυο τῆς ἐθνικῆς τους ἀποκατάστασης, συναρτημένης ὄχι μόνον μὲ τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο πού εἶχαν διαδραματίσει κατὰ τὴ φάση τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἀλλὰ καί μὲ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν πράξη τῶν ἀρχῶν πού εἶχαν ἤδη ὑψηλόφωνα διακηρυχθεῖ. Ἰδιαίτερη, μάλιστα, εὐαίσθησια

ἐπεδείκνυαν (τότε) στην πιστή ἐφαρμογή τοῦ Χάρτη τοῦ Ἀτλαντικοῦ – προτοῦ συνταχθεῖ ὁ καταστατικὸς χάρτης τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν – περισσότερο ὄλων οἱ Ἀμερικανοί. Εὐλογο, ἐξ ἄλλου, ἀναμενόταν νὰ εἶναι θετική ἡ συνηγορία καὶ τῆς Γαλλίας τοῦ στρατηγοῦ Ντὲ Γκώλ. Περισσότερο ἐντούτοις ἀποφασιστική ἐμελλε νὰ ἀποδειχτεῖ, ὅπως καὶ εἶχε ἀπὸ μακροῦ διαφανεῖ, ἡ συμβολὴ τοῦ Ἠνωμένου Βασιλείου. Παράγοντες ἐκδήλα ἰδεολογικοί, ἀλλὰ καί, παράλληλα, ὑπαγορεύσεις στρατηγικές, ἐκτιμήσεις πολιτικές, συναρτήσεις μὲ ἠθικές ὑποχρεώσεις ἀνείλημμένες ἀπέναντι στὴ μαχόμενη Ἑλλάδα, συνέβαλαν ὥστε, τὴν ἐπαύριο τῆς κοινῆς νίκης νὰ μὴν ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐπανεξέτασης ἢ βρετανικῆ στάση ἐπὶ τοῦ Δωδεκανησιακοῦ: «Ἐπιθυμοῦμε νὰ καταστήσουμε φανερό, ἐπεσήμεινε στὶς ὁδηγίες του ὁ ἴδιος ὁ Τσώρτσιλ, ὅτι στὴ Συνδιάσκεψη τῆς Εἰρήνης ἡ κυβέρνησις τῆς Α.Μ., ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ἀρμοδιοτήτων της, θὰ εἶναι ἔτοιμη νὰ ὑποστηρίξει τὶς ἑλληνικὰ διεκδικήσεις». Μόνη παραφωνία στὸ συμμαχικὸ στρατόπεδο ἀποτελοῦσε ἡ «αἰνιγματική» – ἐκδήλα καιροσκοπικῆ – τακτικῆ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως. Θὰ ἦταν, μάλιστα, εὐλογο νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἡ τελικὴ ἐκχώρησις στὴν Ἑλλάδα, ὄχι μόνο τοῦ συνόλου τῶν Δωδεκανήσων, ἀλλὰ καὶ τοῦ Καστελλορίζου, ἀποφασίστηκε ἀπὸ τοὺς δυτικούς συμμαχούς, προκειμένου νὰ ὑπαχθεῖ ἡ ἐπίδικη ζώνη στὴν κυριαρχία ἐνὸς δοκιμασμένου φίλου.

Τὴν ἀλλοίωσις τῶν γενικῶν αὐτῶν κατευθύνσεων, ποὺ εἶχαν ἤδη στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἐκδήλα διαγραφεῖ, δὲν διεξεδίχησε οὔτε καὶ ἡ Ἄγκυρα. Ἡ ἔξοδος της στὸν πόλεμο, στὶς 25 Φεβρουαρίου τοῦ 1945, ἔστω καὶ ὅταν εἶχε ὀριστικὰ κριθεῖ ἡ ἐκβασὴ του ὑπὲρ τῶν Συμμάχων, ἡ συνηγορία τῆς Μόσχας ὑπὲρ ἐνὸς καθεστῶτος αὐτονομίας, ἡ ἀφύπνισις, κατὰ τὴν ὥρα αὐτῆ τῆς εὐφορίας, ἱστορικὰ παρωχημένων ἐπεκτατικῶν βλέψεων σὲ μερίδα τῆς κοινῆς γνώμης, προκάλεσαν μεμονωμένες ἀντιδράσεις, χωρὶς ὅμως τελικὰ νὰ μεταλλάξουν τὴ θεμελιακὴ στρατηγικὴ ποὺ εἶχε υἱοθετήσει ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις κατὰ τὴ δευτέρη φάσις τῆς ἔνοπλης ἀναμέτρησης. Ἡ θέσπισις τῆς ἀποστρατικοποίησης τῶν νήσων ἐμελλε νὰ ἀποτελέσει τὸ μέγιστο κέρδος ποὺ ἦταν ἐφικτὸ νὰ ἀποκομίσει ἡ Ἄγκυρα, στὸ ὄνομα τῆς ἀσφάλειας τῶν μικρασιατικῶν ἀκτῶν.

Καὶ ἡ Ἰταλία; Τὸ ἐρώτημα θὰ ἦταν εὐλογο νὰ ἔχει ἤδη διατυπωθεῖ. Εἶναι, ἐντούτοις, δύσκολο νὰ ἀποδοθεῖ στὴ Ρώμη μία ἐνεργὸς συμμετοχὴ στὴ διαδικασίᾳ ποὺ ἔτεινε νὰ συντελεστεῖ. Ἐνόσω, ἕως τὸν Σεπτέμβριον 1943, διατηροῦσε πλήρη τὴν κυριαρχία ἐπὶ τῶν νήσων, δὲν σφράγισε, μὲ ὅποιαδήποτε σοβαρὴ πρωτοβουλία, τὴ διπλωματικὴ διαχείρισις τοῦ ζητήματος. Ἐκτοτε, ἡ δημοκρατικὴ κυβέρνησις, ἡ ὁποία θὰ ἀναλάβει τὰ ἡνία τῆς ἐξουσίας, παρέμεινε, ἐκ νέου, στὸ

περιθώριο τῆς διεργασίας γιά τήν ἐπίλυσή του. Ἦταν προφανές ὅτι, τόσο ἡ ἀπρόκλητη ἐπίθεση κατά τῆς Ἑλλάδος καί ἡ ἀρνητική ἔκβασή της, ὅσο καί, κυρίως, ἡ θεώρηση τοῦ καθεστώτος τῆς ἰταλικῆς κυριαρχίας ὡς καταχρηστικοῦ καί ἀσύμβατου μέ τούς θεμελιακοὺς κανόνες τῆς δημοκρατικῆς τάξης, εἶχαν προκαθορίσει τήν ἀπόφαση τῶν νικητῶν συμμάχων· ἡ ἐκχώρηση, ἐξ ἄλλου, τῶν Δωδεκανήσων ἀποτελοῦσε ἀπαράβατο ὄρο γιά τήν ἐπιθυμητή ἀποκατάσταση τῶν διμερῶν σχέσεων μεταξύ Ἀθήνας καί Ρώμης. Θά ἦταν ἐντούτοις δύσκολο νά ἀποκρυβεῖ ἡ μελαγχολία ὅσων Ἰταλῶν παρατηρητῶν ἔστρεψαν τὸ βλέμμα πρὸς τὰ Δωδεκάνησα, χάριν τῆς οἰκονομικῆς καί πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης τῶν ὁποίων πίστευαν ὅτι εἶχαν ἐπενδύσει σημαντικό κεφάλαιο τῆς δραστηριότητάς τους. Ὑπῆρξαν πάντως δύο κορυφαῖες πολιτικές προσωπικότητες πού, ἐγκαταλείποντας τίς ἐπίμεμπτες καιροσκοπικῆς καί ἐπεκτατικῆς παρορμήσεις τοῦ παρελθόντος, προσέβλεψαν ἐνωρὶς σέ μιὰ νέα Ἰταλία, ὑπέρμαχο τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καί τῶν δικαιωμάτων τῶν λαῶν: ὁ Κάρλο Σφόρτσα καί, κυρίως, ὁ Alcide De Gasperi, οἱ ὁποῖοι πρωταγωνίστησαν καί στήν προάσπιση τοῦ δικαιώματος τῶν Δωδεκανησίων στήν αὐτοδιάθεση.

6. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται πρέπει νά θεωρηθεῖ ἐσφαλμένη. Τὰ ἱστορικά φαινόμενα, ἀνεπανάληπτα καθαυτά, παράγονται καί λειτουργοῦν ὑπὸ τὸ κράτος πραγματικῶν καταστάσεων, ἐπίσης, μοναδικῶν. Θά ἦταν, κατὰ ταῦτα, ἀνεδαφικό νά ἐπιζητηθεῖ ἡ κωδικοποίηση, χάριν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, ὅσων γεγονότων σφράγισαν τὴ διαδρομὴ τοῦ Δωδεκανησιακοῦ Ζητήματος κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον. Ἔστω ὅμως καί χωρὶς νά ἀποτελεῖ τὸν κύριο στόχο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, ἡ γνώση τῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τίς ὁποῖες κυοφορήθηκαν ἢ τῆς λειτουργίας πού ἐπιτέλεσαν, προσφέρεται, ὄχι σπάνια, γιά νά ἀναδείξει διαχρονικῆς παραμέτρους τοῦ ἐκάστοτε παρόντος. Ἀποτελεῖ, συγκεκριμένα, ἀξιοποιήσιμο κεκτημένο ἢ ἀνάδειξη ὅσων σταθερῶν ἐπέδρασαν στὴ γένεση, τὴν πορεία ἢ καί τὴν ἐρμηνεῖα ὀρισμένων γενικότερων ἐξελίξεων: εἶναι βάσιμο νά ἐπισημανθεῖ ἡ πρόταξη τοῦ γνήσια ἀλυτρωτικοῦ ιδεώδους τῶν Ἑλλήνων, ἐναντι κάθε ἄλλου κινήτρου ἰκανοῦ νά ὠθήσει στὴν ἐπέκταση τῆς ἐθνικῆς ἐπικράτειας· ἀλλὰ καί, ταυτόχρονα, νά παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ εὐδωσή του συνεχόταν καθοριστικά – συχνά ἀτυχῶς – μέ τὸν συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων, θετικό ἢ ἀρνητικό, στὸν περιφερειακὸ ἢ τὸν εὐρύτερο διεθνή χωρὸ. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ριζικὰ διάφορη ἀντιμετώπιση τοῦ Δωδεκανησιακοῦ Ζητήματος – στήν οὐσία μολοντοῦτο ἀμετάβλητου! – πρὶν καί μετὰ τὴν ἐξοδὸ τῆς Ἑλλάδος στὸν

πόλεμο· καί, αντίστροφα, ἡ ἔνταση — κατὰ τὸ ἴδιο διάστημα — ἢ καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς διεκδικητικῆς πολιτικῆς τῆς Τουρκίας. Θὰ ἦταν, μάλιστα, δυνατόν, κατ' ἐπέκτασιν, νὰ ἐπιβεβαιωθῆ ἡ παρατήρησις ὅτι ἡ Ἑλλάδα κατορθώνει νὰ προωθῆ τὰ ζωτικὰ συμφέροντά της ὡς ἰσχυρὸν ἐξωτερικὸν ἔρεισμα, εἴτε υἱοθετώντας εὐστοχες στρατηγικὰς ἐπιλογάς, εἴτε ἀξιοποιώντας κατάλληλα τὴν περιρρέουσα διεθνῆ συγκυρία. Στις περιπτώσεις αὐτὰς ἀποδεικνύεται ἐφικτὴ ἀκόμη καὶ ἡ ἐξουδετέρωσις ὀρισμένων πλεονεκτημάτων πού, ἄλλως, συντελοῦν ὥστε νὰ κλίνει ἡ πλάστιγγα ὑπὲρ τῶν κατὰ καιροὺς ἀνταγωνιστῶν της. Ἡ διαμόρφωσις, εἰδικότερα, τοῦ Δωδεκανησιακοῦ Ζητήματος κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον προσφέρεται γιὰ νὰ ἐπαληθεύσῃ ἕνα ἀξίωμα διαχρονικῆς ἰσχύος: ὡς ἰσχυρὸν ἡ Ἑλλάδα, μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους, ἀντιμετώπισε νικηφόρα τὴν Τουρκίαν, οὐδέποτε ἦταν πολιτικὰ μόνη.

Τὸ λειτούργημα τῆς ἐνασχόλησιν μετὰ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν προσφέρεται, ἀναμφισβήτητα, γιὰ νὰ παράσχει γόνιμους καρπούς· ἀλλὰ καί, ἐξ ὀρισμοῦ, περικλείει σοβαροὺς κινδύνους. Οἱ κίνδυνοι αὐτοί, μάλιστα, ἀπειλοῦν νὰ πλήξουν ὄχι μόνον τὸν ἴδιον τὸν μελετητὴν, ἀλλὰ καί, περισσότερο, τοὺς δέκτες τῶν μηνυμάτων του. Οἱ θετικὰς ἐντύποις προϋποθέσεις ἐπαυξάνονται καὶ οἱ ἀρνητικὰς ἀναστέλλονται ἐφόσον τηρηθῶν οἱ θεμελιακοὶ κανόνες τῆς συστηματικῆς προσέγγισιν τῶν ἱστορικῶν φαινομένων. Πρῶτον, ἂν καταβληθῆ ἡ μείζων δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀξιοποίησιν, συχνὰ καὶ τὴν διασταύρωσιν τῶν παντοειδῶν πηγῶν καὶ μαρτυριῶν καὶ ἀποβληθῆ ὁ πειρασμὸς γιὰ τὴν ἀβασάνιστην σχηματοποίησιν καὶ τὴν εὐκόλῃ συναγωγῇ ἐλκυστικῶν συμπερασμάτων. Δεύτερον, ἂν ἡ ἀπαραίτητη γνώσις συνοδευτῆ ἀπὸ τῆς φροντίδας γιὰ τὴν ἀποτίμησιν — στὸ μέτρο τοῦ ἐφικτοῦ — τῶν ἰδιαίτερον ἐκάστοτε συνθηκῶν, ἐρήμην κριτηρίων ξένων πρὸς τὴν ζέουσα πραγματικότητά της ὑπὸ ἐξέτασιν ἐποχῆς. Τρίτον, ἂν ὁ μελετητὴς ἔχει ἐπίγνωσιν τῶν ἐπιτρεπτῶν ὀρίων καὶ δὲν παρασύρεται ἀπὸ αἴσθημα ὑπεροφίας ἢ ἀλαζονείας ἀπέναντι σ' ὅ,τι συντελέστηκε ἀπὸ ἄτομα καὶ ὁμάδες πού δὲν εὐρίσκονται πλέον στὴ ζωὴ. Τέταρτον, ἂν ἐφαρμοστῆ πιστὰ τὸ ἀξίωμα ὅτι τὴ μείζονα ἐπιδιώξις ἀποτελεῖ ἡ διαφώτισιν τῆς ἀλήθειας καὶ ὄχι ἡ συσκοτίσις ἢ ἡ φαλκιδευσίς της, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετηθῶν ἐπίκαιρες — κατὰ κανόνα, μάλιστα, εὐτελεῖς — σκοπιμότητες. Ἡ συστηματικὴ διερεύνησις τοῦ Δωδεκανησιακοῦ Ζητήματος κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀχθῆ σὲ εὐτυχῆς πέρας ἐφόσον δὲν θὰ τηροῦνταν ἀπαρέγκλιτα οἱ ὅροι αὐτοί, ἐνόψει τῆς μείζονος ἀνάγκης γιὰ τὴν ἐντιμὴν καὶ συστηματικὴν πραγμάτευσιν τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2007

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ποῦ καὶ πῶς δημιουργήθηκαν τὰ ξένα ὀνόματα γιὰ τοὺς Ἑλληνας *Yauna* καὶ *Graeci*, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Οἱ σημερινοὶ λαοὶ τῆς Ἑγγύς καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς μᾶς ὀνομάζουν *Yunan*, συνεχίζοντας μία ἀδιάλειπτη παράδοση ποὺ ἀνάγεται μέχρι καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ 8ου αἰῶνα π.Χ. Ὅσο γιὰ τὰ σημερινὰ δυτικά ὀνόματα, αὐτὰ ἔχουν λατινικὴ προέλευση: ἀπὸ τὸ *Graeci*, πού, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, καὶ μὲν δὲν τεκμηριώνεται γραπτῶς πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ., πρέπει ὅμως νὰ ἀνάγεται στὴν ἰδρυση τῆς Κύμης, ἀρχαιότερης ἐλληνικῆς ἐγκαταστάσεως στὴν Ἰταλία, περὶ τὸ 760 π.Χ.

Ἡ ἐτυμολογικὴ προέλευση τόσο τοῦ νέο-ἄσσυριακοῦ *Yauna* ὅσο καὶ τοῦ λατινικοῦ *Graeci* διαπιστώθηκε εὐκόλα πρὸ πολλοῦ: τὸ *Yauna* ἀποδίδει τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ ἸάϜνες (*Iawones*), ταυτόσημο τοῦ Ἴωνες, ἐνῶ τὸ *Graeci* ἀνακλᾷ πιστὰ τὸ ἐλληνικὸ Γραικοί, ἐθνικὸ ὄνομα ἑνὸς ἀρχαίου ἐλληνικοῦ φύλου.

Ἀντίθετα, ὡς πρὸς τὶς συνθῆκες ὑπὸ τίς ὁποῖες τὰ ὀνόματα *Yauna* καὶ *Graeci* ἐπεκτάθηκαν στὸ σύνολο τῶν Ἑλλήνων, ἐπικρατεῖ διαφωνία. Κατὰ τὴ σημερινὴ δημόσια συνεδρίαση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω πορίσματα ἔρευνάς μου γι' αὐτὸ τὸ θέμα.

* M. SAKELLARIOU, *Sur l'origine des noms Jauna et Graeci*.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διευκρινίζω ὅτι πρόκειται γιὰ πρόδρομη παρουσίαση ἰδεῶν πού λαμβάνονται ἀπὸ τμήματα τοῦ ἔργου μου *Ethnè grecs à l'âge du Bronze*¹, πού βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς τελευταίας διορθώσεως δοκιμίων.

Τὸ ἔθνωνύμιο Yauna, καθὼς καὶ τὸ ἀντίστοιχο τοπωνύμιο πού δηλώνει τὴ χώρα τους, μαρτυροῦνται ἀπὸ ἓνα σημαντικό ἀριθμὸ δημοσίων ἐγγράφων διατυπωμένων στὴν ἀκκαδικὴ γλῶσσα μὲ σφηνοειδεῖς χαρακτῆρες καὶ χρονολογουμένων ἀπὸ τὸ 735 ἕως τὸ 160 π.Χ. Ἡ τελευταία ἔκδοση μὲ μελέτη τοῦ συνόλου αὐτῶν τῶν κειμένων ὀφείλεται στὸν J. A. Brinkman². Τὰ σχόλιά του καὶ τὰ συμπεράσματά του γιὰ τὴ χρῆση αὐτῶν τῶν ὀνομάτων εἶναι περίσκιεπτα, συνοψίζονται δὲ ὡς ἑξῆς: Οἱ Νέο-Ἀσσύριοι βασιλεῖς (-669 π.Χ.) ἀναφέρονται σὲ Yauna πού κάνουν ἐπιδρομὲς στὶς ἀκτὲς ἢ συλλαμβάνονται «σὰν ψάρια στὰ δίκτυα» ἢ ἀκόμη πληρώνουν φόρους ὑποτελείας. Οἱ πιθανότητες γι' αὐτοὺς νὰ προέρχονται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο εἶναι περιορισμένες. Μᾶλλον ἐδρεύουν σὲ γειτονικὲς ἀκτὲς, π.χ. τῆς Κιλικίας ἢ τῆς Παμφυλίας. Στὴ συνέχεια τὰ νέο-βαβυλωνιακὰ κείμενα (601-539 π.Χ.) κάνουν λόγο γιὰ ἐμπορεύματα προερχόμενα ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Yauna ἢ γιὰ τεχνίτες Yauna μὲ ὀνόματα πού δὲν εἶναι ἑλληνικά. Ἀντίθετα, στὰ κείμενα τῶν Περσῶν βασιλέων τὸ ἔθνωνύμιο Yauna καὶ τὸ ἀντίστοιχό του τοπωνύμιο ἀναφέρονται ἀναμφισβήτητα στὴν Ἰωνία καὶ στοὺς ἐκεῖ Ἴωνες.

Πρόσφατα δημοσιεύθηκε μὴ μελέτη πού ἀφορᾷ στὴ χρῆση τοῦ ἔθνωνυμίου Yauna εἰδικὰ σὲ κείμενα τῶν Περσῶν βασιλέων³. Ὁ συγγραφέας μελετᾷ διεσδυτικῶς τοὺς τρεῖς προσδιορισμοὺς πού διαφοροποιοῦν τοὺς πληθυσμοὺς πού δηλώνονται μὲ τὸ ὄνομα Yauna. Ἔτσι φαίνεται ὅτι «Yauna παραθαλάσσιοι», «Yauna πέρα ἀπὸ τὴ θάλασσα» καὶ «Yauna πού καλύπτουν τὸ κεφάλι μὲ ἀσπίδα» δηλώνουν ἀντιστοίχως τοὺς Ἑλληνας τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, ὑπηκόους

1. M. B. Sakellariou, *Ethnè grecs à l'âge du Bronze* (= Μελετήματα 47), 2007, 463-468. 564-567.

2. J. A. Brinkman, στὸ R. F. Sutton (ed.), *DAIDALIKON. Studies in Memory of Raymond V. Schoder, S. J.*, 1989, 53-71.

3. H. Klinkott, στὸ H. Klinkott, *Anatolien im Lichte kultureller Wechselwirkungen. Akkulturationsphänomene in Kleinasien und seinen Nachbarregionen während des 2. und 1. Jahrtausends v. Chr.*, 2001, 107-148.

του Μεγάλου Βασιλέα, τους Έλληνες της ελλαδικής χερσονήσου και των νήσων και τους Μακεδόνες, δεδομένου ότι οι τελευταίοι κάλυπταν το κεφάλι με τον πέτασο, ή μορφή του οποίου είχε σχήμα που έμοιαζε με άσπίδα.

Αλλά σε ποιο μέρος και υπό ποιες συνθήκες γνώρισαν το όνομα Ίωνες οι λαοί της Ανατολής;

Σύμφωνα με την αρχαιότερη και πάντα επικρατούσα υπόθεση, αυτό συνέβη στην Ίωνία. Έξ αρχής δέν συμφώνησα με αυτή την υπόθεση λαμβάνοντας υπ' όψη ότι ούτε οι Νέο-Άσσύριοι, που πρώτοι χρησιμοποίησαν το έθνωύμιο *Yauna* είχαν σχέση με την Ίωνία, ούτε οι Ίωνες είχαν επαφές με τα ανατολικά παράλια της Μεσογείου την εποχή που αυτά κατέχονταν από τη νέο-άσσυριακή αυτοκρατορία. Τα συμπεράσματα του Brinkman έρχονται να μου δώσουν ένα νέο επιχειρήμα, δείχνοντας ότι οι Νέο-Άσσύριοι και, μετ' αυτούς, οι Νέο-Βαβυλώνιοι ονόμαζαν *Yauna* έθνικά στοιχεία που δέν κατοικούσαν στην Ίωνία (ούτε σε άλλη περιοχή του Αιγαίου), αλλά έξορμούσαν από γειτονικά παράλια, ενώ πρώτοι οι Πέρσες γνώρισαν τους Έλληνες, τόσο ως υπηκόους πρώτα στην Αιολίδα, στην Ίωνία και στη Δωρίδα (536 π.Χ. κ.έξ.), έπειτα δέ και στη Μακεδονία (513 π.Χ. περίπου κ.έξ.).

Μιά νεότερη υπόθεση τοποθέτησε στην Κύπρο τη γνωριμία του ονόματος των Ίώνων από τους αρχαίους Ανατολίτες⁴. Αυτή η υπόθεση στηρίζεται σε ένα γλωσσολογικό επιχειρήμα: Ο τύπος *Yauna* ανακλά τον ελληνικό τύπο *ΊάΦωνες* που διατηρεί το δίγαμμα μεταξύ φωνηέντων. Αλλά, συνεχίζει το επιχειρήμα, και τα πιο αρχαία ιωνικά κείμενα, τα όμηρικά έπη, φανερώνουν την απώλεια του δίγαμμα, ενώ αυτό διατηρείται στην Κύπρο μέχρι και του βου αιώνα π.Χ. Αυτό όμως το επιχειρήμα δέν είναι αποφασιστικό. Έξ άλλου, ή εν λόγω υπόθεση κλονίζεται εκ του γεγονότος ότι το όνομα των Ίώνων δέν άπαντá στην Κύπρο και της σκέψεως ότι, εάν οι Ανατολίτες είχαν γνώρισει τους Έλληνες για πρώτη φορά στην Κύπρο, θά τους είχαν μάθει με το όνομα των Αρκάδων, που είχαν έγκατασταθεί στη μεγαλόνησο.

4. J. Chadwick, στο K. H. Kinzl (ed.), *Greece and Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory. Festschrift f. F. Schachermeyr*, 1977, 107.

Yauna

Κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ Ἀνατολίτες συνάντησαν Ἑλληνας, καὶ μάλιστα Ἴωνες, γιὰ πρώτη φορά ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Συρίας, δεδομένου ὅτι: 1) σὲ μιὰ πόλη ἐκείνης τῆς περιοχῆς, προκάτοχο τῆς σημερινῆς Al Mina, ἐγκαταστάθηκαν περὶ τὸ 800 π.Χ., ἔμποροι εὐβοϊκῆς καταγωγῆς, ποὺ ἦσαν Ἴωνες, 2) ὅτι αὐτὴ ἡ ἐγκατάσταση διατηρήθηκε ἀκμαία ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες καὶ 3) ὅτι μέλη αὐτῆς τῆς κοινότητος ἐξορμούσαν στὴν περιοχὴ, γιὰ νὰ ἀνταλλάξουν ἑλληνικὰ προϊόντα, ποὺ οἱ ἴδιοι μετέφεραν ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, μὲ ἐγχώρια, ποὺ ἔστειλαν στὴν Ἑλλάδα⁵. Αὐτοὶ οἱ ἔποικοι θὰ αὐτοπροσδιορίζονταν ὄχι ὡς Χαλκιδεῖς ἢ Ἐρετριεῖς ἢ Κυμαῖοι, ἀλλὰ ὡς Ἴωνες, γιὰ κάποιον λόγο.

Αὐτὸς ὁ λόγος δὲν ἦταν μόνον τὸ γεγονός ὅτι ἀνήκαν στὸ ἰωνικὸ φύλο, ἀλλὰ καὶ κάποιον ἄλλο, περισσότερο ἰσχυρό, τὸ ὁποῖο ἔχω προσδιορίσει μὲ μιὰ ἄλλη ὑπόθεσή μου, ποὺ δὲν διατύπωσα ad hoc, ἀλλὰ βάσει ἀνεξαρτήτων ἐπιχειρημάτων καὶ δημοσίευσά προῦ ἐτῶν⁶. Συγκεκριμένα ὑποθέτω ὅτι, στὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ 1100 π.Χ. περίπου καὶ μιᾶς χρονολογίας κατὰ τι ἀρχαιότερης τοῦ 760 π.Χ., ὑπῆρξε ἓνα κράτος τύπου ἔθνους, ὀνομαζόμενο Ἴωνες καὶ ἐκτεινόμενο στὴν Ἀττικὴ, τὴν ἀνατολικὴ Βοιωτία καὶ τὴν κεντρικὴ Εὐβοία. Αὐτὸς ὁ τύπος κράτους ἦταν μιὰ συνομοσπονδία αὐτονόμων πόλεων ἢ ομάδων κομῶν μὲ φυλετικὴ συγγένεια καὶ κοινὰ συμφέροντα.

Συνοψίζω τοὺς κυριότερους ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ μὲ ὀδήγησαν σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση.

1) Κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ καὶ μεταγενεστέρως, ὅλα τὰ μέλη τῆς πυλαιο-δελφικῆς ἀμφικτυονίας χαρακτηρίζονταν ἔθνη, ὀνομάζονταν μὲ ἐθνικὰ ὀνόματα καί, μὲ τὴν ἐξαιρέση τῶν «Ἰώνων» καὶ τῶν «Δωριέων», εἶχαν πράγματι τὰ χαρακτηριστικὰ ἔθνους. Ὅλα τὰ μέλη ἀντιπροσωπεύονταν στὶς ἀμφικτυονικὲς συνόδους μὲ δύο ἀπεσταλμένους. Ἐπειδὴ οἱ «Ἴωνες» καὶ οἱ «Δωριεῖς» δὲν ἦσαν πιά ὀργανωμένοι ὡς κράτη ἐθνῶν, ἀλλὰ κατὰ πόλεις ἀνεξάρτητες, ἀντιπροσωπεύονταν μὲ ἀπεσταλμένους κρατῶν πόλεων: οἱ μὲν «Ἴωνες» πάντοτε

5. T. J. Dunbabin, *The Greeks and their Eastern Neighbours*, 1957, 30. C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization*, 1959, 62. J. Boardman, *The Greeks Overseas*, 1964, 63-69. M. R. Popham, L. H. Sackett, *Excavations at Lefkandi, Euboea, 1964-1966*, 1968, 33.

6. M. B. Sakellariou, στὸ *REA*, 88/89, 1976/1977, 11-21; ἴδιος, *The Polis-state. Definition and Origin*, 1989, 325-329, 411-415, 461-463.

από ένα Ἀθηναῖο καὶ ἕνα ἄλλον, πού ἦταν ἄλλοτε Χαλκιδεύς, ἄλλοτε Ἐρετριεύς, ἄλλοτε Κυμαῖος, ἄλλοτε Ἰστιεῖς⁷, οἱ δὲ «Δωριεῖς» πάντοτε ἀπὸ ἕνα Λακεδαιμόνιο καὶ ἕναν ἀποστελλόμενον ἄλλοτε ἀπὸ τὸ Ἄργος, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν Τροιζήνα, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν Κλεωνές, ἄλλοτε ἀπὸ τὸν Φλυούντα, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν Σικυώνα, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἄλλοτε ἀπὸ τὰ Μέγαρα, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν Αἴγινα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν παρατήρηση προέκυψε πρὸ πολλοῦ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πυλαιο-δελφικὴ ἀμφικτυονία συστήθηκε πρὶν προκύψουν, τὸν 8ον αἰῶνα π.Χ., τὰ κράτη πόλεων, στὸν μὲν ἰωνικὸ χῶρο τῶν Ἀθηναίων, τῆς Χαλκίδος, τῆς Ἐρετρίας, τῆς Κύμης κ.λπ., στὸν δὲ δωρικὸ τῆς Σπάρτης, τοῦ Ἄργους κ.λπ. Κατόπιν τούτου νομιμοποιεῖται κανεῖς νὰ ὑποθέσει ὅτι τὸ ἔθνος πού μετεῖχε στὴν πυλαιο-δελφικὴ ἀμφικτυονία μὲ τὸ ὄνομα Ἴωνες εἰσήλθε σ' αὐτὴν σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ Ἀττικὴ καὶ τὸ ἰωνικὸ τμήμα τῆς Εὐβοίας δὲν εἶχε ἀκόμη κράτη τύπου πόλεως, ἀλλὰ ἕνα μόνον κράτος τύπου ἔθνους μὲ τὸ ὄνομα Ἴωνες, πού ἔνωσε μὲ συνομοσπονδιακοὺς δεσμοὺς τὴν Ἀθήνα, τὴ Χαλκίδα, τὴν Ἐρέτρια καὶ ἄλλες πόλεις, καθὼς καὶ ὁμάδες κωμῶν, ὅπως ἡ Τετράπολις.

2) Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους ἀπὸ τὸν 11ον αἰῶνα ἕως τὸ 754 π.Χ., ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν πηγὴς ἄλλοτε ὡς «βασιλεῖς»⁸, ἄλλοτε ὡς «αἰρετοὶ ἰσόβιοι ἄρχοντες»⁹ καὶ αὐτὴ ἡ ἀντίφαση φθάνει στὸν κολοφῶνα τῆς, ὅταν ὁ Κάστωρ παρουσιάζει ὡς ἄρχοντες τὰ ἴδια πρόσωπα πού τὸ Πάριον Χρονικὸν μνημονεύει ὡς βασιλεῖς¹⁰ καὶ ἐπὶ πλέον δηλώνεται ἀπὸ τὸν Κάστωρα καὶ ἄλλους ὅτι

7. Θεόπομπος, 115 *FGrH*, 63 (= Ἀρποκρατίων, λ. Ἀμφικτυόνες). Αἰσχίνης, *Παραπρ.*, 116. Διόδωρος Σικελιώτης, XVI 29.1, XVIII 11.1. Πausanias, X 8.2. Λιβάνιος, *Μελέται*, XVII 43. Φώτιος, *Λεξ.*, λ. Ἀμφικτυόνες. Σχολ. Αἰσχίν., *Παραπρ.*, 116. Ἐπιγραφές: *FD*, III 5, ἀρ. 14, στήλ. I₂₋₄ καὶ 27-28, 20₄₄, 22₁₉₋₂₀, 47, στήλ. I₃₄ καὶ 46-47, 50, στήλ. I₂₀, 52 στήλ. I₂₂₋₂₃, 54₆₋₇, 56₉₋₁₀, 57 A₄, 58₅₉, 60 B₁₄₋₁₅, 61, στήλ. II A₁₆₋₁₇. *CID* II, ἀρ. 32₄₄, 36, στήλ. I₂₋₄ καὶ 27-28, 43₁₉₋₂₀, 74, στήλ. I₃₄ καὶ 46-47, στήλ. II₂₅, 76, στήλ. I₂₀, 77, στήλ. I₈, 79 A, στήλ. II₁₀, 82₂₁₋₂₂, 86₁₀₋₁₁, 89₉₋₁₀, 94₄, 96₅₋₆, 97₅₉, 99, ἀρ. B₁₅₋₁₆, 100, στήλ. I₆₋₇, 102, στήλ. I, ἀρ. A8, στήλ. II, ἀρ. A₂₇₋₂₈.

8. Πλάτων, *Συμπ.*, 208d. Πάριον Χρονικόν, 239 *FGrH*, 28, 29, 30, 31. Πausanias, I 3.3. Σούδα καὶ Φώτιος, *Λεξ.*, λ. παρ' ἵππον καὶ κόρη; *Λέξεις ρητορικαί*, στὸ Bekker, *An. Gr.*, I 295.

9. Ἀριστοτέλης, *Ἀθ. Πολ.*, III 1 καὶ 3. Φλόχορος, 328 *FGrH*, 211 a (= Τατιανός, *Πρ. Ἑλλ.*, 31). Κάστωρ, 250 *FGrH*, 4 (= Εὐσέβιος, *Χρον.*, ἀρμ., Karst, 85-88). Velleius Paterculus, I 2. Πausanias, IV 5.10. Εὐσέβιος, *Καν.*, ἀρμ., Karst, 175, καὶ λατ., Helm, 67.

10. Διόγνητος: βασιλεῖς (Πάριον Χρονικόν, 29), ἄρχων (Κάστωρ, ἔ.ἀ.). Φερεκλῆς: βασιλεῖς (Πάριον Χρονικόν, 30), ἄρχων (Κάστωρ, ἔ.ἀ.). Αἰσχίλος: βασιλεῖς (Πάριον Χρονικόν, 31), ἄρχων (Κάστωρ, ἔ.ἀ.).

ὄλοι οἱ αἰρετοὶ ἰσόβιοι ἄρχοντες κατάγονταν ἀπὸ τὸν Κόδρου, βασιλέα τῶν Ἀθηναίων¹¹, δηλαδὴ ἀνήκαν στὴ δυναστεία τῶν Μεδοντιδῶν, ὅπως καὶ οἱ φερόμενοι ὡς βασιλεῖς. Μερικοὶ ἐρευνητὲς ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι μόνον ἢ μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς παραλλαγὲς μπορεῖ νὰ εἶναι αὐθεντικὴ, ἀποδίδουν αὐτὴ τὴν ιδιότητα στὴ δεύτερη. Ἄλλὰ τὸ ὅτι ἡ κληρονομικὴ βασιλεία καταργήθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν 11ον αἰῶνα π.Χ. εἶναι ἐξ ἴσου ἀπίθανο, ὅσο ἀδιανόητη εἶναι μία σειρά ἄλλων γεγονότων, δηλαδὴ: α) ὅτι ἓνας Ἀθηναῖος ἱστορικὸς ἀπέδωσε αὐθαίρετα στοὺς ἀπογόνους τοῦ Κόδρου τὴν ιδιότητα αἰρετῶν ἰσοβίων ἀρχόντων ἀντὶ ἐκείνης τῶν κληρονομικῶν βασιλείων, β) ὅτι μία τέτοια αὐθαιρεσία ρίζωσε καὶ γ) ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προτίμησε αὐτὴ τὴ νεότερη καὶ λανθασμένη παραλλαγή ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη καὶ αὐθεντικὴ. Ἐν ὄψει ὅλων αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ κληρονομικοὶ βασιλεῖς τῶν Ἀθηναίων μεταξὺ τοῦ 11ου αἰῶνα καὶ τοῦ 754 π.Χ. ἦσαν συγχρόνως αἰρετοὶ ἄρχοντες τοῦ ἔθνους τῶν Ἰώνων, συνομοσπονδίας αὐτονόμων πολιτικῶν κοινοτήτων, καθεμιᾶς μὲ δική της βασιλέα. Ὅπως, στὴν Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους, μὲ τοὺς Ἀψβούργους ὅπου κάθε διαδοχικὸς κληρονομικὸς βασιλέας τῆς Αὐστρίας ἐκλεγόταν ἰσόβιος αὐτοκράτωρ.

3) Τὸ τέλος τῆς κληρονομικῆς βασιλείας στὴν Ἀθήνα φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὸ τέλος τῆς ἀνωτέρω συνομοσπονδίας. Ἡ κληρονομικὴ βασιλεία ἀντικαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ μία ἀριστοκρατικὴ κυβέρνησις αἰρετῶν δεκαετῶν ἀρχόντων τὸ 754 π.Χ. Ἡ συνομοσπονδία τῶν Ἰώνων, πού ἔνωσε τὴν Ἀθήνα καὶ τὶς εὐβοϊκὲς πόλεις πρέπει νὰ διαλύθηκε πρὸ τοῦ 760 π.Χ. Πῶς εἰκάζω αὐτὴν τὴ χρονολογία; Ἐκκινῶ ἀπὸ συνδυασμὸ δύο διαπιστώσεων: α) μολονότι οἱ παλαιότεροι Ἕλληνες ἀποικοὶ στὴν Ἰταλία, πού ἐγκαταστάθηκαν στὶς Πιθηκοῦσες, περὶ τὸ 770 π.Χ. καὶ στὴν Κύμη, περὶ τὸ 760 π.Χ., προέρχονταν ἀπὸ εὐβοϊκὲς πόλεις, ὅπως καὶ οἱ ἔμποροι πού ἐγκαταστάθηκαν στὴν Al Mina, μερικὲς δεκαετίες νωρίτερα, β) τὸ δυτικὸ ὄνομα γιὰ τοὺς Ἕλληνες δὲν βασίσθηκε στὸ ἔθνωνύμιο Ἰωνες, ἀλλὰ στὸ ἔθνωνύμιο Γραικοί. Ἀπὸ αὐτὲς λοιπὸν τὶς διαπιστώσεις εἰκάζω ὅτι οἱ Εὐβοεῖς καὶ οἱ Γραικοὶ τῆς δυτικῆς Βοιωτίας πού ἀποίκισαν στὴν

11. Κάστωρ, ἔ.ἀ. Παισατίας, ἔ.ἀ. Εὐσέβιος, ἔ.ἀ. Ἐὰς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι σὲ κείμενα πού ἀπῆχουν τὴ δεύτερη παραλλαγή (Κάστωρ καὶ Εὐσέβιος) ἐμφανίζεται ὡς πρῶτος ἰσόβιος ἄρχων ὁ Μέδων, υἱὸς τοῦ Κόδρου.

Ἰταλία, δὲν παρουσιάζονταν πιά ὡς Ἴωνες, ἀλλὰ μὲ τὰ ἔθνωνύμια πού παράγονταν ἀπὸ τοπωνύμια πόλεων ἢ περιοχῶν, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν τὸ Γραικοί. Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ συμπεραίνω ὅτι τὸ 760 π.Χ. δὲν ὑπῆρχε πιά ἡ συνομοσπονδία τῶν Ἰώνων, πού περιλάμβανε καὶ τὶς εὐβοϊκὲς πόλεις. Ἡ διάλυση τῆς συνομοσπονδίας τῶν Ἰώνων προκάλεσε κρίση στὸ κεντρικὸ ὁμόσπονδο κράτος τῆς, τὴν πόλη τῶν Ἀθηναίων, ἡ ὁποία παρέσυρε ὄχι μόνον τὸν τότε τοπικὸ βασιλέα καὶ συγχρόνως αἰρετὸ ἰσόβιο ἄρχοντα τῆς συνομοσπονδίας, ἀλλὰ καὶ τὸ βασιλικὸ πολίτευμα.

Graeci

Οἱ ἀρχαῖες ἰταλικὲς μορφές γιὰ τὸ ἔθνικὸ ὄνομα Ἑλλην, Ἑλληνες εἶναι: λατ. *Graius Grai(i)*, *Graecus Graeci*, μεσσαπ. *Graias*, *Grahis*, ἑτρ. *Creice*. Οἱ λατινικὲς μορφές ἐμφανίζονται συγχρόνως¹². Ἡ πρώτη εἶναι σπάνια καὶ ποιητικὴ.

Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος μὲ τὸ ὁποῖο οἱ λαοὶ τῆς Ἰταλίας δήλωναν ἐκείνους πού, ἀπὸ τὴν πλευρά τους, ἀποκαλοῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους Ἑλληνες, ἔχουν διατυπωθεῖ πολλὲς γνώμες: συγκεκριμένα πέντε βασικὲς ὑποθέσεις καὶ δύο παραλλαγές τῆς τρίτης ἀπὸ αὐτές.

Ἡ πρώτη ὑπόθεση ἀρθρώνεται ἔτσι: μία ομάδα Γραικῶν θὰ μετανάστευσε ἀπὸ τὴ Δωδώνη στὴν Ἰταλία. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἰταλίας, γνωρίζοντας αὐτὴ τὴν ομάδα, πρὶν ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐλληνικὴ, ἐπεξέτειναν τὸ ὄνομα *Graikoi* σὲ ὅλους τοὺς Ἑλληνες¹³.

Ἀκολούθως ὑποτέθηκε ὅτι οἱ Γραικοὶ εἶχαν ἐξαπλωθεῖ ἀνὰ τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα¹⁴. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ δὲν ἐπικαλεῖται κανένα ἐπιχείρημα οὔτε παρέχει κάποια ἐξήγηση γιὰ τὸ πῶς οἱ κάτοικοι τῆς Ἰταλίας κατέληξαν νὰ ὀνομάσουν Γραικοὺς ὅλους τοὺς Ἑλληνες.

Σύμφωνα μὲ τὴν τρίτη ὑπόθεση, οἱ λαοὶ τῆς Ἰταλίας δανείστηκαν τὸ ὄνομα πού χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τοὺς Ἑλληνες ἀπὸ μία ομάδα Γραικῶν πού ἔφθασαν

12. *Graius* στὸν Ἔνιο (239-169 π.Χ.), *Ann*, 177. *Graecus* στὸν Πλάτων (250-184 π.Χ.), *Truc.*, 55.

13. W. Helbig, στὸ *Hermes*, 11, 1876, 272 κ.ἑξ., ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν B. Niese, στὸ *Hermes*, 12, 1877, 499 κ.ἑξ.

14. U. v. Wilamowitz-Möllendoeff, A. Kiessling, *Aus Kydathen*, 1880, 152 (71). Πρὸς. F. Geyer, *Topographie und Geschichte der Insel Euboea*, I, 1903, 65. J. Bérard στὸ *REA*, 54, 1952, 10-12. Ἰδιος, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité*², 505.

στην Ἰταλία προερχόμενοι ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Γραιίας, στὴν ἀνατολικὴ Βοιωτία. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση διατυπώθηκε μὲ δύο παραλλαγές.

ι) Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες, μὲ τοὺς ὁποίους ἐπικοινωνήσαν κάτοικοι τῆς Ἰταλίας, θὰ ἦσαν οἱ κάτοικοι τῆς Κύμης πού ιδρύθηκε πρὸ τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰώνα π.Χ. Αὐτὴ ἡ ἀποψη ὑποστηρίχθηκε μὲ δύο ἐπιχειρήματα: Τὸ πρῶτο ὑπέθετε τὴν παρουσία Γραιῶν ἢ Γραικῶν στὴν Κύμη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Γραιᾶ βρισκόταν ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Εὐβοία ἀπὸ ὅπου προέρχονταν οἱ ἰδρυτὲς τῆς Κύμης. Τὸ δεύτερο, ἰσχυρότερο, συνδύασε τρία πραγματικὰ δεδομένα: α) μία φρατρία τῆς Νεαπόλεως, ἀποικίας τῆς Κύμης, ἔφερε τὸ ὄνομα *Εὐνοστίδαι*, δηλαδὴ «ἀπόγονοι τοῦ Εὐνόστου», β) ὁ Εὐνοστος ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἥρωες τῆς Τανάγρας, γ) ἡ Τάναγρα βρισκόταν στὴν ἄμεση περιοχή τῆς Γραιίας, ἴσως καὶ νὰ τὴν εἶχε διαδεχθεῖ¹⁵. Ἀμέσως μόλις διατυπώθηκε αὐτὴ ἡ ἀποψη προκάλεσε δύο ἀντιρρήσεις: α) δὲν μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξη μεταξὺ τῶν ἰδρυτῶν τῆς Κύμης ἀποίκων προερχομένων ἀπὸ τὴ Γραιᾶ ἢ, γενικότερα, ἀπὸ τις βοιωτικὲς ἀκτὲς ἀπέναντι στὴν Εὐβοία· β) ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση πού μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς Κύμης κατάγονταν ἀπὸ τὴ Γραιᾶ, ἦταν ἀπίθανο νὰ ἄκουσαν οἱ γείτονες τῆς Κύμης τὸ ὄνομα *Γραιῶι* ἢ *Γραικοί*, δοθέντος ὅτι οἱ Κυμαῖοι θὰ αὐτοπαρουσιάζονταν πάντοτε ὡς *Χαλκιδεῖς*¹⁶. Αὐτὲς οἱ ἀντιρρήσεις ὅμως διατυπώθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ πρὶν προστεθεῖ τὸ ἐπιχείρημα μὲ τοὺς Εὐνοστίδες τῆς Νεαπόλεως πού μετατρέπει τὴν ὑπαρξη Γραιῶν ἢ Γραικῶν στὴν Κύμη ἀπὸ ἀπλὴ ὑπόθεση ἐργασίας σὲ

15. G. Busolt, *Griechische Geschichte*, I, 1885, 44 (ἐπιχ. α). E. Meyer, *Geschichte des Altertums*, II 1, 1893, 435, 471= II 1², 1928, 265 καὶ σημ. 3 (ἐπιχ. α). E. Pais, *Storia della Sicilia e di Magna Grecia*, I 1, 1894, 276 κ.ἐξ. (ἐπιχ. α καὶ β), πρβλ. 617 κ.ἐξ. J. B. Bury, στὸ *JHS*, 15, 1895, 236. (ἐπιχ. α). Γ. Ν. Χατζιδάκις, σὲ ἄρθρο τοῦ 1925, ἀναδημοσιευμένο στὴ συλλογὴ *Γλωσσολογικαὶ ἔρευναι*, 1975, 350. K. Hanell, *Megarische Studien*, 1934, 62 (3) (ἐπιχ. β). J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile*, 1941, 59-60 (ἐπιχ. α καὶ β.). Th. J. Dunbabin, *The Western Greeks*, 1948, 7 (2) (ἐπιχ. α καὶ β). – Πρβλ. J. Miller, στὸ *RE*, VII 2, 1912, 1694 ("möglich, aber nicht sehr wahrscheinlich"). – Ὁ J. Bérard δὲν ἐπανάλαβε αὐτὴ τὴν ἀποψη στὴ δεύτερη ἐκδοσή.

16. U. v. Wilamowitz-Möllendorff, στὸ *Hermes*, 21, 1886, 113 κ.ἐξ. (ἀντίρρηση α), πρβλ. *Der Glaube der Hellenen*, II, 1931, 51 (1) (ἀντίρρηση β). K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, I, 1893, 174 (3) = I 1², 1912, 234 (4) (ἀντίρρηση β). Πρβλ. F. Geyer, ἔ.ἀ., 44 (2). – Ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιρρήσεων τοῦ U. v. Wilamowitz-Möllendorff, ὁ G. Busolt ἐγκατέλειψε τὴν ἀποψη τότε στὴ δεύτερη ἐκδοσή τοῦ ἔργου του, I, 1893, 199 (1). Ἀργότερα, ὁ J. Miller, στὸ *RE*, VII 2, 1912, 1694, ἐξέφρασε μιὰ προσεκτικὰ διατυπωμένη τοποθέτηση ἀναφορικὰ μὲ αὐτὴ τὴ γνώμη τοῦ G. Busolt.

θεβαιότητα¹⁷. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση μᾶς ὀδηγεῖ καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο, πού προσθέτω: ἡ ἀρχαιότερη ἔνδειξη ἐπαφῶν μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων προέρχεται ἀπὸ ἓνα Βοιωτὸ ποιητὴ, τὸν Ἡσίοδο, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει, περὶ τὸ 700 π.Χ., τὸν Λατίνο ὡς υἱὸ τοῦ Ὀδυσσεῶς καὶ τῆς Κίρκης καὶ βασιλέα τῶν Τυρρηγῶν¹⁸. Ἀσφαλῶς, ὁ Ἡσίοδος δὲν ταξίδεψε στὴν Ἰταλία καὶ ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία γνώρισε τὸν Λατίνο δὲν προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ Βοιωτία, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν παράλια, ἀπέναντι στὶς εὐβοϊκὲς πόλεις πού ἔστειλαν ἀποίκους στὴν Κύμη¹⁹.

ii) Ἡ δευτέρη παραλλαγὴ τῆς τρίτης ὑποθέσεως θέλει νὰ μεταναστεύουν οἱ Γραικοὶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴν Ἰταλία πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων μεταναστεύσεων ἀπὸ τὸ 770/760 καὶ ἐξῆς²⁰. Εἶναι πραγματικὰ παράδοξο ὅτι ὁ Busolt ἐγκατέλειψε τὴν ἀρχικὴ θεωρία τοῦ ὑποκύπτοντας στὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Wilamowitz, μολοντί αὐτὴ εἶχε στὸ μεταξύ ἐνισχυθεῖ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς παρουσίας τῶν Εὐνοστιδῶν σὲ ἀποικία τῆς Κύμης, ἀλλὰ ἀκόμη πιὸ ἀπροσδόκητη εἶναι ἡ νέα θεωρία του, πού ὑποθέτει μίαν μετανάστευση ὅπως δι' ὅλου ἀμάρτυρη.

17. Ὅσο γιὰ τὴ δευτέρη ἀντίρρηση, αὐτὴ ἀναφεῖται εὐκόλα. Προϋποθέτει ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν ὁ πληθυσμὸς τῆς Κύμης περιλάμβανε μερικοὺς Γραικοὺς, οἱ Ἰταλικοὶ λαοὶ δὲν θὰ εἶχαν εὐκαιρίες γιὰ νὰ ἀκούσουν αὐτὸ τὸ ἐθνωνύμιο, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι τῆς Κύμης θὰ αὐτοπαρουσιάζονταν ὡς «Χαλκιδεῖς». Σ' αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ μωρεὶ νὰ ἀντιταχθεῖ ὅτι οἱ πολῖτες τῆς Κύμης ἐπίσημα μὲν ὄφειλαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ ὄνομα Κυμαῖοι, ὡς ἰδιώτες ὅμως μπορούσαν νὰ χρησιμοποιοῦν ἐθνικὰ πού ὑποδείκνυαν τὴν τοπικὴ καταγωγὴ τους: Χαλκιδεῖς, ἐὰν προέρχονταν ἀπὸ τὴ Χαλκίδα, Ἐρετριεῖς, ἐὰν προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια, Κυμαῖοι ἐὰν προέρχονταν ἀπὸ τὴν εὐβοϊκὴ Κύμη καὶ ἐπομένως Γραῖοι ἢ Γραικοί, ἐὰν προέρχονταν ἀπὸ τὴ Γραῖα (ὁ Στέφανος Βυζάντιος, λ. Γραῖα, σημειώνει: «ὁ πολῖτης Γραῖος ἀφαιρέσει γέγονε τῆς ἀρχῆς, ὡς δειχθήσεται ἐν τῇ Ταναγραίᾳ». Πραγματικὰ, ὁ ἴδιος, λ. Τάναγρα, γράφει: «ἦν Ὅμηρος Γραῖαν καλεῖ διὰ τὸ πλησίον εἶναι») ἢ ἴσως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἐρετρίας ὅπου ἐνδέχεται νὰ ὑπῆρξε μίαν ἄλλη Γραῖα.

18. Ἡσίοδος, *Θεογονία*, 1013.

19. Κατὰ μίαν σκέψη, τὸ ὄνομα τῶν Εὐνοστιδῶν προϋποθέτει μὲν μίαν μετανάστευση Ταναγραίων στὴν Ἰταλία, αὐτὴ ὅμως θὰ ἔγινε στὰ πλαίσια ἐνὸς βοιωτικοῦ ἀποικισμοῦ ἀρχαιότερου ἀπὸ τὸν εὐβοϊκὸ στὴν Κύμη (U.v. Wilamowitz-Möllerndorff, στὸ *Hermes*, 31, 1886, 110). Αὐτὴ ἡ σκέψη, λογικὴ στὸ πρῶτο μέρος της, ριψοκινδυνεύει στὸ δεύτερο, ὅπου ἀρνεῖται νὰ συνδέσει τὴ μετανάστευση τῶν Εὐνοστιδῶν μὲ τὸν ἀποικισμὸ τῆς Κύμης, ἓνα ἱστορικὸ γεγονός, καὶ ἀντ' αὐτοῦ τὴν χρονολογεῖ σὲ μίαν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία καμμία μαρτυρημένη μετανάστευση ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα δὲν κατευθύνθηκε πρὸς τὴν Ἰταλία. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μίαν ὑπόθεση *ad hoc*, ἄρα μὴ παραγωγικὴ ἀξιολόγου συμπεράσματος.

20. G. Busolt, *Griechische Geschichte*, I², 1893, 198-199. Ἀντίθετος ὁ J. Miller, ἔ.ἀ.

Κατά την επομένη βασική υπόθεση, οί κάτοικοι τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας δὲν θὰ μπορούσαν νὰ δώσουν τὸ ὄνομα τῶν Γραικῶν στοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος παρὰ μόνον σὲ μιὰ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ὄνομα-Ἑλληνες δὲν εἶχε ἀκόμη γενικευθεῖ καὶ γίνεϊ τρέχον· ἄρα τὸ ὄνομα *Graikoi θὰ εἶχε εἰσαχθεῖ στὴν Ἰταλία πρὶν τὸ Γραικοὶ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ Ἑλληνες στὴν Ἑλλάδα. Πρὸς ὑποστήριξη αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως ἐγίνε ἐπίκληση τῶν παραδόσεων ποὺ ἀναφέρουν μετανάστευση Τυρρηνῶν καὶ Πελασγῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Αἰγυπτῶν στὴν Ἰταλία, καθὼς καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποὺ ὑποδεικνύουν ἐπαφὲς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας πρὸ τῆς πρώτης χιλιετίας π.Χ.²¹ Ἀλλὰ καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐπιχειρήματα εἶναι ἐξ ἀρχῆς ἀνενεργά. Τὸ πρῶτο δὲν ἀφορᾷ στὸ πρόβλημα: πράγματι, ἀκόμη καὶ ἂν ὑπῆρξε μετανάστευση Τυρρηνῶν καὶ Πελασγῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴν Ἰταλία πρὸ τῆς πρώτης χιλιετίας π.Χ., δὲν ἐπεται ἀναγκαστικὰ ὅτι τὸ ἴδιο συνέβη συγχρόνως καὶ μὲ στοιχεῖα φέροντα τὸ ὄνομα Γραικοί. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ δεύτερο ἐπιχείρημα, τὸ ἀρχαιολογικὸ, ἂν ἐνδέχεται νὰ ὑποδεικνύει ἐμπορικὲς ἀνταλλαγὰς μεταξὺ λιμένων κειμένων ἐκατέρωθεν τοῦ Ἰονίου πελάγους, ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ ἀποδεικνύει ὅτι στοιχεῖα ὀνομαζόμενα Γραικοὶ πέρασαν στὴν Ἰταλία πρὸ τοῦ τέλους τῆς δευτέρας χιλιετίας π.Χ., καὶ ἐπὶ πλέον πρέπει νὰ προσδιορισθοῦν οἱ ὄροι ὑπὸ τοὺς ὁποίους οἱ κάτοικοι τῆς Ἰταλίας θὰ ὀδηγήθηκαν στὸ νὰ ἐπεκτείνουν τὸ ὄνομα αὐτῶν τῶν μεταναστῶν σ' ἓνα πλῆθος ἐλληνικῶν στοιχείων ποὺ ἀπὸ τὸν 8ον αἰῶνα ἀρχίζαν νὰ αὐτονομαζόνται Ἑλληνες.

Ἡ πέμπτη ὑπόθεση ὑποστηρίζει ὅτι, πρὶν γνωρίσουν τὸ ὄνομα Ἑλληνες, οἱ λαοὶ τῆς Ἰταλίας εἶχαν ἀκούσει γιὰ ἓνα λαὸ τῆς Ἡπείρου, μὲ ὄνομα Γραικοί ἢ Γραιοί. Αὐτὸς ὁ λαὸς ἦταν ἐλληνικός²². Σύμφωνα μὲ μιὰ ὑπόθεση, θὰ κατοικοῦσε στὴ Δωδώνη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς²³. σύμφωνα μὲ ἄλλη, θὰ ἦταν τμημα Δωριέων ποὺ εἶχαν μείνει στὴν Ἡπειρὸς²⁴. Μερικοὶ πιστεύουν ὅτι οἱ ὀνομαζόμε-

21. ἔ.ἄ.

22. U. v. Wilamowitz-Möllendorff, στὸ *Hermes*, 21, 1886, 113 κ.ἑξ. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, I, 1893, 174 = I 1², 1912, 234. F. Solmsen, στὸ *ZVS*, 42, 1909, 207 κ.ἑξ. H. Jacobsohn, στὸ *ZVS*, 55, 1928, 37; Δ. Κ. Χατζῆς, στὸ *Γέρας Κεραμοπούλλου*, 1953, 218. H. Frisk, *GEW*, I, 323, λ. Γραικός· III, 65, λ. Γραικός. P. Chantraine, *DELG*, I, 234, λ. Γραικός. A. Ernout, *DELL*, 1985⁴, 280, λ. Graecus. Πρὸβλ. F. Gschnitzer, στὸ *DNP*, IV, 1998, 1195.

23. U. v. Wilamowitz-Möllendorff, ἔ.ἄ. K. J. Beloch, ἔ.ἄ. F. Solmsen, ἔ.ἄ. H. Jacobsohn, ἔ.ἄ., P. Chantraine, ἔ.ἄ. — Πρὸβλ. F. Gschnitzer, ἔ.ἄ.

24. P. Kretschmer, στὸ *Glotta*, 30, 1943, 156. H. Frisk, ἔ.ἄ.

νοι Γραικοί ὄφειλαν τὸ ὄνομά τους σὲ γειτονικά τους ἰλλυρικά στοιχεῖα²⁵. Ἐπιπλέον, ἡ παρουσία στὴν Ἠπειρο ἐνὸς πληθυσμοῦ μὲ τὸ ὄνομα Γραικοί εἶναι πιθανή. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ. Πρέπει ἀκόμη α) νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι οἱ λαοὶ τῆς Ἰταλίας ἔμαθαν ἀρκετὰ νωρὶς τὴν ὑπαρξὴ Γραικῶν στὴν Ἠπειρο καὶ β) νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ ποιὸν συλλογισμό ἐπεξέτειναν τὸ ὄνομα αὐτῶν τῶν Γραικῶν στὸ σύνολο τῶν Ἑλλήνων. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ πρῶτο ζήτημα, σημειωτέον ὅτι οἱ ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως δὲν τὸ θέτουν καὶν, ἀλλὰ περιορίζονται στὸ νὰ παραδεχθοῦν a priori ὅτι τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς Ἰταλίας εἶχε ὡς πηγὴ τοῦ ἑνα ἔθνομυθίου ἐντοπισμένο στὴν Ἠπειρο καί, καμμιά φορά, συνοδεύουν αὐτὴ τὴν παραδοχὴ μὲ μία δευτέρη: φαντάζονται ὅτι ἕνας ἐνδιάμεσος λαὸς ἔμαθε στοὺς λαοὺς τῆς Ἰταλίας τὴν ὑπαρξὴ τῶν Γραικῶν τῆς Ἠπέιρου²⁶. Αὐτὲς ὅμως οἱ παραδοχὲς εἶναι πολὺ λιγότερο πιθανὲς ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν γιὰ παρουσία Γραικῶν στὴν Κύμη, ὑπόθεσιν ποὺ ἀποκρούστηκε βάσει τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν μαρτυρεῖται. Τοῦτο ὅμως ἔχει ὑπερκερασθεῖ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔγινε γνωστὴ ἡ φρατρία τῶν Εὐνοστιδῶν στὴ Νεάπολη, ἐπιστημάνθηκε ἡ σχέση τοῦ ὀνόματός τους μὲ ἐκεῖνο τοῦ Εὐνόστου, ἥρωα τῆς Τανάγρας καὶ ὑπομνήσθηκε ἡ ταύτιση ἢ, ἔστω, ἡ γειτνίαση τῆς Τανάγρας μὲ τὴν Γραῖα. Ὅσο γνωρίζω, αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα δὲν ἔχει ἀντικρουσθεῖ. Καὶ ὅμως δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ὑπὸ συζήτησιν θεωρίας.

Ἐπομένως:

Οἱ τέσσερις ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος

25. P. Kretschmer, ἔ.ἀ. P. Chantraine, ἔ.ἀ. H. Frisk, ἔ.ἀ.

26. Ἐχουν ὑποθεθεῖ διάφοροι ἐνδιάμεσοι: 1) Ἀπροσδιόριστοι γείτονες τῶν Γραικῶν (H. Jacobsohn, ἔ.ἀ.). 2) Οἱ Μεσσάπιοι (U. v. Wilamowitz-Möllendorff, στὸ *Hermes*, 21, 1886, 114), 3) Οἱ Χάονες (K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, I 1², 1912, 234). 4) Οἱ Ἐτροῦσκοι (P. Chantraine, ἔ.ἀ.). 5) Οἱ Ἰταλιῶται Ἑλληνες ἢ ἀκόμη κάποια ἰταλικά στοιχεῖα (Δ. Κ. Χατζῆς, ἔ.ἀ.). Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρόκειται γιὰ ἀναπόδεικτες προτάσεις. Μόνη ἡ πρότασις περὶ τῶν Χαόνων συνοδεύεται ἀπὸ ἐπιχειρήματα: δύο ὑποθέσεις ἀπολύτως νόμιμες καὶ ἄλλες δύο ἀπολύτως ἀδικαιολόγητες. Στὴν πρώτη περίπτωσιν ἀνήκουν: ἡ ἀπόδοσις ἀγγείων μυκηναϊκῶν, γεωμετρικῶν καὶ πρωτοκορινθιακῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ Τάραντος σὲ ομάδες ποὺ ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ σύνδεσις μεταξὺ τῶν ὀνομάτων Χάονες καὶ Χῶνες. Στὴ δευτέρη περίπτωσιν ὑπάγονται ἡ ταύτισις τῶν φορέων τῶν ὡς ἄνω μυκηναϊκῶν, γεωμετρικῶν καὶ πρωτοκορινθιακῶν ἀγγείων ὅχι ὡς Ἑλλήνων, ἀλλὰ ὡς Χαόνων, καθὼς καὶ τὸ συμπέρασμα περὶ ἐγκαταστάσεως Χαόνων ἀκριβῶς στὴν περιοχὴ τοῦ Τάραντος βάσει μιᾶς πληροφορίας ποὺ συνδέει ἀρίστως τοὺς Χῶνες μὲ τὸν κόλπο τοῦ Τάραντος, τοῦ ὁποῦ οἱ ἐπιμηκέστατες ἀκτὲς φιλοξενούσαν, ἐπὶ πλεόν τοῦ Τάραντος πολυάριθμους ἄλλους οἰκισμοὺς.

Graeci, πρώτη, δεύτερη, τέταρτη καὶ πέμπτη, δὲν ὑποστηρίζονται μὲ ἐπιχειρήματα οὔτε ἐξηγοῦν πῶς αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀπλώθηκε σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνας.

Ἡ τρίτη, ἀντίθετα, ἀρθρώνεται λογικὰ ὡς ἐξῆς:

— Ὑπόθεση ἐργασίας: Οἱ λαοὶ τῆς Ἰταλίας θὰ γνώρισαν τὸ ὄνομα πού ἀπέδωσαν ὡς *Graeci* κ.λπ. ἀκούγοντας τὸ ἑλληνικὸ *Γραικοί* ἀπὸ κατοίκους τῆς Κύμης στὴν Καμπανία.

— Ἀποδείξεις: α) *Ναί* μὲν ἡ παράδοση φέρει τὴν Κύμη ὡς ἀποικία τῶν Χαλκιδέων, ἀλλὰ τὸ ὄνομά της ἀποδεικνύει ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ της καταγόταν ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη εὐβοϊκὴ πόλη. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονός προκύπτει ἡ εἰκόνα ἀποικισμοῦ μὲ συνεργασία στοιχείων προερχομένων ἀπὸ μία εὐρύτερη περιοχὴ περὶ τὴν Χαλκίδα. Μέσα σ' αὐτὴν κατοικοῦσαν οἱ Γραιοί, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῶν ὁποίων κατάγονται οἱ μορφές τῶν ὀνομάτων γιὰ τοὺς Ἕλληνας πού χρησιμοποιήσαν οἱ Λατίνου καὶ ἄλλοι λαοὶ τῆς Ἰταλίας. β) Τὸ ὄνομα τῆς φρατρίας τῶν Εὐνοσιδῶν στὴ Νεάπολη, ἀποικία τῆς Κύμης, παραπέμπει στὸν Εὐνοστο, ἥρωα τῆς Τανάγρας, ἡ ὁποία κτίσθηκε στὴν ἀρχαία χώρα τῶν Γραίων. γ) Ἡ μνεία τοῦ Λατίνου σὲ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡσιόδου, Βοιωτοῦ, ἀποδεικνύει γνώση τῶν Λατίνων, ἐμμέσων γειτόνων τῆς Κύμης, ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τῆς ἀνατολικῆς παραλίας τῆς Βοιωτίας, ὅπου κατοικοῦσαν Γραιοί. δ) Μόνη ἡ γνωριμία τοῦ ὀνόματος τῶν Γραικῶν ἀπὸ τοὺς ἰταλικούς λαοὺς διὰ μέσου τῆς Κύμης ἐπισύρει αὐτομάτως μία εὐλογη ἐξήγησις τῆς διευρύνσεως ἐκ μέρους τῶν λαῶν τῆς Ἰταλίας αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος στὸ σύνολο τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού οἱ Καμπανοὶ γείτονες τῶν Κυμαίων ἄκουσαν κάποιους Κυμαίους νὰ αὐτοπροσδιορίζονται ὡς Γραικοί, δὲν ἦταν δύσκολο οἱ ἴδιοι νὰ ἐπεκτείνουν αὐτὸ τὸ ὄνομα σ' ὅλους τοὺς Κυμαίους καὶ στὴ συνέχεια σὲ κάθε Ἰταλιώτῃ Ἕλληνα. Ἀπὸ τοὺς Καμπανούς θὰ μάθουν τὴ διευρυμένη σημασία τοῦ ἐθνικοῦ τῶν Γραικῶν ἄλλοι λαοὶ τῆς Ἰταλίας καὶ μάλιστα οἱ Ρωμαῖοι πού, καθὼς θὰ κατακτοῦν ἑλληνικὰ ἐδάφη στὴ Σικελία καὶ πέραν τοῦ Ἰονίου, θὰ τὴν ἀπλώσουν σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνας.

RÉSUMÉ

Sur l'origine des noms *Jauna* et *Graeci*

Présentation préliminaire de certains passages de mon livre *Ethné grecs à l'âge du Bronze* (à paraître) concernant les lieux et la date d'apparition des noms *Jauna* et *Graeci* (463-468, 564 n. 376, 565).

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2007

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Πρακτικά Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου 15 χρόνια ἔργων ἀποκατάστασης στὴ Μεσαιωνικὴ Πόλη τῆς Ρόδου, Ἀθήνα 2007, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Παναγιώτου Α. Βοκοτοπούλου.

Κυρίες καὶ Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐνσωματώσεως τῆς Δωδεκανήσου μέχρι σήμερα ἔχουν ἐκτελεσθεῖ ἐκτεταμένες ἐργασίες συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τῆς παλαιᾶς πόλεως τῆς Ρόδου, πρῶτα ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου καὶ ἀπὸ τὸ 1984, βάσει νέας νομοθεσίας, ἀπὸ τὴν Ἐφορεία καὶ ἀπὸ τὸ τεχνικὸ γραφεῖο τῆς Προγραμματικῆς Συμβάσεως πὺ ὑπεγράφη μεταξὺ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων καὶ τοῦ Δήμου Ροδίων. Ἡ πρώτη μεγάλη περίοδος τῶν ἐπεμβάσεων, πὺ ἔγιναν τὴν πρώτη δωδεκαετία μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, φέρει τὴν σφραγίδα τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἰωάννου Κοντῆ, ἐπικουρουμένου ἀπὸ τὸν Ἐπιμελητὴ Παῦλο Λαζαρίδη. Ἀπὸ τὸ 1966 καὶ ἐξῆς τίς ἐργασίες διηύθυνε ὁ Ἡλίας Κόλλιας, Ἐπιμελητὴς καὶ ἐν συνεχείᾳ Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, πὺ διήνυσε ὅλη τὴν σταδιοδρομία του στὴν περιφερειακὴ αὐτὴ ὑπηρεσία καὶ συνέχισε καὶ μετὰ τὴν συνταξιοδότησή του νὰ ἐποπτεύει τίς μεγάλης τῶρα κλίμακος ἐργασίες στὴν παλαιὰ πόλη τῆς Ρόδου ἀπὸ τὴν νεοσυσταθεῖσα θέση τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς Παρακολούθησεως ἔργων στὰ μνημεῖα τῆς Μεσαιωνικῆς

Πόλεως τῆς Ρόδου, μέχρι τὸν πρόσφατο θάνατό του. Ὁ ξεχωριστός αὐτός ἄνθρωπος, στὸν ὁποῖο τὰ Δωδεκάνησα ὀφείλουν πάρα πολλά, εἶχε βραβευθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τὸ 1999¹.

Κατόπιν ἐνεργειῶν τοῦ Κόλλια τὸ Γραφεῖο τῆς Μεσαιωνικῆς Πόλεως περιέλαβε στὴν δραστηριότητά του ἓνα εὐρὺ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴν ἱστορία τῆς Ρόδου καὶ γενικώτερα τῆς Δωδεκανήσου. Τελευταία ἔκδοση τοῦ γραφείου εἶναι τὸ δίτομο βιβλίο πού ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς παρουσιάσω. Πρόκειται γιὰ τὰ Πρακτικὰ ἐνὸς Διεθνoῦς Συνεδρίου πού συνῆλθε στὴν Ρόδο τὸ 2001 μὲ ἀφορμὴ τὰ 15 χρόνια τῶν ἔργων ἀποκαταστάσεως τῆς Μεσαιωνικῆς Πόλεως. Τὸ βιβλίο, διαστάσεων 28×21,2 ἑκατοστῶν, περιέχει στίς 595 σελίδες τοῦ πρώτου τόμου 74 ἀνακινώσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἐννέα ἀπὸ ἀλλοδαπούς συνέδρους, καὶ τίς συζητήσεις πού ἀκολούθησαν, ἐνῶ στοὺς 456 πίνακες τοῦ δευτέρου τόμου δημοσιεύεται τὸ ἐποπτικὸ ὕλικό – φωτογραφίες, τοπογραφικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια. Τὸ περιεχόμενον τῶν ἀνακινώσεων εἶναι ποικίλο καὶ ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὸ γεωγραφικὸ καὶ εἰδολογικὸ πλαίσιο πού ὀριοθετεῖ ὁ τίτλος.

Οἱ περισσότερες μελέτες εἶναι φυσικὰ ἀφιερωμένες σὲ ἐργασίες πού ἔγιναν στὴν Ρόδο, περιλαμβάνονται ὅμως καὶ γενικοῦ χαρακτῆρα κείμενα γιὰ τὰ προβλήματα τῆς προστασίας καὶ διαχειρίσεως οἰκιστικῶν συνόλων, ὅπως τοῦ Καθ. Γιάννη Κίτση μὲ τίτλο «Ἀποκαταστάσεις καὶ νέα ἀρχιτεκτονικὴ στίς πόλεις μας: Ἱστορικὴ συνέχεια ἢ πολιτιστικὴ παρακμῆ;», τῆς ἀρχιτέκτονος Ἰωάννας Στεριώτου πού ἐπιγράφεται «Διαχείριση μεσαιωνικῶν ὀχυρώσεων: Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία» ἢ τοῦ Καθηγητοῦ Ἑμμανουὴλ Μαρμαρᾶ γιὰ τίς «Ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὰ ἔργα ἀστικῆς ἀναβάθμισης σὲ ἱστορικὰ κέντρα πόλεως: Ἡ περίπτωση τῆς ἀποκατάστασης τῶν ὁδοστρωμάτων στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου».

Ἀπὸ τίς πολυάριθμες ἀνακινώσεις πού ἀναφέρονται στὴν Ρόδο, ἄλλες εἶναι γενικοῦ χαρακτῆρα, ὅπως τῆς ἀρχαιολόγου Μαρίας Μιχαλάκη-Κόλλια «Ἡ ἑλληνιστικὴ Ρόδος στὰ ὅρια τῆς μεσαιωνικῆς πόλης καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ παρουσίαση τῶν ὑπολειμμάτων της», τοῦ ζεύγους Γεωργίου καὶ Κατερίνας Ντέλλα γιὰ τίς «Ἀρχεὲς ἀποκατάστασης-ἀνάδειξης τῶν μνημείων τῆς μεσαιωνικῆς πόλης τῆς Ρόδου μὲ στόχο τὴ λειτουργικὴ ἐπανεξέλιξή τους στὴ ζωὴ τῆς σύγχρονης πόλης» καὶ τοῦ Καθηγητοῦ καὶ τῆς Κυρίας Μαμαλοῦκου γιὰ τὴν τεκμη-

1. ΠΑΑ, 74 Β', 1999, σ. 606-607.

ρίωση συνθέτων μνημειακῶν συγκροτημάτων ὅπως ἡ Βορειοανατολική γωνία τῶν ροδιακῶν ὀχυρώσεων καὶ ὁ μῦλος Naillac· ἄλλες ἀντιθέτως περιορίζονται σὲ ἓνα μνημεῖο, τὸ ὁποῖο ἐξετάζουν ἀναλυτικά. Διαθέτομε ἔτσι τώρα λεπτομερειακὰ δημοσιεύματα γιὰ τὴν Ἁγία Κυριακή, τὴν Παναγία τοῦ Μπούργκου, τὸ νοσοκομεῖο τοῦ 15ου αἰῶνα, τὰ τεμένη Μεχμέτ Ἀγᾶ καὶ Σουλεϊμάν, τὸν τεκέ τοῦ Μουράτ Ρεῖς, τὰ δημοτικά λουτρά Γενῆ Χαμάμ καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς πόλεως. Ἡ ἀνακοίνωση τῆς καθ. Claudia Barsanti ἀναφέρεται στὴν περιγραφή τῆς Ρόδου στὸ «Liber Insularum Archipelagi» τοῦ φλωρεντινοῦ κληρικοῦ Χριστοφόρου Buondelmonti, ποῦ ἔμεινε στὸ νησί τὴν δευτέρα δεκαετία τοῦ 15ου αἰῶνος, ἐνῶ ὁ παλαίμαχος ἐρευνητὴς τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Anthony Luttrell ἐκθέτει ἐν συντομίᾳ τὰ πορίσματα ἐρευνῶν του στὰ ἀρχεῖα τῆς Μάλτας γιὰ τὴν ἱπποτική Ρόδο.

Παράλληλα μὲ τις ἀνακοινώσεις γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική καὶ πολεοδομία τῆς Ρόδου ἐξετάσθησαν καὶ ἄλλες ὄψεις τῆς τέχνης τοῦ νησιοῦ. Ἡ ἀρχαιολόγος Ἄννα-Μαρία Κάσδαγλη ἀναφέρθηκε στὴν Νομισματική κυκλοφορία στὴν Μεσαιωνική πόλη τῆς Ρόδου (8ος-16ος αἰῶνας), ὁ ἀείμνηστος Θεόδωρος Ἀρχοντόπουλος καὶ ἡ Ἀγγελική Κατσιώτη ἐπιχειροῦν μίαν ἀποτίμηση τῶν δεδομένων γιὰ τὴν ζωγραφική στὴν μεσαιωνική πόλη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. μέχρι τὸ μοιραῖο ἔτος 1522, ἐνῶ ἡ προῶρος ἐκλιπούσα Ἀγγελική Μητσάνη καὶ ἡ Κωνσταντία Κεφαλά δημοσιεύουν εἰκόνες τῆς Παναγίας Δαμασκηνῆς, ποῦ βρίσκεται στὴν Μάλτα ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ρόδο, καὶ τοῦ Προδρόμου.

Οἱ ἀνακοινώσεις ποῦ ἔγιναν στὸ συνέδριο δὲν ἀφοροῦσαν μόνο στὴν μορφολογία καὶ τὴν τυπολογία χριστιανικῶν καὶ μουσουλμανικῶν χώρων λατρείας, σπιτιῶν, ὀχυρώσεων, καὶ στὶς πολεοδομικὲς παραμέτρους ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως, ἀλλὰ καὶ σὲ καθαρῶς τεχνικὰ ζητήματα τῆς συντηρήσεως κτισμάτων καὶ τοιχογραφιῶν. Στὸ παρουσιαζόμενο βιβλίο ὑπάρχουν λ.χ. κείμενα γιὰ τὴν Μεθόδολογία τοῦ φυσικοχημικοῦ χαρακτηρισμοῦ καὶ τῆς μελέτης τῆς παθολογίας τῶν τοιχογραφιῶν στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως τῆς Ρόδου, γιὰ κονιάματα συμβατὰ μὲ τὰ ἱστορικὰ δομικὰ ὑλικά, γιὰ τὸν πωρόλιθο τῆς Κύπρου στὰ μνημεῖα τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως τῆς Ρόδου, τὶς ιδιότητές του καὶ τὴν φυσικοχημικὴ συμβατότητα μὲ τὸν τοπικὸ λίθο, γιὰ τὶς γαιώδεις χρωστικὲς οὐσίες, καθὼς καὶ γιὰ τὴν σημασία τοῦ προγράμματος ἀνιχνεύσεως καὶ ἐντοπισμοῦ ἐντόμων προσβολῆς σὲ κτήρια καὶ συλλογές.

Τὸ συμπόσιο τῆς Ρόδου ὑπῆρξε κίνητρο γιὰ τὴν ἐξέταση ἀναλόγων προβλημάτων σὲ ἄλλες περιοχές. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὶς μελέτες τῆς Καθ. Γεωργίας

Μαρίνου για τις παρά τὰ τείχη βυζαντινές μονές τοῦ Μυστρᾶ καὶ τις ὀχυρώσεις τους, τῶν Ἀλεξάνδρου καὶ Χάριτος Καλλιγᾶ για τὴν Μονεμβασία, τοῦ Κυπρίου συναδέλφου Γιώργου Φιλοθέου με τίτλο «Ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ποὺ μετατράπηκαν σὲ μουσουλμανικά τεμένη κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (1571-1878): Ἡ περίπτωση τῆς Κύπρου», τῶν Κυριῶν Μυρτοῦς Γεωργοπούλου-Βέρρα, Ἀδαμαντίας Ρηγᾶκου καὶ Ζωῆς Μυλωνᾶ με τὸν κάπως σχινοτενῆ τίτλο «Ἀπὸ τὴν εὐφορία τῆς θεωρίας καὶ τῆς μεθόδου στὴν προβληματικὴ τῆς πράξης. Ἡ ἔρευνα, ἡ ἀποκατάσταση καὶ ἡ ἀνάδειξη τῶν κάστρων Χλεμούτσι Ἡλείας καὶ Ἀγίου Γεωργίου Κεφαλονιάς», τῆς Δάφνης Χρονάκη καὶ συνεργατῶν για τὶς Ἔργασίες ἀνάδειξης καὶ ἀξιοποίησης τῆς Σπιναλόγκας, τοῦ Πορτογάλου ἐρευνητοῦ João Campos για τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἱστορικοῦ κέντρου τοῦ Πόρτο («A propos de méthodologies d'intervention pour la réhabilitation des centres historiques. Le cas de Porto») ἢ τοῦ Jürgen Krüger «The "Muristan" in Jerusalem. The first hospital of the Order of St. John».

Ἀπὸ τὴν ἐπιλεκτικὴ περιγραφή τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου ποὺ ἐπεχείρησα, εἶναι προφανές ἡ σημασία του για κάθε μελετητὴ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τῆς Ρόδου, καθὼς καὶ για τοὺς ἀρχιτέκτονες, πολιτικούς μηχανικούς, πολεοδόμους, χημικούς ποὺ εἰδικεύονται στὴν συντήρηση κτηρίων καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς ἱστορικῶν οἰκισμῶν.

Στὸν ἀείμνηστο Ἡλία Κόλλια – στὸν ὁποῖο καὶ ἀφιερώνεται τὸ βιβλίο – καὶ τοὺς συνεργάτες του, ποὺ μᾶς ἔδωσαν τὸ ἐξαιρετικὰ χρήσιμο καὶ καλαίσθητο δίτομο αὐτὸ ἔργο, ἀνήκει ὁ δίκαιος ἔπαινος. Εὐχομαι ἡ Ἐπιτροπὴ Παρακολουθήσεως Ἔργων στὴν Μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου νὰ συνεχίσει τὴν ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχημένη ἐκδοτικὴ τῆς δραστηριότητα.

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2007

ΕΠΙΣΗΜΗ ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. GOJKO SUBOTIĆ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μὲ μεγάλη χαρὰ ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος ἕναν ἐπιφανῆ μελετητὴ τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης τῶν Βαλκανίων καὶ δοκιμασμένο φίλο τῆς χώρας μας, τὸν Καθηγητὴ κ. Gojko Subotić, τακτικὸ μέλος τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν.

Ὁ κ. Subotić γεννήθηκε τὸ 1931 στὴν Bosanska Gradiška τῆς Βοσνίας. Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου διέμεινε ὡς πρόσφυξ στὸ Βελιγράδι. Μετὰ τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του στὴν Bosanska Gradiška καὶ τὴν Banja Luka ἐσπούδασε Ἱστορία τῆς Τέχνης στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου (1950-1955). Ἀφοῦ παρηκολούθησε τὸ 1957-1959 μεταπτυχιακὲς σπουδὲς μὲ κύριο θέμα τὶς σχέσεις μεταξὺ μεσαιωνικῆς σερβικῆς τέχνης καὶ λογοτεχνίας, διορίσθηκε τὸ 1959 βοηθὸς στὸ Τμῆμα Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Τὸ 1961-1962 παρέμεινε ἐπὶ ἕναν χρόνον στὴν Ἀθήνα. Τὸ 1974 ὑπεστήριξε στὸ Βελιγράδι διατριβὴ γιὰ τὴν Ζωγραφικὴ Σχολὴ τῆς Ἀχρίδος τὸν 15ο αἰῶνα καὶ ἔλαβε ἐντολὴ διδασκαλίας στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Βελιγραδίου. Τὸ 1978-79 διετέλεσε Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἐφηρμοσμένων Τεχνῶν στὸ Βελιγράδι, τὸ ὁποῖο καὶ ἀνεκαίτισε ριζικά. Τὸ 1979 διορίσθηκε ἐρευνητὴς στὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ ἐν συνεχείᾳ, τὸ 1983, ἐπιστημονικὸς

σύμβουλος στο ίδιο ίδρυμα. Τò 1991 εξελέγη διευθυντής του Ίνστιτούτου Ίστορίας τής Τέχνης τής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Βελιγραδίου. Ήξελέγη τò 1994 ἀντεπιστέλλον καὶ τò 2003 τακτικò μέλος τής Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν. Μεταξὺ 1997 καὶ 2000 διετέλεσε διευθυντής τής Πινακοθήκης τής Σερβικῆς Ἀκαδημίας. Ὁ κ. Subotić, ὁ ὁποῖος εἰδικεύεται στὴν μεσαιωνικὴ τέχνη τοῦ Βυζαντίου καὶ τής Σερβίας (ἀρχιτεκτονική, ζωγραφική, γλυπτική, μικροτεχνία, ἐπιγραφική) μὲ ἔμφαση στὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα, ἔχει μετάσχει σὲ πολλὰ συνέδρια τής εἰδικότητός του στὴν Ἑλλάδα, Αὐστρία, Βουλγαρία, Ρωσία, Ρουμανία, Γαλλία, Ἰταλία, Ἑλβετία, Αὐστραλία καὶ ἄλλες χῶρες. Τò 2000 εξελέγη μέλος τής Ἐπιτροπῆς Ἱστορίας τής Τέχνης τής Διεθνoῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

Ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ κ. Subotić ἀναφέρομε τὶς μονογραφίες του γιὰ τὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης στὴν Ἀχρίδα, ἕναν κατάγραφο σταυρεπίστεγο ναὸ τοῦ 14ου αἰ. μὲ ἑλληνικὲς ἐπιγραφές (Βελιγράδι, 1971), γιὰ τὴν Ζωγραφικὴ σχολὴ τής Ἀχρίδος τὸν 15ο αἰῶνα (Βελιγράδι, 1980), γιὰ τὴν Μονὴ τής Ζίτσας (1984) καὶ γιὰ τὴν Τέχνη τοῦ Κοσσυφοπεδίου (Μιλάνο 1997), ποὺ ἐξεδόθη σὲ τέσσερις γλώσσες. Ἔχει ἐπίσης δημοσιεύσει πολλὲς μελέτες σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ γιὰ τὴν σερβικὴ μεσαιωνικὴ τέχνη.

Ἡ διαμονὴ τοῦ κ. Subotić στὴν Ἑλλάδα τò 1961-62 ὑπῆρξε καθοριστικὴ γιὰ τὴν μετέπειτα σταδιοδρομία του. Ἐμαθε τὴν γλῶσσα μας, περιηγήθηκε τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τής χώρας μας καὶ δημοσίευσε πρωτότυπες μελέτες γιὰ ὠρισμένα ἀπὸ αὐτὰ, ποὺ διαφωτίζουν τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τους, ὅπως γιὰ τὴν Μονὴ Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων (ZLU 2, 1966), τὸ τέμπλο καὶ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 14ου αἰ. στὴν Μονὴ Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων (Πεπραγμένα ΙΕ΄ Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου), τὴν ἀνακαίνιση τής ἀγιορειτικῆς Μονῆς Ἀγίου Παύλου τὸν 14ο αἰ. (ZRVI 23, 1983), τὶς μονὲς τής Παναγίας Μεσσησιώτισσας, γιὰ τὴν ὁποία ὑπεστήριξε ὅτι δὲν βρισκόταν κοντὰ στὴν Καστοριά ἀλλὰ ΒΔ τής Ἐδεσσας (ZRVI 26, 1987) καὶ τής Παναγίας Γαβαλιώτισσας στὴν Ἐδεσσα (ZRVI 27-28, 1989), γιὰ παράσταση τοῦ ἁγ. Κλήμεντος στὰ Παλατίτσια Ἡμαθίας, γιὰ τὴν τέχνη τής ἀριστοκρατίας στὴν Μακεδονία στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. (Danica 4, 1997, 354-363), γιὰ τὴν ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα τοῦ Poganovo —ποὺ ἀποδίδει σὲ ἐργαστήριο τής Θεσσαλονίκης— καὶ τέλος γιὰ τὴν ζωγραφικὴ σχολὴ τής Καστοριάς (Πραγματεῖαι τής Σερβικῆς Ἀκαδημίας, 384, 1998). Τò 1999 ἦταν μία ἀπὸ τὶς δέκα προσωπικότητες στὶς ὁποῖες ἡ Νομαρχία Ἀττικῆς ἀπένευμε τὸν τίτλο τοῦ Πρέσβειος τοῦ

Ἑλληνισμοῦ (Ambassador of Hellenism). Μεταξὺ τῶν ἄλλων διακρίσεων τῶν ὁποίων ἔτυχε, μνημονεύω τὸ μετάλλιο τοῦ ἁγ. Σάββα τῆς Σερβικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τὸ βραβεῖο Ὀκτωβρίου, ποῦ ἀπονέμει ἡ πόλις τοῦ Βελιγραδίου εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀπελευθερώσεώς της τὸ 1944.

Ὁ κ. Subotić ἀντιπροσωπεύει σήμερα ἐπαξίως τὴν σερβικὴ σχολὴ ἱστορίας τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης, τῆς ὁποίας κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τὶς τελευταῖες δεκαετίες ὑπῆρξαν οἱ καθηγηταὶ Svetozar Radojević καὶ Vojislav Djurić, ξένος ἑταῖρος ὁ πρῶτος καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος ὁ δεύτερος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ ἡ προῶρος ἐκλιπούσα Καθηγήτρια Gordana Babić, καὶ καταλέγεται σήμερα μεταξὺ τῶν ἐπιφανεστέρων εἰδικῶν στὸν τομέα τῆς Ὑστεροβυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης διεθνῶς. Ἔχω τώρα τὴν μεγάλη τιμὴ νὰ ἐπιδώσω στὸ νέο ἀντεπιστέλλον μέλος μας τὸ ἔγγραφο τοῦ διορισμοῦ του καὶ νὰ τὸν περιβάλω μὲ τὸ διάσημο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ, ἀφοῦ τοῦ εὐχηθῶ στὴν μητρικὴ του γλῶσσα *Puno godina rada, Gojko*.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΑΣΚΗΤΑΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ*

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

κ. GOJKO SUBOTIĆ

Στὴν ἱστορία καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὰ Μετέωρα, πρῶτοι συνεισέφεραν οἱ ἴδιοι οἱ ἐγκαταβιοῦντες σὲ αὐτὰ μοναχοὶ οἱ ὁποῖοι, ἀναζητώντας γαλήνη, ἐγκαταστάθηκαν στοὺς ἀπόκρημνους καὶ λείους βράχους. Στὴν ἀρχὴ ζοῦσαν ὡς ἐρημίτες, μόνοι τους ἢ σὲ μικρὲς ὁμάδες, καί, στὴ συνέχεια, σὲ ἀδελφότητες στὶς ὁποῖες τηροῦσαν τοὺς κανόνες τοῦ κοινοβίου. Ἡ ἐκκλησία, γιὰ νὰ μπορεῖ καλύτερα νὰ παρακολουθεῖ τὴ ζωὴ τῶν διάσπαρτων ἀναχωρητῶν αὐτοῦ τοῦ, ὅπως ἔχει εὐστοχα χαρακτηριθεῖ, «ἀγριολούλουδου τῆς βυζαντινῆς πνευματικότητας», συγκρότησε κοινότητα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Πρῶτο, ἔχοντας ὡς ὑπόδειγμα τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἡ νέα Θηβαΐδα τῶν Μετεώρων ὀνομάστηκε Σκήτη τῶν Σταγῶν. Στὰ πλούσια ἀρχεῖα, ποῦ οἱ μονεὲς διαφύλαξαν χάριη στὸ γε-

* Τὴ μετάφραση ἐπιμελήθηκε ἡ κα Vukosava Stevović.

γονός ὅτι ἦταν ἀπροσπέλαστες, βρέθηκε καὶ ἓνα πολύτιμο σύγγραμμα πού ἀρχίζει μὲ τίς λέξεις *Σύγγραμμα ἱστορικόν..*, γνωστό καὶ ὡς *Τὸ χρονικὸ τῶν Μετεώρων*, τὸ ὁποῖο ἔριξε ἄπλετο φῶς στὸ παρελθὸν αὐτῆς τῆς ἤδη μεγάλης πνευματικῆς κοινότητος καί, ἰδιαιτέρα, στὶς συγκυρίες τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία δημιουργήθηκε.

Ἐφορμὴ γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ συγγράμματος ἦταν ἡ διαφωνία πού ξέσπασε, στὰ τέλη τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 16ου αἰῶνα μεταξύ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν καὶ τῆς ἐπιφανέστερης ἀδελφότητος τῶν Μετεώρων, ἡ ὁποία ζούσε στὸν Πλατὺ Λίθο καὶ διεκδικούσε τὸ δικαίωμα ὁ ἡγούμενός της νὰ φέρει τὸν τίτλο τοῦ Πρώτου. Τὸ σύγγραμμα ἀνακάλυψε ὁ γάλλος ἀρχαιολόγος Léon Heuzey, ἐξαιρετος ἐρευνητής, ὁ ὁποῖος, στὴ διάρκεια τῆς σύντομης παραμονῆς του, κοίταξε ἓναν τεράστιο ἀριθμὸ χειρογράφων καὶ ἐγγράφων, γνώρισε τοὺς οἰκισμοὺς τῶν Μετεώρων καὶ παρουσίασε τὸ παρελθὸν τους. Μὲ λογοτεχνικὸ χάρισμα, μὲ μία δόση καυστικότητος καὶ πολὺ πνεῦμα παρουσίασε τίς σχέσεις μεταξύ τῶν ἀδελφοτήτων: *Μάταια οἱ πιστοὶ ἐρημίτες τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Σταγῶν, πιστεύοντας ὅτι ἀπομονώθηκαν γιὰ πάντα ἀπὸ τὸν κόσμον, ἐγκαταστάθηκαν στὸν ἀέρα καὶ μὲ ζῆλο λάξευαν σκάλες στοὺς βράχους γιὰ τίς ὁποῖες πίστευαν ὅτι εἶναι ἀπροσπέλαστες: τὰ ἀνθρώπινα πάθη καὶ οἱ διαφωνίες τοὺς ἀκολουθοῦσαν. Σύντομα ἄρχισαν νὰ διαφωνοῦν γιὰ μία σπηλιά, γιὰ μία στενὴ κορυφὴ βράχου ἢ γιὰ ἓνα κομμάτι ἀγροῦ μεταξύ δύο γκρεμῶν μὲ περισσότερο σθένος ἀπὸ ὅ,τι γιὰ πλούσια κτήματα.*

Πρὶν ἀπὸ τὸν Heuzey, στὴν περιοχὴ τῶν Μετεώρων εἶχαν βρεθεῖ πολλοὶ ἐπισκέπτες ἀπὸ τὴ Δύση —ὁ σουηδὸς μελετητῆς τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ Bjornstahl, ὁ ἄγγλος γιατρός Holland, ὁ γάλλος πρόξενος Rouqueville, ὁ ἄγγλος συνταγματάρχης Leake καὶ ἄλλοι— οἱ ὁποῖοι στὰ ὁδοιπορικά τους, ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του, ἀφιέρωσαν τὴν προσοχὴ τους στὰ Μετέωρα. Ἐνα χρόνον μετὰ τὸν Heuzey, τὸ 1859, σημαντικὲς περιγραφὲς τῶν μονῶν καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων μᾶς ἄφησε ὁ Πορφύριος Οὐσπένσκι, ὁ ὁποῖος ἐρευνοῦσε ἀκούραστα τὰ μνημεῖα καὶ τὰ ἀρχεῖα τῶν Βαλκανίων, τῆς Παλαιστίνης καὶ τοῦ Σινᾶ. Σύντομα, ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἔφθασε ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἄντωνινος, καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν καὶ οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες Ἰ. Βογιατζίδης, Γ. Σωτηρίου, Ν. Γιαννόπουλος καὶ ἄλλοι. Τέλος, στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὁ ἐπιφανὴς Σπιριδῶν Λάμπρος καὶ ὁ μεγάλος Νίκος Βέης ἐρεύνησαν καὶ δημοσίευσαν τεράστιο ἀρχεῖακὸ καὶ ἐπιγραφικὸ ὕλικό.

Γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν πρώτων μοναστικῶν οἰκισμῶν καὶ τίς γνώσεις γιὰ τὸ

παρελθόν τους ιδιαίτερη σημασία έχει *Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου*, ιδρυτῆ τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως στὸν Πλατὺ Λίθο, ὁ ὁποῖος δικαίως ἔλαβε τὴν ἐπωνυμία πατέρας τῶν Μετεώρων.

Δὲν θὰ παρουσιάσουμε ἐδῶ ἐκτενέστερα τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο αὐτῆς τῆς σημαντικῆς προσωπικότητος, ἡ ὁποία μετέφερε στὰ Μετέωρα ὄχι μόνο τὴν ἐμπειρία ποὺ ἀπέκτησε στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ τὸν τρόπο ὀργάνωσης, ἀλλὰ καὶ τὴν ιδιαίτερα ἀναπτυγμένη ἡσυχαστικὴ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, στὴ διάρκεια τῆς ἐβδομάδας, ἐπιβαλλόταν ἀπομάκρυνση καὶ ἀπομόνωση σὲ ἡσυχία. Ἡ μαρτυρία γιὰ τὸν Ἀθανάσιο καὶ τὸν πνευματικὸ του πατέρα Γρηγόριο εἶναι ιδιαίτερα σημαντικὴ, γιατί ὁ *Βίος* δημιουργήθηκε ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀθανασίου (περίπου τὸ 1380), στὸν ἴδιο χῶρο καὶ ἀπὸ τὴ γραφίδα προσώπου, τὸ ὁποῖο τὸν γνῶριζε προσωπικὰ καὶ ζοῦσε δίπλα του.

Πρέπει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι τὰ περισσότερα παλιὰ κελλιὰ ἔχουν πρὸ πολλοῦ ἐγκαταλειφθεῖ καὶ εἶναι ἀπρόσιτα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν οἱ εἰδικοί δὲν μπορούσαν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ αὐτά, μολοντί γιὰ τὰ μνημεῖα τῶν Μετεώρων, σὲ διάφορες περιπτώσεις, πρὶν καὶ μετὰ τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο, ἔγραψαν μεγάλοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Ἀνδρέας Ευγγόπουλος καὶ ὁ Μανόλης Χατζηδάκης. Τὰ ὅσα γνωρίζαμε γιὰ τὰ παλαιότερα ἀσκητήρια, διαφοροποίησε ἡ ἐμφάνιση τοῦ νεαροῦ πατέρα Ἰουστίνου, ὁ ὁποῖος στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '70 τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἔδειξε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἐγκαταλελειμμένους οἰκισμοὺς. Ὡς μέλος τῆς ἀδελφότητος στὸν Πλατὺ Λίθο, ὁ πατέρας Ἰουστίνος, μᾶζι μὲ ἄλλους μοναχοὺς, τόλμησε, χωρὶς νὰ ἔχει τὸν κατάλληλο ἐξοπλισμὸ, νὰ ἀναλάβει ριψοκίνδυνα ἐγχειρήματα: ἀνέβαινε μέχρι τὰ ἐγκαταλελειμμένα κελλιὰ, ὅπως στοὺς παλιούς καιρούς, ἀπὸ τίς αὐτοσχέδιες ἀνεμόσκαλες καί, στὴ συνέχεια, ἀπὸ τίς μισογκρεμισμένες καὶ σάπιες σκάλες περνοῦσε ἀπὸ τὴ μία σπηλιὰ στὴν ἄλλη. Διψασμένος γιὰ γνώσεις, γνωρίζοντας τίς πηγές, γρήγορα ἀπέκτησε καὶ πρακτικὴ εἰδικῶ καί, χρησιμοποιώντας τὴν τεχνικὴ ποὺ τότε γνῶριζε, σχεδίαζε, κατέγραφε τίς παρατηρήσεις του καὶ ἔβγαζε, μπορούμε σήμερα νὰ ἐκτιμήσουμε, πολὺ καλὰ συμπεράσματα. Μὲ τὴν ταπεινότητα τοῦ μοναχοῦ ποὺ τὸν χαρακτηρίζει, βρίσκεται πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴν παρουσίαση· χωρὶς τὸ πολὺτιμο ὑλικὸ καὶ τίς σημειώσεις του αὐτὴ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ συγκροτηθεῖ.

Ὁ *Βίος*, ὁ ὁποῖος περιγράφει λεπτομερέστατα τὴν ἀφιξὴ τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου στὴν περιοχὴ τῶν Σταγῶν (Καλαμπάκα), ἀναφέρει ὅτι ὡς τόπο διαμονῆς ἐπέλεξε τὸν πλησιέστερο βράχο, τὸν λεγόμενον Στύλο, στὸν ὁποῖο ἕνας τσοπάνος

κατασκεύασε ναὸ ἀφιερωμένο στους Ταξιάρχες. Ὁ τόπος στὸν ὁποῖο ἐγκαταστάθηκε ἀπέκτησε φήμη, ὅμως ἐκεῖ, λόγω τοῦ κοντινοῦ οἰκισμοῦ, δὲν ὑπῆρχε ἡρεμία καὶ ὁ Ἄθανάσιος, μετὰ καὶ ἀπὸ ἐπίθεση ληστῶν, ἀποφάσισε νὰ ἀναζητήσει ἕναν πιὸ ἡρεμο τόπο γιὰ ἐγκαταβίωση. Ἐγκαταστάθηκε σὲ μία μικρὴ σπηλιά στὴν ἀπόκρημνη πλευρὰ τοῦ Πλατῦ Λίθου, καὶ ἀπὸ πάνω, γιὰ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες, προσάρμοσε σὲ μίαν ἄλλη κοιλότητα μικρὸ νάϊσκο ποὺ τὸν ἀφιέρωσε στὴν Παναγία.

Γιὰ τὸν πρῶτο τόπο ἐγκατάστασης τοῦ Ἄθανασίου, ὅπου ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, δὲν γίνεται ἀναφορὰ στὶς μεταγενέστερες πηγές. Ὁ Νίκος Βέης θεωροῦσε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὸν βράχο μὲ τὴ μεταγενέστερη μονὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὅμως εἶναι πολλοὶ οἱ λόγοι ποὺ ἀντικρούουν αὐτὴ τὴν ἄποψη, καὶ ὁ πατέρας Ἰουστίνος βάσιμα ἐξέφρασε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Στύλος τῶν Σταγῶν εἶναι ὁ πλησιέστερος πρὸς τὴν Καλαμπάκα μεγάλος βράχος τῆς Ἁγίας ἢ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ποιοὶ ἀρχαιολογικοὶ καὶ ἱστορικοὶ-καλλιτεχνικοὶ λόγοι στηρίζουν τὴν ἄποψη αὐτή;

Οἱ πολυτίμες φωτογραφίες ποὺ ἐξασφάλισε ὁ πατέρας Ἰουστίνος ἀνεβαίνοντας μαζί μὲ δύο συμμαστές του ἀπὸ ἐπικίνδυνα περάσματα, ἀποκαλύπτουν τὸ ἐσωτερικὸ τῆς σπηλιάς τῆς Ἁγίας. Ὑψηλὴ καὶ πολὺ πλατιά, ἡ σπηλιά βλέπει τὸν θησσαλικὸ κάμπο καὶ τὴν Καλαμπάκα στὰ ριζὰ τοῦ βράχου. Ὁ χώρος ἦταν προσαρμοσμένος στὶς ἀνάγκες διαμονῆς καὶ προσευχῆς. Ὁ χαρακτήρας τοῦ χώρου προσευχῆς, ποὺ δὲν εἶναι μικρὸς στὸ ἄνοιγμα, μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ χάρις στὰ ὑπολείμματα ἐπιφανειῶν μὲ τοιχογραφίες. Εὐρύτερα, δείχνουν ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ, στὸ μεγαλύτερο μέρος του, ἦταν διαιρεμένο καθ' ὕψος μὲ ξύλινη κατασκευή. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὰ στηρίγματα τῶν δοκῶν τὰ ὁποῖα, σὲ ὀρισμένα σημεῖα, εἶναι ἀκόμη ὁρατά, λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὶς ἐπιφάνειες μὲ τὶς τοιχογραφίες. Αὐτὲς βρίσκονται κυρίως στὴ βόρεια πλευρὰ, ὅπου εἶναι ὁρατὴ μία σειρὰ ἰστάμενων ἁγίων, ἡ θέση τῶν ὁποίων ὀρίζει τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου. Ἡ ἐπίχριση τῶν τοιχογραφιῶν ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἄνω ταϊνία εἶναι λεπτὴ καὶ ἐκεῖ τελειώνει, γεγονός ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι ὑψηλότερα δὲν ὑπῆρχαν ἄλλες παραστάσεις.

Ἀπὸ τὶς παραστάσεις, ἡ πορεία τῶν ὁποίων στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ χάνεται, φαίνονται ἀκόμη τὰ ὑπολείμματα, πιθανῶς, τριῶν παραστάσεων. Ἀκολουθοῦν δύο μεγαλόσχημοι μοναχοὶ καί, στὴ συνέχεια, δύο μορφές μαρτύρων ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία εἶναι πιθανῶς ἡ Ἁγία Παρασκευή. Δὲν φαίνεται ἐὰν πίσω ἀπὸ αὐτὴν ὑπῆρχε ἀκόμη μία παράσταση, γιατί οἱ ἀπόκρημνες πλευρὲς τοῦ βράχου ἐδῶ χω-

ρίζουν δημιουργώντας σχισμή. Αυτή διαιρούσε τὸ ἐσωτερικό, δημιουργώντας στὴ δεξιά πλευρά τὸ ἱερό.

Ἐξέχουσα θέση, μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρόθεση, ἔλαβε ἡ παράσταση τοῦ εὐσωμου ἀρχαγγέλου, μὲ βεβαιότητα τοῦ Μιχαήλ, δίπλα στὴν ὁποία χάραξε τὰ λόγια τῆς προσευχῆς του ἕνας συνονόματος πιστός. Ἡ μορφή τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, μὲ ἀνοιχτὰ τὰ δύο φτερά, ἀνταποκρίνεται στὴν ὄψη καὶ τὴ θέση τοῦ προστάτη τοῦ ναοῦ. Δίπλα ἀπὸ τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπουράνιων δυνάμεων, σὲ ἕνα σπάνιο εἰκονογραφικὸ σχῆμα, ἔχει διασωθεῖ στὸ σύνολό της ἡ Παναγία, ἡ ὁποία καὶ μὲ τὰ δύο χέρια, σὲ στάση προσευχῆς, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν νεκρὸ Χριστὸ στὴν κόγχη τῆς προσκομιδῆς. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση αὐτή, στὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας, ἔχουν διασωθεῖ τμήματα τοῦ ἁγίου Μανδηλίου.

Τὰ εἰκαστικὰ χαρακτηριστικὰ βάσει τῶν ὁποίων θὰ μπορούσαν νὰ προσδιορισθοῦν τὰ πλαίσια τῆς τεχνοτροπίας καὶ νὰ ἀναζητηθοῦν συγγενῆ παραδείγματα, τὰ ἄλλαξε ἡ μοίρα: σὲ μία ἢ περισσότερες πυρκαγιές πού κατέστρεψαν καὶ τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα τῆς ξύλινης κατασκευῆς, χάθηκαν ὅλα ὅσα θὰ μπορούσαμε νὰ μάθουμε γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διάρθρωση τοῦ κελιοῦ καὶ τοῦ ναοῦ του καὶ ἄλλαξαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τοιχογραφιῶν – τόσο οἱ χρωματικὲς ὅσο καὶ οἱ ἄλλες ἀξίες αὐτῶν. Στὴ γενικὴ χρωματικὴ κλίμακα ὑπερισχύουν σήμερα οἱ «καυμένοι» τόνοι, καὶ ἕνα μέρος τῶν σκούρων ἐπιφανειῶν ἔχει γίνει ἐντελῶς ἀνοιχτό, τόσο μάλιστα ὥστε σὲ ὀρισμένα σημεῖα νὰ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση τοῦ ἀρνητικοῦ. Τὸ βασικὸ σχέδιο καὶ τὰ σχήματα ἔχουν φτωχύνει, καὶ σήμερα μὰ κάποια σχηματοποίηση μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ τοιχογραφίες εἶναι πιὸ παλιές. Ὅμως, ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι στὴν εἰκαστικὴ ζωὴ αὐτῆς τῆς περιοχῆς τῆς Ἑλλάδας ὑπῆρχαν ἀρχαῖα ρεύματα, καὶ μάλιστα σὲ διάφορες τεχνοτροπικὲς ἐκδοχές, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴ συνδέσουμε τίς τοιχογραφίες στὸ ἀσκηταριὸ αὐτὸ μὲ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς παραμονῆς τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου στὰ Μετέωρα.

Ἐξάλλου, ἡ πεποίθηση ὅτι ὁ βράχος τῆς Ἁγίας εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν ναὸ τῶν Ταξιάρχων, ὅπου ἐγκαταβίωσε ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος, ἔχει – ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ σκεπτόμαστε μὲ τὸν τρόπο αὐτό – ἕνα *argumentum ex silentio*. Στὸν εὐρύτερο χῶρο, ἀπὸ τὸ Mont Saint-Michel στὴ Νορμανδία, μέσω τοῦ Monte Gargano μὲ τὸν ναὸ τοῦ Sant Angelo στὴν Ἰταλία, καὶ μέχρι τὴν Καππαδοκία στὴ Μικρὰ Ἀσία, οἱ ἀρχάγγελοι, ἐκεῖνοι πού μετέφεραν καὶ ἐρμήνευαν τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ στοὺς ἀνθρώπους καί, σὲ περίπτωση ἀνάγκης, ἦταν καὶ ἐκτελεστὲς τῆς δικαιοσύνης, ἀποκοτοῦσαν, κατὰ κανόνα, χώρους λατρείας σὲ ὑψηλὰ σημεῖα «μεταξύ

οὐρανοῦ καὶ γῆς», σὲ τόπους μὲ ἀνοιχτὴ θέα καὶ συχνὰ πάνω ἀπὸ νερό, ἀπ' ὅπου προστάτευαν οἰκισμοὺς καὶ κάστρα. Καὶ στὸν κόσμον τῶν ἐρημιτῶν τέτοια θέση εἶχαν οἱ τόποι ποὺ ἦταν ἀφιερωμένοι στοὺς ἀρχαγγέλους, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀρκεῖ νὰ ρίξουμε μία γρήγορη ματιὰ στὰ ἐρημητήρια στὸν χῶρον τῶν Βαλκανίων. Ἦταν σχεδὸν κανόνας οἱ γνωστοὶ ἐρημίτες νὰ ἐγκαταβιώνουν σὲ σπηλιές, ὅπου στὴ μάχη μὲ τὸν σατανὰ ἐλάμβαναν βοήθεια ἀπὸ τὶς οὐράνιες δυνάμεις, καὶ σχεδὸν ὅλοι οἱ οἰκισμοὶ εἶχαν κάποιον σημεῖο, συχνὰ τὸ πρῶτο καὶ ἰδιαίτερα ἐπιβλητικὸ, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στοὺς ἀρχαγγέλους. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα μᾶς δίνει ἡ μονὴ τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ πάνω ἀπὸ τὸν ποταμὸν Rusenski Lom, κοντὰ στὸ Ivanovo τῆς Βουλγαρίας, στὴ συνέχεια ὁ ναὸς τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ στὴ σπηλιὰ πάνω ἀπὸ τὸ Pazarište, κάτω ἀπὸ τὸ παλιὸ βυζαντινὸ κάστρο στὸ Ρὰς τῆς Σερβίας, ἡ ἐκκλησία-σπήλαιον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὴ Radožda, κοντὰ στὴ Struga, βόρεια τῆς λίμνης τῆς Ἀχρίδας, καὶ νότια ὁ πρῶτος ναὸς σὲ βράχο, ποὺ ἀφιέρωσε στοὺς Ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ, στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνα, ὁ ἅγιος Ναοῦμ. Εἰκονογραφικὰ, τὴν ἀποψη ὅτι οἱ ἅγιοι Ταξιάρχες, τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, εἶναι ταυτόσημοι μὲ τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους στὸν βράχο τοῦ Στύλου, στηρίζει ἡ εἰκονογράφηση στὴν ἐκκλησία-σπήλαιον τοῦ Πέτρου Κοριῆski, ὅπου ἡ παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἔχει τὴν ἴδια θέση μπροστὰ στὸ ἱερό, ὅπως καὶ στὰ Μετέωρα. Δύσκολα μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ὅτι στὰ Μετέωρα, μὲ δεκάδες τόπους προσευχῆς ποὺ δόξαζαν προσωπικότητες καὶ γεγονότα ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἱστορία, ἐξαφανίσθηκε ἐντελῶς καὶ τὸ τελευταῖο ἴχνος λατρείας τῶν ἀρχαγγέλων, ὅταν εἶναι γνωστὸ ὅτι, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀφίξης τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου, οἱ κάτοικοι τῆς Καλαμπάκας στηρίζονταν στοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπουράνιων δυνάμεων, οἱ ὁποῖοι ἀγρυπνοῦσαν πάνω ἀπὸ τὴν πόλη τους. Ὁ βράχος τῆς Ἀγιᾶς, συνεπῶς, ἦταν ὁ Στύλος τῶν Σταγῶν. Ἄς προσθέσουμε ἀκόμη ὅτι, στὶς προσπάθειες νὰ δοθεῖ ἐξήγηση στὸ φαινόμενο τῶν διαφορετικῶν ὀνομασιῶν γιὰ τὸν ἴδιον βράχο, ἐκφράσθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ὑπῆρχαν σὲ αὐτὸν δύο ναοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας ἦταν τῶν Ταξιάρχων καὶ ὁ ἄλλος τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Ἡ θεματικὴ κατάταξη τῶν παραστάσεων τοῦ σπηλαίου, μὲ τὸν ἀρχάγγελο στὴ θέση ποὺ ἀνήκει στὸν προστάτη, ἀμέσως μπροστὰ στὸ ἱερό, ἀποκλείει τὴν δυνατότητα αὐτὴ.

Στὴν ἀρχὴ λιτός, ὁ νέος τόπος ἐγκαταβίωσης τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου στὸν Πλατὺ Λίθο, ὁ ὁποῖος ἄρχισε νὰ ὀνομάζεται Μετέωρο ἢ Μεγάλον Μετέωρον, δὲν εἶχε κάποια σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικά. Ὁ μικρὸς χῶρος προ-

σευχῆς ἦταν ὀπωσδήποτε τοιχογραφημένος, ὅμως δὲν ὑπάρχουν ἔχνη πού νά μαρτυροῦν γιά τίς ἀρχικῆς προσπάθειες νά διακοσμηθεῖ. Πολύ πιό ἐνδιαφέρων καί σημαντικός θά πρέπει νά ἦταν ὁ ναός τόν ὁποῖο ὁ πατέρας τῶν Μετεώρων ἀνήγειρε λίγο ἀργότερα στήν κορυφή τοῦ Πλατῦ Λίθου. Σύμφωνα μέ τόν βιογράφο τοῦ Ἰωάννου, τόν κατασκεύασε μέ τή βοήθεια «τινός τῶν ἐκ τοῦ γένους τῶν Τριβαλλῶν μεγιστάνου» —ἦταν ἡ ἐποχή τῆς σερβικῆς ἐξουσίας ἐπὶ τῆς Θεσσαλίας— καί τόν ἀφιέρωσε στή Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος. Δέν θά πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ ἀφιέρωση αὐτή συνδεόταν ἄμεσα μέ τήν ἡσυχαστική διδασκαλία γιά τή θεά τοῦ ἀκτίστου φωτός, ἐκείνου τὸ ὁποῖο περιέβαλε τόν Χριστό στό ὄρος Θαβώρ. Ὅμως, αὐτὸ τὸ ὀπωσδήποτε πολύτιμο δεῖγμα ἀρχιτεκτονικῆς καί εἰκαστικῆς τέχνης στό πλάτωμα τοῦ Μεγάλου Μετεώρου δὲν μᾶς εἶναι γνωστό, διότι, μετὰ τήν ἀπόσυρσή του ἀπὸ τόν θρόνο στά Τρίκαλα, ὁ βασιλιάς Ἰωάννης Οὐρέσης, στό σχῆμα μοναχός Ἰωάσαφ, τὸ ἀντικατέστησε μέ νέο καί μεγαλύτερο.

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, στή βόρεια πλευρὰ τῶν Μετεώρων, ὅπου τὸ βραχῶδες τοπίο κατεβαίνει καί χάνει τὸ παράξενο σχῆμα του, σὲ μία ἐπιμήκη σπηλιά ἔχει οἰκοδομηθεῖ τὸ **μονύδριο τῆς Ὑπαπαντῆς**, στό ὁποῖο δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀναφερθοῦμε ἰδιαίτερα, διότι τοῦ ἀφιερώσαμε τὴν προσοχή μας πρὶν ἀπὸ 45 χρόνια ἀκριβῶς. Ὅμως, γιά μία ὀλοκληρωμένη παρουσίαση, πρέπει νά μνημονεύσουμε αὐτὸ τό, σπάνιας ἀξίας καί σὲ πολλὰ ἰδιόμορφο, μνημεῖο.

Στὴ σπηλιά αὐτὴ ἔχει κατασκευασθεῖ ναός, σὲ μορφή σταυρεπίστεγου, ἀφιερωμένος στήν Ἀνάληψη, μικρῶν διαστάσεων ἀλλὰ σχετικὰ πολύπλοκου σχήματος. Μὲ ἄλλα λόγια, ἔχει κατασκευασθεῖ μέ τὴ διασταύρωση δύο κλιτῶν διαφορετικοῦ ὕψους. Τὸ οἰκοδόμημα, πού ἔχει ἀνεγερθεῖ μέ γερὴ κατασκευαστικὴ τεχνικὴ καί ἔχει καλὰ ταιριάζει στὸν διαθέσιμο χῶρο, ἐπιβίωσε ἐπὶ αἰῶνες προστατευμένο ἀπὸ τίς βροχοπτώσεις καί τὰ χτυπήματα τοῦ ἀέρα.

Ἐκτός ἀπὸ τίς τοιχογραφίες, πού ἔχουν θαυμάσια διαφυλαχθεῖ, εἶναι σχεδὸν ἀκέραιες καί οἱ ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν γιά τὸ χτίσιμο καί τὴν τοιχογράφηση, τίς προσωπικότητες τῶν κτητόρων, καθὼς καί γιά τοὺς φορεῖς τῆς κοσμικῆς καί τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας, καί ἀναφέρουν καί τὸ ἀκριβὲς ἔτος 1366/7. Τὸ κείμενο ἐπάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ θύρα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κτήτορας ἦταν ὁ ἱερομόναχος Νεῖλος, πρῶτος τῆς σκήτης τῶν Σταγῶν καί ἡγούμενος τῆς μονῆς τῆς Δούπιανης, «*βασιλέβοντος δὲ του ευσεβεστάτου ημῶν βασιλέος κυρ Σίμεῶν του Παλαιολόγου καί αυτοκράτορος Ρωμαίων Σερβείας καί Ρομανείας*

του Ούρεσι επεισκοπέβοντος δέ του παναγιωτάτου δεσπότη του ημών Βησαρίου». Μολονότι στο πρώτο μέρος της έπιγραφής, εκτός από την προσπάθεια του ιερομονάχου Νείλου, γίνεται μνεία και για τὰ έξοδα, άλλη έπιγραφή, στον βόρειο τοίχο, αναφέρεται στην τοιχογράφηση και τονίζει: «+ εδόθη υ έξοδος δε της ιστορίας του θείου ναου παρα του πανευγενεστάτου και ενδοξοτάτου κυρ Κωνσταντήνου ... ωστης επονομάστην διά του θείου και αγγελεικου σχήματος Κηπριανός μοναχός».

Δέν γνωρίζουμε ποιός ήταν ο «πανευγενέστατος και ενδοξότατος κυρ Κωνσταντίνος». Η λέξη μετά από το όνομά του —ίσως το επώνυμό του— έχει ξυστεί, χωρίς ίχνη που να επιτρέπουν κάποια εικάσια. Ως μοναχός, λαμβάνοντας το όνομα Κυπριανός, ο Κωνσταντίνος θα μπορούσε πριν από αυτό να έχει αποσυρθεί στα Μετέωρα, όπως έπραξε αργότερα, εγκαταλείποντας τον θρόνο στα Τρίκαλα, ο νεαρός βασιλιάς Ίωάννης Ούρεσης, ο οποίος από το χέρι του όσιου Άθανασιού έλαβε το μοναχικό σχήμα και εντάχθηκε στην αδελφότητα στον Πλατύ Λίθο.

Ο ιερομόναχος Νείλος, ο οποίος ως κτήτορας μνημονεύεται και στην έπιγραφή δίπλα στο πορτρέτο του στην εκκλησία, ήταν γνωστή πνευματική προσωπικότητα, συνδεδεμένη με την έξουσία στη Θεσσαλία. Πρώτη φορά μνημονεύεται ως «δικαίος» της επισκοπής Σταγών το 1362, σε πρόσταγμα του αυτοκράτορα Συμεών μνημονεύεται ως πρώτος της σκήτης, και το επόμενο έτος ως ηγούμενος της μονής Δούπιανης στους πρόποδες των βράχων.

Οί μικρές διαστάσεις του ναού του μονυδρίου της Ύπαπαντης δέν επέτρεψαν ένα ευρύτερο πρόγραμμα τοιχογράφησης. Έχουν τοιχογραφηθεί τὰ βασικά θέματα του ιεροού και σκηνές του Δωδεκαόρτου, σειρές στηθαίων αγίων σε δισκάρια κάτω από αυτές και όλόσωμες παραστάσεις στη χαμηλότερη ζώνη. Πεπειραμένος, με βέβαιη την αίσθηση του συνόλου, ο ζωγράφος στις καθαρές επιφάνειες, σε όμοιομορφα μεγέθη, εξέθεσε ένα σαφές, από εικαστική άποψη ευανάγνωστο πρόγραμμα, τον άξονα του οποίου αποτελούν σκηνές από τη ζωή του Χριστού. Λόγω του ότι ο ναός είναι αφιερωμένος στην Άνάληψη, δίπλα στο τέμπλο τοιχογραφήθηκε ή παράσταση του Σωτήρα με το σπάνιο επίθετο Άναληψιμότης.

Στην τεχνοτροπία του ζωγράφου των τοιχογραφιών στον μικρό ναό του πρώτου Νείλου πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή. Χρησιμοποιώντας ένα σαφώς προσδιορισμένο, συγκρατημένο σχήμα και ζωντανά χρώματα, δημιούργησε μία ιδιαίτερα συνεπή εικαστική γλώσσα. Ο όμοιομορφος προπλασμός όλων των στοιχείων της παράστασης (μορφών, αντικειμένων, τοπίου, αρχιτεκτονικής) τους έδωσε όμοιομορφη πλαστική αξία, όμως στο πλαίσιο της παράστασης διατήρη-

σαν τήν αὐτοτέλειά τους. Ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο τοποθετήθηκαν οἱ σκηνές, δὲν ἔχει ἰδιαίτερα λυθεῖ, ὁπότε ἀπουσιάζει τὸ βάθος τοῦ ζωγραφισμένου τοπίου. Ἡ πληρότητα τῆς εἰκαστικῆς ἔκφρασης ἀποκαλύπτει σαφῶς τὴν ἀτομικότητα τοῦ καλλιτέχνη, ὁ ὁποῖος ἐφάρμοσε μὲ συνέπεια ἓνα συγκεκριμένο σύστημα.

Στὴν εὐρύτερη περιοχή σῶζεται σὲ μία σπηλιά τὸ μονύδριο τοῦ Ὁσίου Θεοδοσίου, πάνω ἀπὸ ἤπιο λιβάδι μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο τελειώνουν οἱ πέτρινοι ὄγκοι τῶν Μετεώρων. Βάσιμα πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ λεγόμενη σπηλιά τοῦ Κυρίλλου στὴ Μήκανη, πού ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο παρὰτόταμο τοῦ Πηγνεῖοῦ. Ἡ σπηλιά αὐτὴ ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Συμεὼν Οὐρεσης, μετὰ τὴν ἀνάδειξή του σὲ αὐτοκράτορα καὶ τὴν ἄφιξή του στὴ Θεσσαλία (1359), προσπάθησε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἡσυχία καὶ τὰ δικαιώματα τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι μόνάζαν στὴ σκῆτη τῶν Σταγῶν. Πρόκειται γιὰ τὸ προαναφερόμενο πρόσταγμα ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1362, μὲ τὸ ὁποῖο, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὀρίζεται ὅτι «τὸ σπήλαιον τὸ καὶ ἐπονομαζόμενον τοῦ Κυρίλλου εἰς τὴν Μήκανιν, ὃ εὐρίσκεται κατέχων διὰ γονηκότητος ὁ πανοσιώτατος ἐν ἱερομονάχοις καὶ κατὰ Κύριον πατὴρ τῆς βασιλείας μου καὶ πρῶτος τῆς σκήτεως κύρις Νεῖλος ἵνα καὶ τοῦτο κατέχεται». Μὲ αὐτὸ ἀπέκτησε δικαιώματα ἐδῶ, στὴν καταφανῶς σημαντικὴ περιοχή, ὅπου διασταυρῶνονται οἱ δρόμοι πού ὀδηγοῦν σὲ διάφορες κατευθύνσεις.

Ἡ σπηλιά τοῦ Κυρίλλου δὲν ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν Ἅγιο, ἀλλὰ –συνέβη καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις– ἀπὸ τὸ πρόσωπο πού παλαιότερα ἐγκαταβίωσε σὲ αὐτήν. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, τὸ κελλί αὐτὸ πιθανῶς ἔμεινε στίς μνήμες ὡς τοῦ Θεοδοσίου, δηλαδὴ τοῦ μοναχοῦ στὸν ὁποῖο παραχωρήθηκε ἀργότερα. Βάσιμα πιστεύεται ὅτι ἦταν ὁ ἱερομόναχος Θεοδόσιος ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ δοῦμε, μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του, συνέβαλαν στὴν οἰκοδόμηση καὶ τὴ διακόσμηση τοῦ ἀσκητηρίου τοῦ Ὁσίου Γρηγορίου.

Ἀπαιτεῖται νὰ ἐρευνηθοῦν διεξοδικὰ τὰ ἔχνη στὸν βράχο, γιὰ νὰ βρεθοῦν τὰ στηρίγματα τῆς ξύλινης κατασκευῆς, ἡ ὁποία σχημάτιζε τὸ γραφικὸ κελλί. Δεξιά, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ βράχου, θρῖσκόταν ὁ ναὸς μὲ τὸν ὁποῖο κάποτε συνδεόταν μὲ ξύλινο «μονοπάτι» τὸ ὁποῖο στηριζόταν σὲ λοξὰ τοποθετημένους δοκούς. Τὸν τόπο προσευχῆς, στὸν ὁποῖο ἔχουν διασωθεῖ τμήματα τοιχογραφιῶν, προστάτευε ἀπὸ τίς βροχοπτώσεις ψηλὸς πέτρινος «θόλος». Ὁ χῶρος, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα κελλιά, εἶχε στοιχεῖα κατασκευασμένα ἀπὸ ξύλο.

Σήμερα, τὸ «προσευχάδιον» εἶναι πρόχειρα χωρισμένο μὲ τοῖχο ὁ ὁποῖος σχη-

ματίζει έναν ανισόμετρα τετράγωνο χώρο, ανοιχτό στο επάνω μέρος, με είσοδο στη βόρεια πλευρά. Όρισμένα τμήματα του τοίχου, όπως φαίνεται, μαρτυρούν ότι υπήρχαν και παλαιότερα, και βασικός τους σκοπός ήταν οι προσευχόμενοι μοναχοί να προστατεύονται από το κρύο και τις ριπές του αέρα. Στην άδρη επιφάνεια του βράχου είναι λαξευμένες δύο κόγχες, σχεδόν τετράγωνου σχήματος. Ο αρχικός διάκοσμος τους έχει επιζωγραφισθεί, όμως πάνω από αυτές έχει διασωθεί στο σύνολό του. Το μεγαλύτερο μέρος της άδρης επιφάνειας, επιμήκους και ανισόμετρου σχήματος κατέλαβε η παράσταση της Βαϊοφόρου. Άριστερά βρίσκεται η παράσταση της Παναγίας, ένα μέρος της οποίας δεν φαίνεται, διότι καλύπτεται κάθετα από τον νεότερο τοίχο. Η εμφάνισή της στο σημείο αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το ότι ακριβώς έξω από το ιερό είναι η θέση όπου εικονίζεται ο προστάτης του ναού. Πάνω από αυτές, στην επιφάνεια ή επάνω ταινία της οποίας δείχνει ότι η τοιχογράφηση τελειώνει εδώ, απεικονίζονται τα στηθάρια τεσσάρων προφητών με ανοιχτά ειλητάρια. Οί δύο πρώτοι, ο Άβακούμ και ο Μιχαίας, έχουν διασωθεί στο σύνολό τους, ενώ τα επάνω τμήματα του Δανιήλ και του Γεδεών επιζωγραφίστηκαν χωρίς δεξιοτεχνία τον περασμένο αιώνα. Τέλος, στη συνέχεια, στον επιμήκη οβάλ θόλο, το σύνολο κλείνει με τη στηθαία παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα.

Στη διακόσμηση του μικρού τόπου προσευχής το μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνει η παράσταση της Βαϊοφόρου. Για την επιλογή αυτής της σκηνής, ή οποία σπάνια παριστάνεται εκτός του κύκλου του Δωδεκαόρτου, δύσκολα μπορεί να βρεθεί άμεση εξήγηση.

Ήδη αναφερθήκαμε στην ενδιαφέρουσα εικαστική γλώσσα της διακόσμησης της μόνης της Ύπαπαντης, με την οποία είναι σε ένα συγκεκριμένο βαθμό συγγενείς μόνο οι τοιχογραφίες του μονυδρίου του Όσιου Θεοδοσίου. Για τον χαρακτήρα της μόνης σύνθετης παράστασης, της Βαϊοφόρου, δεν μπορούμε να κρίνουμε, γιατί η εξέλιξή της εξαρτιόταν από τη διαθέσιμη τραχιά επιφάνεια του βράχου, όμως είναι ορατά τα χαρακτηριστικά της βασικής εικαστικής διαδικασίας: τα λιτά και καθαρά σχήματα δημιουργήθηκαν με τον ήπιο προπλασμό και τα σαφή χρώματα, με παρόμοιο τρόπο όπως στη μονή της Ύπαπαντης. Δεν θα πρέπει να το συνδέσουμε με τη δυνατότητα να πρόκειται για έργο των ίδιων καλλιτεχνών, λίγο παλαιότερο ή νεότερο. Όμως η συγκυρία είναι ότι ο κτήτορας της Ύπαπαντης ήταν ο πρώτος της σκήτης των Σταγών Νείλος και ότι το ασκητήριο του Όσιου Θεοδοσίου είναι πιθανότατα ταυτόσημο με το κελλί του στη Μήκανη. Είναι δυνατόν οι ζωγράφοι να ανήκαν στο ίδιο ή σε συγγενές εργαστήριο ζωγραφικής.

Ἀπό τις ἀπρόσιτες σπηλιές, γὰρ τις ὁποῖες γνωρίζουμε ὅτι σὲ αὐτὲς κρύβονται τόποι προσευχῆς μὲ τοιχογραφίες, παρουσιάζουμε τὸ ἀσκητήριον τοῦ Ὁσίου Γρηγορίου, κοντὰ στὸ χωριὸ Καστράκι. Τὸ ἀσκητήριον ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν ξύλινη κατασκευή («ἐκ μιᾶς κρεβάτας ξυλίνης»), σὲ ὕψος 25 μέτρων περίπου, ἀπὸ μίαν ἄλλη παρόμοια, σὲ ὕψος 35 μέτρων, καὶ ἀπὸ μίαν σπηλιά, σὲ ὕψος 40 μέτρων περίπου ἀπὸ τοὺς πρόποδες, στὴν ὁποία βρίσκεται ἕνας ναῖσκος. Στὸ ἀσκητήριον, μετὰ ἀπὸ δύο αἰῶνες ἀπόλυτης ἐγκατάλειψης, ἀνέθηκε, πρὶν ἀπὸ 35 χρόνια, σὲ μίαν ἐπικίνδυνη ἀνάβαση, μαζί μὲ πέντε ἀκόμη ἀδελφούς ὁ πατέρας Ἰουστίνος, μελέτησε τὸ ἐσωτερικὸ του, φωτογράφησε τὶς τοιχογραφίες, ἀντέγραψε τὶς ἐπιγραφὰς καὶ συνέταξε μίαν σοβαρὴν παρουσίαση τοῦ συνόλου.

Τὸ κελλὶ συνδεόταν μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον μόνον μὲ μίαν ἀνεμόσκαλα. Δὲν μπορούμε νὰ ὑπεισέλθουμε στὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες κατασκευῆς τῆς καὶ στὰ εὐαίσθητα στοιχεῖα τῆς. Δύσκολα μπορούσε νὰ τὴν ἀνεβῆ κανεὶς καὶ πάντοτε ἔπρεπε νὰ ζεῖ προσεκτικὰ. Στους χώρους τῶν κάτω ὀρόφων τῆς σπηλιᾶς βρίσκονται τὰ κελλιά τῶν ἀσκητῶν καὶ ὁ λεγόμενος «ἐργάτης», μὲ τὸν ὁποῖο ἀνέβαζαν τὰ βαριὰ ἀντικείμενα. Μεταξύ τους οἱ χῶροι συνδέονται μὲ ξύλινες σκάλες. Τὸ βάθος τῆς ψηλότερης σπηλιᾶς καλύπτει ὁ ναῖσκος, προσανατολισμένος σύμφωνα μὲ τὴ θέση τῆς σπηλιᾶς, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ μίαν πλάγια πλευρὰ στηρίζεται στὸν βράχο. Οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς πλευρὲς εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ πέτρα, καὶ τὸ ἱερὸ εἶναι στραμμένο νότια-νοτιοανατολικά. Οἱ παραστάσεις τοποθετήθηκαν σύμφωνα μὲ τὴ συνηθισμένη κατάταξη, καὶ οἱ περισσότερες κάλυψαν ὄχι μόνον τὸ ἐσωτερικὸ ἀλλὰ καὶ τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ κτίσματος.

Στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας παρουσιάζεται ἡ Παναγία Δεόμενη μὲ τὸν Χριστὸ στηθαῖο, καὶ ἀπὸ κάτω ὁ Μελισμὸς μὲ τὸν Μέγα Βασίλειον καὶ τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομον. Στὶς πλευρὲς, στὶς ἴσιες ἐπιφάνειες, ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ καὶ τὴν Παναγία, καὶ στὴν κάτω ζώνη, ἀριστερὰ, στὸ πλαίσιον τῆς πρόθεσης, οἱ διάκονοι Ρωμανὸς καὶ Στέφανος. Πάνω ἀπὸ αὐτούς, μερικῶς στὸν θόλον, βρίσκεται ἡ παράσταση τῆς Μεταμορφώσεως, ἡ ὁποία στὸ σημεῖον αὐτὸ προβάλλεται σὲ σχέση μὲ τὴ σημασία ποὺ εἶχε στὸ ἡσυχαστικὸ περιβάλλον. Ἀριστερὰ, στὸν κύριον ναό, τὴν ὅλη ἐπιφάνεια κάλυψε ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Αὐτὴ τὴν ἀσυνήθιστη, ἀλλὰ ὄχι καὶ μοναδικὴ θέση στὴν κατάταξη, ἐξηγεῖ ἡ ἐπιγραφὴ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο: ὁ μικρὸς ναὸς στὸ κελλί τοῦ Ὁσίου Γρηγορίου ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Παναγία.

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ παριστάνονται οἱ ἀρχιερεῖς – στὴν ἐπάνω σειρὰ οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Ἀθανάσιος καὶ κάτω οἱ ἅγιοι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ

Βλάσιος. Πίσω από τὸ ξύλινο τέμπλο, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει διασωθεῖ, παρουσιάζεται, ἐπίσης μερικῶς στὸν θόλο, ἡ Εἰς Ἑῶν Κάθοδος καὶ ἀπὸ κάτω οἱ στηθαῖες παραστάσεις τῶν ἁγίων ἱατρῶν Κοσμᾶ, Δαμιανοῦ καὶ Παντελεήμονα. Τέλος, κάτω, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο, ἔλαβε θέση ὁ ἅγιος Εὐστάθιος καὶ δεξιὰ ἡ ὁλόσωμη παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο, κάνοντας συμβολικὴ ἐπίκληση στὴ θαυματουργὴ δύναμη τοῦ σταυροῦ, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπιτρέπει στοὺς ἀνάξιους τὴν πρόσβαση στὸν ναό, παριστάνεται ὁ προφήτης Δανιήλ. Στὸ ἐπάνω μέρος βρίσκονται οἱ ἅγιες Μαρίνα, Ἀναστασία καὶ Βαρβάρα, ἐνῶ τὴ δεξιὰ ἐπιφάνεια καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῆς Βαϊοφόρου. Ὅπως φαίνεται, στὸ λιτὸ πρόγραμμα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ μερικὲς μόνο σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Εἰς Ἑῶν Κάθοδο, ἡ Ἀνάστασις, λόγω τῆς ἐπιτάφιας σημασίας της, παρουσιάζεται καὶ στοὺς δύο τύπους, γιὰτὶ ὁ τάφος τοῦ ἐνὸς κτήτορα βρίσκεται δίπλα στὸν βράχο.

Στὴν πρόσοψη, σὲ ἀνάλογη ἐπιφάνεια, τὴν εἴσοδο προστατεύουν οἱ ἅγιοι Θεόδωρος Τήρων καὶ Θεόδωρος Στρατηλάτης, δεξιὰ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ καὶ στὸ θύρωμα ἓνας σταυρὸς μὲ ἀποτροπαϊκὸ μῆνυμα.

Μοναδικὸ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ θεματικὴ, τὸ πρόγραμμα, προσαρμοσμένο στὸν ἀσκητικὸ χαρακτήρα τοῦ ναοῦ, ἐπεκτάθηκε καὶ μὲ τὶς παραστάσεις στὴ «νότια» πρόσοψη, ἡ ὁποία εἶναι ὄρατὴ ἀπὸ τοὺς πρόποδες. Στὴν ἐπάνω ζώνη, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο, βρίσκονται οἱ ἅγιοι Δημήτριος καὶ Γεώργιος, καὶ δεξιὰ ἡ παράσταση τῆς Δεήσεως μὲ τὴν Παναγία, τὸν Χριστὸ καὶ τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο, ἡ ὁποία καὶ ἐξωτερικῶς φανερώνει τὸν ἐπιτάφιο χαρακτήρα τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ κάτω, σὲ σειρά, παριστάνονται ὑποδείγματα μοναχῶν: οἱ ὅσοι Ἀντώνιος, Εὐστάθιος, Ἀρσένιος, Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, Παχώμιος, Ἐφραίμ, Θεοδόσιος, Ὀνούφριος καὶ Μακάριος.

Ἰδιαιτέρα πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τοὺς κτήτορες περιέχει καὶ ἡ προαναφερόμενη ἐπιγραφὴ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο:

«+ Ἀνηγερθην ὁ θῆος κ(αὶ) πάνσεπτος ναος ουτος της ἡπερεβλογημέν[ης] δεσπηνης ἡμόν Θεοτόκου· διά κόπου κ(αὶ) (ε)ξόδου Γρηγορηου ἁμαρτολο[υ] [κ]τήτορος · μετα τοῦ αὐταδέλφου Θεοδοσήου · ἱερομοναχου ἀρχιερατέθοντος Ματ[θέου] τῆς ἀγιοτάτης ἐπισκοπης Σταγίων Ἑωπηγιν(δικτιῶνος) ιγ' ».

Γιὰ τὴν κατανόηση τῆς προσωπικότητος τοῦ κτήτορα σημαντικὸ εἶναι τὸ ἔγγραφο πού δημοσίευσε πρόσφατα ὁ συνάδελφος Δημήτρης Σοφιανός, ὁ καλύτερος γνώστης τοῦ παρελθόντος τῶν Μετεώρων, τῶν μοναστηριακῶν ἀρχείων καὶ τῶν πηγῶν. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀσυνήθιστη διαθήκη τοῦ Μανουὴλ Γιαννάκη,

ή οποία καταφανώς συνδέεται με τή μονή τῆς Θεοτόκου στή θέση Πηγάδιο, σὸν βράχο τὸν ἐπονομαζόμενο Στύλο. Ὁ Νίκος Βέης, ὅπως προαναφέραμε, ἐξέφρασε τὴν πεποίθησή ὅτι ὁ Στύλος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ψηλὸς βράχος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πάνω ἀπὸ τὸ Καστράκι. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀποδέχθηκαν καὶ ἀναπαράγουν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς. Πλὴν ὅμως, τὰ νέα εὐρήματα φανερώουν ὅτι τὸ κελλὶ τοῦ Ὁσίου Γρηγορίου εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Παναγία καὶ εἶναι στὴν πραγματικότητα ὁ ναὸς, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει στὴ διαθήκη του ὁ Μανουὴλ Γιαννάκης. Βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ βράχου τῆς Ἁγίας, τοῦ πλησιέστερου στοὺς Σταγούς βράχου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μετὰ τὸν Στύλο τῶν Σταγῶν. Σὲ αὐτὸν βρίσκεται, σύμφωνα μετὰ τὴν ἀποψή μας, ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, ὅπου, μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴ Θεσσαλία, ἐγκαταστάθηκε ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος. Εἶναι πράγματι ὁ ὑψηλότερος, ὁρατὸς ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές, βράχος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο, ὅπως ἤδη εἶπαμε, ὁ ἀρχάγγελος φρουροῦσε τὴν πόλιν τῆς Καλαμπάκας.

Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ ἀπεικονίζονται τὰ πορτρέτα δύο κτητόρων, τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Θεοδοσίου. Ἔχουν λιτὴ ἐμφάνιση, ἀλλὰ ὁρατὰ τὰ προσωπικὰ χαρακτηριστικά τους, καὶ οἱ δύο ὡς μεγάλοςχημοι. Τὶς παραστάσεις τους συνοδεύουν οἱ ἐπιγραφές:

«*Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θε(ο)ῦ Γρηγορίου αμαρτολοῦ κε κτήτορος. Μνήστητι Κ(ύ)ριε κ(αί) τὸν γονέον μου Μανουήλ · ἱερέος · κ(αί) τῆς σ(υμ)βήου αὐτοῦ Ἄνης κ(αί) τὸν ταί (τέκνων;) αὐτῶ[ν]*» καὶ «*Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θε(ο)ῦ Θεοδοσίου ἡερομονάχου :·*»

Ποιοὶ ἦταν οἱ ἀδελφοὶ Γρηγόριος καὶ Θεοδόσιος, οἱ ὁποῖοι οἰκοδόμησαν καὶ φιλοτέχνησαν τὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὸ ἀσκητήριον, γνωστὸ σήμερον μετὰ τὴν ὀνομασία Ὁσίου Γρηγορίου; Ὅπως πιστεύουμε, καὶ ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Ἀθανασίου, ὁ συγγραφέας, περιγράφοντας τὴν ἀπόφαση τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα Γρηγορίου νὰ ἐγκαταλείψει τὰ Μετέωρα καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὴ γενέτειρά του Κωνσταντινούπολη, ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀθανάσιος τὸν ἀκολούθησε καὶ τὸν βρῆκε στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ γέροντας δὲν εἰσάκουσε τὴν παράκληση τοῦ μαθητῆ του νὰ ἐπιστρέψει στὰ Μετέωρα, ἀλλὰ ἔπεισε τὸν Ἀθανάσιο νὰ συνεχίσει νὰ ζεῖ στὸν Πλατὺ Λίθο, ἀφῆνοντάς του δύο μαθητές του, τοὺς ἀδελφοὺς Γρηγόριον καὶ Παχώμιον. Νομίζουμε ὅτι σὲ αὐτοὺς πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τοὺς ἀδελφοὺς ἡερομονάχους Γρηγόριον καὶ Θεοδόσιον, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ δεύτερος, ἀργότερα, ὅταν περιεβλήθη τὸ μεγάλο σχῆμα, ἄλλαξε ὄνομα.

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, μετὰ σῆμα τὸ ἔτος ἀλλὰ μετὰ ὁρατὰ τὰ ἴχνη τοῦ τελευταίου γράμματος Γ (3) καὶ τὴν ἰνδικτιῶνα ΙΓ (13), μᾶς πείθει ὅτι πρόκει-

ται γιά τὸ ἔτος 6883, δηλαδή 1374/5. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ τὸ περιεχόμε-
νο τῆς ἐπιγραφῆς. Σὲ αὐτὴν δὲν γίνεται μνεία τῆς ἀνώτατης κοσμικῆς ἐξουσίας,
ὅπως λίγο νωρίτερα στὴ μονὴ Ὑπαπαντῆς (1366/7), ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἐξου-
σία τοῦ βασιλιᾶ Συμεὼν Οὐρρησῆ. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ὁ γιὸς καὶ διάδοχός του Ἰω-
άννης Οὐρρησῆς, ἤδη στὰ τέλη τοῦ 1372 ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 1373, ἀποσύρθηκε
στὴ μονὴ Μεταμορφώσεως, στὸ Μεγάλο Μετέωρο, ὡς μοναχὸς Ἰωάσαφ.

Τέλος, μὲ τὴ χρονολογία αὐτὴ συμφωνεῖ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογρα-
φιῶν. Μαζὶ μὲ τὰ ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἀντων-
ίου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Ἀναπαυσᾶ καί, ἰδιαίτερα, μὲ τὶς καλὰ διατηρημένες
παραστάσεις στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τρίκλιτης ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Κα-
στρακίου, ποὺ δημοσίευσε ὁ συνάδελφος Νίκος Νικονάνος, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ διακό-
σμηση στὸ κελλί τοῦ Ὁσίου Γρηγορίου ἀνήκει στὸ εὐρύτερο σύνολο τῆς ζωγρα-
φικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Χωρὶς δυσκολία μπορούμε νὰ τὴν ἀναγνωρίσουμε στὴ
δυτικὴ Μακεδονία, στὶς ἀναπτυγμένες πόλεις τῆς ὁποίας λειτουργοῦσαν ζωγρα-
φικὰ ἐργαστήρια ποὺ εἶχαν ἀναγνωρίσιμο χαρακτήρα. Ἄρκει, μὲ τὴν ἔννοια αὐτή,
νὰ συγκρίνουμε τὶς τοιχογραφίες τῶν Μετεώρων μὲ γνωστὰ μνημεῖα καὶ συλ-
λογές τῆς περιοχῆς, ὅπως αὐτὲς στὴν Καστοριά, Ἀχρίδα καὶ Βέροια.

Νέα σελίδα στὴν καλλιτεχνικὴ ἱστορία τῶν Μετεώρων ἔγραψαν ζωγράφοι
ἀπὸ τὰ Γιάννενα, τοὺς ὁποίους ἔστειλε στὴ μονὴ Μεταμορφώσεως ἡ ἀδελφὴ τοῦ
πρώην βασιλιᾶ, τώρα μοναχοῦ Ἰωάσαφ, ἡ βασίλισσα Μαρία. Παντρεμένη μὲ τὸν
δεσπότη Θωμᾶ Preljubović, γιὸ τοῦ καίσαρα Preljub, περιβάλλοταν στὰ Γιάν-
νενα ἀπὸ καλλιτέχνες μεγάλης ἀξίας καὶ μόνη τῆς πρόσθεσε στὸ ὄνομά της
Ἁγγελίνα, τὸ Δούκαινα Παλαιολογίνα, θυμίζοντας μὲ περηφάνια ὅτι μέσα της
κυλάει τὸ αἷμα τῶν μεγαλύτερων βυζαντινῶν αυτοκρατορικῶν δυναστειῶν. Ὁ
μεγαλοπρεπὴς νέος ναός, ἀφιερωμένος στὴ Μεταμόρφωση, ἀπέκτησε τότε, τὰ
τελευταῖα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση τῆς Θεσσαλίας, τοιχογρα-
φίες στὴ βόρεια πρόσοψη καὶ στὸ ἐσωτερικὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο μὲ μεγάλες
εἰκόνες, ἡ ἐπένδυση τῶν ὁποίων ἦταν ἀριστούργημα τῆς χρυσοχοΐας. Σὲ ἓνα ἰδιό-
μορφο κοντραποῦντο στὴ ζωὴ καὶ τὴν τέχνη τῶν μοναστικῶν οἰκισμῶν στὰ Με-
τέωρα, συναντήθηκαν ἡ ἀσκητικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία ὑλοποιούνταν μὲ τὴν
ἀκραία ἀπάρνηση τῶν ἡσυχαστῶν, καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς περιβάλλον γεμάτο μὲ
χρυσοκέντητα ὑφάσματα, ἀκριβὲς εἰκόνες καὶ ἀντικείμενα ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἀσήμι
— περιβάλλον ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπηύθυναν προσευχὲς στὸν κοινὸ Θεό.

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2007

ΕΠΙΣΗΜΗ ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κας CÉCILE MORRISSON

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχει κατὰ καιροὺς τιμῆσει μὲ τὸν τίτλο τοῦ ξένου ἐταίρου ἢ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους ἐπιφανεῖς ἐπιστήμονες ποὺ ἐκπροσωποῦν διάφορους κλάδους τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν: τὴν ἱστορία, τὴν φιλολογία, τὴν παλαιολογία, τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἱστορία τῆς τέχνης. Δὲν εἶχε μέχρι τώρα ἐκλεγῆ κανεὶς νομισματολόγος ἀν καὶ πρόκειται γιὰ σημαντικό τομέα τῆς βυζαντινολογίας στὸν ὁποῖο ἔχουν διακριθεῖ διεθνoῦς φήμης Ἕλληνες καὶ ἀλλοδαποὶ ἐρευνηταί. Τὸ κενὸ αὐτὸ ἔρχεται νὰ καλύψει ἡ ἐκλογή ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Κας Καικιλίας Morriison. Ἡ Κυρία Morriison γεννήθηκε τὸν μοιραῖο Ἰούνιο τοῦ 1940, δύο μέρες μετὰ τὴν κατάληψη τῶν Παρισίων καὶ δύο μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ περίφημο διάγγελμα τοῦ Ταξίαρχου Ντέ Γκὼλ, ὅτι ἡ Γαλλία ἔχασε μίαν μάχη ἀλλὰ δὲν ἔχασε τὸν πόλεμο. Εἶναι ἀπόφοιτος τῆς ἑξακουστῆς École Normale Supérieure, διετέλεσε ἐπὶ 37 χρόνια ἐρευνητρία τοῦ Γαλλικοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐρευνῶν τῆς Γαλλίας καὶ καταλέγεται σήμερα στοὺς ἐπιφανέστερους μελετητὲς τῆς βυζαντινῆς νομισματικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου.

Χαίρω ἰδιαίτερος ποὺ σὲ μένα ἔλαχε νὰ προεδρεύσω στὴν ὑποδοχὴ τῆς ἐκλεκτῆς συναδέλφου καὶ νὰ τῆς ἐγχειρίσω τὸ ἔγγραφο τοῦ διορισμοῦ της, διότι ἡ

Κυρία Morrisson είναι παλαιά γνώριμος, ιδίως από την εποχή που είμαστε και οι δύο έταίροι του κέντρου Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Dumbarton Oaks στὴν Οὐάσιγκτων, ὅταν τὸ διηύθυνε ἄλλη ἐξέχουσα βυζαντινολόγος, ἡ διαπρεπῆς συνάδελφος Καθηγήτρια Ἀγγελικὴ Λαΐου, ἡ ὁποία καὶ θὰ ἀναλύσει, ἐντολῇ τῆς Συγκλήτου, τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ σημαντικώτατο ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἔργο τῆς τιμωμένης. Προηγουμένως ὅμως πρέπει νὰ τῆς ἐγχειρίσω τὸ ἔγγραφο τοῦ διορισμοῦ της.

Chère collègue et amie, je n'aurais jamais imaginé lors de notre séjour à Dumbarton Oaks, il y a presque trois lustres, que j'aurais un jour le grand honneur de vous accueillir à l'Académie d'Athènes. Avec mes sincères félicitations, je me permets de vous remettre le document officiel de votre nomination à la Classe des lettres et des Beaux-Arts en tant que Membre Correspondant.

Καὶ τώρα παρακαλῶ τὴν Ἀκαδημαϊκὴ Κυρία Λαΐου νὰ λάβει τὸν λόγο.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ καὶ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ

Κύριε Πρώην Πρόεδρε τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας,
Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κυρίες καὶ κύριοι Ἀκαδημαϊκοί, κυρίες καὶ κύριοι,

Εἶναι ἐξαιρετικὴ χαρὰ γιὰ μένα ποῦ μοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ χαιρετίσω τὸ νέο ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὴν διαπρεπῆ νομισματολόγο καὶ Βυζαντινολόγο, καὶ ἀγαπητὴ φίλη καὶ συνεργάτιδα κυρία Cécile Morrisson. Θὰ προσπαθῆσω, στὸν περιορισμένο χρόνο ποῦ διαθέτω, νὰ παρουσιάσω τὴν μακρὰ καὶ πολυσχιδῆ σταδιοδρομία της καὶ τὸ ἐξ ἴσου πλούσιο ἔργο της.

Ἡ Cécile Morrisson γεννήθηκε τὸ 1940. Στὴν ἡλικία τῶν 18 ἐτῶν, εἰσήχθη στὴν πρώτη θέση στὴν École Normale Supérieure (Sèvres). Τὸ διδακτορικὸ της δίπλωμα πῆρε ἀπὸ τὴν Σορβόννη τὸ 1968, στὴν ἡλικία τῶν 28 ἐτῶν. Ἡ λαμπρὴ σταδιοδρομία της, λοιπόν, ἄρχισε πολὺ νωρίς, καὶ συνεχίζεται ὡς σή-

μερα με την ίδια λάμψη. Από το 1963 έως το 2000 εργάστηκε, αρχικά ως έρευνήτρια και κατόπιν ως Διευθύντρια Έρευνών, στο Centre National de Recherche Scientifique (CNRS). Από το 1988 έως το 1990 ήταν Διευθύντρια του Cabinet des Médailles της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, και από το 1998 έως το 2000 Διευθύντρια του διάσημου Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού του Βυζαντίου (Collège de France / CNRS). Από το 1998 και έως σήμερα είναι σύμβουλος για την Βυζαντινή Νομισματική στο Dumbarton Oaks, το οποίο έχει την καλύτερη και μεγαλύτερη συλλογή Βυζαντινών νομισμάτων στον κόσμο. Έχει συνδυάσει τις έρευνητικές της δραστηριότητες με σημαντικές διοικητικές θέσεις, τόσο στο Cabinet des Médailles όσο και στο CNRS, και, τώρα, στο Dumbarton Oaks. Για τις έρευνητικές της δραστηριότητες θα μιλήσω σε λίγο. Από τις διάφορες θέσεις που κατά καιρούς έχει καταλάβει, έχει προωθήσει τις βυζαντινές σπουδές και την νομισματική, και έχει διευθύνει ή συμμετάσχει επιτυχώς σε μία σειρά από έρευνητικές ομάδες.

Τόσο το έρευνητικό όσο και το διοικητικό της έργο έχουν τύχει διεθνούς αναγνώρισης. Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι, μεταξύ άλλων, έχει χρηματίσει Πρόεδρος της Επιτροπής για την Νομισματική (1991-1997), και είναι υπεύθυνη εκδόσεως της *Revue Numismatique*, του πλέον έγκριτου περιοδικού του κλάδου. Είναι ταμίας της Διεθνούς Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών. Έχει τιμηθεί με το μετάλλιο της Royal Numismatic Society (1994) καθώς και το Archer Huntington Medal της American Numismatic Society (1995), με το βραβείο Derek Allen της Βρετανικής Ακαδημίας (1999), και με το αργυρούν μετάλλιο του CNRS (1997). Είναι άντεπιστέλλον μέλος της Αμερικανικής Νομισματικής Έταιρείας και μέλος επί τιμή της Ρουμανικής Νομισματικής Έταιρείας και της Βασιλικής Έταιρείας του Βελγίου. Τέλος, έχει έκλεγει άντεπιστέλλον μέλος της Académie des Inscriptions et Belles Lettres.

Οί δημοσιεύσεις της κας Morrisson περιλαμβάνουν δεκαπέντε βιβλία, μερικά από τα οποία εξεπονήθηκαν σε συνεργασία με άλλους έρευνητές, και περίπου 80 άρθρα. Όλα διακρίνονται από βαθειά γνώση τόσο των τεχνικών της νομισματικής όσο και των οικονομικών θεμάτων με τα οποία ασχολείται.

Από την αρχή της έρευνητικής της σταδιοδρομίας, η κυρία Morrisson είχε ευρεία αντίληψη της Βυζαντινής Ιστορίας, και πολλά έρευνητικά ενδιαφέ-

ροντα. Χαρακτηριστικά, η πρώτη της αυτοτελής δημοσίευση ήταν ένα βιβλίο για τις Σταυροφορίες το οποίο, δημοσιευμένο το 1969 στη σειρά *Que Sais-Je?*, βρίσκεται ήδη στην 9η ανατύπωση, και έχει μεταφραστεί στα ρωσικά, ολλανδικά, πορτογαλικά, πολωνικά, και ρουμανικά. Με την προτροπή και καθοδήγηση του δασκάλου της και μεγάλου Βυζαντινολόγου Paul Lemerle, στράφηκε στην μελέτη της νομισματικής, όπου έμελλε να διαπρέψει, αλλά και να προσκομίσει καινούρια στοιχεία για την μελέτη της Βυζαντινής ιστορίας, και να διατυπώσει νέες ερμηνείες. Η κυρία Morrisson έχει μελετήσει την νομισματική από πολλές πλευρές, και έχει συμβάλει ποικιλοτρόπως στην ανάπτυξη της επιστήμης αυτής, αλλά και στην χρησιμοποίησή της στην μελέτη της ιστορίας. Κατ' αρχήν, με τις μελέτες τεχνικού χαρακτήρα, δηλαδή, την δημοσίευση νομισμάτων, είτε αυτά προέρχονται από συλλογές, μουσειακές και ιδιωτικές, είτε προέρχονται από ανασκαφές. Είναι προφανές ότι υπάρχει εδώ στενή σχέση με την αρχαιολογία και, πράγματι, η κυρία Morrisson γνωρίζει σε βάθος τα αρχαιολογικά δεδομένα κυρίως, αλλά όχι μόνο, για το πρώιμο Βυζάντιο. Δεύτερον, από την αρχή της επιστημονικής της σταδιοδρομίας, προσέγγισε την νομισματική όχι μόνον ως αυτοτελή επιστήμη, αλλά και ως σημαντικό εργαλείο για την μελέτη της δημοσιονομικής και οικονομικής ιστορίας, κυρίως του Βυζαντίου, αλλά στη συνέχεια και άλλων εποχών και περιοχών. Τρίτον, και ως μέρος της θεώρησης αυτής, συνδέσε τις νομισματικές εξελίξεις με την εξέλιξη των τιμών στη μεσαιωνική κοινωνία. Στη συνέχεια της παρουσίας μου θα αναφερθώ, εν συντομία πάντοτε, στα δύο πρώτα μεγάλα θέματα.

Η πρώτη έκτενης εργασία της κυρίας Morrisson, που ήταν και η διατριβή της, ήταν ο δίτομος κατάλογος των βυζαντινών νομισμάτων της *Bibliothèque Nationale*, ο οποίος δημοσιεύθηκε το 1971 και βραβεύθηκε από την *Académie des Inscriptions et Belles Lettres*. Το έργο αυτό καλύπτει τους αιώνες από την βασιλεία του οικονομολόγου αυτοκράτορα 'Αναστασίου έως την Δ' Σταυροφορία (491-1204). Η συγγραφέας έδινε ήδη το στίγμα των μεταγενέστερων ενασχολήσεών της, δεδομένου ότι ο κατάλογος συνοδεύεται από μία δημοσιονομική έρμηνεία της εξέλιξεως του Βυζαντινού νομίσματος. Στην ίδια προβληματική εντάσσεται η δημοσίευση, το 1991, εγχειριδίου για την νομισματική, πάλι στη σειρά *Que Sais-Je?* Όσον αφορά την τεχνική πλευρά της νομισματικής, η σημαντικότερη, ίσως, προσφορά της κυρίας Morrisson είναι

προϊόν της συνεργασίας της με έπιστήμονες των φυσικών επιστημών, πού, στο πλαίσιο μιας έρευνητικής ομάδας ή όποια συνεκροτήθη στο CNRS, επέτρεψε την μη καταστρεπτική ανάλυση των νομισμάτων, και έκανε έφικτή την πολύ πιό εκλεπτυσμένη μελέτη όχι μόνον της προέλευσης των εύγενών μετάλλων από τα όποια κόπηκαν τα νομίσματα, αλλά και της παρουσίας ίχνων άλλων μετάλλων και όρυκτων. Έπέτρεψε έτσι την μελέτη της σταδιακής υποτίμησης του χρυσού νομίσματος ήδη από τον Ι΄ αιώνα, ή όποια στα πρώτα της στάδια ήταν τόσο μικρή ώστε να μην είναι ανιχνεύσιμη με λιγότερο ευαίσθητες μεθόδους. Η τεχνική αυτή πρόοδος στη μελέτη των νομισμάτων έχει προσφέρει καινούρια εργαλεία εξαιρετικής σημασίας τόσο για την νομισματική όσο και για την ιστορία της οικονομίας. Προσθέτω εδώ ότι τα επιστημονικά ενδιαφέροντα της κυρίας Morrisson περιλαμβάνουν και την μελέτη των μολυβδοβούλλων, τα όποια επίσης προσφέρουν νέα στοιχεία για την μελέτη της Βυζαντινής ιστορίας.

Τό βυζαντινό νόμισμα ήταν, επί πολλούς αιώνες, τό πλέον αξιόπιστο νόμισμα της Ευρώπης. Αντίθετα με την υπόλοιπη Ευρώπη, όπου ή έκδοση νομισμάτων ήταν αποκεντρωμένη την εποχή της φεουδαρχίας, στο Βυζάντιο αυτή αποτελούσε μονοπώλιο του κράτους. Είναι, έτσι, προφανές ότι ή μελέτη του βυζαντινού νομίσματος άπτεται της μελέτης του δημοσιονομικού συστήματος τουλάχιστον, και της οικονομίας επίσης. Έδώ δέν άρκοουν οι τεχνικές γνώσεις και ικανότητες, χρειάζεται και γνώση της μακρο-οικονομίας. Η Βυζαντινολογία του 20ου και 21ου αιώνα είχε και έχει την τύχη να διαθέτει νομισματολόγους πού γνώριζαν οικονομική ιστορία. Αναφέρω τά όνόματα του μεγάλου Philip Grierson, πού μās άφησε πρόσφατα, και του Michael Hendy, μεταξύ άλλων. Η προσφορά της κυρίας Morrisson στην οικονομική ιστορία είναι καθοριστική. Η πρώτη της σημαντική συμβολή ξεκίνησε από την μελέτη των διαδοχικών υποτιμήσεων του νομίσματος τον ΙΑ΄ αιώνα. Οι παλαιότεροι έρευνητές τίς θεωρούσαν, σχεδόν a priori, ως ένδειξη οικονομικής κρίσης, θεωρία πού έντασσόταν στην γενικότερη αντίληψη περί βαθειάς κρίσεως μετά τους μεγάλους Μακεδόνες αυτοκράτορες. Ήδη τό 1973, ή Cécile Morrisson άνέτρεψε την θεώρηση αυτή του 11ου αιώνα, τουλάχιστον σέ ό,τι άφορά την δημοσιονομική πολιτική και την οικονομία. Έδειξε ότι οι υποτιμήσεις μπορεί να διαφοροποιούνται τόσο ως προς τά αίτια όσο και ως προς τίς επιπτώσεις τους στην οικονομία. Έν προκειμένω, ή πρώτη σοβαρή υποτίμηση, από τό 1030 έως τό 1068, όφειλό-

ταν στην μεγέθυνση τῆς οἰκονομίας, τὴν αὐξηση τοῦ ὄγκου τῶν συναλλαγῶν εἰς χρῆμα, καὶ τὴν ἀνάγκη, ἐπομένως, γιὰ ρευστότητα. Ἀντιθέτως, ἡ δευτέρα ὑποτίμηση προῆλθε ἀπὸ πραγματικὴ οἰκονομικὴ κρίση. Στὴν ἐρμηνεία αὐτή, ἔκανε χρῆση τῆς ἐξίσωσης τοῦ Fisher, καί, ἐκ τῶν πραγμάτων, τοποθετήθηκε πάνω σὲ δύο σημαντικὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔχουν τεθεῖ γιὰ τὶς προ-καπιταλιστικὲς οἰκονομίες καὶ γιὰ τὴν βυζαντινὴ οἰκονομία: ἀντιστοίχως, ἐὰν εἶναι ἐφικτὸ καὶ σωστὸ νὰ γίνεταί χρῆση τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς θεωρίας στὴν ἀνάλυση τῶν προ-καπιταλιστικῶν οἰκονομιῶν, καὶ ἐὰν στὸ Βυζάντιο τὸ χρῆμα εἶχε οἰκονομικὸ ρόλο καὶ ὄχι μόνον δημοσιονομικό. Καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐρωτήματα ἡ ἀπάντηση τῆς κυρίας Morrisson εἶναι θετικὴ. Ἡ ἐκτίμησή της, δέ, ὅτι ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία διήγνε περίοδο μεγέθυνσης τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, ἔχει ἔκτοτε ἐπαληθευθεῖ ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές, καὶ χαίρει σήμερα γενικῆς ἀποδοχῆς, ἀκόμη καὶ ἀπὸ συναδέλφους ποὺ διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο. Ἄλλη πρωτότυπη προσφορὰ τῆς κυρίας Morrisson, ἡ ὁποία ἀλλάζει τὴν ὄψη τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας εἶναι τὸ συμπέρασμά της ὅτι ἡ κρατικὴ συμμετοχὴ στὴν κυκλοφορία τοῦ χρήματος ἦταν μόλις 30% τοῦ συνόλου, πράγμα ποὺ ἀνατρέπει τὶς συνήθειες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν πρωταρχικό καί, σύμφωνα μὲ ὀρισμένους ἱστορικούς, συνθλιπτικὸ ρόλο τοῦ κράτους στὴν ἐγχρηματισμένη οἰκονομία¹.

Ἡ ἐνασχόληση τῆς κυρίας Morrisson μὲ τὴν βυζαντινὴ οἰκονομία ἦταν καὶ παραμένει δραστήρια καὶ καρποφόρα. Ἡ στενὴ της συνεργασία μὲ ἄλλους νομισματολόγους, ἱστορικούς, ἀλλὰ καὶ φυσικούς, ὀδήγησε στὴν δημιουργία τοῦ Κέντρου Νομισματικῶν Μελετῶν Ernest-Babelon, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐκπόνηση ρηξικέλευθων μελετῶν, ὅπως τὸ βιβλίον *L'or monnayé, I. Purification et alterations. De Rome à Byzance*, τὸ 1985. Ἐπὶ πλέον, ἔχει ἐπιμεληθεῖ μαζί μὲ ἄλλους συναδέλφους της τὴν ἔκδοση δύο πολὺ σημαντικῶν τόμων γιὰ τὴν βυζαντινὴ οἰκονομία, μὲ τὸν τίτλο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* (1989, 1992), βιβλίον ποὺ προέκυψε ἀπὸ σεμινάρια ποὺ εἶχε ὀργανώσει ἐπὶ δύο ἔτη μαζί μὲ τὸν Jacques Lefort. Οἱ δύο αὐτοὶ τόμοι δημοσιεύθηκαν στὴ σειρά *Réalités*

1. "Monnaie et finances de l'empire byzantin (X^e-XVe siècles)", *Hommes et richesses dans l'empire byzantin* II, 1992, 291-315.

Byzantines, στην οποία έχουν εκδοθεί πολλά και σπουδαία βιβλία και την οποία διηύθυνε η κυρία Morrisson μαζί με τον κ. Lefort. Όπως ήταν απολύτως φυσικό, η κυρία Morrisson ήταν μέλος της επιστημονικής επιτροπής που επιμελήθηκε την τρίτομη *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*², και συνέγραψε σημαντικό τμήμα του έργου αυτού. Η πλέον πρόσφατη δημοσίευσή της είναι η *Βυζαντινή Οικονομία*, την οποία συγγράψαμε μαζί, και η οποία μόλις δημοσιεύθηκε στη σειρά Cambridge Medieval Textbooks του εκδοτικού οίκου του Πανεπιστημίου Cambridge³.

Η Cécile Morrisson είναι αυθεντία στον τομέα της νομισματικής και της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου, και τα έργα της αποτελούν σημείον αναφοράς. Θά ήταν, όμως, μεγάλη παράλειψη αν δεν γινόταν μνεία εδώ των ακόμμη ευρύτερων ενδιαφερόντων της. Η μέθοδος τεχνικής ανάλυσης των νομισμάτων, που έδωσε τόσο επιτυχή αποτελέσματα για τα βυζαντινά νομίσματα, χρησιμοποιήθηκε από την κυρία Morrisson και τους συνεργάτες της για την ανάλυση του χρυσού και του αργύρου που έφθασαν στην Ευρώπη από τα μεταλλεία της Βραζιλίας και του Περού αντιστοίχως. Μαζί με τους Jean-Noel Barrandon και Emanuel Le Roy Ladurie μελέτησε τα ίχνη στα Γαλλικά και Ισπανικά νομίσματα του ΙΣΤ' αιώνα ενός σπάνιου ορυκτού που περιέχει το ασήμι του Περού, καταλήγοντας σε έμπεριστατωμένα συμπεράσματα για τον ρόλο του υπερπόντιου αργύρου στις νομισματικές και οικονομικές εξελίξεις της εποχής. Αντίστοιχη διερεύνηση της συστάσεως του χρυσού της Βραζιλίας, με τον φυσικό Barrandon και τον οικονομολόγο και σύζυγό της Christian Morrisson, απέδωσε μία σημαντική μελέτη για την αύξηση του διαθέσιμου χρυσού στην Γαλλία του ΙΗ' αιώνα, καθώς και για την γενικότερη διάρθρωση και μεγέθυνση της γαλλικής οικονομίας στον αιώνα αυτόν. Σε έντελως διαφορετική κατεύθυνση κινείται η έκδοση του τόμου *Le monde byzantin 1 De*

2. Άγγλική έκδοση: Angeliki E. Laiou, editor-in-chief, *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 τόμοι, Washington, D.C. 2002. Έλληνική έκδοση: Άγγελικη Ε. Λαΐου, γενική εποπτεία, *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, 3 τόμοι, Αθήνα 2006.

3. *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, 2007.

Constantin à Heraclius, τὸ 2004, ἀπὸ τὶς Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις τῆς Γαλλίας, στὴν πασίγνωστη σειρὰ Nouvelle Clio. Τὸ ἔργο αὐτὸ τεκμηριώνει μίᾳ ἀκόμη ὑπηρεσίᾳ τῆς κυρίας Morrisson στὴν βυζαντινὴ ἱστοριογραφία: τὴν δημοσίευση βιβλίων ὑψηλῆς ἐπιστημονικῆς ποιότητος, ἀλλὰ προσβάσιμων στὸ μορφωμένο κοινὸ καὶ τοὺς φοιτητές, ἔτσι ὥστε ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου νὰ γίνεταὶ εὐρύτερα γνωστή.

Κυρίες καὶ κύριοι, παρὰ τὶς προσπάθειές μου εἶμαι ἀναγκασμένη νὰ ἀφήσω ἔξω ἀπὸ τὴν παρουσιάσή μου μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ νέου ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Οἱ δημοσιεύσεις τῆς γιὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα, ἡ βαθειὰ τῆς γνώση τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου καθὼς καὶ τῆς νομισματικῆς παραγωγῆς τῆς Συρίας, οἱ μελέτες τῆς γιὰ τὴν εἰκονογραφία καὶ τὶς ἐπιγραφές τῶν νομισμάτων καὶ τῶν μολυβδοβούλλων, τὸ πρόσφατο βιβλίον τῆς γιὰ τοὺς θησαυροὺς βυζαντινῶν νομισμάτων στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία, προϊόν συνεργασίας μὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ Ἑλλήνων, Ρουμάνων, Βουλγάρων καὶ Σέρβων νομισματολόγων [*Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, 2006], ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα θέματα, θὰ ἀπαιτοῦσαν πολὺ περισσότερον χρόνον ἀπὸ ὅσον ἔχω στὴν διάθεσή μου. Ἐξ ἄλλου, τὸ σημαντικὸ ἀπόφε εἶναι νὰ ἀκούσουμε ὄχι ἐμένα, ἀλλὰ τὴν κυρία Morrisson, τὴν ὁποίαν καλωσορίζω καὶ πάλι. -

LA NUMISMATIQUE, SOURCE DE L'HISTOIRE DE BYZANCE

ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ κας CÉCILE MORRISON

*À la mémoire de mes maîtres Paul Lemerle (1902-1989)
et Philip Grierson (1910-2006)
et de mon ami Jean-Noël Barrandon (1943-2007)*

Κύριε τέως Πρόεδρε τῆς Δημοκρατίας,
Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κυρίες καὶ Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Κύριο Παναγιώτη Βοκοτόπουλο γιὰ τὸν θερμὸ χαιρετισμὸ του καὶ τὴν Ἀκαδημαϊκὴ κυρία Λαΐου γιὰ τὰ καλά τῆς λόγια.

Δὲν θὰ ἤθελα ὥστόσο νὰ σᾶς ταλαιπωρήσω περισσότερο, οὔτε ἐσᾶς, οὔτε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε λοιπὸν νὰ συνεχίσω στὰ γαλλικά.

* * *

Auxiliaire, voire ancillaire, la numismatique fut longtemps considérée comme une *Hilfswissenschaft*. Elle joue désormais en histoire byzantine un rôle reconnu de *Grundwissenschaft*, de « science fondatrice » selon les termes de Louis Robert. Son insertion dans l'*Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*¹ comme ma présence aujourd'hui parmi vous me paraît un symbole de cette évolution.

L'histoire byzantine fut longtemps l'apanage d'historiens formés à la philologie classique et privilégiant la source écrite ou inscrite. Dans la tradition humaniste du XVIIe siècle, âge d'or des collections d'antiquités², la numismatique tenait la première place car les « médailles », c'est-à-dire les monnaies antiques, étaient les plus accessibles de ces témoins du passé. À Ver-

1. *Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, Α.Ε. Λαΐου, γεν. ἐποπτ., Athènes, 2006, 3 vol.

2. K. Pomian, *Collectionneurs, amateurs et curieux, Paris, Venise : XVIe - XVIIe siècle*, Paris, 1987 ; A. Schnapper, *Le géant, la licorne, la tulipe*, Paris, 1993.

sailles, Louis XIV ne prenait-il pas « plaisir à venir presque tous les jours au sortir de la messe jusqu'au dîner en ce Cabinet » pour voir « accommoder » les « médailles dans leurs tablettes »³? Et dans leurs voyages en Italie, aussi bien Montaigne que le président de Brosses ne manquaient pas de visiter les collections princières ou aristocratiques les plus fameuses. Mais la monnaie n'était alors qu'un document écrit parmi d'autres, une « inscription » d'autant plus remarquable qu'elle émanait directement de l'autorité impériale et marquait de son empreinte les métaux les plus précieux. On y cherchait surtout, selon les termes du grand numismate autrichien Joseph-Hilarius Eckhel (1738-1798), de « nouveaux exemples qui illustrent, corrigent ou enrichissent ce qu'on sait déjà de l'histoire ou de la mythologie »⁴.

En précurseur, Charles Du Cange (1610-1688) étudie dans sa *De imperatorum Constantinopolitanorum ... numismatibus Dissertatio* de 1678 les monnaies byzantines y compris celles postérieures à Héraclius que « presque tous avaient négligées, tant parce qu'elles présentaient des figures mal formées et des inscriptions insipides, pour ne pas dire ineptes, que parce qu'elles ne contenaient quasiment rien qui atteigne à l'expressivité et aux énigmes ingénieuses des monnaies antiques ». En dépit de leur caractère « barbare » et « vil », il y voit un témoignage susceptible d'éclairer celui des *Scriptores Byzantini* qu'il est en train d'éditer dans la « Byzantine du Louvre » et analyse en 103 chapitres aussi bien leurs légendes et leur iconographie que les ateliers, les différentes espèces et les noms qu'elles portent dans les textes⁵.

Le XIXe siècle – jusqu'en 1914 – continua à s'intéresser à la monnaie byzantine dont le classement et l'étude historique firent des progrès notables (depuis le baron Marchant, 1767-1833⁶ et Félicien de Saulcy, 1807-

3. P. Claude du Molinet, « Histoire du Cabinet des médailles du Roi », *Mercur de France*, mai 1717, p. 45-57, cité par T. Sarmant, *Le Cabinet des Médailles de la Bibliothèque nationale, 1661-1848*, Paris, 1994.

4. Cité par M.H.C. Crawford in *Medals and coins. From Budé to Mommsen*, M. Crawford et al. éd., Londres, 1990, introd., 1.

5. Charles du Fresne du Cange, « De imperatorum Constantinopolitarum, seu de inferioris aevi, vel imperii, uti vocant, numismatibus dissertatio », *Glossarium Ad Scriptores Mediae et Infimae Latinitatis*, tome III, Paris 1678 et éditions suivantes (l'édition de Francfort 1710 est en ligne sur <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/ducange.html>). Sur Du Cange et Byzance, voir J.- M. Spieser, « Du Cange and Byzantium », *Through the Looking Glass: Byzantium Through British Eyes*, R. Cormack and E. Jeffreys éd., Aldershot, 2000, 199-210.

6. Dont les *Lettres sur la numismatique et l'histoire* (Metz 1821-1829) furent réimprimées en un

1880⁷, jusqu'à Justin Sabatier, 1792-1869⁸ et Warwick Wroth, 1858-1911⁹), de pair avec la formation des grandes collections nationales. En léguant sa collection au Cabinet des Médailles, Gustave Schlumberger multiplia par deux l'ancien fonds de la Bibliothèque, royale, impériale puis nationale¹⁰, tandis qu'à Athènes, après Achilles Postolacca (1821- 1897)¹¹, Ioannis Svoronos présidait à un accroissement remarquable du Musée numismatique et n'oubliait pas Byzance dans le *Journal international d'archéologie numismatique* qu'il tint à bout de bras de 1898 à 1927¹². Mais les monnaies restaient essentiellement une source d'histoire politique et d'iconographie.

Les premiers signes d'un changement de perspective se firent sentir à partir des années 1950 avec les travaux pionniers de Tommaso Bertelè sur la période des Comnènes et des Paléologues et de Philip Grierson sur la dévaluation du XIe siècle, puis dans les années 1960 et 1970 ceux de Michael Hendy sur la monnaie des Comnènes. Le classement des monnaies tardives faisait des progrès décisifs grâce à l'intérêt que l'on portait plus systématiquement aux caractéristiques internes de la monnaie, Bertelè en sacrifiant des monnaies de sa collection à l'analyse chimique, Grierson en pratiquant la mesure du poids spécifique des monnaies d'or, Hendy en complétant celles-ci par la spectrométrie. Ce « bond en avant » se poursuivit à grands pas

---

seul volume à Paris en 1851. Cf. références dans C. Morisson, « Gravure inédite de monnaies byzantines pour les Lettres du Baron Marchant », *Bulletin de la Société française de numismatique*, 46, 1991, 183-190.

7. *Essai de classification des suites monétaires byzantines*, Metz, 1836. Voir H. Nicolet et D. Gerin, *Louis-Félicien-Joseph Caignart de Saulcy 1807-1880*, Paris, Bibliothèque nationale, 1981.

8. *Description générale des monnaies byzantines*, Paris, 1862. Voir notice nécrologique dans *Annuaire de la Société française de numismatique*, 3, 1868, 462-469.

9. *Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Londres, 1908 et *Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum*, Londres, 1911. Voir la notice biographique in *Oxford Dictionary of National Biography*, 2004.

10. Cf. C. Morisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale*, Paris, 1970, 2-3 ; Eadem, « La donation Schlumberger (1929) », *Trois donations byzantines au Cabinet des Médailles*, Paris, 2001, 21-49. Une regrettable erreur nous fit illustrer p. 23 le buste en bronze que nous avons trouvé posé au sommet du médaillier Schlumberger comme celui du byzantiniste. Il s'agit en fait de celui d'un autre donateur du Cabinet des Médailles, Alfred d'Affry de la Monnoye. Pour un portrait de Schlumberger, voir J. Lafaurie, « La Revue numismatique a 150 ans », *Revue numismatique*, 6e série, 28, 1986, 7-50, à la p. 27.

11. Voir E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*. I. *Théorie et pratique*, Paris, 1901, 318-319.

12. Voir E. Babelon, *op. cit.*, 321-322.

dans les dernières décennies, grâce à l'application des méthodes d'analyse non-destructives, cette retombée heureuse de la physique nucléaire¹³, grâce à une meilleure compréhension des lois de l'économie et au développement remarquable de l'archéologie qui a cessé de privilégier la recherche du monument ou de l'objet rare et se soucie plus de l'occupation des sites et de leur territoire.

J'ai choisi aujourd'hui d'illustrer ces développements par quelques exemples portant sur ce que j'appellerai les trois faces de la monnaie : premièrement sa ou ses faces proprement dites, son empreinte ou *χαρακτήρ* que, dans sa nouvelle LII, Léon VI appelle aussi sa *μορφή*, deuxièmement sa face cachée, c'est-à-dire ses caractéristiques internes *ποιότης, ὕλη καὶ ὄλκη*, troisièmement enfin son contexte et son usage, sa *χρῆσις*¹⁴.

I. L'Empreinte (*Χαρακτήρ*)

À la différence des monnaies grecques classiques, les monnaies byzantines sont la plupart pourvues d'un texte qui identifie l'émetteur et donnent parfois la valeur de l'espèce, ainsi M pour 40 (*noummia*) sur les *folles* des VIe-VIIe siècles, ou M | NM, K|NM, I |NM, E |NM, etc. sur les monnaies de bronze de Carthage notamment de Maurice, un trait « moderne » quasiment inconnu de tous les autres monnayages jusqu'au XIXe siècle. Par leur langage, ou même leur écriture, ces inscriptions proclament l'idéologie impériale et son ancrage dans la tradition romaine : aux pires moments du VIIe siècle, lorsque Constantinople est assiégée par les Perses et les Avars, la monnaie d'argent frappée à partir des polykandèla de la Grande Eglise et des richesses empruntées aux maisons divines – car « l'empereur [était] pressé par le manque de ressources » –¹⁵ invoque l'aide de Dieu en latin : ΘΕΥΣ ΔΙΒΤΑΡΟΜΑΝΙΣ¹⁶.

13. Voir les différentes mises au point publiées dans *Metallurgy in Numismatics*, 4, A. Oddy et M. Cowell éd., Londres, 1998, dont celle de J.-N. Barrandon et M. Guerra, « Ion beam activation analysis with a cyclotron », 15-34 et, antérieurement, C. Morrisson, J.-N. Barrandon et C. Brenot, « The composition and technology of ancient and medieval coinages : a reassessment of analytical results », *Museum Notes (American Numismatic Society)*, 1987, 181-209.

14. Léon VI, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, éd. P. Noailles, A. Dain, Paris, 1944, 199-201.

15. Théophane, *Chronographie*, éd. De Boor, I, 302-303.

16. Les polices de caractères spéciaux utilisées ici pour les inscriptions monétaires ont été créées en 1986 par le regretté Nicolas Oikonomidès et ultérieurement enrichies par Glenn Ru-

Le grec est pourtant devenu dès cette époque la langue unique de l'État. Il pénétra lentement et sporadiquement sur la monnaie, toujours conservatrice, d'abord sur le bronze sous Constant II avec les folles à légende constantinienne ΕΝΘΥΤΟ ΝΙΚΑ, puis sur l'argent sous Léon III avec les miliarèsia inscrits ΛΕΟΝ | ΣΟΤΗΣ | ΑΝΤΙΠΕΕ | ΣΘΕΥΒΑ | SILIS et enfin sur l'or en 751 avec le revers des nomismata de Constantin V et son fils Léon IV portant la légende ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Σ ΛΕΟΝ Ο ΠΡΟΣ. Cependant les caractères grecs et latins coexistent sur les monnaies (et sur les sceaux) en un curieux mélange qui disparaît seulement au milieu du XIe siècle peu de temps avant que les formes analogues disparaissent de la Pertinenzzeile (πᾶσιν οἷς τὸ παρὸν etc.) des *chrysobulloi logoi*¹⁷.

Le titre de basileus Romain introduit en 629 sur les documents impériaux ne parut sur les miliarèsia qu'en 812 pour affirmer le rang éminent de Michel Ier seul empereur des Romains par rapport à Charlemagne, reconnu simple empereur à cette date¹⁸. La controverse avec l'Occident trouve un demi-siècle plus tard une autre traduction numismatique sur de rares folles frappés en 866-867 à la fin du règne de Michel III avec la légende ΜΗΑΕΛ ΙΜΠΕΡΑΤ' [or] | RACILIVS REX. Elle oppose évidemment le *megas basileus*¹⁹ – *autokrator* à son *sumbasileus* – *despotès* Basile Ier mais polémique, comme l'a vu Grierson²⁰, avec le Pape Nicolas Ier (858- 867): l'empereur ayant qualifié, dans une lettre aujourd'hui perdue le latin de « langue barbare et scythienne », le pape avait répliqué

---

by (†) et le Département des publications de Dumbarton Oaks (Washington, DC). L'auteur remercie le Programme d'Etudes Byzantines de Dumbarton Oaks d'avoir mis gracieusement ces polices à sa disposition pour la présente publication.

17. C. Morrisson, « L'épigraphie des monnaies et des sceaux à l'époque byzantine », *Paleografia e codicologia greca, Atti del II Colloquio internazionale (Berlino-Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983)* D. Harlfinger et G. Prato éd., Alessandria, 1992, 251-274 (repr. dans Eadem, *Monnaies et finances à Byzance. Analyses, techniques*, Aldershot, 1994, art. II). Pour les chrysobulles et un premier rapprochement avec l'épigraphie monétaire cf. O. Kresten, « Zur sogenannten Pertinenzzeile der byzantinischen Kaiserurkunden », *Byzantina* 3, 1971, 55-68, n. 64.

18. V. Laurent, « Βασιλεύς Ῥωμαίων. L'histoire d'un titre et le témoignage de la numismatique », *Cronica Numismatica și Arheologica* 15, 1940, 198-217.

19. Célébré sur l'inscription d'Ancyre qu'Henri Grégoire (« Inscriptions historiques d'Ancyre », *Byzantion* 4, 1927-28, 439-447) attribua à Michel III en invoquant l'introduction de ce titre sur le type 3 des miliarèsia du règne de Michel III (+ΜΙΧΑ | ΗΛ ΠΙΣΤΟΣ | ΜΕΓΑΣ ΒΑCΙΑΕΥC ΡΟ | ΜΑΙΟΝ).

20. *Moneta e Scambi*, Spolète, 1961, 440 ; *DOC* III.1, 456.

quia ridiculum est vos appellare Romanorum imperatores et tamen linguam non nosse Romanam.

(MGH *ep.karol.* IV, 459).

Les exemples de l'apport des monnaies à la chronologie et à l'histoire constitutionnelle sont très nombreux. Grierson, toujours lui, les a admirablement analysés dans ses introductions du *DOC*. Pensons entre autres aux douze types monétaires du règne de Constantin VII qu'il classa et data dans le cadre des complications dynastiques créées par l'ascension de Romain Ier Lécapène, et qu'il inséra dans toute la subtilité des préséances de la légende et des positions respectives des coempereurs – qui ne coïncident pas toujours. Citons aussi sa démonstration lumineuse de la datation annuelle des solidi de Carthage qu'il fut le premier à identifier²¹. Il fut amené par contre-coup à découvrir qu'Héraclius, dès le début de sa révolte contre Phocas (608-610), avait frappé monnaie à son effigie associée à celle de son père à Carthage, à Alexandrie, à Chypre et à Alexandria ad Issum (Alexandrette)²². L'existence d'un *solidus* de Justinien II de Carthage daté de la 9e indiction et de la 10e année régnale permet aussi de dater le renversement de Justinien II de septembre 685 et, en remontant dans le temps, compte tenu des durées de règne indiquées par Théophane, de préciser la chronologie impériale de la fin du VIIe siècle : avènement de Constantin IV en septembre 668, chute de Léonce après le 1er septembre 698²³.

Au VIIIe siècle, c'est l'émergence sur les pièces en argent de Rome des monogrammes pontificaux à la place de la marque de l'atelier (R + M ou les mêmes lettres ligaturées) ou des monogrammes impériaux (TRM pour Tibère III ; 698-705) : S dans le champ pour le pape Serge Ier (687-695) ou Z pour Zacharie (741-752), monogrammes G + R E O pour Grégoire III (731-741), S T F A pour Étienne II (752-767) et S T F N pour Étienne III (768-772), qui me permet avec Jean-Noël Barrandon de préciser la mon-

21. P. Grierson, « Dated solidi of Maurice, Phocas and Heraclius », *Numismatic Chronicle* 6th ser., 10 (1950) 49-70.

22. P. Grierson, « The Consular coinage of Heraclius and the Revolt against Phocas of 608-610 », *id.* 71-93. Tableau de la chronologie des monnaies et des sceaux connus in C. Morrisson, « Du consul à l'empereur : les sceaux d'Héraclius », *Novum Millenium. Studies on Byzantine history and culture dedicated to Paul Speck*, C. Sode and S. Takács éd., Aldershot, 2001, 257-266.

23. C. Morrisson, « Byzance au VIIe siècle : le témoignage de la numismatique », *Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Στράτο / Byzance. Hommage à André Stratos*, I, Athènes, 1986, 149-163.

tée du contrôle des Papes sur la monnaie de Rome et leur émancipation progressive de l'autorité impériale monnaie de Rome²⁴.

Le langage monétaire n'est pas seulement celui des mots, mais aussi celui des images, et dans la tradition romaine son premier devoir est celui « d'imprimer sur les métaux d'usage les traits de notre effigie » comme le fait dire Cassiodore à Théodoric en détaillant les attributions du Comte des Largesses Sacrées²⁵. Cette présence est magnifiquement résumée par l'expression *ὀλοκοττινοπερίπατος* «toi-qui-circules- sur-les-sous-d'or» par laquelle Dioscore d'Aphrodite salue dans son *Chairetismos l'adventus* des images impériales de Justin II à la fin de 565 ou au début de 566 au cours d'une cérémonie présidée par le duc²⁶. Mais à partir de Justinien II et, définitivement depuis le triomphe de l'orthodoxie en 843, la priorité passe à la représentation religieuse et en premier lieu à celle du Christ. Comme le dit Nicolas Mésarités en 1201, l'atelier est chargé : « d'imprimer sur la monnaie la figure du Dieu fait homme avec l'effigie du souverain impérial » (τοῦ θεανθρώπου τὸ μὀρφωμα σὺν τῷ τοῦ κρατοῦντος εἶδει βασιλικῶς ἐγχαράττειν τῷ κέρματι)²⁷.

Dans le cas si célèbre de Justinien II, la monnaie n'a pas fini d'offrir son témoignage, parfaitement daté et authentifié, à la réflexion des historiens de l'art et de la pensée. Dernier en date, Gilbert Dagron, qui dans *Décrire et peindre. Essai sur le portrait iconique*, interprète la double représentation du Christ (« Pantocrator » avec la barbe et les cheveux longs ou « Emmanuel », buste imberbe avec les cheveux courts et bouclés) qui figure respectivement sur les monnaies du premier puis du second règne de Justinien II, ou sur l'Évangile plus ancien de Rabbula (586), comme une référence au Christ parmi les hommes et à celui de la Transfiguration, plutôt, comme on l'a pré-

24. C. Morrisson et J.-N. Barrandon, « La trouvaille de monnaies d'argent byzantines de Rome (VIIe - VIIIe siècles) : analyses et chronologie », *Revue numismatique*, 1988, 149-165 (repr. dans Eadem, *Monnaies et finances à Byzance. Analyses, techniques*, Aldershot, 1994, art. XII).

25. Cassiodore, *Variae*, VI, 7 (*Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* XII, 180) : *ut figura vultus nostri metallis usualibus imprimatur*.

26. J.-L. Fournet, *Hellénisme dans l'Égypte du VIe siècle. La bibliothèque et l'oeuvre de Dioscore d'Aphrodite*, IFAO, MIFAO 115/2, 1999, IV, 40 et commentaire p. 648. L'empereur est également qualifié de *ἀγγελοπρόσωπε* en quoi Fournet voit à juste titre « plutôt qu'une allusion à l'ange qui apparaît sur le revers de certaines pièces d'or [à partir de Justin Ier]... une épithète qui tend à assimiler l'empereur au Christ d'après les Actes 6, 15 [ils voyaient le visage (du Christ) comme la figure d'un ange].

27. Nikolaos Mesarités, éd. Heisenberg, Würzburg, 1907, 25.

Fig. 1. Les deux images du Christ sur le nomisma de Justinien II (1er règne - DOC 7d.2 - 2e règne - DOC 2a.9) et dans l'Évangélaire de Rabbula (*Laurentianus Plut.* I, 56, f° 13v^o et 14 r°), Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana (voir Dagron. *Décrire et peindre*, p. 187, fig. 55 et 56).

tendu, qu'une hésitation entre les natures humaine et divine du Dieu-Verbe²⁸ (Fig. 1).

28. Gilbert Dagron, *Décrire et peindre. Essai sur le portrait iconique*, Paris, 2007, 184-189.

De telles nuances, demandera-t-on, étaient-elles à la portée de l'*homo byzantinus* ? La réception du « message » de la monnaie, la portée de sa propagande, n'étaient-elles pas fort limitées et les numismates n'ont-ils pas tendance à la surinterpréter ? Le sujet, très débattu pour la monnaie romaine²⁹ n'a pas attiré l'attention des byzantinistes. Rappelons seulement quelques anecdotes plus ou moins connues et significatives : Malalas décrit un bateleur qui faisait recette dans les rues d'Antioche avec un chien savant qui savait rapporter des milliers de pièces des différents empereurs à l'énoncé de leur nom (διαφόρων βασιλέων νομίσματα μύρια ἐπεδίδου κατ' ὄνομα)³⁰. Donc au VIe siècle, l'image de l'empereur est bien reconnaissable par tous, du moins en ville, puisqu'il faut bien que le public ait pu vérifier à l'image que le chien ne se trompait pas. Il n'en allait plus de même pour les symboles romains à la même époque, puisque Jean d'Éphèse nous apprend que Justin II avait introduit sur ses « dariques » (monnaies d'or) « une figure de femme que l'on comparait généralement à Vénus » alors qu'il s'agissait en fait de la Victoire ailée surmontant le globe impérial³¹. Plus tard, plusieurs chroniqueurs du XIe siècle accusent Isaac Ier Comnène aussitôt arrivé au pouvoir de s'être fait représenté brandissant l'épée sur la monnaie « sans tout imputer à Dieu mais au contraire à sa propre force et à son habileté militaire »³² (Fig. 2). En fait le premier de ses nomismata ne faisait que copier le miliarèsion de Constantin IX Monomaque, souverain bien peu militaire on en conviendra, et l'épée brandie hors du fourreau était plus probablement un emprunt à l'iconogra-

29. M.H. Crawford, « Roman imperial coin types and the formation of public opinion », *Studies in Numismatic Method presented to Philip Grierson*, Cambridge, 1983, 47-64, C.T.H.R. Ehrhardt, « Roman Types and the Roman Public », *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 34, 1984, 41-54.

30. Ioannis Malalas, *Chronographia*, éd. L. Dindorf (CSHB), 453. 22-23.

31. Jean d'Éphèse, *Histoire ecclésiastique*, III, 16, cité pour la première fois par A.H.M. Jones, Numismatics and history, *Essays in Roman Coinage pres. to H. Mattingly*, R.A.C. Carson, H. Sutherland éd., Londres 1956, 13-33, à la p. 15 (réimpr. in *The Roman Economy*, P. A. Brunt, éd., Oxford, 1974, 61-81). Cpr. la méprise (volontaire ?) des iconodoules accusant Constantin V d'avoir fait représenter le cocher Ouraniakos à la place des six conciles oecuméniques sur la colonne du Milion, alors qu'il s'agissait probablement d'Élie sur son char (*Vie d'Étienne le Jeune*, § 65, éd. M.-F. Auzépy, 166 et 265, n. 411).

32. Skyl. contin (Cedrenus CSHB II, 641 : Tsolakis 103) ; Zonaras XVIII, 4.2, CSHB III, 665-666 ; Matthieu d'Edesse, éd. Dulaurier, II, 79, p. 104-105.

Fig. 2. Isaac Ier Comnène Nomisma histaménon type 1 (DOC 1.2) et type 2 (DOC 2.3).

phie des saints militaires³³, tel saint Michel de Chônai, ne parut plus tard que sur une autre émission, sans aucun doute la seconde puisque les analyses ont révélé son titre affaibli par rapport à la première. Nous abordons ainsi l'enseignement à tirer de la composition métallique de la monnaie.

2 La composition de la monnaie (ποιότης)

La composition de la monnaie, sa « partie interne » selon la formule de Bertelè³⁴, recèle des données inestimables et neuves que sa connaissance a apportées et pourra apporter à l'histoire. Il ne s'agit plus seulement d'illustrer ou d'affiner la documentation textuelle mais tout bonnement de découvrir des phénomènes insoupçonnés, qui pourront s'insérer ensuite dans le discours historique et l'éclairer. Dans sa leçon inaugurale à l'Université de Bruxelles en 1950, Grierson déclarait de façon prophétique :

« pour l'historien économiste il n'existe pas de périodes [où il ne puisse apprendre grand chose de la numismatique]. La numismatique, l'étude de la monnaie sous son aspect matériel est, à toutes les époques, fonda-

33. Comme le suggèrent P. Magdalino et R. Nelson, « The Emperor in Byzantine art of the twelfth century », *Byzantinische Forschungen* 8, 1982, 123-183, p.159 en commentant l'épigramme de Balsamon décrivant une peinture qui représentait Isaac II Ange à cheval brandissant une épée.

34. T. Bertelè, *Numismatique byzantine*, Wetteren, 1978, 36.

mentale ... Même là où il dispose de sources écrites surabondantes, ce matériel ... ne lui dira pas tout »³⁵.

Le contenu de métal fin (la ποιότης des Byzantins, le titre des numismates) peut être déterminé assez facilement par la méthode des poids spécifique. Suivant le principe d'Archimède, on pèse la pièce suspendue à un fil dans l'eau ou dans un autre liquide, puis dans l'air... – mais le calcul suppose un alliage binaire or argent et la présence de cuivre dans l'alliage entraîne des distorsions importantes³⁶.

De telles pesées permirent à Grierson de révéler dès 1953 que la dévaluation du besant au XIe siècle³⁷ commençait au moins quarante ans plus tôt qu'on ne l'avait cru jusque là sur le seul témoignage de Nicéphore Bryennios accusant Nicéphore III Botaniatès (1078-1081)³⁸ ou au seul examen de la couleur des pièces qui désignait Michel VII (Fig. 3). Les chiffres incitèrent alors à reporter la responsabilité de l'altération sur Constantin IX Monomaque, puis sur Michel IV. La numismatique illustre à bon compte les reproches de Psellos sur les folles dépenses de Monomaque et de Zoé ou ses allusions aux manipulations suspectes de Michel IV, changeur (et peut-être banquier) (ἀργυραμοιβός).

C'est encore la mesure du poids spécifique, associée au témoignage des documents écrits et des trésors, qui permit à Michael Hendy en 1969 d'élu-

35. P. Grierson, La numismatique et l'histoire, *Revue de l'Université de Bruxelles*, II, 3, mars-avril 1950, 231-248, p. 8. Pour illustrer sa dernière phrase, on me permettra d'évoquer ici l'apport des analyses à l'évaluation quantitative du rôle des métaux d'Amérique : argent du Potosí, or de Colombie et du Brésil, dans l'économie française des XVIe-XVIIe et XVIIIe siècles (Christian Morisson, Jean-Noël Barrandon, Cécile Morisson, *Or du Brésil, monnaie et croissance en France au XVIIIe siècle*, Préface d'E. Le Roy Ladurie, Paris, 1999).

36. Pour les détails de la procédure voir W.A. Oddy et M.J. Hughes, « The Specific Gravity Method for the Analysis of Gold Coins », *Methods*, 75-87 et en dernier lieu l'exposé de W. A. Oddy, « The analysis of coins by the specific gravity method », *Metallurgy in Numismatics* 4, A. Cowell et W. A. Oddy éd., Londres, 1998, 147-157. Pour une comparaison avec les autres méthodes, J.-N. Barrandon, *L'or monnayé. I. Purification et altérations. De Rome à Byzance*, Cahiers Ernest Babelon, 2, Valbonne 1985, 17-18.

37. P. Grierson, « The Debasement of the Nomisma in the Eleventh Century », *Congrès International de Numismatique, Paris, 6-11 juillet 1953*, II: *Actes*, Paris, p. 297-298 (résumé de l'article publié dans *Byz. Ztschr.* 47, 1954, p. 379-394 complété par Idem, « Notes on the fineness of the Byzantine solidus », *Byz. Zeitschr.* 54, 1961, 91-97.

38. Nicéphore Bryennios, *Histoire*, IV I, éd. trad. P. Gautier, Bruxelles 1975 (CFHB 9), 256-258.

cider la structure du monnayage d'Alexis Ier Comnène³⁹. Là où Wroth imputait à Alexis « *not merely the debasement of a single denomination (the nomisma) but the setting up side by side of nomismata of varying intrinsic value* » et dénombrait 7 types de nomismata, en or, en électrum et en billon, 7 types de monnaies d'argent et 11 types de monnaies de cuivre, Hendy put distinguer ceux qui représentaient le stade ultime de la crise du XIe siècle des cinq dénominations du nouveau système restauré. Le monnayage réformé comptait seulement deux dénominations de métal précieux, une monnaie d'or de bon titre, et une monnaie d'électrum (alliage or argent)⁴⁰ dont le poids spécifique attestait la stabilité relative jusqu'à 1204.

Dans les années 1970, une nouvelle méthode non destructive, l'activation neutronique de frottis (*streaks*), fut pratiquée à grande échelle par Don Gordus⁴¹ sur toutes sortes de monnayages dans de nombreux musées ou collections européens et américains, car elle présentait un avantage pratique énorme : le frottis était exécuté sur place à l'aide d'un bâtonnet de quartz tenu entre des pinces, les pièces ne sortaient pas du musée et la trace de métal était analysée ensuite dans un réacteur. La supériorité de la méthode par rapport à la mesure du poids spécifique résidait dans le dosage des trois éléments majeurs (or, argent, cuivre) au lieu d'un seul et dans celui d'un nombre plus ou moins grand d'éléments-traces. Dans le domaine byzantin, les analyses de Gordus sur les séries du XIe siècle de Paris et de Dumbarton Oaks révélèrent, avec une certaine marge d'incertitude⁴², d'une part l'accroissement du taux de cuivre dans l'alliage, d'autre part l'altération de l'argent que les analyses chimiques commandées par Bertelè sur des exemplaires sacrifiés de sa collection avaient laissé soupçonner⁴³.

39. M.F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)*, Washington, DC, 1969.

40. C. Morrisson, compte rendu in *Numismatic Chronicle*, 7th series, 11, 1971, 355-366.

41. A.A. Gordus, « Neutron activation analysis of coins and coins-streaks », in *Methods of Chemical and Metallurgical Investigation of Ancient Coinage*, E.T. Hall et D.M. Metcalf éd., Londres, 1972, 127-148.

42. Voir la comparaison de ses résultats sur la monnaie d'or byzantine avec ceux obtenus par activation protonique par J.-N. Barrandon, in *L'or monnayé* (op. cit. n. 35), 28-30.

43. C. Morrisson, « La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle : essai d'interprétation », *Travaux et Mémoires*, 6, 1976, 3-47 (repr. in *Eadem, Monnaies et finances* op. cit. n. 22).

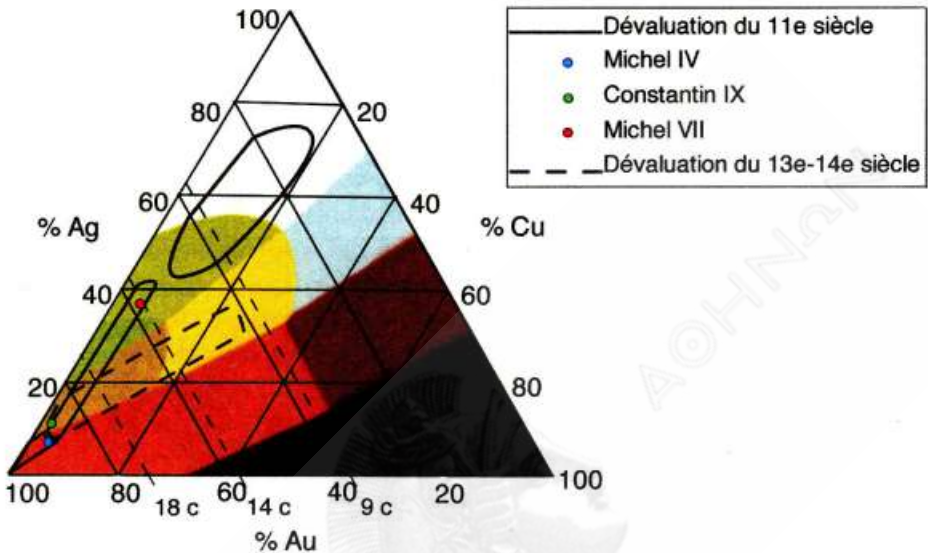

Fig. 3. Les couleurs de l'or et les différentes dévaluations du nomisma (Graphisme: Maryse Blet-Lemarquand, CNRS).

La troisième étape de cette évolution fut celle de l'activation par les protons accélérés dans un cyclotron qui permet le dosage d'un grand nombre d'éléments traces dont les platinoïdes et le plomb particulièrement intéressants pour la numismatique. Sous l'impulsion de Jean-Noël Barrandon, le Centre Ernest Babelon-CNRS à Orléans l'appliqua à partir des années 1980 à plusieurs séries ou périodes du monnayage byzantin et en premier lieu à la monnaie d'or de Constantinople⁴⁴, parvenant ainsi « à déterminer

44. Mais aussi à celles des ateliers de Carthage et de Syracuse. Les données encore inédites concernant les monnaies des ateliers byzantins d'Italie (Rome, Ravenne, Naples) du Cabinet des Médailles, du Musée de Saint-Omer et de la collection Goodacre ont été utilisées par V. Prigent

exactement le *comment* de chaque altération » et la maîtrise des métallurgistes byzantins. Je rappellerai brièvement les grandes lignes de résultats plus ou moins connus des byzantinistes. Tout d'abord, la précision de la mesure des éléments majeurs ($\pm 5\%$ relatifs) prouva l'extrême degré de pureté, toujours plus de 99%, parfois 99,9% - atteint par les *solidi* de la fin du IVe siècle, désormais tous marqués à l'exergue des deux lettres OB évoquant le creuset (*ὄβρυζα*) et la qualité du métal ainsi raffiné (*ὄβρυζιακός*), en application des lois valentiniennes de 368 (Fig. 3 bis). Puisqu'une telle pureté était à la portée des ateliers byzantins, toute baisse du taux de métal fin au-dessous de cette valeur doit être interprétée comme un acte de l'autorité responsable, même s'il ne s'agit que d'une simple relâchement, d'une non-purification délibérée du métal neuf ou travaillé, bijoux par exemple, ajoutés à l'alliage. Un tel relâchement se produit au VIe ou à la fin du VIIe siècle et surtout dès le milieu du Xe siècle lorsque le titre tombe en dessous de 95%. « Le byzantiniste devra maintenant [en] tenir compte, écrivait Grierson en 1985, et laissera de côté l'image de Michel IV initiateur de la dévaluation au XIe siècle »⁴⁵.

Une confirmation indirecte de mon hypothèse sur cette première phase méconnue de la dévaluation est apportée par la remarquable étude de coins des nomismata de Constantinople (713-976) portant sur un corpus de 7 780 pièces, entreprise par Franz Füeg⁴⁶. Ce travail considérable aboutit à une estimation par des méthodes statistiques désormais éprouvées du nombre de coins originel des émissions. Même si ce nombre ne peut pas être automatiquement multiplié pour fournir une estimation du nombre absolu d'exemplaires frappés, il n'en témoigne pas moins des variations relatives de la production monétaire. Le tableau de « l'indice annuel du nombre moyen probable de coins utilisés »⁴⁷ révèle par exemple des hausses importantes sous

---

dans sa thèse à paraître sur la Sicile byzantine (Coll. de l'École française de Rome). Elles devraient faire l'objet d'une publication conjointe avec les données des mesures de poids spécifique pratiquées par A. Oddy sur les exemplaires conservés dans diverses collections britanniques et connues seulement par les graphiques de l'auteur (A. Oddy, « The Debasement of the Provincial Byzantine Gold Coinage from the Seventh to Ninth Centuries », *Studies in the Early Byzantine Gold Coinage*, W. Hahn, W.E.M. Metcalf éd., New York, 1988, 135-142).

45. P. Grierson, préface à *L'or monnayé* ... op. cit., 6.

46. F. Füeg, *Corpus of the Nomismata from Anastasius II to John I in Constantinople 713-976. Structure of the issues, corpus of coin finds, contribution to the iconographic and monetary history* (Lancaster, PA, 2007).

47. Füeg, « Corpus », 170-171.

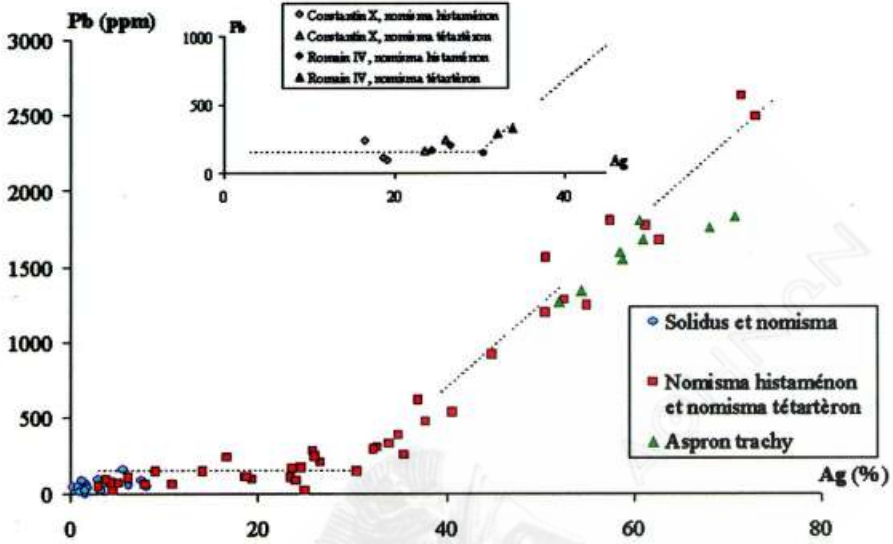

Fig. 5. La courbe du plomb en fonction du contenu d'or dans le nomisma (d'après *L'or monnayé*, 1985, fig. 27 ; graphisme : Maryse Blet-Lemarquand, CNRS).

ouvrit deux axes nouveaux à la compréhension de l'histoire monétaire : l'étude des procédés d'altération, la recherche des sources possibles du minerai. La courbe du plomb en fonction de l'argent (Fig. 5) détruisit l'idée commune selon laquelle toute altération (debasement) s'opère en versant au creuset une part déterminée de métaux moins nobles ou moins purs. En effet étant donné que le plomb est toujours présent dans les minerais d'argent à un taux compris entre 0,1% et 1%, toute altération de l'or par ajout volontaire d'argent dans l'alliage devrait se traduire par un accroissement proportionnel du taux de plomb. Or, dans la dévaluation du XIe siècle, le taux de plomb est resté faible et stable jusque vers 1070 tandis que le titre de la monnaie d'or était déjà tombé à 70% simplement par ajout de métal jaune

pled Plasma Mass Spectrometry » ou spectrométrie de masse couplée à un plasma inductif, avec prélèvement par ablation laser », dans laquelle l'« ablation » est un micro-prélèvement invisible à l'oeil nu, le diamètre de l'impact étant compris entre 0,02 et 0,08mm (B. Gratuze, M. Blet-Lemarquand, J.-N. Barrandon, « Caractérisation des alliages monétaires à base d'or », *Bulletin de la Société française de Numismatique* 59, 2004, 163-169).

non purifié, qui, on le sait peut contenir jusqu'à 30% d'argent. C'est seulement à la fin du règne de Romain IV (1068-1071) dans les *nomismata tétartèra*, et sous Michel VII (1071-1078) pour les *nomismata histaména*, que la courbe du plomb décroche, marquant une augmentation constante, qui révèle l'addition volontaire d'argent dans l'alliage. La comparaison du rapport Cu/Ag dans les monnaies d'or et l'accroissement du même rapport $\Delta\text{Cu}/\Delta\text{Ag}$ dans les monnaies d'argent permet même d'aller plus loin dans le détail du processus et de déterminer dans quelles émissions de *miliarèsia* les empereurs de Michel VII à Alexis Ier ont puisé pour produire des *nomismata* de plus en plus affaiblis car une telle méthode, vu la faible densité de l'argent, ne permet de frapper qu'un nombre de pièces bien moindre et oblige à une baisse catastrophique effectivement observée dans les premières émissions d'Alexis Ier (2 à 3 carats/24 soit 10% environ).

Ce n'est pas un hasard si les rares allusions des textes byzantins à ces manipulations de l'alliage monétaire datent précisément du XIe siècle : l'éloge souvent cité des connaissances de Michel VII en ce domaine dans la *Chronographie* de Psellos⁵¹, la lettre adressée vers 1045-1046 par le même Psellos au patriarche Michel Keroularios, « La Chrysopée » (Περὶ τοῦ ὅπως ποιητέον χρυσόν) dans laquelle il explique l'extraction de l'or (§ 7 ff.) ou son alliage par du cuivre (§ 10)⁵², ou encore le texte dans lequel il accuse le même patriarche d'avoir travaillé l'or en secret contrairement aux lois qui interdisent de transformer le cuivre en argent et l'argent en or⁵³.

La recherche des sources possibles du minerai, question la plus fréquemment posée par les historiens et qui avait été l'un de nos buts et de nos grands espoirs au début de l'enquête sur *L'or monnayé* fut en partie déçue

51. Michel Psellos, *Chronographie*, éd. Leib, II, 173 (trad. révisée cm) : « D'une sagesse accomplie, ayant reçu l'expérience des affaires à la suite de l'attention assidue qu'il leur avait prêtée, il possédait à fond tout le mécanisme du budget (de l'impôt – πᾶσάν τε φόρου συντέλειαν –, les contributions et frais d'entretien, combien chaque particulier avait à recevoir sur les deniers publics (τὰ δημόσια), et combien revenait de ceux-ci au Trésor ; et il connaissait dans le détail la fabrication de la monnaie (τὴν τῶν στατήρων ἐξεργασίαν), l'équilibre de la balance (καὶ τὴν τῆς στάθμης ἰσορροπίαν), les excès et les déficiences de poids (καὶ τὰς ῥοπὰς καὶ τὰ λείμματα), comment agit la pierre de touche (τὴν τε χρυσῶν ὅπως ἐργάζεται) et combien chaque pièce d'or frappée contient de mesures de fin (καὶ τῶν χρυσῶν χαρακτῆρων ὅποσα ἕκαστος μέτρα τῆς καθαρᾶς ὕλης ἔχει).

52. J. Bidez, *Catalogue des manuscrits alchimistes grecs*, Bruxelles, vol. 6, 26-41. Trad. ital. (et reproduction du texte de Bidez) par F. Albin, *La Crisopea*, Genova, 1988, 33-39.

53. *Κατηγορία τοῦ ἀρχιερέως*, éd. Kurtz, *Michaelis Pselli Scripta Minora*, I, 322-323.

puisque aucun schéma caractéristique de composition ne se dégagait pour l'un ou l'autre des ateliers provinciaux romains ou byzantins. Le cycle fiscal dans un empire encore étendu et les échanges commerciaux du monde méditerranéen jouaient de toute évidence leur rôle de *melting pot* au sens propre du terme. Toutefois, la croissance spectaculaire des traces de platine, cet élément inaltérable inconnu des Anciens et résistant à toute purification, fournit la preuve que des provenances nouvelles ou inexploitées jusque là furent mises à contribution à partir de 346 et dans la seconde moitié du IVe siècle. Où étaient ces mines ou ces gisements ? Le fait que la hausse du taux de platine s'observe d'abord dans les ateliers de l'Illyricum et en particulier à Thessalonique, conduit à privilégier la Thrace et les mines situées dans une région allant du Pangée à Singidunum, dans les vallées de la Morava et du Vardar ou dans celle de l'Ibar. Mais ce n'était pas les seules. La décroissance progressive et constante des valeurs du platine dans la monnaie d'or byzantine jusqu'au XIIe siècle signifie inversement qu'entre le VIe et le XIIe siècle cet apport balkanique fut progressivement dilué par l'injection à raison de 1% à 0,34% par an d'un métal à faible taux de platine dont l'origine nous demeure inconnue⁵⁴. La caractérisation des minerais du monde byzantin reste à faire au XXIe siècle : elle demande à la fois l'accès à des échantillons analysables et à des laboratoires pouvant quantifier les traces (les analyses qualitatives indiquant la présence de tel ou tel élément sont parfaitement inutiles). Il est rare que les deux soient réunis.

La numismatique traduit donc ainsi concrètement le savoir-faire des artisans et des techniciens byzantins⁵⁵. Or les recettes transmises dans le corpus des Alchimistes grecs constitué sous Héraclius et enrichi entre le VIIe et le XIe siècle témoignent, selon son éditeur, R. Halleux, en plusieurs points « de connaissances techniques avancées transmises par les hommes de l'art et qui interpellent l'alchimiste »⁵⁶. Ces connaissances sont en partie nées des besoins d'une des économies les plus monétarisées de son temps et nous amènent à examiner l'usage des espèces à Byzance.

---

54. *L'or monnayé* (CEB 2), fig. 35, p. 149. Pour une modélisation corrigée : A. Guerreau *Histoire et mesure* 1, 1986, 258-259.

55. M.K. Papathanassiou, « Metallurgy and Metalworking Techniques », *Economic History of Byzantium* 1, 121-127 = « Μεταλλουργία και μεταλλοτεχνία », *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, 1, 215-222.

3. Usage (χρήσις)

Comme l'écrivait Saint Jean Chrysostome en exhortant ses fidèles à se conduire comme d'honnêtes trapézites : *πάλιν τῶν ἀργυρίων ἡ χρήσις πᾶσαν ἡμῶν συγκροτεῖ τὴν ζωὴν*⁵⁷ (Fig. 6). Une telle comparaison parlait plus, j'en conviens, à des constantinopolitains du Ve siècle qu'à des Béotiens du VIIIe : elle n'en symbolise pas moins le rôle économique de la monnaie et des monnaies, et leur usage répandu dans le monde byzantin. L'importance de leur fonction d'instrument des échanges, ou du moins le degré avec lequel elles pouvaient l'assumer a été paradoxalement contesté précisément par les auteurs qui les connaissaient la mieux (tel Hendy). Dans ce débat – parfois combat – sur le rôle de la monnaie, ou celui des échanges non-monétaires⁵⁸, textes et archéologie combinés sont venus apporter une contribution notable et, à mon avis, décisive, dans les dernières décennies.

Les documents écrits et, particulièrement, ceux de la pratique n'ont cessé d'apporter un nouvel éclairage sur la vie quotidienne de la monnaie aux deux périodes les plus actives de l'histoire byzantine en ce domaine c'est-à-dire les IVe-VIe siècles d'une part, les XIe-XIVe de l'autre.

La première période est la dernière à nous livrer des inscriptions que la numismatique a aidé les historiens à interpréter et dater correctement : ainsi le fameux tarif d'Abydos. Il fixe, rappelons-le, les émoluments du *komès tôn stenôn* pour la vérification (*proba*) des denrées annonaires, huile, vin, viande et, par sa progression de 3 *folles*, 6 *folles*, 1 silique, 2 siliques permet d'établir la valeur du *follis* à 1/12 de silique, mais sa date n'était pas conservée et largement débattue, entre Anastase pour Zachariae von Lingenthal, suivi par A. Guillou, J. Durliat ou G. Dagron et avant 527 pour J.-P. Callu. C. Zuckerman vient de la replacer dans le contexte numismatique des mutations du poids du *follis* sous Justinien et de la dater de façon élégante de 550/551, date à laquelle le *follis* retrouva la « taille » au 1/18e de livre des années 512-538 et où il fallut donc promulguer à nouveau le tarif des *sportules* d'« il y a

56. R. Halleux, « Sur la fabrication de l'acier dans l'Antiquité et au Moyen Âge », *Comptes Rendus Académie Inscriptions et Belles-Lettres*, séance du 6 octobre 2007, (à paraître).

57. PG 51, col. 100.

58. Sur lesquels on se reportera à la mise au point d'A. Laiou in *Economic History*, 2, 681-696 = « Οἰκονομικὲς καὶ μὴ οἰκονομικὲς ἀνταλλαγές », *Οἰκονομικὴ ἱστορία* 2, 447-470.

Fig. 6. Changeur avec sa table (Évangile de Rossano, VIe s.) (détail) Rossano, trésor de la cathédrale (d'après A. Grabar. *La peinture byzantine*, Paris, 1953).

20 ou 22 ans » (soit 528, c'est-à-dire lors de la création du poste de comte des Détroits commentée par Procope), tarif que le Préfet dut rechercher dans ses archives « après une enquête attentive » (πολυπραγμονήσας)⁵⁹.

La deuxième inscription est le tarif douanier d'Anazarbe découvert et publié par G. Dagron en 1987⁶⁰ (Fig. 7) ; les chargements de marchandises (γομάρια, Γ dans la première colonne) sont taxés la plupart du temps en ca-

59. Je me borne à citer les publications des trente dernières années dans l'ordre chronologique : J.-P. Callu, Le tarif d'Abydos et la réforme monétaire d'Anastase, *Actes du 9e Congrès Int. de Num. Berne sept. 1979*, éd. T. Hackens- R. Weiller, Louvain-la-Neuve-Luxembourg, 1982, 731-740 ; J. Durliat, A. Guillou, Le tarif d'Abydos (vers 492), *BCH*, 108, 1984, 581-598 ; G. Dagron, in G. Dagron, D. Feissel, *Inscriptions inédites du Musée d'Antioche, Travaux et Mémoires*, 9, 1985, 421-461 aux p. 451-455 ; C. Zuckerman, *Du Village à l'Empire. Autour du registre fiscal d'Aphroditô (525.526)*, Paris, 2004, 93- 96.

60. G. Dagron, in G. Dagron, D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, Paris, 1987, 170-185 et pl. XLV.

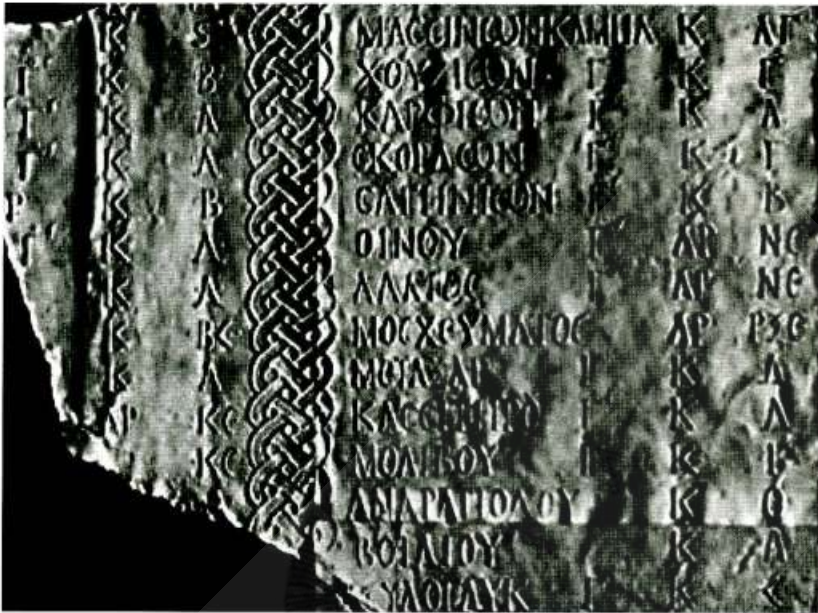

Fig. 7. Tarif d'Anazarbe (Dagron, *Inscr. de Cilicie*).

rats (κεράτια, K dans la colonne centrale, la dernière colonne donnant les montants exigés). Les sommes varient de 9 *keratia* pour un esclave à 1/2, 1/3 ou 1/4 de *keration*, pour de l'ail. Le vin (ici οἶνος), le sel (ἄλας) les plants greffés (μόσχευμα) sont taxés en ἄργυρα. Nous retrouvons ici la monnaie des échanges quotidiens décrits par Chrysostome mais concrètement laquelle ? Les numismates consultés par Dagron hésitaient entre l'*argyron-nummus*⁶¹, l'AE 4 du Ve siècle qui valait en 445 1/300 de *kération* et le *nummus* du VIe siècle valant après la réforme d'Anastase, 1/480. Le *nummus* était encore appelé *argyron* au VIe siècle, non seulement dans les textes⁶² mais aussi sur la

61. *Argyron* désigne au IVe siècle dans les papyrus (PRyl.IV, 607 et POxy XXIV, 2729) la pièce de bronze (*nummus*), argentée à l'origine, d'où son nom.

62. Par ex. les ἄργύρια distribués aux pauvres de Rhègion par Maurice partant en campagne (Théoph. Simocata V, 16) ou l' ἄργύριον τι καὶ ἕτερον κέρμα distribué aux pauvres par saint Jean l'aumônier pendant la famine de 613 (E. Lappa-Zizicas, "Un épitomè de la Vie de S. Jean l'Aumônier", *Analecta Bollandiana* 88, 3-4, 1970, 265-278).

monnaie elle-même et c'est ainsi qu'il faut interpréter les lettres A P entourant la marque de valeur sur les pièces de bronze de Thessalonique (527-562) qui ont suscité tant d'interprétations fantaisistes (*anno primo, officina prima, arkhaiia ropè, arca publica, scrinium ad pecunias*)⁶³.

J'ai mentionné les papyrus et il faut dire un mot de l'étude du registre fiscal d'Aphroditô (525-526). Pour en comprendre la comptabilité tenue en solidi et en monnaie de cuivre calculée en carats, C. Zuckerman⁶⁴ a élucidé les rapports entre la monnaie d'or et la monnaie de cuivre au VIe siècle en démontrant que le χρυσίον de l'Édit XI désigne le numéraire en général et l'ἀπόλυτον χάραγμα la monnaie (de cuivre) « déliée », c'est-à-dire non enfermée dans des sacs scellés (σφραγιδες), non pesée et par conséquent non soumise à la charge d'ὄβριζα inventée par les banquiers alexandrins pour compenser le déficit de poids des pièces. Le sujet est extrêmement technique mais les résultats débordent largement la numismatique puisque l'auteur, une fois définies les réalités monétaires sous-jacentes aux termes mal compris de l'Édit XI et des papyrus, a pu tirer de larges conclusions sur les prélèvements fiscaux et leur mécanisme, les livraisons de blé, l'approvisionnement en blé de Constantinople et les effets de la grande peste du règne de Justinien, tels l'accroissement de la pression fiscale et le déclin du modèle poliade, conséquence de l'appauvrissement de la classe moyenne des petits propriétaires, tous développements qui justifient le titre du livre : *Du village à l'empire*.

À l'époque tardive, documents d'archives occidentaux ou byzantins, typika, documents juridiques non seulement nous ont appris les noms de la plupart des monnaies et leurs valeurs respectives, permettant à des numismates comme Bertelè, Grierson ou Hendy de reconstituer en partie le système monétaire de l'époque, mais nous ont aussi ouvert des aperçus sur leur comportement dans l'économie. C'est grâce par exemple aux dossiers de Chomatianos et de Jean de Naupacte, confrontés à l'archéologie, que Mme Laiou a pu montrer la rareté de l'or, la prédominance du tricéphale (trachy d'électrum, puis d'argent) et la saisonnalité de la circulation monétaire dans l'Épire du XIIIe siècle⁶⁵. C'est par la même méthode, confrontation des do-

63. Voir W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, I, Vienne, 1973, 66 ; W. Hahn et M. Metlich, *Money of the Incipient Byzantine Empire*, I, Vienne, 2000, 64.

64. Zuckerman, « *Du village à l'empire* », 97-114.

65. A.E. Laiou, « Use and Circulation of Coins in the Despotate of Epiros », *Dumbarton Oaks Papers* 54, 2001, 207-215.

cuments et des trouvailles, que Ioannis Touratsoglou et Julian Baker ont cartographié et analysé la montée en puissance du ducat d'argent vénitien dans le monde égéen entre le XIIIe et le XVe siècle⁶⁶ et que Pagona Papadopoulou est en train de mieux cerner les différentes zones monétaires de l'Empire du XIIe siècle, celle de l'or et celle de l'électrum et leurs rapports avec la politique des Comnènes⁶⁷.

Dans les époques antérieures, où la documentation écrite se réduit et où les actes de la pratique font défaut, la numismatique est réduite presque entièrement au seul témoignage des découvertes monétaires. Malgré les problèmes que pose leur interprétation, les controverses auxquelles elles ont donné lieu (songeons à Charanis, Ostrogorsky, Vryonis, Kazhdan), les « résultats utiles » de leur étude ne font pas de doute⁶⁸. Depuis soixante ans, de mieux en mieux intégrée à l'archéologie, la numismatique a livré un matériel abondant, parfois sur-abondant, que l'on peut quantifier, dater, localiser, cartographier, « graphiquer » oserait dire Le Roy Ladurie. Sa respiration est celle de la vie économique même ; qui le contesterait en regardant le tableau des fréquences annuelles des émissions mises au jour par les fouilles de Corinthe et d'Athènes ? En Grèce, plus et mieux qu'en beaucoup de pays⁶⁹, ce matériel a été inventorié, recensé, publié, grâce aux efforts du

66. I. Touratsoglou, J. Baker, « Byzantium of the Venetians, Greece of the "grossi" », in *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, Ch. Maltezos, P. Schreiner éd., Venise 2002 [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e postbizantini di Venezia-Centro tedesco di studi veneziani. Convegno 5], 204-227.

67. P. Papadopoulou, *De l'unité à l'éclatement : la monnaie et son usage dans l'Empire byzantin (1081-1261)*, thèse de doctorat, Paris I, 2007 ; Eadem, « The big problem of small change in the Byzantine World (12th-13th centuries) », *Proceedings of Sevgi Gönül, First International Byzantine Studies Symposium (Istanbul, 25-29 June 2007)* [à paraître].

68. A. Lambropoulou, S. Anagnostakis, V. Konti, A. Panopoulou, 2001. *Συμβολή στην Έρμηνεία των Αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «σκοτεινούς αιώνες»*, (Contribution à la recherche des témoignages archéologiques dans le Péloponnèse durant les « Âges obscurs »), in E. Kontoura-Galakè (éd.), *Dark Centuries in Byzantium*, (International Symposium 9, Athènes), 189-229, à la p. 221 : ἡ μελέτη τῆς νομισματικῆς μαρτυρίας τῶν « θησαυρῶν » [τῆς Πελοποννήσου], καθὼς καὶ ἡ προσέγγιση τῆς ἐρμηνείας τῶν ... « νομισματικῶν κενῶν » στὴν ἰχνηλάτηση τῆς ἱστορίας τῆς κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους, εἶχαν χρῆσιμα ἀποτελέσματα.

69. Noter toutefois la disparité entre l'information pléthorique sur le Péloponnèse, satisfaisante pour les îles et trop lacunaire sur la Grèce du Nord (est-ce un biais de la documentation représentatif d'une monétarisation plus faible ou cela tient-il à d'autres facteurs ?).

Musée numismatique d'Athènes et des éphories et intégré dans plusieurs synthèses comme le *Coinage in South-Eastern Europe 820-1379* de Metcalf, le *Péloponnèse* d'Anna Avraméa, ou celui de V. Penna⁷⁰. Pour terminer je ne peux pas ne pas citer la contribution hellénique, celle de mes collègues et amis du Musée numismatique d'Athènes, Mando Oeconomidou, Ioannis Touratsoglou, Mina Galani-Krikou, sans lesquels notre étude récente sur les *Trésors monétaires des Balkans et d'Asie mineure (491-717)*⁷¹ n'aurait pu voir le jour. Les trésors jalonnent et datent en partie les invasions et leurs routes, marquant la chute des garnisons au cours des vagues de la fin du VIe siècle, ou le repli des réfugiés d'Asie Mineure dans les îles devant l'avance perse dans les années 620 puis la rétraction dramatique des zones monétarisées dans l'arrière-pays balkanique (Fig. 8). Les quelque 9 000 pièces inventoriées dont plus de 6 000 datées et localisées forment une base de données dont les éléments agrégés reflètent les variations de la production et les traits régionaux de la diffusion des espèces. D'après le diagramme de cet ensemble on voit par exemple la production s'efforcer de répondre aux nécessités militaires sous Justin II puis tomber avec la rétraction de l'assiette fiscale et celle progressive des échanges monétarisés si répandus au VIe siècle mais qui ne survivent plus à la fin du VIIe siècle que dans quelques sites côtiers ou insulaires. Avec la capitale et quelques centres provinciaux ces refuges furent les lieux de résistance toutefois à partir desquels se diffusèrent le premier renouveau des échanges sous Théophile et l'« expansion » du XIe siècle.

---

70. D.M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe (820-1396)*, Londres, Royal Num. Soc., 1979 ; A. Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle Changements et persistances* (Byzantina Sorbonensia, 15), Paris, 1997 ; V. Penna, « Life in Byzantine Peloponnese: The numismatic evidence (8th-12th century) », *Μνήμη Martin J. Price*, Athènes, 1996, texte grec, 195-264 ; texte anglais, 265-288 ; *Σύνταγμα Βυζαντινῶν « θησαυρῶν » τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Athènes, 2002.

71. C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević et coll., *Les trésors monétaires des Balkans et d'Asie Mineure (491-717)* (Réalités Byzantines 13) Paris, 2006.

Fig. 8. Enfouissements datés de 610-620 (● Au, ○ Ae) Sofia 229a, Vrezina 230, Cari in Grad 218, Bargala 107, Firtu u 353, Mitylène 317-318, Samos 320-323, Aydin 274-275, Kavakli 314a, Medjit Eüsü 338, Sardes 295-308, Kustullu 340, Patras 175, Solomos 186, Sanè 95 et 623-628 (■ Au, □ Ae) Nesebar 36, Akalan 2, Catalça 4, Aphrodisias 330-333, Samos 324, Rhodes 319, Délos 148, (*Trésors*, carte 8, p. 93).

***

Composante essentielle de la *politeia*⁷² depuis son invention par les Lydiens et sa floraison dans la Grèce du Ve siècle avant notre ère la monnaie a toujours été une synonyme de civilisation⁷³. Elle fut toujours l'épine dorsale de l'Empire byzantin, l'un des plus monétarisés du monde médiéval. Aussi la numismatique est-elle une source privilégiée de son histoire. J'espère vous en avoir convaincus.

---

72. « *c'est-à-dire de ce qui constitue la cité à la fois dans son organisation politique mais aussi dans ses pratiques culturelles* » O. Picard, « Les philosophes grecs et la monnaie », *Revue Numismatique* 157, 2001, 95-103.

73. Comme la célébrait le grand poète Leopardi – qui fut aussi un philologue et un grand helléniste, candidat malheureux au poste de conservateur de la Bibliothèque Vaticane, qui fut attribué à Angelo Mai – dans son *Zibaldone* § 1170 « Que l'on considère d'une part, ce que serait la civilisation sans l'usage de la monnaie. Outre qu'elle ne pourrait subsister, elle n'aurait jamais pu atteindre un état même de loin inférieur à l'état actuel, la monnaie étant de première nécessité pour la vigueur et l'extension du commerce, et ce commerce réciproque, vigoureux et étendu tant entre les nations qu'entre les individus de chaque nation, étant peut-être la source principale des progrès de la civilisation, ou de la corruption humaine. ... ».

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2007

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Τὸ καθεστὼς τῶν νησίδων στὸ νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο: Ἐπισημάνσεις παλαιότερες καὶ νέες, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Σβολόπουλου*.

Ἐπιτρέψατέ μου νὰ σᾶς παρουσιάσω, ὅσο εἶναι δυνατόν συνοπτικότερα, τὰ βασικά συμπεράσματα ἀπὸ ἔρευνα ἱστορικῶν πηγῶν ποὺ ἀφοροῦν τὸ θέμα τῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῶν νησίδων τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου. Ὑποστήριξα, βάσει πράγματι ἱστορικὰ διαπιστωμένων τεκμηρίων, ὅτι, στὴν εὐρύτερη διάρκεια τῆς ἰταλικῆς, καθὼς καὶ τῆς «ντέ φάκτο» γερμανικῆς καὶ τῆς βρετανικῆς στρατιωτικῆς κατοχῆς, ἀσκήθηκε πλήρης, ἀπρόσκοπτη καὶ ἀδιάλειπτη κυριαρχία σὲ ὁλόκληρο τὸ νησιωτικὸ σύμπλεγμα τῶν Δωδεκανήσων, ἐπέκεινα τῆς ὀροθετικῆς γραμμῆς τῶν τριῶν ναυτικῶν μιλίων ἀπὸ τὶς μικρασιατικὲς ἀκτὲς¹, γεγονός ποὺ προσδιορίζει, ἐλλείψει ρητῆς συμβατικῆς ἀναφορᾶς γενικῆς ἀποδοχῆς, τὸ καθεστὼς ποὺ τὶς διέπει².

Μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη ἔρευνα σὲ σημαντικὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κατόρθωσα νὰ συλλέξω στοιχεῖα ποὺ ἐπαληθεύουν ἀδιάσειστα τὴν

---

* CONSTANTINOS SVOLOPOULOS, **The status of the islets of the Southeastern Aegean. Older and recent observations.**

1. Ἀπὸ τὸν συγκεκριμένο κανόνα ἐξαιρέθηκε ἡ περιοχὴ τοῦ Καστελλόριζου, ὅπου, βάσει καὶ τοῦ ἰταλοτουρκικοῦ συμβατικοῦ διακανονισμοῦ τῆς 4ης Ἰανουαρίου 1932, προβλέφθηκε ἡ ἐκχώρηση, καὶ αὐτῆς, στὴν Ἰταλία.

2. Ἐκτενέστερα, βλ. τὴν αὐτοτελῆ μελέτη Κ. Σβολόπουλου, *Τὸ καθεστὼς τῶν νησίδων στὸ Νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο: ἡ μαρτυρία τῶν πηγῶν*, Ἀθήνα (Ἰνστιτούτο Αἰγαίου - Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας), 2002.

ὑπόθεση αὐτή. Τὰ τεκμήρια πού, ἐνδεικτικά, θὰ παραθέσω ἀφοροῦν, ἀρχικά, τὴ χαρτογραφικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἑδαφικοῦ καθεστῶτος μὲ εὐθύνη τῶν ἐκάστοτε ἐξουσιαστικῶν κρατικῶν ὀργάνων τῆς περιοχῆς τῶν Δωδεκανήσων, καθὼς καὶ συγκεκριμένες διοικητικὲς πράξεις πού ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπαγωγή τοῦ συνόλου τῶν νησαίων ἑδαφῶν τῆς περιοχῆς στὴν ἀποκλειστικὴ σφαῖρα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἰταλικοῦ – καὶ στὴ συνέχεια τοῦ βρετανικοῦ ἢ τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου.

1. Πρώτη καταλυτικῆς σημασίας μαρτυρία ἀποτελεῖ ἡ χαρτογράφηση τῶν ἑδαφῶν ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀσκήθηκε, διαδοχικά, ἡ ἰταλικὴ κυριαρχία, ἡ «ντὲ φάκτο» γερμανικὴ καὶ ἡ στρατιωτικὴ βρετανικὴ διοίκηση. Ἡ ἀποτύπωση αὐτὴ φέρει τὴ σφραγίδα τῶν καθ' ὕλην ἀρμοδίων κρατικῶν ὀργάνων.

(α) Ἡ ἔκταση τῆς ἰταλικῆς κυριαρχίας ἀποτυπώνεται ἐπακριβῶς (1) σὲ σειρὰ χαρτῶν τοῦ Στρατιωτικοῦ Γεωγραφικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἰταλίας, πού ἐκπονήθησαν μεταξὺ 1928 καὶ 1933 μετὰ ἀπὸ ἐπίπονη ἐπιτόπια ἐργασία ἐπίσημα ἐπιφορτισμένων εἰδικῶν³ (εἰκόνα Α), καὶ (2) σὲ συνολικὴ χαρτογράφηση τῆς περιοχῆς, τὴν ὁποία ἀναπαρήγαγε τυπογραφικὰ τὸ βρετανικὸ Ναυαρχεῖο βάσει τῆς προγενέστερης πού εἶχε ἐκτυπώσει τὸ ἰταλικὸ Στρατιωτικὸ Γεωγραφικὸ Ἰνστιτούτο⁴ (εἰκόνα Β).

(β) Τὰ ὅρια τῆς ἀσκήσεως τῆς «ντὲ φάκτο» γερμανικῆς κυριαρχίας ὑποδηλώνονται σὲ ἐπίσημο ἐπιτελικὸ χάρτη πού ἀποτελεῖ, ἐπίσης, πιστὴ ἀναπαραγωγή μὲ ὑπότιτλους στὴ γερμανικὴ γλῶσσα τοῦ προτύπου πού εἶχε ἐκτυπωθεῖ ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ Στρατιωτικὸ Γεωγραφικὸ Ἰνστιτούτο⁵ (εἰκόνα Γ). Τὰ «κρατικὰ σύνορα» ἀπεικονίζονται, ἐπίσης, μὲ σαφήνεια σὲ συνολικὴ χαρτογράφηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ γερμανικὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο στὶς 29 Φεβρουαρίου 1944⁶ (εἰκόνα Δ). Τὰ ὅρια, ἐξ ἄλλου, τῆς «ντὲ φάκτο» γερμανικῆς διοικήσεως ἐπιβεβαιώνονται καὶ σὲ διάγραμμα τῆς περιοχῆς τῶν νησαίων ἑδαφῶν κατὰ διοικητικὴ περιφέρειαν⁷ (εἰκόνα Ε).

3. Biblioteca Querini Stampalia: Istituto Geografico Militare, *Isola de Calolimo*, Mappatore Cap. Bonessa: capo sezione Ten. Col. Gianni: Rilievo del 1932 - anno X.

4. Public Record Office: F.O. 925/41402, *Italian Islands in the Aegean Sea*. Reproduced from map prepared by Istituto Geografico Militare, 1928, scale 1:500.000, (1931).

5. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam (MGFA), *Deutsche Heereskarte (Nicht für die Öffentlichkeit bestimmt)*.

6. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam (MGFA), *Deutsche Heereskarte Ausgabe Nr. 2, Stand 29.2.44 (Nur für den Dienstgebrauch!)*.

7. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam (MGFA), *Karte des Dodekanes*, 1:25.000, Stand 1.5.44.

(γ) Ὁ χώρος εὐθύνης τῆς βρετανικῆς στρατιωτικῆς διοίκησης, μεταξύ 1945-1948, προσδιορίζεται σὲ χαρτογραφικὴ ἀπεικόνιση, ἡ ὁποία περιέχεται στὴν ἐτήσια ἔκθεση τοῦ Ἀνώτατου Διοικητῆ⁸ (εἰκόνα ΣΤ).

Ἡ ἄσκηση τῆς διάδοξης ἑλληνικῆς διοίκησης ἦταν εὐλόγο νὰ καλύψει τὸν ἴδιο αὐτὸ γεωγραφικὸν χωρὸν.

2. Ἡ ἄσκηση πλήρους, ἀπρόσκοπτης καὶ ἀδιάλειπτης κυριαρχίας σὲ ὁλόκληρο τὸ νησιωτικὸ σύμπλεγμα τῶν Δωδεκανήσων μαρτυρεῖται ἀκόμα ἀπὸ σειρά δημοσιευμένων μαρτυριῶν καί, κυρίως, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀντλήσα ἀπὸ τὸ πλούσιο ἀρχεῖο τῆς Ἰταλικῆς Διοίκησης στὴ Ρόδο.

Ἡ κρατικὴ φροντίδα γιὰ τὴν ἀπογραφὴ ἀνθρώπων καὶ ζώων, καθὼς καὶ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων ἢ κτήσεων τοῦ δημοσίου, τὴν ἐγκατάσταση ἢ τὴν ἄσκηση ἐλέγχου ἀπὸ τὶς διοικητικὰς ἀρχές, τὸν περίπλου πολεμικῶν πλοίων, τὴν ἐνοικίαση ἐκτάσεων, κυρίως ὡς βοσκοτόπων, τὴν ἐκχώρηση ἀποκλειστικοῦ δικαίωματος ἀλιείας, τὴ σύσταση καὶ τὴ συντήρηση φάρων, τὴν ἐπέκταση, τέλος, τῆς ἐκπαιδευτικῆς μέριμνας, κάλυπτε, ὅπως ἀποδεικνύεται, ὅλα τὰ ἐδάφη τῶν νησιῶν ποὺ βρίσκονταν ἐκτὸς τῶν τριῶν ναυτικῶν μιλίων ἀπὸ τὶς μικρασιατικὰς ἀκτές. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν περιέλευση τῶν νησιῶν αὐτῶν ἐδαφῶν στὴν Ἑλλάδα, ἡ κυριαρχία ἀσκήθηκε κατὰ τρόπον ἀνάλογο – πλήρης καὶ ἀδιατάρακτη – ἕως τὸ 1996⁹.

3. Τὸ γεγονός τῆς τουρκικῆς συναίνεσης στὸ συγκεκριμένο αὐτὸ ἐδαφικὸ καθοστῶς πιστοποιήθηκε ὅταν, στίς 6 Ἀπριλίου 1953, ὁ ἐπίσημος ἐκπρόσωπος τοῦ τουρκικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν ἐπιβεβαίωσε, μετὰ ἀπὸ πολὺμηνη ἔρευνα καὶ σὲ ἀπάντηση ἐπιτακτικοῦ ἐρωτήματος τῆς κυβέρνησης τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ἰθύνουσας ἤδη δύναμης στὸ πλαίσιο τοῦ ΝΑΤΟ, ὅτι ἡ ὀρθοεικὴ γραμμὴ κυριαρχίας μεταξύ Δωδεκανήσων καὶ Μικρᾶς Ἀσίας συμπίπτει μὲ τὴν ἀντίστοιχη, τὴν ὁποία εἶχε, ἀπαντώντας σὲ σχετικὸ ἐρώτημα λίγες ἡμέρες ἐνωρίτερα, περιγράψει ὁ ὁμόλογός του στὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν¹⁰ (εἰκόνας Ζ, Η).

8. Public Record Office: F.O. 371/67024, *Annual Report by the Chief Administrator on the British Military Administration of the Dodecanese Islands for the period 1 January, 1946, to 31 December, 1946*, Appendix A.

9. Λεπτομερεῖς ἀναφορές, βλ. Κ. Σβολοπούλου, *ὁ.π.*, σσ. 21-31.

10. Τὰ ἐγγραφα ἐπεσῆμανα στὰ ἀρχεῖα τοῦ P.R.O., F.O. 371/10558, British Embassy (Athens) to Foreign Office, March 16, 1953. Ἐκτενέστερα, βλ. Κ. Σβολοπούλου, *ὁ.π.*, σσ. 30-38. Πρώτη δημοσίευση C. Svolopoulos - E. Hatzivassiliou, "Turkey's acceptance of the demarcation line in the Dodecanesian area, 1953", *R.H.D.I.*, 54 (2001), p.p. 517-526.

Ἐναμφισβήτητα, ἡ χρονικὴ σύμπτωση μὲ τὴν ἔξαρση, τότε, τοῦ κλίματος φι-
 λίας μεταξύ Ἐγκυρας καὶ Ἀθήνας δὲν θὰ ὄφειλε νὰ παραβλεφθεῖ κατὰ μείζονα
 λόγο, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ γεγονός ὅτι ἔτεινε νὰ ἀποδώσει πλουσιότερους καρπούς
 στὸ πλαίσιο τῆς κοινῆς ἔνταξης τῶν δύο χωρῶν στὴν Ἀτλαντικὴ Συμμαχία. Ἡ
 συγκεκριμένη, ἐντούτοις, δήλωση τῆς Ἐγκυρας ἐπιβεβαιώνει, κατὰ κύριο λόγο,
 τὴν ἀποδοχὴ σὲ μόνιμη βάση, μετὰ τὴν ἰταλική, τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας στὰ
 νησιωτικὰ ἐδάφη τῆς Δωδεκανήσου ἐπέκεινα τῶν τριῶν μιλίων ἀπὸ τὶς ἀσιατικὲς
 ἀκτὲς, καθὼς καί, ἐνεῦθεν τῆς ἀπόστασης αὐτῆς, στὴν περιοχὴ τοῦ Καστελλο-
 ρίζου. Παράλληλα, ἡ δήλωση τῆς 6ης Ἀπριλίου 1953 διασαφηνίζει καὶ ἐπιβεβαι-
 ώνει τὴν ἰσχὺ τοῦ ἐπίσημου χάρτη, ὁ ὁποῖος δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸ τουρκικὸ
 Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τὸ ἴδιο ἔτος, φέροντας μεταξὺ Δωδεκανήσων καὶ
 Μικρᾶς Ἀσίας διαχωριστικὴ γραμμὴ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ «σύνορα κρατῶν»¹¹
 (εἰκόνα Θ). Ὁ χάρτης αὐτὸς δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ἀντί-
 στοιχο πού ὁ ἐκπρόσωπος τῆς τουρκικῆς Κυβέρνησης εἶχε ἐπιδείξει στὸν Σύμ-
 βουλο τῆς βρετανικῆς Πρεσβείας, ὅπου τὸ σύνορο ἦταν, ἐπίσης, «ἐπακριβῶς ἀπο-
 τυπωμένον». Ἄλλως, θὰ εἶχε τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, σχεδὸν ταυτόχρονα, δη-
 μοσιοποιήσει ἐπισήμως δύο διαφορετικὲς ἐκδοχάς, χαρτογραφικὰ ἀποτυπωμένες,
 γιὰ τὰ θαλάσσια σύνορα τῆς Τουρκίας: γεγονός, καθεαυτὸ, ἀδιανόητο. Ὅπως, ἐξ
 ἄλλου, ἀποδεικνύει ἤδη ἡ ἐνδελεχέστερη διερεύνηση τῶν πηγῶν, ἡ ἴδια διαχωρι-
 στικὴ γραμμὴ μεταξύ Δωδεκανήσων καὶ Μικρᾶς Ἀσίας ἔχει ἀποτυπωθεῖ στοὺς
 χάρτες, γενικῶς, πού συνοδεύουν τὴν ἀντίστοιχη ἐτήσια ἔκθεση τοῦ τουρκικοῦ
 Ὑπουργεῖου τῶν Ἐξωτερικῶν, μὲ ἀφετηρία τὸ ἔτος 1947¹².

4. Ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις οὐδέποτε ἔκτοτε, ἕως τὸ ἔτος 1996, ἀμφισβήτη-
 σε τὸ δικαίωμα ἄσκησης τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων τῆς Ἑλλάδος ἐπέκεινα
 τῆς γραμμῆς πού προβλέπει ὁ Ν. 518/48 γιὰ τὴν πλήρη μεταβίβαση αὐτοῦσιου
 τοῦ συμπλέγματος τῶν νήσων καὶ νησίδων τῆς περιοχῆς τῶν Δωδεκανήσων ἀπὸ
 τὴ βρετανικὴ στὴν ἑλληνικὴ Διοίκηση. Τῆ θέσις αὐτὴ δὲν ἀναιρεῖ, ὅπως ἐπιχει-
 ρήθηκε νὰ ὑποστηριχθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπὸ τὴν τουρκικὴ πλευρά, ἡ ἀναφορὰ
 στὴ χάραξη τῶν συνόρων «βορειότερον» τῶν Δωδεκανήσων, ἀλλ' ἀντίθετα, τὴν
 ἐπιβεβαιώνει. Τὴν ἀποψη αὐτῆ, αὐτονόητα βάσιμη, ἐπιρρωνύει ρητὰ ἐπίσημο

11. France. Ministère des Affaires Etrangères: Europe, 1944-1955, Turquie/62, *République Turque. Ministère des Affaires Etrangères, Rapport annuel sur le mouvement des navires des Détroits Turcs, Ankara, janvier 1953, Annexe.*

12. Ὁ.π., [1947 κ.έ.].

έγγραφο πού έπεσήμανα στο 'Ιστορικό και Διπλωματικό 'Αρχείο του 'Υπουργείου των 'Εξωτερικών της 'Ελλάδος¹³ (εικόνα Ι).

Συγκεκριμένα, στις άρχές Δεκεμβρίου 1954, καθ' υπόδειξη του Γ.Ε.ΕΘ.Α./ΓΕΝ και της ελληνικής Πρεσβείας στην 'Αγκυρα, ο Στρατιωτικός 'Ακόλουθος Παν. Μουτούσης, Συνταγματάρχης Μηχανικού, ζήτησε, κατόπιν έντολής των ελληνικών άρχων, από το τουρκικό Γ.Ε.ΕΘ.Α. να ενημερωθεί επί του θέματος «της χαράξεως θαλασσίων συνόρων μεταξύ 'Ελλάδας και Τουρκίας εις την περιοχήν του Αιγαίου». Η συνάντηση με τους τούρκους ύπευθύνους, της οποίας και τηρήθηκαν πρακτικά, πραγματοποιήθηκε, στις 4 Δεκεμβρίου, στο γραφείο του αντισυνταγματάρχη Κιασίμ, Διευθυντή του άρμόδιου τμήματος, παρουσία τεσσάρων ακόμη τούρκων αξιωματικών – δύο του Στρατού Ήθρας και δύο του Ναυτικού.

Κατά τη συνάντηση άποσαφηνίστηκε πλήρως ή θέση της 'Αγκυρας επί του θέματος των θαλασσίων συνόρων κατά μήκος του ανατολικού Αιγαίου. Συγκεκριμένα διευκρινίστηκε ότι:

(α) 'Η έκκρεμότητα πού καλοῦνταν ήδη οι έκπρόσωποι των δύο κρατών να αντιμετώπισουν άφορούσε τη χάραξη «άπό καθαρώς τεχνικής πλευράς» των θαλασσίων συνόρων βορειότερον των Δωδεκανήσων, ήτοι μεταξύ των νήσων Σάμου-Χίου-Μυτιλήνης και των τουρκικών άκτων.

(β) «Δέν ύφίσταται – διευκρινιζόταν με την εύκαιρία αυτή – σχεδόν ζήτημα χαράξεως συνόρων μεταξύ Δωδεκανήσου και Τουρκίας, διότι ταῦτα παραμένουν ως είχαν καθορισθεί μεταξύ 'Ιταλίας - Τουρκίας επί Ιταλικής κατοχής».

(γ) 'Η επίλυση του θέματος της χάραξης γραμμής θαλασσίων συνόρων ενδιέφερε – όπως ανέφερε τούρκος αξιωματικός – το ΝΑΤΟ.

'Ο καθηγητής Κ. Οικονομίδης έχει ήδη έπιστημάνει ότι με την ελληνική διακοίνωση προς την 'Αγκυρα, στις 3 'Ιουνίου 1955, έπιζητήθηκε ή χάραξη «επί χάρτου των θαλασσίων συνόρων των δύο χωρών βορείως της Δωδεκανήσου» και αναφέρεται έμμεσα στη συνάντηση της 4ης Δεκεμβρίου 1954, στη διάρκεια της οποίας είχε διαπιστωθεί ότι «το σύνορο της Δωδεκανήσου υπήρχε ήδη»¹⁴. 'Ο καθηγητής Huseyin Pazarci, έν τούτοις, προϊστάμενος της Νομικής 'Υπηρεσίας του τουρκικού 'Υπουργείου των 'Εξωτερικών, άμφισβήτησε την έννοια του όρου

13. ΥΠΕΣ: 'Ιστορικό και Διπλωματικό 'Αρχείο, Πρεσβεία 'Αγκυρας/1954, Π. Μουτούσης προς ΓΕΕΘΑ/ΓΕΝ, 4 Δεκεμβρίου 1954.

14. C. Economidès, "Les flots d'Imia dans la Mer Egée: un différend créé par la force", *R.G.D.I.P.*, 102 (1997), σσ. 323-352.

«βορείως», υποστηρίζοντας ότι γίνεται αναφορά στο βόρειο τμήμα του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος¹⁵. Ἡδη, ἡ ἐπισήμανση, καθεαυτοῦ, τοῦ κειμένου τῆς ἔκθεσης Μουτούση δὲν ἀφήνει ὅποιοδήποτε περιθώριο ἀμφισβήτησης: ἡ ρητὴ ἀναφορά – τρεῖς φορές – τοῦ ὅρου «βορειότερον τῆς Δωδεκανήσου» διασταυρῶνεται μὲ τὴν ἀπόλυτα διασαφηνιστικὴ παράλληλη δῆλωση τῶν τούρκων ἐκπροσώπων ὅτι τὰ σύνορα μεταξύ Δωδεκανήσου καὶ Τουρκίας «παραμένουσιν ὡς εἶχον καθοριστεῖ μεταξύ Ἰταλίας-Τουρκίας».

Ἀποτελεῖ γεγονός εὐόκωνο γιὰ τὴν ὀριστικὴ, βάσει τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων, ἐπίλυση τῆς ἀντιγνωμίας μεταξύ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας μὲ ἀναφορά στὸ καθεστῶς τῶν νησίδων τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου, ἡ ἐπισήμανση τῶν ἱστορικῶν τεκμηρίων.

SUMMARY

The status of the islets of the Southeastern Aegean. Older and recent observations

Relying on unpublished sources from Greek, Italian, British, German and French archives, this paper re-examines the question of sovereignty over the islets of the Southeastern Aegean. More specifically, it establishes that during the broader span of the 20th century, prior to the presence of the Greek State, during the Italian occupation and the de facto German and British military occupations, all masters exercised full, unobstructed and continuous sovereign rights over the Dodecanese islands complex beyond the three nautical miles from the Turkish coast. Both the cartographic representations and the administrative acts of the period, converge decisively toward this view. Therefore, failing adequate explicit conventional reference, the criterion of actual occupation is the decisive criterion for the precise determination of the status of sovereignty.

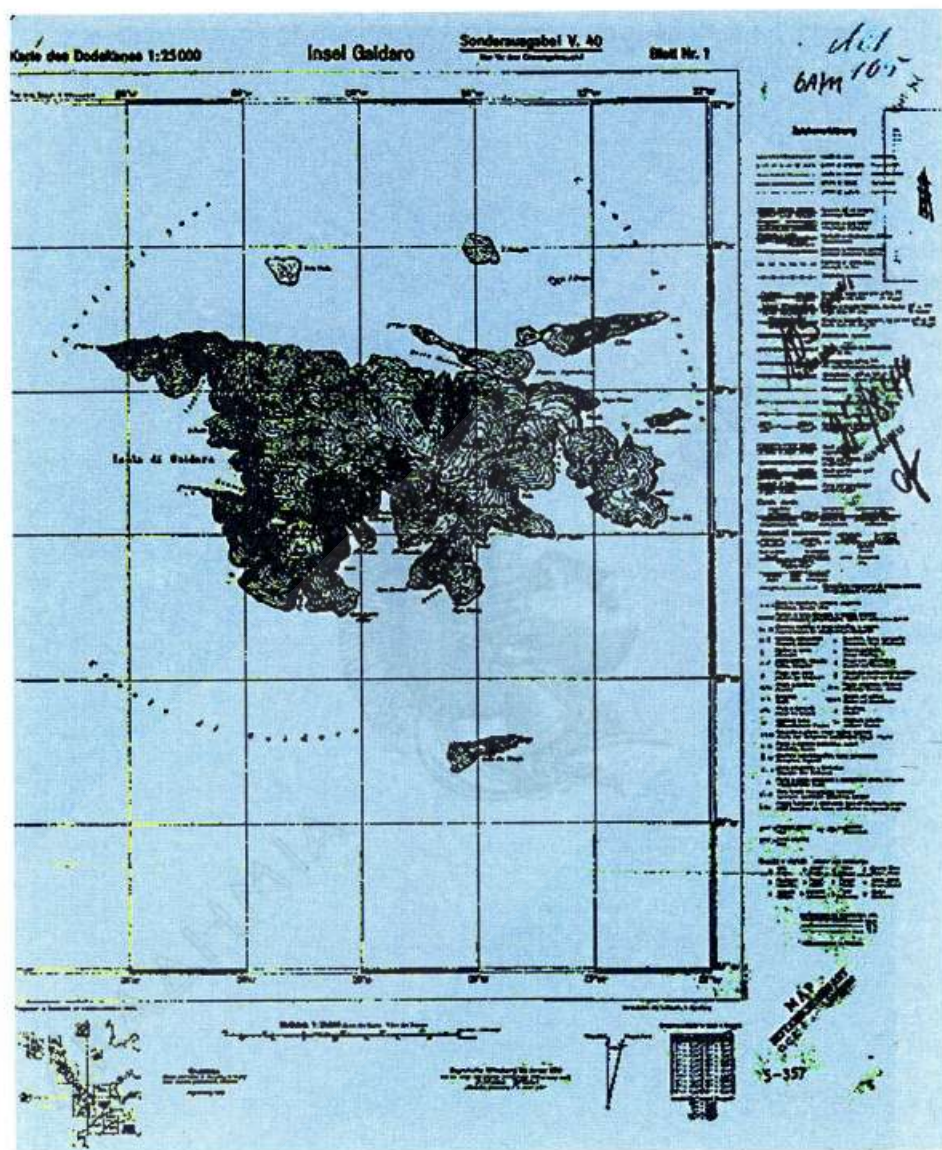
---

15. H. Pazarci, "Différend gréco-turc sur le statut de certains îlots et rochers dans la Mer Egée: une réponse à Mr. C.P. Economidès", *ἑ.π.*, σσ. 353-378· ἐπίσης, βλ. C.P. Economidès, "Quelques commentaires sur l'article de H. Pazarci", σσ. 379-389.

ΕΙΚΟΝΑ Β

ΕΙΚΟΝΑ Γ

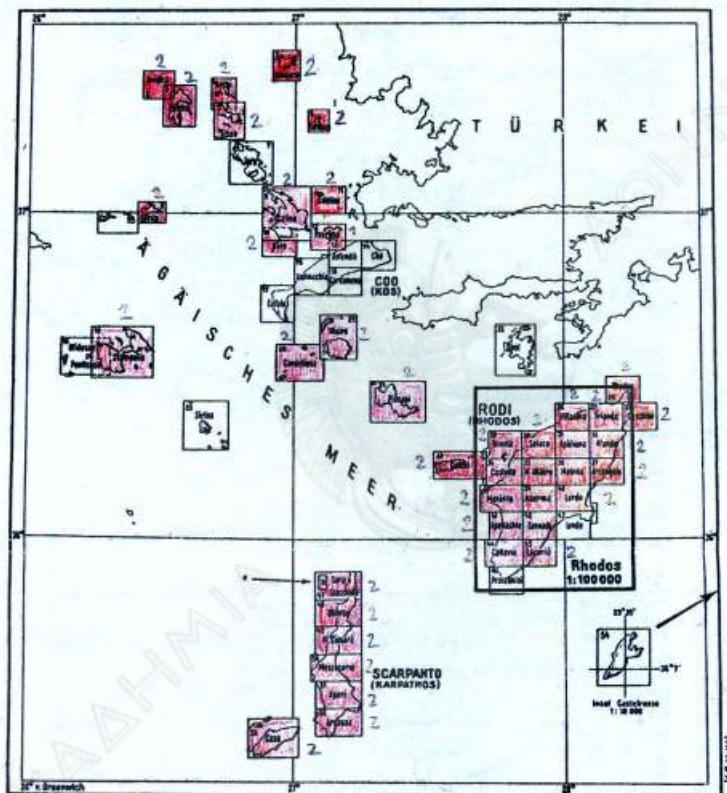

Karte des Dodekanes 1:25 000

(Ballenbezeichnung z. B. Blatt Rhodos: Ei (Do) 25, 25)

Rhodos 1:100 000

 Auflage vorhanden

Alle Blätter tragen kein Gitter

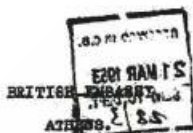
EIKONA E

1	2	CLASS	PUBLIC RECORD OFFICE	ISS	1	1	2
Ref: FO 371 / 107558							
<small>Please note that this copy is supplied subject to the Public Record Office's terms and conditions and that portions of it may be subject to copyright restrictions. Further information is given in the Terms and Conditions of supply of Public Records' leaflet displayed at and available from the Reprographic Ordering counter.</small>							

RESTRICTED

(1081/6/53)

16th March, 1953.

WK 1081/2

Dear Department,

Your letter WK 1081/1 of the 3rd March about the Greco-Turkish boundary.

2. We asked the competent Department in the Ministry for Foreign Affairs to correct the proof as might be necessary, and this they have now done. The red line is what they regard as the existing frontier line and you will see that it places the two islands in question well on the Greek side.

3. The Ministry explained that the red line which they had drawn in corresponds, in fact, to the Italo-Turkish demarcation line which was drawn up after the Treaty of Lausanne. There have been no subsequent negotiations between the Greeks and the Turks on this subject, and the former regard this line as being still operative, indeed they added that this would be their starting point with the Turks, if ever the subject arose between them.

4. We are sending a copy of this letter to Chancery, Ankara.

Yours ever,

CHANCERY.

Western and Southern Department,
Foreign Office,
LONDON, S.W.1.

CONFIDENTIAL

(1081/11/53)

BRITISH EMBASSY
ANKARA

10th April 1953

W

W	K 081/3
---	---------

Dear Department,

The Turks have at last given us an answer of a kind on the boundary between Greece and Turkey in the Dodecanese region to which Athens Chancery letter (1081/6/53) of the 16th March refers.

2. The competent official in the Turkish Ministry of Foreign Affairs sent for Arthur on the 6th April and, after apologising for the delay in answering our query, showed Arthur a Turkish map on which the frontier was, he said, correctly marked. This map made it clear that Arkhi and Gaidaro, as well as the small island which we have marked "X" on the enclosed proof, were Greek territory; and that there was no westwards bulge in the demarcation line south of Nisyros. We have drawn a red line on the enclosed proof which roughly corresponds to the demarcation lines on the map which Arthur was shown.

3. The official referred to Articles 4, 6 (last paragraph), 12 and 16 of the Treaty of Lausanne and to the Italo-Turkish Convention of the 4th January 1932. You will find a French text of the latter at p.690 of Vol.XI of Rizao's "La Législation Turque": the islands which were then Italian are now, of course, Greek.

4. The behaviour of the Turks in this matter has been rather curious! Although they have in the end confessed to the same demarcation line as that described in Athens letter under reference, they have been unwilling to mark it themselves on our proof map; and we do not think they will reply officially to the Note which we sent them on this subject. Moreover, we have seen Turkish maps which give the same demarcation line as that printed on the enclosed proof.

5. We are sending a copy of this letter to Athens.

Yours ever,

CHANCERY.

Western and Southern Department,
Foreign Office,
London S.W.1.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2007

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Τὰ νεοεφεθέντα φύλλα καὶ σπαράγματα τοῦ Σιναΐτικοῦ Κώδικος, τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Σινᾶ, Φαράν καὶ Ραϊθῶ κ.κ. Δαμιανοῦ, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Παναγιώτου Λ. Βοκοτοπούλου*.

Παρουσίασις καὶ ἱστορία τοῦ Κώδικος

Ὁ «Σιναΐτικὸς Κῶδιξ» τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τοῦ 4ου αἰῶνος, γνωστὸς εἰς τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα ὡς τὸ πολυτιμώτερον Βιβλικὸν χειρόγραφον εἰς τὸν κόσμον, ἐκ τῆς ὀνομασίας του καὶ μόνον παραπέμπει εἰς τὴν ἱερὰν Ἰουστινιάνειον Μονὴν τοῦ Θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ - Ἁγίας Αἰκατερίνης, ὅπου ἐπὶ αἰῶνας διεφυλάχθη, μέχρι τοῦ ἐντοπισμοῦ του ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης καὶ τῶν μετὰ ταῦτα περιπετειῶν του.

Ἀρχικῶς ὁ κῶδιξ περιελάμβανε τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, καθὼς καὶ κείμενα τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς γραμματείας, τὴν λεγομένην Ἐπιστολὴν Βαρνάβα καὶ τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμᾶ, τὰ ὅποια οἱ συντάκται τοῦ Κώδικος προφανῶς θεώρησαν ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν εὐρύτερον κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, κατὰ γενικωτέραν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς. Ὁ Σιναΐτικὸς Κῶδιξ ἀποτελεῖ τὸ χειρόγραφον ὑπ. ἀρ. 01, ἢ ἄλλως τὸ **Ν** (Aleph), εἰς τὸ στέμμα τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῆς Βίβλου καὶ μετὰ τοῦ Βατικανοῦ Κώδικος ἀποτελοῦν

* ARCHBISHOP OF SINAI, FARAN AND RAITHO DAMIANOS, *Folios and Fragments of the Codex Sinaiticus in the "New Finds" at the Sinai Monastery.*

τὰ σημαντικώτερα χειρόγραφα διὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀλλὰ καὶ τῆς Μεταφράσεως τῆς Παλαιᾶς κατὰ τοὺς Ο΄. Πρόκειται περὶ περγαμηνοῦ χειρογράφου, εἰς μεγαλογράμματον γραφὴν, τὴν λεγομένην «τῆς Βίβλου», ἔχει δὲ ἐντυπωσιακὸν μέγεθος καὶ μορφήν: τὰ φύλλα ἔχουν διαστάσεις 381×343 χλστ. τὸ δὲ κείμενον παραδίδεται κυρίως εἰς τετράστηλα, μὲ ἀποτελεσμα εἰκαστον δίφυλλον νὰ ὑπενθυμίξῃ ἀνεπτυγμένον πάπυρον.

Τὸ Βιβλικὸν κείμενον ἀνήκει εἰς τὸν Ἀλεξανδρινὸν λεγόμενον τύπον, καὶ ὁ κωδὶξ πιθανώτατα ἐγράφη εἰς Αἴγυπτον περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνος, μολονότι παλαιότερον εἶχεν ὑποστηριχθῆ ὅτι ἀνήκει εἰς τὰ πενήτηντα (50) σώματα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τὰ ὁποῖα παρήγγειλεν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος εἰς τὸ καλλιγραφεῖον τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, ὑπόθεσις ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ θεβαίως ἐπαλήθευσιν.

Τὸ 1761 ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς V. Donati περιγράφων τὴν βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς Σινᾶ φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸν Σιναΐτικὸν Κώδικα, ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶχεν ἤδη διασπασθῆ εἰς μικρότερα τμήματα. Ἡ νεωτέρα ἱστορία τοῦ κώδικος ἄρχεται ἀπὸ τοῦ 1844, ὅταν ὁ καθηγητὴς τοῦ Παν/μίου τῆς Λειψίας Κωνσταντῖνος Tischendorf ἐνετόπισε τὸ χειρόγραφον καὶ ἀπέσπασε λάθρα 43 φύλλα, τὰ ὁποῖα κατέθεσε στὴν Bibliotheca Albertina τῆς Λειψίας, ὅπου καὶ παραμένουν. Τὸ κύριον σῶμα ἐδανείσθη ὁ ἴδιος τὸ 1859 διὰ λογαριασμὸν τοῦ Τσάρου τῆς Ρωσίας, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθῆ πρὸς ἔκδοσιν. Ἡ ἐνυπόγραφος ἀπόδειξις τοῦ δανεισμοῦ σώζεται εἰς τὴν Μονήν, ὅμως ὁ Κωδὶξ κατεκρατήθη εἰς τὴν Τσαρικήν Ρωσίαν κατόπιν μυθιστορηματικῶν διεργασιῶν καὶ πιέσεων, ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖον δὲν ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῆς Μονῆς. Περαιτέρω, τὸ 1934 ἡ Σοβιετικὴ Κυβέρνησις ἐπώλησεν τὸ ἐν Πετρούπολει τμήμα εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον ἔναντι τοῦ σημαντικοῦ ποσοῦ τῶν 100.000 χρυσῶν λιρῶν Ἀγγλίας.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος ἐγνώριζε μέχρις προσφάτως τὸν Σιναΐτικὸν Κώδικα ὡς διεσπασμένον εἰς τρία (3) τμήματα, ἀποκειμένα εἰς τὴν Βρετανικὴν Βιβλιοθήκην (347 φύλλα), εἰς Λειψίαν (43 φύλλα), καὶ εἰς Ἀγίαν Πετρούπολιν, ὅπου ἀπελείφθησαν 6 φύλλα-σπαράγματα.

Ταῦτα μέχρι τοῦ 1975. Τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ἡ Ἱερὰ Μονὴ Σινᾶ εἰς τὸ πλαίσιον εὐρύτερων ἔργων προέβη εἰς ἀποχωμάτωσιν καὶ ἐξωραϊσμὸν τοῦ χώρου εἰς τὸ βόρειον τεῖχος τῆς Μονῆς, ὑπὸ τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Ὑπόνοιαι εὐρέσεως κειμηλίων δὲν ὑπῆρχον. Παρὰ ταῦτα, τὴν 25ην Μαΐου 1975 ὁ ὑπεύθυνος ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ ἀείμνηστος Σκευοφύλαξ τῆς Μονῆς Ἀρχιμ. Σωφρόνιος Μοντεσάντος διέκρινε μεταξύ τῶν χωμάτων ὑπὸ τῶν ἐργατῶν Βεδουϊνῶν ριπτομένων ἐκ τοῦ ἔσω χώρου μικρὸν τεμάχιον μεμβράνης. Τὴν ἐπομέ-

νην πρωϊαν ἤρχισε νὰ ἐρευνᾷ ἐπιμελῶς τὰ ριφθέντα χώματα καὶ εὔρεν ἓνα ἀκόμη τεμάχιον, μικρότερον τοῦ προηγουμένου. Αἱ ἀκόλουθοι ἡμέραι ἀπὸ τὴν 27ην Μαΐου ἕως καὶ τὴν 15ην Ἰουνίου ἦσαν ἐξαιρετικῶς καρποφόροι, μὲ τὴν ἀνακάλυψιν ἑκατοντάδων κωδίκων, χιλιάδων μεμονωμένων φύλλων καὶ δεκάδων χιλιάδων σπαραγμάτων εἰς αὐτὸν τὸν ἄγνωστον ἕως τῆς στιγμῆς ἐκείνης χῶρον – κρύπτειν τοῦ τείχους.

Μεταξὺ τῶν ἀνευρεθέντων Νέων Εὐρημάτων Χειρογράφων κατὰ τὴν συγκλονιστικὴν αὐτὴν «ἀνακάλυψιν τοῦ αἰῶνος» ἦταν καὶ ἓνας ἀριθμὸς φύλλων καὶ σπαραγμάτων τοῦ περιφήμου Σιναΐτικου Κώδικος. Ἀντιγράφομεν ἐκ τοῦ σχετικοῦ σημειώματος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σινᾶ, Φαράν καὶ Ραϊθῶ Δαμιανοῦ:

«Ἐπληροφορήθην τὸ γεγονός ... εἰς τὰς 5 Ἰουνίου 1975. Εἰσῆλθον ἀμέσως εἰς τὸ δωμάτιον κρύπτειν... Μετὰ δέους ἐψηλάφισα τὰς μεμβράνας. Αἱ πλεῖσται ἦσαν μεγαλογραμμάτου γραφῆς. Κάποιαν στιγμὴν διέκρινα ὠραίαν, λεπτήν, λευκὴν μεμβράνην. Τὴν ἔσुरα μετὰ προσοχῆς ἀπὸ τὸν σωρὸν καὶ ἀφοῦ τὴν ἐξεσκόνισα, εἶδα τετράστυλον κείμενον καὶ ἀνεφώνησα «Σιναΐτικὸς κώδικας». Ὁ π. Σωφρόνιος μὲ τὸ χαρακτηριστικὸν φλέγμα του μοῦ ἀπήντησε μὲ φωνὴν βραχνὴν ἀπὸ τὴν σκόνην ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπιστημονικὴν παρατηρητικότητα «τὸ ἐπρόσεξα κι ἐγώ, δὲν εἶμαστε ὅμως βέβαιοι πρὶν τὸ ἐξετάσωμε». Παρέλαβα μαζί μου τὴν μεμβράνην. Ἦσαν 4 διπλωμένα φύλλα. Μετὰ προσοχῆς τὰ ἀνοίξα. Τὰ ἀνέγνωσα καί, μὲ τὴν βοήθειαν τῆς εὕρισκομένης εἰς τὴν Βιβλιοθήκην μας ἐκδόσεως τοῦ Tischendorf τοῦ 1862, διεπίστωσα ὅτι πράγματι ἦσαν φύλλα ἐκ τῶν ἐλλειπόντων τοῦ Σιναΐτικου κώδικος. Τὸ τεμάχιον ἐκεῖνο ἦτο ἀπὸ τὸ Βιβλίον τῶν Ἀριθμῶν. Τὰς ἀμέσως ἐπομένους ἡμέρας εὐρέθησαν ἄλλα 5 φύλλα τοῦ Σιναΐτικου Κώδικος ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν Κριτῶν καὶ ἓνα πολὺ ἐφθαρμένον ἀπὸ τὸ Δευτερονόμιον».

Ἀνάλογα εἶχε σημειώσει κατὰ συγκινητικὸν τρόπον εἰς τὸ λεπτομερειακὸν «Ἡμερολόγιον» του ὁ τότε Σκευοφύλαξ τῆς Ἱ.Μ. Σινᾶ ἀείμνηστος Ἀρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος Μοντεσάντος.

Ὁ Σιναΐτικὸς κώδιξ εἰς τὰ Νέα Εὐρήματα

Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν ὁποίαν ἀνετέθη ἐξ ἀρχῆς τὸ ἔργον τῆς τακτοποιήσεως, σωματοποιήσεως, ἀποσυρρικνώσεως, συντηρήσεως, καταγραφῆς τῶν Νέων Εὐρημάτων, ἠσχολήθη, ὡς εἰκός, καὶ μὲ τὸν Σιναΐτικὸν κώδικα. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπετελεῖτο ὑπὸ τοῦ καθ. Παναγιώτου

Νικολοπούλου, Δ/ντοῦ τῆς Βιβλιοθήκης, καὶ τῶν συντηρητῶν κκ. Βασιλείου Πελτίκογλου καὶ Ἀντωνίου Μπασμπάνου. Εὐνόητον ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἦτο ἡ καλυτέρα εἰς ἐπιστημονικὸν καὶ εἰς διπλωματικὸν ἐπίπεδον, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς λεπτῆς τότε θέσεως τῆς Μονῆς, καθότι ἡ χερσόνησος τοῦ Σινᾶ, τμήμα τῆς Δημοκρατίας τῆς Αἰγύπτου, ἐτέλεθ' ὑπὸ Ἰσραηλινὴν κατοχὴν. Ἀναλυτικώτερον, μετὰ τὰς ἐν τῷ μεταξύ γενομένας ἐπεξεργασίας καὶ διαπιστώσεις, ἡ ἀνακάλυψις φύλλων καὶ σπαραγμάτων τοῦ Σιναιτικῆς κώδικος συνίσταται εἰς τὰ ἑξῆς: Ἀνεκαλύφθησαν δώδεκα (12) φύλλα καὶ εἰκοσιενεὰ (29) σπαράγματα. Ἐννεὰ (9) σπαράγματα ἐξ αὐτῶν σχηματίζουν ἀκόμη τέσσερα (4) φύλλα. Ἐπομένως τὸ νέον εὔρημα τοῦ Σιναιτικῆς κώδικος συνίσταται ἐκ δεκαπέντε (16) φύλλων καὶ 20 σπαραγμάτων.

Ἀκριβέστερον τὸ περιεχόμενον τῶν φύλλων καὶ σπαραγμάτων ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Γένεσις (κα', 26-κγ', 16). Σπαράγματα 2.

Λευϊτικόν (κ', 27-κβ', 30). Φύλλον 1.

Ἀριθμοί (ις', 7-κ', 28). Φύλλα 3.

Ἀριθμοί (κγ', 22- κς', 2). Φύλλον 1.

Δευτερονόμιον (γ', 8-δ', 19). Σπαράγμα 1.

Δευτερονόμιον (κη', 68-λ', 16). Φύλλον 1.

Ἰησοῦς Ναυῆ (ιβ', 2-5, 7-24, ιγ', 1-3, 6-7, 11-13, 16-21, 27-29, 31-32, ιδ', 1-3).

Σπαράγματα 4.

Κριταί (δ', 7-ια', 2). Φύλλα 5.

Ποιμὴν, Τμήμα Παραβολαί (ς'-θ', XIV-XVIII). Φύλλον 1 + σπαράγματα 4.

Σπαράγματα διάφορα ἀταύτιστα 18.

Ἀπὸ τὸ Βιβλίον τῆς Γενέσεως ἦσαν ὡς τώρα γνωστὰ μόνον δύο σπαράγματα, προερχόμενα ἀπὸ σταχῶσεις, τὰ ὅποια εἶχαν ἀποσπάσει τὸ μὲν ἕνα ὁ Πορφύριος Uspenskij τὸ 1845, τὸ δὲ ἄλλο ὁ Tischendorf τὸ 1853, καὶ τὰ ὅποια εὐρίσκονται σήμερον εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ρωσίας εἰς τὴν Ἁγίαν Πετρούπολιν, καὶ τὰ ὅποια παραδίδουν χωρὶα ἀπὸ τὰ κεφάλαια κγ' καὶ κδ'. Ἀπὸ τὰ Νέα Εὐρήματα γνωρίζομεν τώρα χωρὶα ἀπὸ προγενέστερα κεφάλαια τῆς Γενέσεως, τὰ κα', 26 ἕως κγ', 16. Ἐπομένως ἀπὸ φύλλα τὰ πρῶτα ἀκραιᾶ τοῦ κώδικος.

Ἀπὸ τὸ Βιβλίον τοῦ «Ποιμένος» τοῦ Ἑρμᾶ ἦσαν ὡς τώρα γνωστὰ μόνον κεφάλαια ἀπὸ τὰ βιβλία «Ὁράσεις» καὶ «Ἐντολαί» εὐρισκόμενα εἰς τὴν Βρετανικὴν Βιβλιοθήκην (British Library Add. 43725, ff. 341-347^v) καθὼς καὶ εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ρωσίας εἰς Πετρούπολιν (σπάραγμα, χειρόγραφον 843, Ἐντολαί II,7-III,2 IV, iii, 4-6), ὅμως ὄχι καὶ ἀπὸ τὰς «Παραβολάς» τοῦ Ποιμένος. Κείμενον τῶν «Παραβολῶν» τοῦ Σιναΐτικοῦ Κώδικος γνωρίζεται πλέον τὸ πρῶτον ἐκ τῶν Νέων Εὐρημάτων. Ἐπίσης τὰ φύλλα καὶ σπαράγματα τοῦ κειμένου τοῦ «Ποιμένος» τοῦ Ἑρμᾶ ἀνήκουν εἰς τὰ ἀκραῖα τελευταῖα τοῦ κώδικος. Σημειωτέον ὅτι τοῦ κειμένου τοῦ Ποιμένος, πέραν ἀποσπασμάτων τινῶν γνωστῶν ἀπὸ ἄλλα χειρόγραφα-παπύρους, παραδίδεται σημαντικὸν τμήμα ὑπὸ τοῦ Σιναΐτικοῦ Κώδικος, καθ' ἣν στιγμὴν τὸ ἐπόμενο χρονολογικῶς χειρόγραφον τοῦ κειμένου ἀνάγεται εἰς τὸν 13ον αἰῶνα.

Σημειωτέον ὅτι οὔτε τοῦ Λευϊτικοῦ, οὔτε τῶν Ἀριθμῶν, οὔτε τοῦ Δευτερονομίου, οὔτε τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, οὔτε τῶν Κριτῶν κείμενον ἦτο γνωστὸν ἀπὸ τὰ ἀποκείμενα εἰς τὰς ἄλλας βιβλιοθήκας φύλλα καὶ σπαράγματα τοῦ Σιναΐτικοῦ Κώδικος. Κείμενα τῶν βιβλίων αὐτῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γνωρίζονται πλέον τὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ Νέα ἐν Σινᾷ Εὐρήματα τοῦ Σιναΐτικοῦ Κώδικος.

Τὰ νεοερεθθέντα φύλλα καὶ τὰ σπαράγματα τοῦ Σιναΐτικοῦ κώδικος ἔχουν γραφῆ εἰς μεγαλογράμματον γραφὴν καὶ εἰς τὸν τύπον τὸν ἀποκαλούμενον τῆς Βίβλου. Ἡ γραφὴ μάλιστα τοῦ Σιναΐτικοῦ κώδικος ἐκπροσωπεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν ἀκμὴν τῆς γραφῆς τῆς Βίβλου.

Μὲ τὴν νέαν μέθοδον μετρήσεως τῆς γωνίας γραφῆς, δηλαδὴ τῆς κλίσεως τῶν γραμμῶν, ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη εἰς τὸ Ἰδρυμα Ὁρους Σινᾶ ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸ Ἑρευνητικὸν Κέντρον «Δημόκριτος», κατωρθώθη νὰ ἔχωμεν ἀκριβεστάτην τιμὴν τῆς γωνίας γραφῆς τοῦ Σιναΐτικοῦ κώδικος, ὑπόθεσις πρωτοποριακὴ καὶ μοναδικὴ παγκοσμίως. Ἡ τιμὴ γωνίας τῆς γραφῆς τῶν φύλλων καὶ σπαραγμάτων τοῦ Σιναΐτικοῦ κώδικος μέχρι τώρα ἐγνωρίζετο μοῖρες 75 περίπου, ἐνῶ τώρα δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀκριβεστέρας τιμᾶς. Ἡ γωνία γραφῆς εἶναι στοιχεῖον πολὺ σημαντικὸν διὰ τὴν χρονολόγησιν ἑνὸς χειρογράφου καθὼς καὶ διὰ τὴν ἔνταξιν του εἰς ὁμάδα καὶ οἰκογένειαν χειρογράφων.

Ὁ Χῶρος ὅπου εὐρέθησαν τὰ νεοερεθθέντα φύλλα καὶ σπαράγματα τοῦ Σιναΐτικοῦ κώδικος, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ νεοερεθθέντα χειρόγραφα, φαίνεται ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ 18ου αἰῶνος ἀνῆκε εἰς τὴν τότε βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς, ἡ ὁποία κατελάμβανε χώρους καὶ δωμάτια εὐρισκόμενα εἰς ἀσφαλῆ ἐντὸς τοῦ βορείου τείχους ἢ σὲ ἐπαφὴν μὲ αὐτό. Ἐπὶ Ἀρχιεπισκόπου Σινᾶ Νικηφόρου Μαρθάλῃ (1728-

1747) ανοικοδομήθη νέα βιβλιοθήκη εἰς τὸ κέντρον τοῦ μοναστηριακοῦ χώρου ὅπου κατὰ τὸ 1733, μετὴν ἄμεσον παρακολούθησιν τοῦ λογίου ἱεράρχου, μετεφέρθησαν τὰ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα ἀπὸ τῆς παλαιᾶς. Τὰ ἐφθαρμένα, ὡς καὶ τὰ περισσὰ καὶ μὴ ἐν χρήσει, φαίνεται ὅτι παρέμειναν εἰς τὴν παλαιὰν βιβλιοθήκην καὶ συνεκεντρώθησαν ἐπιμελῶς εἰς ἓνα ἀσφαλὲς δωμάτιον τοῦ χώρου πρὸς φύλαξιν. Δὲν ἐπετάχθησαν, δὲν κατεστράφησαν, ἀκόμη καὶ τὰ μικρὰ σπαράγματα, ἀλλ' ἐλήφθη μέριμνα διὰ τὴν φύλαξιν των. Παρέμειναν ἐκεῖ ἐπὶ δύομισυ καὶ πλέον αἰῶνες, καὶ τελικῶς ἐλησμονήθησαν, καὶ ἐξ ἄλλων αἰτίων καὶ λόγῳ καταρύσεως τοῦ δώματος τῆς ὀροφῆς, ἴσως συνεπεῖα σεισμοῦ ἐκ τῶν συχνῶν εἰς τὸ Σινᾶ, μετ' ἀποτέλεσμα νὰ καταχωσθῶν, ἕως ὅτου ἀνεκαλύφθησαν τὸ 1975.

Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν εἰς τὴν Ἱ. Μονὴν Σινᾶ τῶν νεοευρεθέντων φύλλων καὶ σπαραγμάτων τὸ σύνολον τῶν εὕρισκομένων εἰς τὶς διάφορες Βιβλιοθήκας φύλλων τοῦ Σιναιτικῆς κώδικος ἀνέρχεται εἰς 405. Ὅμως ἀπὸ ἔνδειξιν τετραδίου εἰς νεοευρεθὲν φύλλον μετ' ἀριθμὸν 94 διαπιστώνομεν ὅτι ὁ Σιναιτικὸς κώδιξ εἶχεν ἀρχικῶς τουλάχιστον 752 φύλλα. Ἐλλείπουν ἐπομένως τὸ ὀλιγώτερον 355 φύλλα, περὶ τῆς τύχης τῶν ὁποίων ὑποθέσεις μόνον μποροῦν νὰ γίνουν, χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν καὶ περαιτέρω ἐκπλήξεις νεωτέρων εὐρημάτων.

Τεχνικαὶ παρατηρήσεις

Κατὰ τὴν ἀποσυρρίκνωσιν καὶ συντήρησιν τῶν νεοευρεθέντων φύλλων τοῦ κώδικος, προέκυψαν πολὺτιμα στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ ἐξ ἐπόψεως τῆς Ἐπιστήμης τῆς Παθολογίας τοῦ Βιβλίου.

Περγαμινή:

Μεταξὺ τῶν ἐπιστημόνων θέμα πολλῆς συζητήσεως ἀποτελεῖ τὸ τῆς πηγῆς προελεύσεως τῆς περγαμνῆς τοῦ Κώδικος. Ὁμιλοῦν περὶ περγαμνῆς κατασκευασμένης ἀπὸ ἀγέννητον ζῶον καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ ἔμβρυον ἀντιλόπης, ὅπως ὁ ἐπίμαχος Κωνσταντῖνος Tischendorf, ἄλλοι ἀπὸ δορὰς δύο διαφορετικῶν ζῶων, ἀπὸ μικρὰ, ἴσως νεογέννητα ζῶα καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ αἶγα καὶ ἀπὸ πρόβατον, κατὰ τοὺς H. J. M. Milne - T.C. Skeat. Μία τρίτη θεωρία, κατὰ τὴν ὁμάδα René Larson, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ περγαμνὴ τοῦ Σιναιτικῆς Κώδικος κατασκευάσθη ἀπὸ πρόβατον καὶ μύσχον.

Ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ μετ' ἑνὸς ὀφθαλμοῦ, παρατηροῦντες τοὺς πόρους τῆς περγαμνῆς μᾶς δίδεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι πρόκειται περὶ αἰγὸς καὶ μύσχου.

Ἡ μελάνη:

Πολύς λόγος ἐγένετο διὰ τὴν χρησιμοποιηθεῖσαν μελάνην πρὸς συγγραφὴν τοῦ Σιναιτικῆς Κώδικος. Καίτοι ὡς τόπος γραφῆς τοῦ κώδικος πιθανολογεῖται ὑπὸ τῶν μελετητῶν ἡ Αἴγυπτος, ἡ μελάνη ἢ ὅποια ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν συγγραφὴν του, δὲν εἶναι ἡ γνωστὴ καὶ ἡ ἐν χρήσει εἰς τὴν Ἀνατολὴν μαύρη μελάνη (*inchiostrium nigrum*). Ἡ μελάνη τοῦ Σιναιτικῆς Κώδικος εἶναι σαφέστατα μία ἀδιάλυτος μεικτὴ μελάνη, ἡ ὅποια πλὴν ποσότητος τινὸς ἄνθρακος περιέχει καὶ δεψικὰς οὐσίας καὶ ἄλατα σιδήρου, διὸ καὶ τὸ χρῶμα αὐτῆς δὲν εἶναι μαῦρον.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὀφείλομεν νὰ σημειώσωμεν ὅτι εἰς τὰς κάτω ὡας τοῦ διφύλλου τοῦ βιβλίου τῶν Ἀριθμῶν, τὸ ὅποιον ἐκτίθεται εἰς τὸ Σκευοφυλάκειον τῆς Ἱ. Μονῆς, ὑπάρχει μία ἀποτύπωσις τριστήλου κειμένου καὶ μία δευτέρα ἀποτύπωσις ἀπὸ χειρόγραφον μικρογραμμιάτου γραφῆς, προφανῶς ἐκ τῆς μετ' ἄλλων χειρογράφων παραμονῆς του ἐπὶ 2 1/2 τουλάχιστον αἰῶνας εἰς τὴν κρύπτῃν ὅπου εὔρεθησαν.

Φθοραί:

Τὰ νεοευρεθέντα περγαμηνὰ φύλλα καὶ σπαράγματα τοῦ Σιναιτικῆς Κώδικος φέρουν διαφόρους μηχανικὰς, χημικὰς, καθὼς καὶ ἐλάχιστας βιολογικὰς φθοράς. Ὡρισμένα σπαράγματα κατῆντησαν κυριολεκτικῶς δαντέλλα. Πολλὰ φύλλα, εἶναι πολὺ διάτρητα, κυρίως ἐκ τῆς φθοροποιῦ δράσεως τῆς μελάνης καὶ κατ' ἐλάχιστον λόγῳ βιολογικῶν παραγόντων.

Ἡ στάχσις τοῦ κώδικος:

Ὁ Σιναιτικὸς Κώδιξ, ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα, ἐσταχώθη δύο φοράς. Δυστυχῶς, σήμερον δὲν διασώζεται καμμία ἐκ τῶν δύο σταχώσεων, ὥστε νὰ γνωρίζωμεν τὰ ἰδιαιτέρα τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν. Ὀλίγα μόνον ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα τῶν δύο σταχώσεων-βιβλιοδεσιῶν εἶναι εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐπισημόνων:

α) αἱ χαρακτηριστικαὶ ὀπαὶ τῆς πρώτης ραφῆς τῶν τετραδίων, τῆς ἀρχικῆς βυζαντινοῦ τύπου σταχώσεως-βιβλιοδεσίας,

β) τὰ ἔγχη τῆς δυτικῆς τεχνολογίας ραφῆς τῶν τετραδίων τῆς δευτέρας σταχώσεως,

γ) τὸ συρραμμένον κολοβὸν τετράδιον τοῦ βιβλίου τῶν Κριτῶν μετὰ τὸν τύπον ραφῆς «καβαλορίκι». Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ δημιουργηθέντα «X» εἰς τὸ κάτω τμήμα τῆς ράχους τοῦ σώματος.

Παραμένονυ θεβαίως πρὸς ὀριστικὴν διευκρίνισιν ζητήματα ὡς ἡ προέλευσις, ἡ διαδικασιὰ ἐπεξεργασίας τῆς δορᾶς καὶ τῆς κατασκευῆς τῆς περιγαμηνῆς τοῦ Σιναιτικῶ, ἡ μελέτη τῆς μελάνης, τῆς κλωστῆς ραφῆς τοῦ σώματος τοῦ Κώδικος, τῆς συνθέσεως τῆς χρησιμοποιηθείσης κόλλας εἰς τὴν βιβλιοδεσίαν καὶ ἄλλων τινῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς δώσουν περαιτέρω ἀπαντήσεις, ὅπως καὶ περὶ τοῦ χρόνου κατασκευῆς τῆς δευτέρας σταχώσεως. Δι' ὅλα αὐτὰ ἀπαιτοῦνται ἐξειδικευμένα ἐργαστηριακὰ ἔρευνα καὶ μελέται, διὰ τὰς ὁποίας προσβλέπομεν εἰς τὴν συνδρομὴν καὶ τὴν ἀρωγὴν ἐξειδικευμένων Κέντρων Ἐρευνῶν, τῶν ὁποίων δὲν στερεῖται καὶ ἡ Ἑλλάς.

Ἐκδόσις:

Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Σινᾶ ἀποβλέπει εἰς ὁμοίτυπον ἔκδοσιν τῶν νεοεξεθεθέντων φύλλων καὶ σπαραγμάτων τοῦ Σιναιτικῶ Κώδικος λίαν προσεχωῶς, συνοδευμένη ἀπὸ μίαν μεταγραφὴν εἰς μικρογράμματον γραφὴν οὕτως, ὥστε τὸ κείμενον νὰ εἶναι εὐρύτερον προσιτόν. Τὴν ἔκδοσιν θὰ συμπληρῶνουν ἐκτενὴς παλαιογραφικὴ καὶ κωδικολογικὴ μελέτη, μελέτη ἐξ ἐπόψεως συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως, κριτικὴ τοῦ κειμένου, εἰσαγωγικὰ σημειώματα διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ χειρογράφου, τὴν θέσιν του ἐντὸς τῆς παραδόσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς κ.ἄ. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη θὰ πραγματοποιηθῆ μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ ἐν Ἀθῆναις ἐδρεύοντος Ἰδρύματος Ὅρους Σινᾶ, τὸ ὁποῖον ἱδρυσεν ἡ Ἱ. Μονὴ κατὰ τὸ 1986, πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ὅλου ἔργου τῆς καὶ συντονισμόν τοῦ περὶ τὸ Σινᾶ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Σημειωτέον, εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῶν Νέων Εὐρημάτων ἐν γένει, ἔχουν ἤδη ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ Ἰδρύματος Ὅρους Σινᾶ οἱ κατάλογοι τῶν ἑλληνικῶν, τῶν γεωργιανῶν, τῶν σλαβωνικῶν, τῶν ἀραβικῶν χειρογράφων, τῶν συριακῶν σπαραγμάτων, καὶ προσεχωῶς ἐκδίδεται καὶ ὁ κατάλογος τῶν συριακῶν κωδίκων.

Παράλληλως ἀπὸ τοῦ 2005, κατόπιν κοινῆς συμφωνίας μετὰ τῶν Βιβλιοθηκῶν Βρετανικῆς-Λονδίνου, Λειψίας καὶ Ἁγίας Πετρούπολεως εὐρίσκεται ἐν ἐξελίξει πρόγραμμα συνεργασίας πρὸς ἔκδοσιν ἐνὸς facsimile (ὁμοιοτύπου) τοῦ ὅλου κώδικος, συνοδευμένου ἀπὸ πλήρη μεταγραφὴν, μελέτας ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῶν τμημάτων, ἀπὸ τὴν λειτουργίαν Διαδικτυακοῦ τόπου, ψηφιακὰς ἐκδόσεις κ.λπ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ ὑπάρξῃ κατ' ἀρχὴν—ἔστω καὶ ἐκδοτικῶς μόνον— συνένωσις τοῦ τραχιῶς διεσπασμένου κώδικος καὶ μία συνολικὴ ἐπιστημονικὴ θεώρησις.

Ἡ Μονὴ, καίτοι οὐδέποτε παρητήθη τῶν δικαίων τῆς ὡς νομίμου κατόχου

του ὅλου κώδικος, θεώρησε ἐπιβεβλημένον καθήκον νὰ μὴ ἀρνηθῆ τὴν συνεργασίαν της, δι' ἕναν σημαντικὸν ἐπιστημονικὸν στόχον τοιοῦτου μεγέθους. Παρὰ ἄλλως ὅμως, ὅπως ρητῶς ἠξίωσε καὶ περιελήφθη εἰς τὴν συμφωνίαν, ἕκαστος τῶν τεσσάρων συνεργαζομένων φορέων ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐρευνήσῃ τὰ ἀρχεῖα του καὶ νὰ προσκομίσῃ τὰ ἔγγραφα τὰ ὅποια σχετίζονται μὲ τὴν ἀποκτησιν τοῦ τμήματος τοῦ κώδικος τὸ ὁποῖον ἕκαστος κατέχει. Αἱ πηγαὶ αὗται θὰ συνεκδοθοῦν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔκδοσιν, καὶ δι' αὐτῶν θὰ διευκρινισθῆ ἡ νομιμότης τοῦ νῦν ἰδιοκτησιακοῦ καθεστῶτος τοῦ χειρογράφου. Εἰς ἐκάστην δὲ ἔκδοσιν ἢ δημοσίαν ἀνακοίνωσιν τοῦ προγράμματος θὰ ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι μέχρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου, ἡ Μονὴ Σινᾶ διατηρεῖ τὶς νόμιμες ἀξιώσεις της ἐπὶ τοῦ ὅλου Σιναίτικου Κώδικος. Αἱ σχετικαὶ ἔρευναι τῶν ἀρχείων εὐρίσκονται ἐν ἐξελίξει καὶ ρίχνουν μερικῶς φῶς εἰς τὸ πολυσυζητηθὲν θέμα περὶ τῆς νομίμου ἢ μὴ ἀποκτήσεως τμημάτων τοῦ χειρογράφου ὑπὸ τῶν ἐκτὸς Σινᾶ βιβλιοθηκῶν.

* * *

Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ, εἰς τὸν χῶρον τῆς ὁποίας εὐρέθησαν αἱ χιλιάδες τῶν χειρογράφων, ὅπως καὶ τὰ φύλλα καὶ τὰ σπαράγματα τοῦ Σιναίτικου κώδικος, περὶ τῶν ὁποίων ἡ σημερινὴ ἀνακοίνωσις, ἐκφράζει τὴν ἄκραν ἱκανοποίησιν καὶ τὴν συγκίνησιν τῶν Σιναίτων Πατέρων, διότι ἀπὸ τοῦ ἐπισήμου τούτου βήματος τοῦ Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας μας ἔσχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀνακοινώσῃ ἐπισήμως τὰ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ σημαντικωτάτου ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων αὐτοῦ εὐρήματος. Ἐπίσης, θέλει νὰ μνημονεύσῃ ἐνταῦθα τοὺς ἀξίους ἐπιστημονικοὺς καὶ ἄλλους συνεργάτας τῆς Μονῆς, ἀλλὰ σιωπῶμεν, ὑπέικοντες εἰς σχετικὰς συστάσεις-παρρηκλήσεις των καὶ προσκρούοντες εἰς τὴν ἐγνωσμένην ταπεινώσιν των. Καὶ συγχρόνως ἡ Ἱερὰ Μονὴ Σινᾶ ἐπιθυμεῖ νὰ διακηρύξῃ τὴν εὐγνωμοσύνην της διότι ἐπὶ μίαν καὶ πλέον τριακονταετίαν, καὶ ὄχι μόνον, τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος διὰ τῶν ὑπηρεσιῶν του καὶ τῶν ἀξίων ἐκπροσώπων του συμπαρίσταται παντοιοτρόπως διὰ τὴν προώθησιν μεγάλων ἔργων εἰς τὴν Μονήν, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς τακτοποιήσεως καὶ ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας τῶν νεοευρεθέντων χειρογράφων δὲν εἶναι τὸ μικρότερον.

SUMMARY

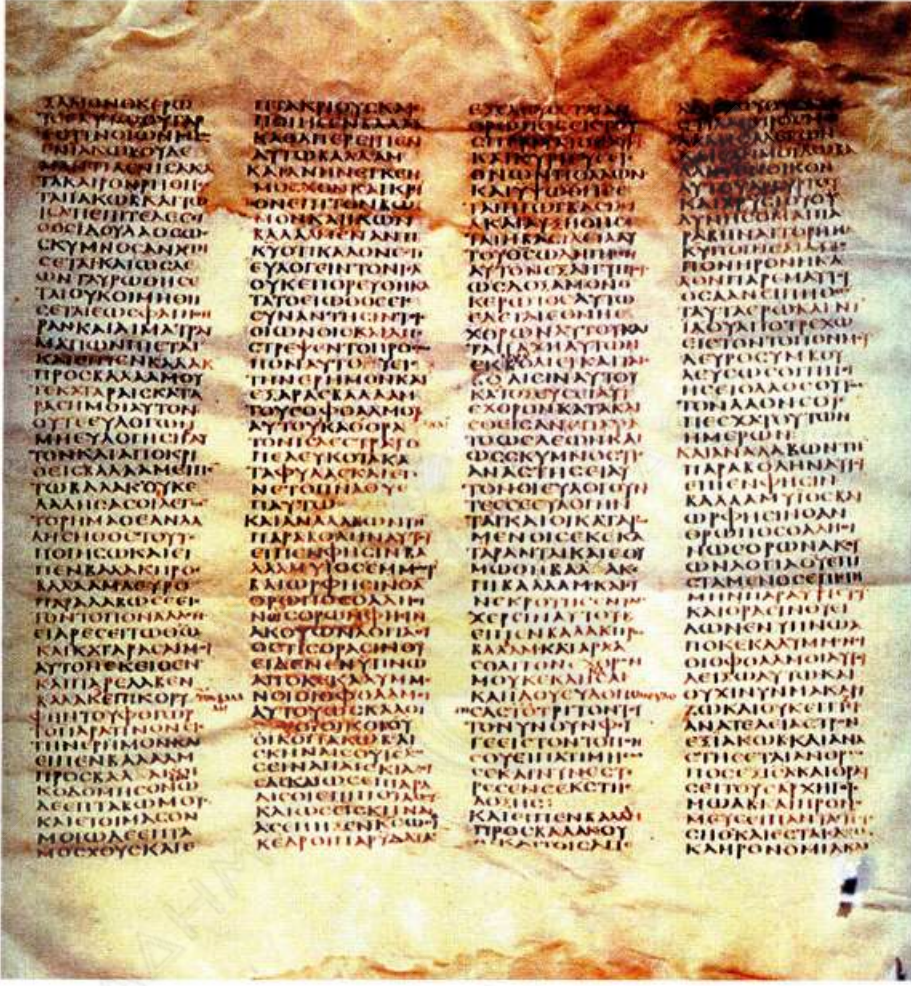
**Folios and Fragments of the Codex Sinaiticus in the "New Finds"
at the Sinai Monastery**

Codex Sinaiticus (Gregory-Aland no **Ⲭ** (Aleph) or 01), dated in the 4th c., initially comprising the Septuagint, the New Testament, the Epistle of Barnabas, and parts of the Shepherd of Hermas, was traced in 1844 by K. Tischendorf in the Library of the Sinai Monastery, initially Tischendorf removed 43 folios to the Bibliotheca Albertina (Leipzig), and in 1859 he took the remaining part of the codex to Petersburg on behalf of the Russian czar as a loan for publication. The codex was withheld in Russia, despite the monastery's opposition and in 1935 was sold by the Soviet Government to the British Museum.

In 1976, in the Sinai Monastery, 12 more folios and 29 fragments of the codex were discovered in a crypt, along with many other manuscripts, known afterwards as "The New Finds". The new finds of the codex comprise portions of the Leviticus, Numbers, Deuteronomy, Joshua, Judges and of the Shepherd of Hermas. The significance of the discovery led the Monastery to collaborate with the National Library of Greece for the treatment and conservation of the new finds of the codex, in the perspective of their scientific publication.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σινᾶ Δαμιανὸς εἰς τὴν κρύπτην τῶν Νέων Εὐρημάτων ἀνασύρει σπάραγμα χειρογράφου.

Φύλλον του Συναίτικου Κώδικος εκ των Νέων Εύρημάτων.

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2007

ΕΠΙΣΗΜΗ ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. JOHANNES KODER

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ένα από τὰ τρία ἢ τέσσερα σημαντικώτερα κέντρα βυζαντινῶν σπουδῶν παγκοσμίως εἶναι σήμερα αὐτὸ ποὺ δημιούργησε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης ὁ μεγάλος φιλόλογος Herbert Hunger, ξένος ἑταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἐκτὸς τῆς ὑποδειγματικῆς διδασκαλίας τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ ἱστορίας, καλλιεργεῖται ἡ σπουδὴ κλάδων ὅπως ἡ μνημειακὴ τοπογραφία, ἡ σφραγιδογραφία καὶ ἡ ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Στὴν Βιέννη ἐκδίδεται ἀνελλιπῶς ἡ Ἐπετηρὶς τῆς Αὐστριακῆς Βυζαντινολογίας (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik), ἀπὸ τὰ ἐγκυρότερα διεθνή περιοδικὰ στὸν τομέα αὐτόν, ποὺ προάγει ἰδίως τὴν βυζαντινὴ φιλολογία, καὶ συντάσσονται θεμελιώδη βοηθήματα τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, ὅπως τὸ Προσωπογραφικὸ Λεξικὸ τῆς Παλαιολογείου Περιόδου (Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit), καὶ ἡ Tabula Imperii Byzantini, σειρά μονογραφιῶν γιὰ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία ἐπὶ μέρους περιοχῶν τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

Ἐπίλεκτο μέλος τοῦ ἐπιτελείου τοῦ Hunger, καὶ διάδοχός του στὴν πανεπιστημιακὴ ἔδρα καὶ στὴν Αὐστριακὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, εἶναι ὁ Καθηγητὴς Johannes Koder, ποὺ συνεχίζει μὲ μεγάλη ἐπιτυχία τὴν διδασκαλία

καὶ τὸν συντονισμό τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα, καὶ τὸν ὅποιο ἔχομε τὴν χαρὰ νὰ ὑποδεχθοῦμε σήμερα ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Διαδοχικὰ βοηθός, ὑφηγητὴς καὶ ἔκτακτος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ὁ διαπρεπὴς συνάδελφος διετέλεσε ἐπὶ ἑπταετίαν Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μαγεντίας πρὶν καταλάβει τὴν ἔδρα τοῦ διδασκάλου του, πού συνταξιοδοτήθηκε τὸ 1985. Τὸ 1989 ἐξελέγη ἀντεπιστέλλον καὶ τὸ 2000 τακτικὸ μέλος τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας, ὅπου εἶναι ἰθύνων νοῦς τῶν ἐπιτροπῶν Βυζαντινολογίας, Βαλκανιολογίας καὶ τῆς Tabula Imperii Byzantini. Πολυγραφώτατος καὶ ἄριστος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τοῦ τόπου μας, ἰδίως τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν νησιῶν, ὁ κ. Koder εἶναι μεταξὺ ἄλλων Ἀντιπρόεδρος τῆς Διεθνοῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ Πρόεδρος τῆς Αὐστριακῆς Βυζαντινολογικῆς Ἑταιρείας.

Χαίρω ἰδιαίτερος πού ἔλαχε σέ μένα νὰ ὑποδεχθῶ στὸ τέμενος αὐτὸ τῶν Μουσῶν τὸν κ. Koder, διότι εἴμεθα παλαιοὶ φίλοι. Εἴχαμε γνωρισθεῖ, ὅπως θὰ θυμᾶσθε Κύριε συνάδελφε, τὸ 1966 στὸ Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο τῆς Ὁξφόρδης, βλέπομαστε πολὺ συχνὰ κατὰ τὴν παραμονή μου στὴν Βιέννη τὸ 1972-74, καὶ ἔκτοτε συναντώμεθα συχνὰ στὴν Ἠπειρο, τὴν Θεσσαλονίκη, τὴν Ἀθήνα καὶ σὲ διεθνῆ συνέδρια τῆς ἐιδικότητός μας. Ἀγαπητὴ συνάδελφε, σᾶς ἐγχειρίζω τὸ ἔγγραφο τοῦ διορισμοῦ σας στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ σᾶς εὐχομαι ὑγεία, εὐτυχία, καὶ νὰ συνεχίσετε γιὰ πάρα πολλὰ ἀκόμη χρόνια νὰ διαφωτίζετε τὴν ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν διδασκαλία σας καὶ μὲ περισπούδαστες μελέτες.

Τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα τοῦ νέου ἀντεπιστέλλοντος μέλους θὰ ἀναπτύξει σύμφωνα μὲ ἀπόφαση τῆς συγκλήτου ἡ ἀκαδημαϊκὸς Κυρία Ἀγγελικὴ Λαΐου, τὴν ὅποια παρακαλῶ νὰ ἀνέλθει στὸ βῆμα.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ

Κύριε πρώην Πρόεδρε τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας,
 Κύριε Πρόεδρε τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας,
 Κύριε πρώην Πρωθυπουργέ,
 Κύριε Πρόσβυ τῆς Αὐστρίας,
 Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
 Κυρίες καὶ κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,
 Ἀγαπητοὶ συνάδελφοι, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἔχω τὴν τιμὴ καὶ τὴν μεγάλη χαρὰ νὰ προλογίζω ἀπόψε τὸ νέο ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸν κ. Johannes Koder, μὲ μία σύντομη παρουσίαση τῶν δραστηριοτήτων καὶ τοῦ ἔργου του. Ἡ λέξη «σύντομη» δὲν εἶναι ἀπλῶς κοινὸς τόπος. Ἄρχισα νὰ μετρῶ τίς δημοσιεύσεις του, γιὰ χάρη τῆς μνείας τῶν ποσοτικῶν στοιχείων πού εἴθισται νὰ γίνεται, ἀλλὰ σταμάτησα κάποια στιγμή, γιατί ὁ βίος εἶναι βραχύς τὸ δὲ ἔργον τοῦ Johannes Koder μέγα.

Ὁ κ. Koder γεννήθηκε τὸ 1942. Σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης, ὅπου εἶχε τὴν τύχη νὰ φοιτήσῃ κοντὰ σὲ ἐξαιρετικούς διδασκάλους, μετὰξὺ ἄλλων, τοὺς Otto Demus καὶ Herbert Hunger. Ἔλαβε τὸ διδακτορικό του δίπλωμα τὸ 1965, μὲ κύριο ἀντικείμενό του τὴν Βυζαντινολογία, καὶ δευτερεύοντα ἀντικείμενα τὴν Ἀραβολογία καὶ Ἰσλαμολογία – ἤδη ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὴν εὐρύτητα τῶν ἐπιστημονικῶν του ἐνδιαφερόντων. Τὸ 1973 παρουσίασε, πάντα στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης, τὴν ὑψηγεία του (Habilitation) στὸν τομέα τῆς Βυζαντινολογίας.

Ἄρχισε τὴν καθηγητικὴ του σταδιοδρομία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης. Δίδαξε ἀπὸ τὸ 1978 ἕως τὸ 1985 στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Mainz, καὶ τὸ 1985 διεδέχθη τὸν ἀείμνηστο Herbert Hunger στὴν ἔδρα Βυζαντινολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης. Ὁ cursus honorum του περιλαμβάνει διάφορα σημαντικὰ πανεπιστημιακὰ ἀξιώματα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν θέση του στὴν Αὐστριακὴ Ἀκαδημία ἔχει ὀργανώσει ἢ διευθύνει ὁμάδες ἐργασίας πού ἔχουν προσφέρει πολλὰ στὶς Βυζαντινὲς σπουδές. Ἀπὸ τὸ 1966, συνεργάζεται στὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν Tabula Imperii Byzantini, τὸ ὁποῖον καὶ διευθύνει ἀπὸ τὸ 1995. Ἡ Tabula Imperii Byzantini εἶναι μία σειρά ἐξαιρετικῆς σημασίας,

όπου δημοσιεύονται τόμοι με λεπτομερέστατη καταγραφή τῶν γεωγραφικῶν δεδομένων τοῦ Βυζαντίου κατὰ περιοχές. Ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο βοήθημα γιὰ κάθε ἱστορικό. Ἔχει διευθύνει σειρά ἄλλων ἐρευνητικῶν προγραμμάτων, ὡς μέλος καὶ ἔπειτα Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Βυζαντινῶν Σπουδῶν καί, ἀπὸ τὸ 2002, ὡς Διευθυντῆς τῆς Ἐπιτροπῆς Βαλκανικῶν Σπουδῶν τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν.

Τὸ ἔργο του ἔχει μεγάλη ἀπήχηση τόσο στὴν Αὐστρία ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικό. Μνημονεύω μερικὲς ἀπὸ τίς ἐπιστημονικὲς καὶ τιμητικὲς διακρίσεις τῶν ὁποίων ἔχει τύχει. Τὸ 1989 ἐξελέγη ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, τῆς ὁποίας εἶναι τακτικὸ μέλος ἀπὸ τὸ 2000. Τὸ 1986 ἐξελέγη ἀντιπρόεδρος τῆς Διεθνoῦς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἐνῶ τὸ 1996 ἔγινε Πρόεδρος τῆς Αὐστριακῆς Βυζαντινῆς Ἐταιρείας καὶ τῆς Αὐστριακῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Εἶναι ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici τοῦ Παλέρμο (ἀπὸ τὸ 1988). Ἀπὸ τὸ 2002, εἶναι μέλος καὶ Πρόεδρος τοῦ Board of Senior Fellows στὸ Dumbarton Oaks. Πρόκειται γιὰ ἐπιτροπὴ ἣ ὁποία συμβουλεύει γιὰ Βυζαντινὰ θέματα τὸν διευθυντὴ τοῦ Dumbarton Oaks. Στὴ χώρα μας, τὴν ὁποίαν ἐπισκέπτεται συχνὰ καὶ τῆς ὁποίας τὴν γλῶσσα ὁμιλεῖ ἄριστα, ἐξελέγη Ἐπίτιμος Ἐταῖρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τὸ 1987, καθὼς καὶ τῆς Ἐταιρείας Εὐβοϊκῶν Σπουδῶν, τὸ 1995. Τὸ 2006 ἀνεκρῦχθη ἐπίτιμος Διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐνῶ τὸ 1996 τιμήθηκε ἀπὸ τὴν Πολιτεία μὲ τὸ Παράσημο τοῦ Φοίνικος. Ἡ Αὐστριακὴ Δημοκρατία τοῦ ἀπένευμε τὸ Μέγα Χρυσοῦν Παράσημο τῆς Τιμῆς, τὸ 2004.

Γέννημα-θρέμμα τῆς Αὐστριακῆς Σχολῆς τῆς Βυζαντινολογίας, ὁ κ. Koder εἶναι γνήσιος ἐκπρόσωπος τῶν καλύτερων παραδόσεών της. Τὸ ἀντικείμενό του εἶναι οἱ βυζαντινὲς σπουδές, χωρὶς τίς συνήθειες διακρίσεις μεταξὺ φιλολογίας, ἱστορίας, ἀρχαιολογίας καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Γνωρίζει καλὰ τὴν βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, καὶ τὴν χρησιμοποιοῦ στὸ ἔργο του. Εἶναι λαμπρὸς φιλόλογος, ὅπως ἐξ ἄλλου φαίνεται ἀπὸ τίς δημοσιεύσεις του, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν τὴν ἔκδοση τῶν ὕμνων τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου. Ἡ πρώτη ἔκδοση εἶδε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας τὸ 1973, ἐνῶ τὸ βιβλίον ἐπανεκδόθηκε τὸ 2003. Ἡ βαθειὰ γνώση τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς φιλολογίας διαπνέει καὶ τὸ ἔργο του ὡς ἱστορικοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι πολυσχιδές. Τὰ ἐπιστημονικά του ἐνδιαφέροντα ἐστιάζονται στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου

κατά τὸν Μεσαίωνα, τὴν βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ Θεολογία, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορία τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὸ Βυζάντιο, ὅπου συναντῶνται οἱ πληροφορίες τῶν κειμένων καὶ αὐτὲς τῶν ἀντικειμένων. Θὰ ἀναφερθῶ σὲ λίγα, ἐνδεικτικὰ ὅμως, παραδείγματα τοῦ ἔργου του σὲ αὐτοὺς τοὺς τομεῖς.

Μνημόνευσα ἤδη τὴν ἔκδοση τῶν ὕμνων τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου, σημαντικῆς μορφῆς τοῦ τέλους τοῦ Ι΄ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κ. Koder γιὰ τὸν Συμεῶνα τὸν ὀδήγησε καὶ στὴν συγγραφὴ μελετῶν γιὰ τὸ ἔργο του. Ἐδῶ καὶ χρόνια, ἐπίσης, ὁ κ. Koder μελετᾷ τὸν μεγάλο ὑμνογράφο Ρωμανὸ τὸν Μελωδὸ, μετάφραση ὕμνων τοῦ ὁποίου, μαζί μὲ σχολιασμό, δημοσιεύθηκε σὲ δύο τόμους τὸ 2005-06. Εἶχαν προηγηθεῖ φιλολογικὲς μελέτες γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ρωμανοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐργασίες πού πραγματεύονται τίς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς διαστάσεις τοῦ ἔργου του, π.χ., τὴν ἰδεολογία πού αὐτὸ ἐνσωματώνει καὶ ἐκφράζει, τὴν ἀπήχησή του στὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ τὸν νοερὸ διάλογο μεταξὺ τοῦ ὕμνωδου καὶ τοῦ ἀκροατηρίου του.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἔργα τοῦ Johannes Koder κεῖται στὸ κέντρο δύο μερικῶς ἐπικαλυπτομένων πεδίων, τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν φιλολογία καὶ ἐκεῖνου γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο – εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι ἡ ἔρευνα πάνω στὴν καθημερινὴ ζωὴ κατ' ἀνάγκη ἀπτεται τόσο τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας ὅσο καὶ τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀναφέρομαι στὴν ἔκδοση, τὸ 1991, μὲ γερμανικὴ μετάφραση καὶ σχολιασμό, τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου. Τὸ ἀγορανομικὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ, μὲ τὸν πλοῦτο τῶν πληροφοριῶν τόσο γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν συντεχνιῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅσο καὶ γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς πόλης, ἔχει δώσει ἀφορμὴ γιὰ πολλὲς καὶ ποικίλες ἐργασίες ἀπὸ πολλοὺς ἐπιστήμονες. Τὸ κείμενο σώζεται σὲ δύο πλέον χειρόγραφα. Ἡ γλώσσα καὶ ἡ σύνταξη καθιστοῦν τὴν ἔκδοση μίᾳ διαρκῆ περιπέτεια, ἐνῶ ἡ μετάφραση σὲ ὀρισμένα σημεῖα εἶναι συγχρόνως, κατ' ἀνάγκη, καὶ σχολιασμός. Ἡ ἔκδοση τοῦ κ. Koder ρίχνει φῶς σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀμφιλεγόμενα σημεῖα τοῦ κειμένου. Ἴσως ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ κειμένου— μίᾳ ἀπὸ τίς ἐργασίες του πού προηγεῖται τῆς ἐκδόσεως φέρει τὸν τίτλο «Ἐπαγγέλματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐπισιτισμὸ στὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον»¹. Πολλὲς ἀπὸ τίς μελέτες του

1. Στὸ *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Συμποσίου*, «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο – Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση», Ἀθῆνα, 1989, 363-71.

ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴ διατροφή τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν τροφοδοσία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, θέμα πού φυσικά σχετίζεται καὶ μὲ τὸ ἐμπόριο. Ἐμπλουτίζει, ἔτσι, τίς γνώσεις μας γιὰ τὴν κοινωνία ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκονομία τῆς πόλης.

Κεντρικὴ θέση στὸ ἔργο τοῦ νέου ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατέχει ἡ ἱστορικὴ γεωγραφία, στὴν ὁποίαν ἡ προσφορά του εἶναι καθοριστικὴ. Κατ' ἀρχήν, σημειῶνω ὅτι ὄχι μόνον διευθύνει τὴν *Tabula Imperii Byzantini*, θέση στὴν ὁποία διαδέχθηκε τὸν Herbert Hunger, ἀλλὰ ἔχει καὶ σημαντικὴ προσωπικὴ συμβολὴ στὸ ἔργο αὐτό, μὲ τὴν συγγραφὴ τριῶν τόμων, μαζί μὲ ἄλλους συνεργάτες. Τὸ 1971, δημοσίευσε τὸν τόμο γιὰ τὴν Εὐβοία τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας. Πέντε χρόνια ἀργότερα δημοσιεύθηκε ὁ τόμος γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Θεσσαλία, καὶ τὸ 1998 ὁ ἐξαιρετικὸς τόμος γιὰ τὸ Βόρειο Αἰγαῖο. Ἀπὸ μόνες τους οἱ δημοσιεύσεις αὐτές, μὲ τὴν καταγραφὴ ὅλων τῶν στοιχείων γιὰ τὴν γεωγραφία καὶ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς κάθε περιοχῆς, καὶ τοὺς πολύτιμους χάρτες, ἀποτελοῦν σημαντικὸ ἔργο καὶ τεκμηριώνουν τὴν βαθειὰ γνώση τῆς τοπογραφίας τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας πού ἔχει ὁ κ. Koder. Στὴν πραγματικότητα, εἶναι μέρος μόνον τοῦ ἔργου τοῦ Johannes Koder τοῦ σχετικοῦ μὲ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία.

Τὸ 1984 δημοσίευσε τὸ βιβλίο *Der Lebensraum der Byzantiner: historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, τοῦ ὁποίου ὁ τίτλος ἀποδόθηκε στὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση ὡς *Τὸ Βυζάντιο ὡς χῶρος. Εἰσαγωγὴ στὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου στὴ Βυζαντινὴ Ἐποχὴ* (2004). Στὸ βιβλίο αὐτὸ παρουσιάζονται, μὲ οἰκονομία λόγου, οἱ γεωγραφικὲς παράμετροι τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, τὸ κλίμα καὶ οἱ ἀλλαγές του, τὸ ἔδαφος, οἱ ἐπικοινωνίες, ἡ διοικητικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση, οἱ πληθυσμοί, καὶ οἱ γλῶσσες πού αὐτοὶ μιλοῦσαν στὴν πολυεθνικὴ αὐτοκρατορία πού ἦταν τὸ Βυζάντιο. Γιὰ τὸν Koder, ἡ γεωγραφικὴ ἔννοια τοῦ χώρου περιλαμβάνει καὶ τὴν ἀνθρωπογεωγραφία, ἀλλὰ καὶ τίς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὸν χῶρο. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο θέμα ἐξέτασε στὴν μελέτη του «Ἡ γεωγραφικὴ διάσταση τῆς Βυζαντινῆς οἰκουμένης»², ὅπου ὁ «ζωτικὸς χῶρος» τῶν Βυζαντινῶν, ὅπως οἱ ἴδιοι τὸν ἀντιλαμβάνονταν, ἀναλύεται στὴν πολυπλοκότητά του —στὴν πολιτικὴ του διάσταση, ἡ ὁποία ἀλλάζει στὴν διάρκεια τοῦ χρόνου, τὴν ἐσχατολογικὴ διάσταση, τὴν γλωσσικὴ, καὶ τὴν παρά-

2. Στὸ Εὐ. Χρυσός, ἐπιμ. ἔκδ., *Τὸ Βυζάντιο ὡς οἰκουμένη*, Ἀθήνα, 2005, 25-45.

σταση τῆς οἰκουμένης ὡς προσωπικοῦ «ζωτικοῦ χώρου», ἐνὸς μικροτοπίου τοῦ κάθε Βυζαντινοῦ.

Στίς μελέτες του, ὁ κ. Koder ἔχει κάνει χρήση τῆς θεωρίας τῶν «κεντρικῶν τόπων», τὴν ὁποῖαν ἐφαρμόζει στὴν διάρθρωση καὶ τὸ μέγεθος τῶν βυζαντινῶν οἰκισμῶν. Ὡς κεντρικός τόπος νοεῖται ὁ τόπος πού προσφέρει στοὺς κατοίκους τῆς περιφέρειας τὸ ἐλάχιστο ὅσον ἀφορᾶ τὸν χρόνο καὶ τὸ κόστος τῆς μεταφορᾶς. Εἶναι χρήσιμο ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἱεράρχηση τῶν οἰκισμῶν, ἰδίως σὲ περιοχὲς γιὰ τίς ὁποῖες οἱ πληροφορίες μας εἶναι ἐλλιπεῖς. Σὲ μία σειρά ἀπὸ μελέτες, ὁ κ. Koder ἐφῆρμωσε τὴν θεωρία αὐτὴ στὸ Βυζάντιο τῆς πρώιμης ἐποχῆς καί, ἀργότερα, στὴν Μεσοβυζαντινὴ Μακεδονία καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία³.

Ὁ κ. Koder, ὅπως ἐλπίζω νὰ εἶδεξα, εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες πού ἐπηρεάζουν καθοριστικὰ τὴν πορεία τῆς ἐπιστήμης τους. Χρησιμοποιεῖ μὲ σπάνια ἱκανότητα τὰ παραδοσιακὰ ἐργαλεῖα τῆς Βυζαντινολογίας, συγχρόνως ὅμως διερευνᾷ θέματα καινούρια, πού φωτίζουν νέες πλευρὲς τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἄν τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν καθημερινὸ βίον τῶν Βυζαντινῶν ἔχει προηγουμένως στὸ κλασσικὸ ἔργο τοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, οἱ μελέτες του γιὰ τὸν Βυζαντινὸ γεωγραφικὸ χῶρον εἶναι ἀπὸ τίς πλέον σύγχρονες σὲ προβληματισμό. Μὲ τὸ ἔργο του συμβάλλει σημαντικὰ στὴν ἀνανέωση τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν.

Τελειώνοντας, θὰ ἤθελα νὰ μνημονεύσω ὄχι μόνον τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὸ δημοκρατικὸ του ἦθος: στὴν διάρκεια τῆς δικτατορίας στήριξε καὶ βοήθησε πολλοὺς Ἑλληνας συναδέλφους, οἱ ὅποιοι ἀντιμετώπιζαν δυσκολίες. Εἷς ἐξ αὐτῶν θεώρησε ὅτι ἔπρεπε τὸ ἀκροατήριον νὰ λάβει γνώση τοῦ γεγονότος, καὶ συμφωνῶ ἀπολύτως.

Ἀγαπητὴ συνάδελφε, καλῶς ὄρισάτε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

3. "The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement Geographic Approach to the Topic", στὸ *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, New Rochelle, N.Y., 1986, 155-87. «Για μια εκ νέου τοποθέτηση της εφαρμογῆς της θεωρίας των 'κεντρικῶν τόπων'. Το παράδειγμα της μεσοβυζαντινῆς Μακεδονίας» στὸ E. P. Dimitriadis, A. Ph. Lagopoulos, G. Tsotsos, ἐπιμ. ἔκδ., *Roads and Crossroads of the Balkans from Antiquity to the European Union*, Θεσσαλονίκη, 1998, 33-49. «Παρατηρήσεις στὴν οικιστικὴ διάρθρωση τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ τὸν 6ο αἰώνα. Μια προσέγγιση ἀπὸ τὴν οπτικὴ γωνία τῆς 'θεωρίας των κεντρικῶν τόπων', στὸ *Βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία (6ος-12ος αι.)*, Ἀθήνα, 1998, 245-65.

ΕΥΡΩΜΕΣΟΓΕΙΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΑΣΙΑ

Δύο διαστάσεις καθολικῆς ιδεολογικῆς σκέψης
 στὴ ρωμαϊκῆ, τὴ βυζαντινῆ καὶ τὴ σύγχρονη πολιτικὴ ιδεολογία

ΕΙΣΙΓΗΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

x. JOHANNES KODER

Κύριε τέως Πρόεδρε τῆς Δημοκρατίας,
 Κύριε Πρόεδρε τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας,
 Κύριε πρώην Πρωθυπουργέ,
 Κύριε Πρόσβυ τῆς Αὐστρίας,
 Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
 Κυρίες καὶ Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,
 Κυρίες καὶ Κύριοι,

Μὲ μεγάλη συγκίνηση βρίσκομαι σήμερα στὴ θέση αὐτὴ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπίσημης ὑποδοχῆς μου ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Τάξης Γραμματῶν καὶ Τεχνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Γιὰ τὴ μεγάλη αὐτὴ τιμὴ θὰ ἤθελα κατ' ἀρχὰς νὰ ἐκφράσω τίς πιὸ βαθιές μου εὐχαριστίες πρὸς τὴν Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας, πού ἐνέκρινε τὴν πρόταση τῆς κυρίας Ἀγγελικῆς Λαῖου νὰ συμπεριληφθῶ στὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας στὴν εἰδικότητα τῆς «Βυζαντινῆς Ἱστορίας».

Ὅμολογῶ ὅτι οὔτε γνώριζα καλὰ τί σημαίνει Ἀκαδημία ὅταν, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1960, ἦρθα γιὰ πρώτη φορά στὴν Ἀθήνα καὶ εἶδα τὸ ἐπιβλητικὸ μέγαρο τῆς Ἀκαδημίας, ἡ ὁποία συνεχίζει τὴν ἀρχαία Ἀθηναϊκὴ παράδοση. Εἶχα μόλις ἀποφοιτήσει ἀπὸ τὸ λύκειο καὶ ἤμουν ἔτοιμος νὰ ἐγγραφῶ στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης. Μόνον ἡ ἐπίμονη προειδοποίηση ἐνὸς Αὐστριακοῦ νομικοῦ, ὁ ὁποῖος – οἱ νομικοὶ ἐδῶ μέσα στὴν αἴθουσα ἄς μὲ συγχωρήσουν – θεώρησε ὅτι τὰ Νομικὰ εἶναι τρομερὰ βαρετά, μὲ ἔκανε νὰ στραφῶ πρὸς τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ νὰ φθάσω, μετὰ ἀπὸ περιπέτειες σχεδὸν ἀνατολικῆς ὑφῆς, τελικὰ στὸ Βυζάντιο.

Κύριε Πρόεδρε, σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν τόσο τιμητικὴ σας προσφώνηση, καὶ θυμᾶμαι τὴν πρώτη γνωριμία μας στὴ Βιέννη, πρὶν ἀπὸ σαράντα σχεδὸν χρόνια, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπίσκεψῆς σας στὸν σεβαστό μου δάσκαλο Herbert

Hunger: μου έκανε τότε μεγάλη εντύπωση τὸ ἀγγλικό σας στίλ.

Θὰ ἤθελα ιδιαίτερα νὰ εὐχαριστήσω τὴν κυρία Λαΐου γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου μου. Τῆς ἐπέβαλα ἕναν πρόσθετο κόπο στὰ πολλὰ ἐπιστημονικά της καθήκοντα καὶ τὶς ὀργανωτικές της ὑποχρεώσεις στὶς δύο πλευρὲς τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Μὲ τὴν παρουσιάσή της ἡ κυρία Λαΐου ἐπαίνεσε τὰ συγγράμματά μου *more byzantino*, δημιουργώντας ἔτσι ὄχι μόνον πάρα πολὺ θετικές ἐντυπώσεις στὸ ἀκροατήριο, ὅσον ἀφορᾷ στὰ ὅσα ἐπετέλεσα γιὰ τὶς βυζαντινὲς σπουδές, ἀλλὰ καὶ προκαλώντας μεγάλες ἀπαιτήσεις γιὰ τὴ σημερινή μου ὀμιλία, ἡ ὁποία ὀμιλία ἀρχίζει μὲ ἕνα παράθεμα.

1. Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις*

«Wohin mit Osteuropa?» («Τὶ νὰ κάνουμε ἄραγε μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη;») – Αὐτὸν τὸν προκλητικὸ τίτλο φέρει ἕνα κείμενο τοῦ γνωστοῦ ἱστορικοῦ Hans-Heinrich Nolte, τὸ ὁποῖο τυπώθηκε τὸ 1995, λίγα χρόνια δηλ. μετὰ τὸ *End of history* τοῦ Francis Fukuyama. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Nolte δὲν θὰ τεθοῦν ἐδῶ πρὸς συζήτηση, ἀποτελοῦν, ὥστόσο, σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὸ θέμα μας. Ὁ συγγραφέας ἀναπτύσσει στὴν ἀνακοίνωσή του τὴν ἀντίληψη γιὰ «πέντε Εὐρώπες» καὶ ἀντιπαράθετει – μὲ μία σχετικὴ δόση πόλωσης ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολή καὶ Δύση – στὴ λατινικὴ, διαμαρτυρούμενη καὶ ἐβραϊκὴ Εὐρώπη, τὴν ὀρθόδοξη καὶ τὴ μουσουλμανικὴ¹. Ὑπάρχουν ἱστορικοὶ ποὺ ἐκτιμοῦν ὅτι τὸ βασικὸ αὐτὸ πλαίσιο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτό, *mutatis mutandis*, ὡς ἰδεολογικὸς καὶ θρησκευτικὸς

* Μία πρώτη μορφή τῶν σκέψεών μου γιὰ τὸ θέμα βρίσκεται στὸ ἄρθρο «Euromediterraneum» ἢ «Eurazja» w poglądach Bizantyńczyków na przestrzeń i politykę (K. Iłski / A. Kotłowski [Hrsg.], *Labarum IV*), Poznań 2007. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Ἀ. Μαρκόπουλο γιὰ τὴ βοήθειά του στὰ Ἑλληνικά.

1. H.-H. Nolte, *Wohin mit Osteuropa?* – Überlegungen zur Neuordnung des Kontinents, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Beilage zu: *Das Parlament*, 22.9.1995, σελ. 3-11· ἀνατύπωση στὸ: *Almanach des Deutschen Hochschulverbandes* 8 (1995) 133-144, εἰδικὰ σελ. 136: *lateinisches, protestantisches und jüdisches Europa* σὲ ἀντιπαράθεση μὲ *griechisch-orthodoxes und muslimisches Europa*. Πρὸβλ. J. Koder, *Aspekte der thalassokratia der Byzantiner in der Ägäis*, στὸ: *Griechenland und das Meer*. Beiträge eines Symposium in Frankfurt im Dezember 1996, ἐκδ. E. Chrysos, D. Letsios, H.A. Richter, R. Stupperich (=Peles. Studien zur Archäologie und Geschichte Zyperns, 4), Mannheim 1999, 101-109, ἐδῶ 107 κ.έ.

παράγων, ὁ ὁποῖος συνέβαλε στὴ σημερινὴ πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἰδεολογικὴ κατάσταση τῆς Εὐρώπης. Ἡ σύλληψη αὐτὴ θὰ μπορούσε ἐπιπλέον νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνταποκρίνεται στὶς πολιτειολογικὲς διεκδικήσεις καὶ ἀνάγκες μιᾶς ἐπὶ μακρὸν κυρίαρχης πολιτικῆς ἰδεολογίας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσι, ἡ ὁποία παρεῖχε ἐξ ἀρχῆς ὕλικό γιὰ ἰδεολογικὲς συγκρούσεις καὶ προκάλεσε ἀντιπαραθέσεις, οἱ ὁποῖες ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὸ ἐπίκαιρο (γιὰ πολλὰ χρόνια) ζήτημα τῆς εἰσόδου τῆς Τουρκίας στὴν Ἑνωσι. Σὲ σχέση με αὐτό, ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ εὐχαριστήρια ὁμιλία τοῦ Ὁρχάν Παμουκ μετὴν εὐκαιρία τῆς ἀπονομῆς τοῦ βραβείου εἰρήνης τῶν Γερμανῶν Ἐκδοτῶν, ὅπου τονίζει σὺν τοῖς ἄλλοις τὰ ἐξῆς (ἀξιοσημείωτες εἶναι ἀποχρώσεις στὰ ῥήματα): «Ἔτσι ὅπως μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ φανταστῶ μία Τουρκία πού δὲν ὀνειρεύεται τὴν Εὐρώπη, ἔτσι δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω καὶ σὲ μία Εὐρώπη, πού αὐτοπροσδιορίζεται δίχως τὴν Τουρκία»².

Σὲ κάθε περίπτωση πρέπει νὰ προστεθοῦν στὸ ἀρχικὸ πλαίσιο τοῦ Nolte δύο θεματικὲς διαστάσεις, χωρὶς τίς ὁποῖες ἡ συνείδηση τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας, ὅπως καὶ ἡ εἰκόνα τῆς πρὸς τὰ ἔξω, εἶναι ἐλλιπὴς στὶς μέρες μας. Εἶναι σημαντικὸ ὅτι βρίσκουμε ἤδη τίς θεματικὲς αὐτὲς διαστάσεις σὲ κοσμοαντιλήψεις τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ οἱ δύο διαστάσεις ξεκινοῦν ἀπὸ γεωγραφικὰ δεδομένα, ἀπὸ ἐκεῖνες δηλ. τίς σταθερές, χωρὶς τίς ὁποῖες μία ἱστορικὴ προσέγγιση – ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἀφορᾷ σὲ ἀναλύσεις μεγάλου ἢ μικροῦ μεγέθους – δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει τὸν στόχο τῆς. Αὐτὲς οἱ θεματικὲς διαστάσεις περιγράφονται ἀπὸ τίς λέξεις κλειδιά *Εὐρωμεσόγειος* καὶ *Εὐρασία*.

2. Ἡ μεσογειακὴ Οἰκουμένη τῶν τριῶν (δύο) ἡπείρων

2.1. Ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς βάσεις

Ἡ πρώτη θεματικὴ διάσταση ἐκφράζεται μετὴν ἔννοια *Εὐρωμεσόγειος*. Ἡ διάσταση αὐτὴ ξεκινᾷ ἀπὸ ἕναν γεωγραφικὸ χῶρο, τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ὁποίου δὲν ἦταν ἀρχικὰ ἡπειρωτικὸ ἀλλὰ θαλάσσιο, καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο χῶρο χειραφετήθηκε

2. 23 Ὀκτωβρίου 2005 στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Παύλου τῆς Φραγκφούρτης· τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν μετάφραση τῆς Φ. Δαλιάνη, *Νέα Ἑστία* 159/1787 (2006) 501-514, σελ. 513.

ή Ευρώπη. Ἀφετηρία γι' αὐτὴν τὴν ἔννοια τῆς Εὐρωμεσογείου εἶναι ἡ ἀρχαία, μέχρι καὶ τὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα, παμμεσογιακὴ οἰκουμένη τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως προσπάθησε νὰ τὴν ἀνασυστήσῃ, τελευταῖος χρονολογικά, μὲ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ μέσα ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς Α' (527-565).

Οἱ ἄνθρωποι στὴν ὕστερη Ρωμαϊκὴ ἢ καὶ τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, καθὼς καὶ στὰ διάδοχα δυτικὰ κράτη, ἐφόσον εἶχαν ἀντίληψη εὐρύτερων γεωγραφικῶν χώρων λόγῳ τῆς παιδείας ἢ τῶν ἐπαγγελματικῶν ἐνδιαφερόντων τους, δὲν προσανατολίζονταν (ἢ τουλάχιστον ὄχι ἀμέσως) μὲ βάση τὴν ἡπειρὸς ἀλλὰ μὲ βάση ἀνάμεσά τους τὴ θάλασσα, δηλ. τὴ Μεσόγειο. Στὴ χωροταξικὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν οἱ κατοικημένες περιοχὲς τῆς παλαιᾶς οἰκουμένης ἦταν τοποθετημένες ἔνθεν κακεῖθεν τοῦ μεσογιακοῦ ἄξονα. Τὸ ρωμαϊκὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος συνεισέφερε ἐπίσης πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, χωρίζοντας τοὺς γεωγραφικοὺς χώρους σὲ τρεῖς *praefecturae praetorio*, οἱ ὁποῖες ἀπλώνονταν καὶ στὶς δύο πλευρὲς τῆς θάλασσας: ἡ περιφέρεια τοῦ *praefectus Illyrici, Italiae et Africae* στὸ κέντρο (στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἐκφράζεται καὶ στὸν τίτλο), ἀλλὰ καὶ αὐτὴ τοῦ *praefectus per Orientem* στὴν Ἀνατολὴ καί, τέλος, τοῦ *Galliarum* στὴ Δύση. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ταυτιζόταν μὲ τὸν κατοικημένο κόσμον, δηλ. τὴν οἰκουμένη, μία ἔννοια, ἡ ὁποία ἐκφράζει πραγματιστικὴ γεωπολιτικὴ σκέψη στὰ ἑλληνικά. Στὴν ἀντίστοιχη λατινικὴ ἔννοια τοῦ *orbis terrarum*, τοῦ κύκλου τῆς γῆς, ἀναγνωρίζουμε κοσμογραφικὲς θεωρητικὲς ἀντιλήψεις³.

Ἡ τοποθέτηση τῆς «οἰκουμενικῆς» ἡπειρωτικῆς χώρας, ὡς συνέπεια τῆς πρακτικῆς γεωγραφικῆς ἐμπειρίας, στὶς δύο πλευρὲς τῆς Μεσογείου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μείνῃ καὶ στὴν ἀρχαία παράδοση ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ θεωρούμενη μικρὴ, καὶ ὡς ἐκ τούτου «ἀσήμαντη», Ἀφρικὴ (Λιβύη) ἦταν μέρος τῆς Ευρώπης ἢ ξεχωριστὴ ἡπειρος. Ἀντίθετα, ἡ αὐτονομία τῆς Ευρώπης ἦταν ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας. Τὸ πρόβλημα ἦταν γνωστὸ κατὰ τὸν Μεσαίωνα τόσο

3. Θὰ ἤθελα παρενθετικὰ νὰ ἐπισημάνω ὅτι ὀρισμένοι Ἕλληνες γεωγράφοι δέχονταν τὴν ὑπαρξὴ μᾶς ἀντιοικουμένης «ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά», γιὰ τὴν ὁποία ὑπέθεταν ὅτι ἐνωνόταν μὲ τὴν οἰκουμένη μὲσω τοῦ Νεῖλου. Πρὸβλ. π.χ. Θεοφύλακτο Σμυρνάκη 7.17.28 κ.έ. Ἡ θεώρηση αὐτὴ ἦταν συνέπεια τῆς σφαιρικῆς ἀντίληψης ποὺ εἶχαν γιὰ τὴ γῆ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ διδασκτικὴ ἀντίληψη.

στό Βυζάντιο όσο και στη Δύση: χαρακτηριστικές είναι οι μαρτυρίες του Προκοπίου Καισαρείας και του αρχιεπίσκοπου Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στην Ἀνατολή και του ἐπίσκοπου Otto von Freising στη Δύση. Παραθέτω ἐδῶ ἐνδεικτικά δύο ἀποσπάσματα:

Κατ' ἀρχάς ὁ Προκόπιος Καισαρείας, ἱστορικός τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ ὁποῖος μᾶς δίνει μὴν πραγματιστική καὶ λεπτομερῆ περιγραφή γιὰ τὴ βυζαντινὴ οἰκουμένη στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἀφήγησής του γιὰ τοὺς βανδαλικοὺς πολέμους. Στὴν ἀρχὴ μίας ἐκτενοῦς γεωγραφικῆς ἐπισκόπησης γιὰ τὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἀναφέρει γιὰ τὴ γῆ: ... σχίζει δὲ αὐτὴν δίχα ἐς ἡπείρους δύο ἐκροή τις ἀπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐσπέριον εἰσβάλλουσα μοῖραν καὶ ταύτην δὴ ποιουμένη τὴν θάλασσαν, ἀπὸ Γαδεύρων μὲν ἀρξαμένη, ἐς αὐτὴν δὲ τὴν Μαιῶτιν διήκουσα λίμνην. ταῦται ταῖν ἡπείροιον ἀτέρα μὲν ἐν δεξιᾷ εἰσπλέοντι τὴν θάλασσαν μέχρι καὶ ἐς τὴν λίμνην Ἀσία κέκληται, ἀπὸ τε Γαδεύρων καὶ τῆς ἐτέρας τῶν Ἡρακλέους στηλῶν. Σέπτον καλοῦσι τὸ ἐκείνη φρούριον οἱ ἐπιχώριοι, λόφων τινῶν ἐπτὰ φαινομένων ἐνταῦθα· τὸ γὰρ σέπτον ἐπτὰ τῇ Λατίνων φωνῇ δύναται. ἡ δὲ ἀντιπέρας αὐτῇ ξύμπασα Εὐρώπῃ ἐκλήθη⁴. Ἡ βυζαντινὴ Ἀνατολὴ ἦταν καὶ ἀργότερα ἐξοικειωμένη μὲ τὸ ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς θέσης τῶν ἡπείρων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀκόμα καὶ τὸν 12ο αἰῶνα ὁ λόγιος ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης πραγματεύεται λεπτομερῶς τὸ θέμα αὐτὸ σὲ σχόλιό του γιὰ τὸν γεωγράφο τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος Διονύσιο τὸν Περιηγητῆ⁵.

Ὁ δεῦτερος συγγραφέας πού θὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ ἀνήκει στὸν Δυτικὸ Μεσαίωνα. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Otto von Freising, ὁ ὁποῖος, στὰ μέσα περὶ τοῦ 12ου αἰῶνα, περιγράφει καὶ διευκρινίζει ... ἐν συντομίᾳ τὸν καταμερισμὸ τοῦ γήινου κύκλου, πού κατοικεῖται ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο εἶδος: Οἱ συγγραφεῖς ἐξηγοῦν ὅτι ἡ γῆ ἔχει τρία μέρη: τὴν Ἀσία, τὴν Ἀφρικὴ καὶ τὴν Εὐρώπη. Ἀπὸ αὐτὰ θεωροῦν ὅτι τὸ μέγεθος τοῦ πρώτου εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ μέγεθος τῶν ἄλλων δύο. Κάποιοι ὅμως δέχονται μόνον δύο μέρη, τὴν Ἀσία καὶ τὴν Εὐρώπη, καὶ προσμετροῦν τὴν Ἀφρικὴ ἐξαιτίας τοῦ μικροῦ τῆς μεγέθους στὴν Εὐρώπη. Ἐκεῖνοι πού θεωροῦν τὴν Ἀφρικὴ τρίτο μέρος τῆς γῆς ὀδηγήθηκαν στὸ συμπέρασμα

4. Προκόπιος, *Περὶ πολέμων* 3.1.4-7.

5. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Commentarium in Dionysii Periegetae orbis descriptionem* 270, 274, 620, 623.

αυτό όχι από την έκταση αλλά από τις προεκτάσεις της θάλασσας⁶. Ο Otto von Freising βασίζεται εδώ σε δύο συγγραφείς του 5ου αιώνα, τον Όροσιο και τον Αύγουστινο⁷, επιλέγει δηλαδή συνειδητά τη σύνδεσή του με εκείνους τους χριστιανούς συγγραφείς, οι οποίοι ήσαν πιό κοντά στην αρχαία κοσμογραφική παράδοση άλλ' όχι τη βιβλική. Έτσι επικαλείται την επιστημονική γνώση των λόγων στρωμάτων της λατινικής «Δύσης» (συγκεκριμένα της βόρειας Ἀφρικής) της Ὑστερης Ἀρχαιότητας, όπως την αντιλαμβάνονταν ή μεσαιωνική Εὐρώπη⁸.

Ἀπὸ τὰ παραθέματα αὐτὰ καὶ τὸ ἱστορικὸ καὶ πνευματικὸ περιβάλλον τῶν πηγῶν μπορούμε νὰ φθάσουμε στὸ συμπέρασμα βασισμένο στὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων γεωγράφων ὅτι κατὰ τὰ τέλη τῆς Ἀρχαιότητος ἡ Εὐρώπη ἀποτελοῦσε γιὰ τὰ μορφωμένα κοινωνικὰ στρώματα τῶν μεσογειακῶν λαῶν μία συγκεκριμένη γεωγραφικὴ ἔννοια. Ὅστόσο, ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν Εὐρώπη καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἄλλες δύο γνωστὲς ἡπείρους, τὴν Ἀσία καὶ τὴ Λιβύη (Ἀφρική), ἐπικεντρωνόταν στὴ σχέση τους μὲ τὴ Μεσόγειο καί, ὡς ἐκ τούτου, στὰ τμήματα ἐκεῖνα τῆς ἡπειρωτικῆς χώρας, τὰ ὁποῖα ἔρχονταν σὲ ἐπαφή μὲ τὴ θάλασσα, ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε καὶ σὲ πολλοὺς παγκόσμιους χάρτες καὶ πορτολάνους τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς πρώιμης νεότερης ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι στεροῦνταν, ὡς ἓνα βαθμὸ, «δεύτερης διάστασης», δηλ. τοῦ «βάθους», σὲ σχέση μὲ τὴν έκταση τῆς ἐπιφάνειας· ὅσο πιὸ κοντὰ βρισκόταν μία περιοχὴ στὸ *mare nostrum*, τὸ κέντρο τῆς μεσογειακῆς οἰκουμένης τῶν Ρωμαίων, τόσο λεπτομερέστερη καὶ πιὸ συγκεκριμένη ἦταν ἡ γνώση γι' αὐτήν. Ἔτσι, ὑπὸ τὸν ὄρο Ἀσία οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς κατανοοῦσαν κατὰ κύριο λόγο τὶς παράκτιες περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας

6. ... *quem habitat genus humanum orbem ... breviter distinguamus. Tres mundi partes esse scriptores asserunt, Asiam, Affricam, Europam. Quarum primam duabus posterioribus magnitudine coequant, quamvis quidam duas tantum partes constituerint, Asiam videlicet et Europam, ita ut Affricam propter sui parvitatem adiunxerint Europae. Qui enim Affricam terciam mundi partem dixerunt, non rationes dimensionum, sed refluxiones marium secuti sunt ...*, Otto von Freising, *Χρονικό*, κεφ. 1 (ἐκδ. A. Hofmeister²1912, *Script. Germ. MGH*, 37 κ.έ.).

7. Ὁρόσιος, *Historiae adversum paganos* 1.1.14ff., Αὐγουστίνος, *De civitate Dei* 16.17.

8. Τὸ ἔργο τοῦ Ὁροσίου ἀνῆκε ἐπίσης στὴ βασικὴ ἐκπαίδευση τῶν Βυζαντινῶν. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Ρωμανὸς Β' (959-963) ἔστειλε ἓνα χειρόγραφο τοῦ Ὁροσίου στὸ χαλίφη τῆς Κόρδοβας Abd-er-Rahman III (912-961), ὁ ὁποῖος ὀρομολόγησε τὴ μετάφρασή του στὰ ἀραβικά.

καί τῆς Ἀνατολῆς, ὑπὸ τὸν ὄρο Ἀφρική τῆ βορειοαφρικανικῆ ἀκτῆ καί ὑπὸ τὸν ὄρο Εὐρώπη τίς ἀντίστοιχες εὐρωπαϊκῆς παράκτιες περιοχῆς⁹.

Βέβαια, γιὰ τὴ ρεαλιστικὴ ὀπτικὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς Μεσογείου ἢ Εὐρώπη ἦταν κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα, σὲ σχέση μετὰ τὴν ἔκτασιν τῆς ἐπιφανείας τῆς, ἢ πῶς γνωστὴ ἀπὸ τίς τρεῖς ἡπείρους ἀπὸ γεωγραφικὴ ἀποψη, γεγονόσ τὸ ὁποῖο αἰτιολογεῖται, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καί ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν συνολικὰ ἢ πῶς διερευνημένη ἀπὸ τοὺς Ρωμαίικους στρατοὺς ὅπως καί ἢ πῶς πυκνοκατοικημένη¹⁰. Ἐπιπλέον, οἱ μορφωμένοι Βυζαντινοὶ συνέδεαν τὴν ἔννοια τῆς Εὐρώπης μετὰ τίς γνωστῆς μυθολογικῆς ἀντιλήψεις τῆς Ἀρχαιότητος· διατηρήθηκε καί ἢ ἀνάμνησις τῆς πρώτης βυζαντινῆς διοικητικῆς ὀρολογίας, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ἢ Εὐρώπη (ὡς τὸν 6ο αἰῶνα¹¹) ἦταν μία μικρὴ ἐπαρχία στὴ θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ, ἓνα τμῆμα δηλ. τῆς Θράκης. Γιὰ τὴ σημασία αὐτὴ δὲν θὰ κάνουμε λόγο ἐδῶ¹². πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι κατὰ τὸν Μεσαῖωνα ὁ ὄρος Εὐρώπη δὲν ἦταν πλέον ἐπίκαιρος ὡς ὄνομα ἐπαρχίας στὸ Βυζάντιο, ἐξαιτίας, προφανῶς, τοῦ γεγονότος ὅτι ἢ ἡπειρωτικὴ σημασία τοῦ ὄρου εἶχε ἤδη ἐπικρατήσει.

Γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Βυζαντίου ἢ Εὐρώπη, ὡς ἡπειρος, εἶχε σὲ τρία σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα σαφῆ θαλάσσια φυσικὰ ὄρια· στὸν γεωγραφικὸ τῆς ὀρίζοντα ἀνῆκε ἀκόμη καί ἢ Σκανδιναβία, ἐνῶ ἀργότερα, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γεωργίου

9. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς κοσμογραφικῆς αὐτῆς ὀπτικῆς εἶναι ὁ παγκόσμιος χάρτης τοῦ Beatus τῆς Liebana, ὁ ὁποῖος ἐμφανίστηκε στὴν Ἰσπανία τὸ 787 ὑπὸ μορφῆ σχολίου στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου.

10. Ἄλλωστε οἱ τρεῖς γεωγραφικῆς ἡπειρωτικῆς ἔννοιες συνδέονταν, λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι σήμερα, μετὰ (ὑποσυνειδήτες, συναισθηματικὰ καθοδηγούμενες) αὐθόρμητες ἀξιολογήσεις πολιτικῆς, ἰδεολογικῆς, πολιτισμικῆς, κοινωνικῆς ἢ οικονομικῆς φύσεως. Στὸ ὑπερθετικὸ Imperium Romanum, τὸ ὁποῖο θεωροῦνταν, θετικῶς ἀξιολογούμενο σὲ εὐρεία ἔννοια, ὡς ἢ καθαυτὸ οἰκουμένη, κατατάσσονταν τέτοιες ἀξιολογήσεις μᾶλλον μετὰ ἰδεολογικοθρησκευτικὰ χαρακτηριστικὰ (π.χ. Μανιχαῖοι, Ἑβραῖοι) ἢ (παραδοσιακὰ) περιφερειακὰ ὀνόματα δομῆς (π.χ. Μακεδόνες, Ἰσραυροὶ), ἐνῶ στὴν περίπτωσι τῶν Ἀρμενίων ἴσχυαν καί τὰ δύο. Ἐξῶ ἀπὸ τὴν οἰκουμένη ζοῦσαν οἱ βαρβαρικῆς φυλῆς (ἔλλην. ἔθνη, λατιν. *gentes*).

11. Ἔτσι βρισκεται στὸν *Συνέκδημο* τοῦ Ἱεροκλῆ, E. Honigmann (ἐκδ.), *Le Synekdhèmos d'Hièroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939, 12.

12. Βλ. J. Koder, Ὁ ὄρος «Εὐρώπη» ὡς ἔννοια χώρου στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία, στὸ: Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο Δελφῶν, *Α' Διεθνῆς Βυζαντινολογικὴ Συνάντησις «Βυζάντιο καί Εὐρώπη»*, Ἀθήνα 1987, 63-74.

Γεμιστοῦ «Πλήθωνος» (†1451), ἡ περίμετρος τῆς εἶχε αὐξηθεῖ¹³. Ἐξάιρεση καὶ ἀντικείμενο συζήτησης ἀποτελοῦσε ἤδη στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς τὸ ἀνατολικὸ σύνορο μὲ τὴν Ἀσία, στὸ ὁποῖο, βέβαια, μὲ βάση τὴν ὀπτική τῶν Βυζαντινῶν ἀνῆκαν τὰ θαλάσσια στενὰ τῆς Κωνσταντινούπολης (στὸν Βόσπορο καὶ τὴ θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ). Βόρεια σὲ ἡπειρωτικὸ ἐπίπεδο, μνημονεύονταν ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τὰ νερά τοῦ Τανάιδος (Δόν) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ ἡπειρωτικὰ σύνορα τοῦ «ἰσθμοῦ» ἀνάμεσα στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὴν Κασπία, δηλαδὴ κατὰ βάση τὰ Οὐράλια καὶ ὁ Καύκασος¹⁴. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία περιέχει ἓνα στοιχεῖο περιέργου ἢ καὶ μακάθριου χαρακτήρα, ποὺ συνεισφέρει στὴν ἀκριβῆ προσέγγιση· σὲ μία ἀπὸ τὶς βραχώδεις πλαγιές τοῦ Καυκάσου ἦταν ἀλυσοδεμένος ὁ Προμηθεάς, μάλιστα στὸ εὐρωπαϊκὸ τμήμα τῆς ὄροσειρᾶς, ὅπως (σύμφωνα μὲ ἓνα σχόλιο τοῦ Αἰσχύλου) διαπιστώνει ἡ Ἴώ¹⁵, παρασυρμένη πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπὸ τὴ ζηλόφθονη μητέρα τῶν Θεῶν Ἥρα (κατὰ συνέπεια, ἡ βόρεια πλευρὰ ἀνῆκε στὴν Ἀσία).

2.2. Σημεῖα αὐτονομίας

2.2.1. Ἡ ἴδρυση τοῦ φραγκικοῦ βασιλείου

Τὸ τέλος τῆς παμμεσογειακῆς οἰκουμένης μὲ ἐπίκεντρο τὴ Ρώμη (Παλαιὰ ἢ Νέα) σήμανε τὴν ἀρχὴ μίας αὐτονομούμενης καὶ ἀπὸ τὴ Μεσόγειο ἀπομακρυνόμενης Εὐρώπης. Ἡ ἀρχὴ τοῦ μεταβατικοῦ αὐτοῦ σταδίου ἀνιχνεύεται στὴ λεγόμενη «μετανάστευση τῶν λαῶν» μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα ἢ, τὸ ἀργότερο, στὴν πτώση τῆς Δυτικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας (476). Οἱ δεσμοὶ ποὺ διαπερνοῦσαν τὴ Μεσόγειο στὴν κατεύθυνση βορρᾶ-νότου ὑποχώρησαν καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις χάθηκαν. Ἡ ἀντίληψη Ἀνατολῆς-Δύσης¹⁶ ἐπισκίασε σταδιακὰ στὴ γεωπολιτικὴ καθολικὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν τὸ μοντέλο τῶν δύο ἢ τριῶν ἡπείρων στὶς δύο πλευρὲς τῆς Μεσογείου, χωρὶς, ὡστόσο, νὰ τὸ παραμερίσει ὄλο-

13 J. Koder, Παρατηρήσεις στὰ γεωγραφικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Πλήθωνα, *Βυζαντινὰ Μελέται* 3 (1991) 49-59.

14. Βλ. τὶς ἀπόψεις τοῦ Εὐστάθιου Θεσσαλονίκης, *Commentarium in Dionysii Periegetae orbis descriptionem* 14 καὶ 19.

15. Ἐκδ. C. J. Herington, *The older scholia on the Prometheus bound*, Leiden 1972, Pr.561e.

16. Ὁ χωρισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Α' (395) πρέπει ἐπίσης νὰ διαδραμάτιζε κάποιον ρόλο, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι ἐπέτεινε τὶς διαφορὲς Ἀνατολῆς-Δύσης.

κληρωτικά. Ἡ Ἰταλία, πού ἀρχικά ἀνήκε στόν πολιτικό χῶρο τῶν Βυζαντινῶν, βίωσε τήν κατάκτηση ἀπό τόν ὀστρογοθικό στρατό τοῦ Θεοδώριχου, ἐνῶ ἀπό τὸ 568, μετὰ τή σύντομη βυζαντινὴ ἀνάκτηση ὑπὸ τὸν Ἰουστινιανό, τὸ βόρειο μέρος τῆς κατέχεται ἀπὸ τοὺς Λογγοβάρδους. Στὴν Ἰταλία, ἡ σταθεροποίηση τῆς κυριαρχίας τῶν Λογγοβάρδων μετὰ τὸ 568 καὶ ἡ ἀνοδος τοῦ παπισμοῦ ἔδειχναν ἤδη ἀπὸ τὴν προϊσλαμικὴ περίοδο τὸν δρόμο πρὸς τὸν διαχωρισμὸ καὶ πρὸς ἕναν νέο προσανατολισμὸ τῶν τμημάτων τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου βορείως τῆς Ρώμης, μὲ σαφῶς ἰσχυρότερο ἡπειρωτικὸ χαρακτήρα.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς αὐτονομίης ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἴδρυση τοῦ Φραγκικοῦ βασιλείου τῶν Μερובιγγίων στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα. Ἡ ἴδρυσή του πραγματοποιήθηκε στὴ Γαλλία, δηλ. σὲ ἔδαφος τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ διατήρησε μάλιστα στὶς νότιες παράκτιες περιοχές του μία σχετικῶς ἀσήμαντη ἐπαφή μὲ τὴ Μεσόγειο. Πέρα ἀπὸ αὐτό, τὸ Φραγκικὸ κράτος ἦταν ἀρχικὰ συνδεδεμένο ἰδεολογικὰ μὲ τὴ μεσογειακὴ οἰκουμένη μέσω ἑνὸς πιστοῦ πρὸς τὴ Ρώμη Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς τυπικῆς ἀναγνώρισης τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἀνεξαρτητοποιήθηκε, ὡστόσο, οικονομικὰ καὶ πολιτικὰ ἀπὸ τὸν μεσογειακὸ χῶρο τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἡ αὐτονομίη αὐτῶν τῶν ἡπειρωτικοῦ χαρακτήρα ἐδαφῶν τῆς δυτικῆς καὶ κεντροδυτικῆς Εὐρώπης ὑπῆρξε ἀποφασιστικὸς παράγοντας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς ἀναδιαμορφωμένου, καθαρὰ ἡπειρωτικοῦ χῶρου, πού μακροπρόθεσμα θὰ περιθωριοποιῶσε ὡς ἕνα σημεῖο τὴ Μεσόγειο. Τὰ κύρια οικονομικὰ καὶ πολιτικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ ἀναπροσανατολισμοῦ γίνονται ἀντιληπτὰ ἕως τὸν 20ὸ αἰώνα. Ἡ σταδιακὴ ἐξάπλωση τοῦ Φραγκικοῦ βασιλείου στὴ Λογγοβαρδικὴ καὶ παπικὴ Ἰταλία μετὰ τὴν πτώση τῆς Ραβέννας (751) σήμανε, σὲ ἐπίπεδο καθολικῆς πολιτικῆς σκέψης, ὄχι μίαν «ἐπιστροφή» ἀλλὰ μίαν νέα ἐξέλιξη, ἕνα ἀνοιγμα τοῦ νέου χῶρου Εὐρώπης πρὸς τὴ Μεσόγειο θάλασσα, μὲ νέες οικονομικὲς καὶ πολιτικὲς προοπτικὲς καὶ συνθῆκες, δηλαδή μίαν νέα ἐπέκταση. Ἡ ἴδρυση τοῦ βασιλείου τῶν Φράγκων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέκυψαν τὸ κράτος τοῦ Καρλομάγνου καὶ ἡ Δυτικὴ Μεσαιωνικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἐπέδρασε καταλυτικὰ στὴν ἀρχὴ τῆς χειραφέτησης καὶ ἀπομάκρυνσης τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὸν μεσογειακὸ χῶρο ὡς κέντρου τῆς οἰκουμένης, σήμανε δηλαδή γεωπολιτικὰ τὸν ἀποχωρισμὸ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμ¹⁷.

17. Βλ. J. Koder, *Europa und Euromediterraneum. Zur mittelalterlichen Europa-*

Μία συγκρίσιμη, σε σχέση με την προηγούμενη, εξέλιξη τῆς δυτικῆς και κεντροευρωπαϊκῆς ἐξάπλωσης πρὸς τὴ Μεσόγειο πραγματοποιήθηκε στὴν ἰβηρικὴ χερσόνησο κατὰ τὸν Ὑστερο Μεσαίωνα, ἐνῶ στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο ἄρχισε μόλις στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα μὲ τοὺς πολέμους τῶν Ἀψβούργων ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἡ καθυστερημένη αὐτὴ στροφὴ τῆς Εὐρώπης πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς Μεσογείου ὀφείλεται σὲ πολλοὺς λόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ σχολιάσουμε ἐδῶ μόνον δύο· ὁ πρῶτος εἶναι ἡ ἀπτή πραγματικότητα τῆς μακροχρόνιας ἐπιβίωσης τοῦ Βυζαντίου, τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας δηλ., ἕως τὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα ὡς μεγάλης δυνάμης γιὰ πολλοὺς αἰῶνες καὶ στὴ συνέχεια, ἀκόμη καὶ μετὰ τις πρῶτες τέσσερις Σταυροφορίες, ὡς πνευματικοῦ κέντρου τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἰδιομορφία τῆς ἐξέλιξης τῆς «Νέας Ρώμης», ἡ ὁποία ἐπέμενε στὴν ἰδέα τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας, καθὼς καὶ ἡ ἀυξανόμενη ἀποξένωσή της ἀπὸ τὴ νέα Εὐρώπη ἐνισχύθηκαν ἔντονα ἀπὸ ἕναν ἄλλο λόγο, ἡ ἐπίδραση τοῦ ὁποίου ἐντοπίζεται σὲ πολιτικὸ καὶ δημογραφικὸ ἐπίπεδο. Πρόκειται γιὰ τὴ Σλαβικὴ ἐξάπλωση στὴν ἀνατολικὴ καὶ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, πού προέκυψε ἐν μέρει ἀπὸ τὴν πίεση τῶν Ἀβάρων, καὶ διέκοψε οὐσιαστικὰ τὴν ἐδαφικὴ σύνδεση ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση¹⁸. Συνέπεια τῆς ἐξάπλωσης αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ ἴδρυση τῶν κρατῶν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἦσαν πολιτισμικά καὶ γλωσσικὰ σλαβικὰ ἤ, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἀπέκτησαν σλαβικὸ χαρακτήρα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὄχι μόνον ἡ Βουλγαρία καὶ τὰ νοτιοσλαβικὰ κράτη τῆς Μεσογείου ἀλλὰ καὶ οἱ Ρῶς τοῦ Κιέβου ὅπως καὶ τὰ κράτη πού ἰδρύθηκαν ἀργότερα στὴ Ρωσία, λειτούργησαν περισσότερο ὡς διαχωριστικὲς γραμμὲς παρά ὡς γέφυρες ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὴ νέα Δύση.

Ἡ σταδιακὴ θρησκευτικὴ, ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ «ἀπορρόφηση» τῶν λαῶν αὐτῶν ὅπως καὶ τῶν κρατῶν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς ἐπέκταση τοῦ χώρου πού γίνεται ἀντιληπτός, ἢ δεκτός, ὡς οἰκουμένη, στὴ βόρεια καὶ βορειοδυτικὴ Εὐρώπη, καθὼς πρόκειται γιὰ περιοχές, οἱ ὁποῖες ἕως τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα θεωροῦνταν χῶρος ἐκτὸς οἰκουμένης, ὅπου κατοικοῦσαν

Vorstellung im kosmographischen und geopolitischen Kontext, στό: *The Idea of European Community in History. Conference Proceedings*, vol. I, ἐκδ. E. Chrysos / P. M. Kitromilides / C. Svolopoulos, Ἀθήνα 2003, 53-62.

18. Βλ. G. Schramm, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern* (Südosteuropäische Arbeiten, 100), Μόναχο 1997.

μόνον ἔθνη (λατιν. *gentes*), βάρβαροι δηλαδή. Ὁ εὐρασιατικός βόρειος ἢ βορειο-ανατολικὸς χώρος ἐντάχθηκε ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς σὲ ἓνα χωροταξικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπικεντρωνόταν πλέον ἀποκλειστικὰ στὴ Μεσόγειο.

Εἶναι βέβαια αὐτονόητο ὅτι ἡ παπικὴ ἐκκλησία καὶ οἱ πολιτικὲς δυνάμεις τῆς «νέας» Εὐρώπης διεκδίκησαν γιὰ λογαριασμό τους τὸν εὐρασιατικὸ αὐτὸ μεταβατικὸν χώρον, ὅπως προκύπτει, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴν ἱεραποστολὴ τῶν αυτοκρατόρων τῆς Ὀθωνικῆς δυναστείας τὸν 10ο αἰῶνα, οἱ ὁποῖοι ὄνειρεύονταν τὸ Μαγδεμβούργο ὡς *Roma nova* (Νέα Ρώμη)¹⁹.

Οἰκονομικὰ κίνητρα ἔδωσαν δυναμικὲς ὠθήσεις στὴν ἐπέκταση τῶν συμφερόντων τῶν δύο αὐτῶν χώρων. Ἀπὸ βυζαντινῆς πλευρᾶς, αὐτὸ ἰσχύει ὅσον ἀφορᾷ στὴ διάνοιξη τοῦ συγκοινωνιακοῦ καὶ οἰκονομικοῦ θυλάκου ἀνάμεσα στὴ Σκανδιναβία καὶ τὴ Βαλτικὴ στὰ βόρεια καὶ τὴ δυτικὴ Ἀσία καὶ τὶς περιοχὲς πέρα ἀπὸ τὴ Μαύρη Θάλασσα στὰ νότια καὶ ἀνατολικά. Ἡ διάνοιξη αὐτὴ εἶχε ἀρχικὰ ὡς ἄξονα, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰῶνα, τὸν Βόλγα καὶ τοὺς παραποτάμους του. Κατὰ τὸ δεύτερο ὅμως μιστὸ τοῦ 9ου αἰῶνα πέρασε στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ὁ λεγόμενος «δρόμος τῶν Βαράγγων πρὸς τοὺς Ἕλληνας» (*put'iz Varjag u Greki*), ὁ ὁποῖος θρῖσκόταν δυτικότερα πρὸς τὸν ποταμὸ Δνείπερο (Δάναπρι)²⁰. Οἱ ἄξονες αὐτοὶ διασύνδεσης κατὰ μῆκος τῶν ἀνατολικῶν ὁρίων τῆς Εὐρώπης ἀνάμεσα σὲ βορρὰ καὶ νότο ὑπῆρξαν γιὰ μακρὰ χρονικὰ διαστήματα ἀνοιχτοί· ὡστόσο, τὰ θαλάσσια στενά, ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Βυζαντίου, ἦταν ἓνα σύνορο ἀνάμεσα στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὸ Αἰγαῖο, τὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε διαχωριστικὰ ὡς πρὸς τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ εὐνοοῦσε ἐπιπροσθέτως, ἓναν ἡπειρωτικὸ «περιορισμό» τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης.

2.2.2. Τὸ Ἰσλάμ ὡς κινήτρια ἰδεολογικὴ δύναμη πολιτικῆς ἐξάπλωσης

Ἐὰν ἡ ἰδρύση τοῦ Φραγκικοῦ κράτους πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀποφασιστικὸς

19. M. Kintzinger, Art. Magdeburg, *Lexikon des Mittelalters* 6 (1993) 71-77, ἐδῶ σελ. 72· βλ. J. Koder, Byzanz als Mythos und Erfahrung im Zeitalter Ottos I., στί: *Ottotonische Neuanfänge*, ἐκδ. B. Schneidmüller / St. Weinfurter, Mainz 2000, 237-250.

20. Βλ. Les pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance). *Actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu à Upsal 1979*. (Acta Univ. Upsaliensis, Figura NS. 19). Uppsala 1981.

παράγοντας για την αποδόμηση τῆς παλαιᾶς οἰκουμένης καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ προφίλ τῆς Εὐρώπης, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἱδρυση τῆς νέας θρησκείας ἀπὸ τὸν Μωάμεθ. Ἡ σημασία τοῦ Ἰσλάμ ἀποτελεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κλασικῆς ρήσης τοῦ Henri Pirenne «Mahomet a fait Charlemagne» («Ὁ Μωάμεθ δημιούργησε τὸν Καρλομάγνο») ²¹ σχεδὸν δημοφιλὲς κοινὸ κτῆμα σὲ ἱστοριογραφικὸ ἐπίπεδο ²². Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Βέλγος ἱστορικός βοήθησε μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου γιὰ τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου νοτιῶς τῆς Μεσογείου ἔθεσαν σὲ κίνηση μία ξεχωριστὴ καὶ αὐθύπαρκτη, σὲ σχέση μὲ τὴ μεσογειακὴ Εὐρώπη, ἐξέλιξη. Ὁ Pirenne ἔδωσε ἔτσι δραστικὴ ὠθηση στὴ θεώρηση τῆς πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς ἱστορίας. Οἱ θέσεις του ἦταν χρήσιμες γιατί ἔφεραν στὸ προσκῆνιο τὶς μὴ-εὐρωπαϊκὲς ρίζες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὑποτιμοῦσε τὸ Βυζάντιο ²³. Ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τοῦ Ἰσλάμ ὡς θρησκείας πού δῆθεν ὀλοκλήρωνε ἢ διόρθωνε τὶς δύο βιβλικὲς θρησκείες, τὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ τὸν Χριστιανισμὸ, ἀπαιτοῦσε τὴν πολιτικὴ ἐξαργύρωση τῆς νέας πίστης μέσω μίας ἐνεργοῦς, ἐπιθετικῆς, ριζοσπαστικῆς καὶ χωροκατακτητικῆς ἀποστολῆς. Ἡ ἀραβικὴ γλῶσσα προβαίνει σὲ ἐννοιολογικοὺς διαχωρισμοὺς ἀνάμεσα στὸν πόλεμο γενικά (ἀραβικὰ *harb*) καὶ τὸν λεγόμενον «ἱερὸ πόλεμο» (ἀραβικὰ *ǧihad*, κυριολεκτικὰ «ἐντατικὴ προσπάθεια», «κῶπος»). Ὁ *ǧihad* ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸ Κοράνι, συλλογικὴ ὑποχρέωση ὅλων τῶν πιστῶν ἂν οἱ προσπάθειες γιὰ εἰρηνικὸ προσηλυτισμὸ τῶν ἀπίστων ἀποτύγχαναν, τότε ἔπρεπε νὰ κηρύξουν τὸν *ǧihad* μέχρι νὰ ὑπερισχύσει «ὁ οἶκος (χῶρος) τῆς ὀρθῆς πίστης» (*dār*

21. H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Παρίσι 1937.

22. Ὅχι πάντως ἀπόλυτα: ὁ M. Mitterauer, *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs*, München 2003, δὲν ἀσχολεῖται μὲ αὐτό.

23. Πρβλ. R. Hodges / D. Whitehouse, *Mahomet, Charlemagne et les origines de l'Europe*. Traduction par C. Morrisson avec la collaboration de J. Lefort et J.-P. Sodini (Réalités byzantines 5), Paris 1996. — Ὁ Λομβαρδὸς ἐπίσκοπος Λιουτπράνδος τῆς Κρεμόνας παραθέτει οὐσιαστικὰ ἤδη τὸν 10ο αἰῶνα μία παγκόσμια εἰκόνα στὸν αὐτοκράτορά του, Ὁθωνα τὸν Μέγα, μὲ πῶ εὐστοχῆ ἀντίληψη τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Pirenne, καθὼς στὸ τέταρτο βιβλίό τῆς Ἀναπόδοσης δὲν συμπεριλαμβάνει μόνον τὸ ἀραβικὸ βασίλειο τῶν Ὁμεϊαδῶν τῆς Ἀνδαλουσίας-Κόρδοβας, ἀλλὰ καὶ τὸ Βυζάντιο τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τῆς «Μακεδονικῆς δυναστείας».

al-Islam) ἐπὶ «τοῦ οἴκου (χώρου) τῶν ἐχθρῶν» (*dār al-harb*) καὶ νὰ τοὺς ὑποτάξει (ἀλλὰ ὄχι ἀπαραίτητα καὶ νὰ τοὺς προσηλυτίσει)²⁴.

Ἀπὸ τὸν πρῶμο 7ο αἰῶνα τὸ Ἰσλάμ ἄρχισε νὰ ἐξαπλώνεται τόσο ὡς θρησκεία ὅσο καὶ ὡς πολιτικὴ δύναμη. Σὲ πρώτη φάση ἡ ἐξάπλωση αὐτὴ πραγματοποιήθηκε σὲ ὅλες τὶς παράκτιες περιοχὲς τῆς νότιας Μεσογείου (καὶ τῆς ἐνδοχώρας). Οἱ μουσουλμάνοι ἐκδίωξαν τοὺς Βυζαντινοὺς ἀπὸ τὴ βόρεια Ἀφρική, τὴν Αἴγυπτο, τὴ δυτικὴ Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολή, δηλαδή ἀπὸ τὴ μεσογειακὴ Ἀσία καὶ τὴ μεσογειακὴ Ἀφρική, καὶ προχωροῦσαν ἕως τὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο. Ἐν ἑξαίρεσέμαί τῃ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ τὶς γειτνιάζουσες περιοχὲς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καθὼς καὶ τὴν Αἰθιοπία, ἡ χριστιανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία περιοριζόταν γύρω στὸ 700 μ.Χ. στὴν Εὐρώπη. Ἡ Μεσόγειος μεταμορφωνόταν ἀπὸ πολιτισμικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίκεντρο σὲ πολιτικὸ, ἰδεολογικὸ καὶ θρησκευτικὸ σύνορο. Ἀκόμα καὶ ἓνα εἶδος «πολέμου τῆς ἐπιστήμης» ἔλαβε χώρα: Μουσουλμάνοι λόγιοι τοῦ 9ου αἰῶνα ἀμφισβητοῦσαν εὐθέως τοὺς παραδοσιακοὺς δεσμούς τῶν Βυζαντινῶν μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα: ὁ al-Āhiz (776-868 περίπου) σὲ ἐγγεγραμμένῳ πού ἐγράφε ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑποστήριζε τὴν ἀποψη ὅτι οἱ λόγιοι τῆς ἀρχαιότητος (Δημόκριτος, Ἱπποκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Γαληνός, Πτολεμαῖος καὶ πολλοὶ ἄλλοι) δὲν ἦσαν οὔτε *Nasrānī* (Ναζωραῖοι, δηλαδή Χριστιανοί) οὔτε *Rūmī* (Ρωμαῖοι), ἀλλὰ ἀνήκαν μᾶλλον στὸν ἐξαφανισμένον λαὸ τῶν *Iūnānīūn* (τῶν Ἰωνῶν μὲ τὴν ἔννοια τῶν Ἑλλήνων). Αὐτοὶ οἱ Ἰωνεὺς ὑπῆρξαν λόγιοι, ἐνῶ οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἀντίθετα ἀπλᾶ «τεχνίτες»²⁵.

Διαφανόταν πλέον ἡ δυνατότητα μίας μουσουλμανικᾶ προσανατολισμένης Εὐρώπης, καθὼς τὰ τρία στενὰ τῆς Μεσογείου χρησίμευαν γεωγραφικὰ ὡς γε-

24. Σχετικὲς μὲ τὸ *ghīhād* Σούρες στὸ Κοράν: 2.154-157, 4.71-77, 8.38-45, 9.29-41, 73f. καὶ 48.18-24 (Μετακορανικὴ εἶναι ἡ διάκριση μεγάλου καὶ μικροῦ *ghīhād*). Πρβλ. E. Tyan, *Djihad, Encyclopédie de l'Islam*, Nouv. Éd. 2 (1965) 551-553; F. M. Donner, *The Sources of Islamic Conceptions of War*, στί: *Just War and Jihad: Historical and Theoretical Perspectives on War and Peace in Western and Islamic Traditions*, ἔκδ. v. J. Kelsay / J. Turner Johnson, Westport Conn. 1991, 30-69; βλ. ἐπίσης A. T. Houry, *Was sagt der Koran zum Heiligen Krieg?* Gütersloh 1991; γὰ τὰ βυζαντινὰ πλαίσια: Haldon 1999, 17 κ.έ.

25. Πρβλ. J. Signes Codoñer, *Diplomatie und Propaganda im 9. Jahrhundert: Die Gesandtschaft des al-Ghazal nach Konstantinopel*, *Novum Millenium. Studies on Byzantine History and Culture presented to Paul Speck*, Aldershot 2001, 379-393.

φωρύματα και βρέθηκαν υπό μουσουλμανική κατοχή, ή διάρκεια τῆς ὁποίας διαφέρει κατὰ περίπτωσι:

Στὰ δυτικά, οἱ μουσουλμάνοι εἰσέβαλαν ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶμο 8ο αἰῶνα μέσω τῶν στενῶν τοῦ Γιβραλτάρ στὴν ἰβηρική χερσόνησο καὶ ἀκόμη πιὸ πέρα· μετὰ ὅμως τίς μάχες στὸ Tours καὶ τὸ Poitiers (732) ἀπωθήθηκαν στὰ Πυρηναῖα καὶ ἴδρυσαν τὸ χαλιφάτο τῶν Ὀμειάδων τῆς Κόρδοβας. Μόλις τὸν 12ο αἰῶνα ἄρχισε νὰ περιορίζεται σταδιακὰ ἡ ἰσλαμικὴ ἐξουσία στὴν Ἰβηρική χερσόνησο, γὰρ νὰ τερματιστεῖ τελικὰ τὸ 1492, δηλ. μετὰ ἀπὸ ἑπτὰ ὀλόκληρους αἰῶνες.

Στὸ κέντρο τῆς Μεσογείου ἡ ἐπιβολὴ τῶν Μουσουλμάνων στὴν Εὐρώπη δὲν εἶχε ἐξίσου μακροχρόνια μορφή. Εἶχαν ὅμως προσωρινὰ ἐπιτυχίες μὲ ἐπιχειρήσεις στὴ Σικελία καὶ τὴν Ἰταλία πού ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα (δηλ. τὴν Τύνιδα), τὴν ὁποίαν εἶχαν ἀφαιρέσει ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς (698)· τὸ 827 κατέλαβαν τὴ βυζαντινὴ Σικελία, ἀπὸ ὅπου τοὺς ἐκτόπισαν κατὰ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰῶνα (μεταξὺ 1060 καὶ 1091) οἱ Νορμανδοί.

Στὸ ἀνατολικὸ στενό, στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, οἱ Βυζαντινοὶ ἀντιστάθηκαν τελικὰ ἐπιτυχῶς στὶς ἐπιθέσεις τῶν μουσουλμάνων Ἀράβων τὸν 7ο καὶ 8ο αἰῶνα. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἐπεκτατικὲς βλέψεις τοὺς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, τὴν περίοδο τῶν Ὀμειάδων μὲ ἔδρα τὴ Δαμασκὸ, ἦταν σαφῶς πολὺ περισσότερο στραμμένες πρὸς τὴ Μεσόγειο ἀπ' ὅ,τι μετὰ τὸ 750, ὅταν οἱ Ἀββασίδες καὶ οἱ διάδοχοί τοὺς κυβερνοῦσαν πλέον ἀπὸ τὴ Βαγδάτη. Ἡ δραστηκὴ καὶ μακροπρόθεσμη προώθηση τοῦ Ἰσλάμ στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη ἄρχισε ὅμως μόλις στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου μεγάλα τμήματα τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης πέρασαν στοὺς κληρονόμους του, δηλαδὴ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ἐκ νέου μία παρένθεση ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀσία – ὁ Ὀθωμανὸς Σουλτάνος θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του *sulṭān al-barrayn wa-l-bahrayn* («κυρίαρχο τῶν δύο ἡπείρων καὶ τῶν δύο θαλασσῶν»)²⁶.

26. Αὐτὸς ἦταν ὁ τίτλος τοῦ Μωάμεθ Β'. Πρὸς J. H. Kramers, *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, IX, Leiden 1998, 886.

2.3. Η ιδεολογική αναδιάταξη τῆς «Εὐρωμεσογείου»

Τὸ ἄνοιγμα τῆς ἱστορικῆς ἐνότητος τῆς μεσογειακῆς οἰκουμένης προκλήθηκε οὐσιαστικά ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ Φραγκικοῦ βασιλείου τὸν 5ο αἰῶνα καὶ τὴν ἄνοδο τοῦ Παπισμοῦ, καὶ θεμελιώθηκε διαχρονικά ἀπὸ τὴν ἰσλαμική, μὲ θρησκευτικό ὑπόβαθρο, πολιτικὴ ἐπέκταση ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα (μέχρι καὶ σήμερα). Ἔτσι δημιουργήθηκαν τρεῖς μεγάλες ιδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς ἐνότητες:

* Οἱ «ἀνατολικοί» χριστιανοὶ τοῦ ἀνατολικοευρωπαϊκοῦ, μικρασιατικοῦ καὶ ἀνατολικο-μεσογειακοῦ χώρου μὲ μεσαιωνικὸ κέντρο προσανατολισμοῦ τὴν Κωνσταντινούπολη,

* Οἱ χριστιανοὶ τῆς Ρώμης στὴ δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Εὐρώπη, ἀνάμεσα στὴ Βόρεια ἢ Ἀνατολικὴ θάλασσα καὶ τὴ Μεσόγειο, καὶ

* Οἱ μουσουλμάνοι (στὸν μεσογειακὸν ἄντρο, Σουνίτες στὴν πλειοψηφία τους) μὲ τὴ συνεχῆ κυριαρχία τους νοτιῶς τῆς Μεσογείου καὶ τὴν κατὰ καιροὺς παρουσία τους στὰ δυτικὰ τμήματα τῆς Εὐρώπης.

Οἱ τρεῖς αὐτὲς θρησκευτικὲς καὶ πολιτισμικὲς δομὲς δὲν ἀποτελοῦσαν καθόλου κλειστὰ καὶ ἐνιαῖα πολιτικὰ μπλόκ. Καθεμία, ὡστόσο, ἐμφάνιζε, μὲ διαφορετικὴ εὐκρίνεια, ἓνα τέτοιο προφίλ πρὸς τὰ ἔξω, ἀντιθετικὰ πρὸς τίς κατὰ περίπτωσιν ἄλλες δύο.

Ἡ σύγκρουση χριστιανῶν-μουσουλμάνων, ὅπως ἐπισημάναμε ἤδη, προὔπηρχε ἐκ φύσεως στὴ συνείδηση τῶν δύο ἀποκαλυπτικῶν θρησκειῶν, καθὼς καὶ οἱ δύο διεκδικοῦσαν γιὰ τὸν ἑαυτό τους τὴν ὀριστικὴ καὶ ἀπόλυτη ιδεολογικὴ ἀλήθεια. Ἡ θρησκευτικὴ καὶ ιδεολογικὴ τριβὴ ἀνάμεσα στὴν παλαιὰ καὶ τὴ νέα Ρώμη (ἢ ὅποια ἀνιχνεύεται ἤδη στὸν χωρισμὸ τῆς Αὐτοκρατορίας τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοδοσίου) ἐκδηλωνόταν διαρκῶς ἀπὸ τὸν ὕστερο 8ο αἰῶνα. Συμβολικὰ μπορεῖ νὰ θέσει κανεὶς τὴν ἐναρξὴ τῆς στὰ Ἱεροσόλυμα τὸ 800 μ.Χ. μὲ τὴ διαμάχη γιὰ τὸ «δι' υἱοῦ / filioque» τῶν Βενεδικτίνων μοναχῶν ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν μὲ τοὺς Ἑλληνες μοναχοὺς τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ἡ διαμάχη αὕτη συνεισέφερε ἔμμεσα στὴν αὐξηση τῆς πολιτικῆς ἔντασης ἀνάμεσα στὸ κράτος τῶν Καρολιδῶν καὶ τὸ Βυζάντιο, ἔστω καὶ ἂν κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν περισσότερο στὸ ἐπίκεντρο τὸ πρόβλημα τῶν «δύο αὐτοκρατοριῶν», τὸ ὁποῖο εἶχε λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας στὸ Βυζάντιο ἀπὸ μίαν γυναῖκα, τὴν αὐτοκράτειρα Εἰρήνην (797-802), γεγονός πού δὲν συμβάδιζε μὲ τίς δυτικὲς ἀντιλήψεις περὶ αὐτοκρατορικῆς νομιμότητος²⁷.

27. Πρβλ. P. Classen, *Karl der Große, das Papsttum und Byzanz*, Düsseldorf 1968.

Στήν καθημερινότητα τῆς ἱεραποστολῆς καί τῆς πολιτικῆς ἢ διαμάχῃ αὐτῇ ἐπιβάρυνε ἀπό τόν 9ο αἰῶνα καί τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο στους Σλάβους· τὸ ἑλληνολατινικὸ γλωσσικὸ σύνορο, τὸ ὁποῖο στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἀποτελοῦσε ἀπὸ καιρὸ τῆ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὶς δύο σφαῖρες ἐπιρροῆς. Λόγω τῆς ἀνταγωνιστικῆς ἱεραποστολικῆς δραστηριότητος μεταξὺ Ρώμης καί Κωνσταντινούπολης τὸ γλωσσικὸ αὐτὸ σύνορο ἐξελίχθηκε, τὸ ἀργότερο ἀπὸ τόν 9ο αἰῶνα, σὲ θρησκευτικὸ, ἰδεολογικὸ καί πολιτικὸ. Τὸ σύνορο αὐτὸ ἐπεκτάθηκε ἐδαφικὰ πολὺ σύντομα πέρα ἀπὸ τὸν βαλκανικὸ χῶρο πρὸς τὰ βόρεια. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ τὸ σχῆμα τῶν Ἐκκλησιῶν (1054), μὲ τὶς ἄμεσες καί μακροπρόθεσμες συνέπειές του, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὠραιοποιεῖται· ὑπῆρξε ἓνα σχῆμα, τὸ ὁποῖο μαζί μὲ τὶς Σταυροφορίες θεμελίωσε ἓνα διαχρονικὸ, ὅχι μόνον ἰδεολογικὸ ἀλλὰ καί πολιτικὸ διαχωρισμὸ ὁλόκληρου τοῦ μεσογειακοῦ καί εὐρωπαϊκοῦ χώρου. Οἱ ἀντιθέσεις δὲν μπορούσαν νὰ ἐξισοροπηθοῦν οὔτε μὲ τὴν προφανῆ ἀναζωογόνηση καί τὴ δημιουργία ἐκ νέου ἐνὸς δικτύου διασύνδεσης στὴν οἰκονομία καί τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα, καθὼς ἐνισχύονταν ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τοῦ οἰκονομικοῦ κέντρου βάρους ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴ Δύση: ἡ ὄλο καί σαφέστερη κυριαρχία τῆς ἀνεξάρτητης οἰκονομικῆς δυναμικῆς τῆς κεντρικῆς καί δυτικῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία ἔγινε αἰσθητὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς σελτζουκικῆς ἐδαφικῆς ἐξάπλωσης τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνα καί τῶν Σταυροφοριῶν²⁸, ἔκανε τὴ νέα Εὐρώπη ἐλκυστικὴ. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἔλξη δημιουργοῦσε τὴ δυναμικὴ γιὰ στρατιωτικὲς ἢ εἰρηνικὲς προσπάθειες μετανάστευσης ἀπὸ τὸν δυτικὸ ἀσιατικὸ καί τὸν ἀνατολικὸ μεσογειακὸ χῶρο πρὸς αὐτήν. Ἡ ἐπικράτηση τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων στὰ Βαλκάνια ἔδωσε ὥθηση στὴ μορφὴ αὐτῇ ἐξάπλωσης πρὸς τὴν Εὐρώπη μέχρι καί τὰ πρῶμα νεότερα χρόνια.

Ἡ εὐρύτερος χῶρος αὐτοῦ τοῦ πολιτισμικοῦ, πολιτικοῦ καί οἰκονομικοῦ γίγνεσθαι χρήζει, ὡστόσο, συνολικῆς θεώρησης. Ὁ διηπειρωτικὸς χαρακτηρισμὸς ποὺ προσφέρεται γιὰ τὸν χῶρο αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Μεσαίωνα ἕως καί τὶς

28. Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη βλ. R.-J. Lilie, *Der Fernhandel der Italiener und das byzantinische Reich am Vorabend des Vierten Kreuzzuges. Venedig und die Weltwirtschaft um 1200*. [Studi. Schriftenreihe des deutschen Studienzentrums in Venedig. Centro Tedesco di Studi Veneziani, 7], Stuttgart 1999, 159-174.

μέρες μας, ως συνέπεια τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, εἶναι «Εὐρωμεσόγειος»²⁹. Ὁ ὅρος αὐτὸς εἶναι εὐρύτερος καί, πιστεύω, ἐπιτυχέστερος ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ προσφέρει ὁ ὅρος «Εὐρώπη»· μὲ τὸν ὅρο «Εὐρωμεσόγειος» ἐκφράζεται τόσο τὸ σημεῖο ἐκκίνησης, δηλαδὴ ἡ μεσογειακὴ οἰκουμένη τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος, ὅσο καὶ ἡ κατὰ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία συνεχῶς ἐνισχυόμενη ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ χειραφετούμενη Εὐρώπη ἀπὸ αὐτὴν τὴν οἰκουμένην, ἡ ὁποία, ὅμως, στὴν πραγματικότητά, ἀναβίωνε ἐπανειλημμένα καὶ μὲ ποικίλους τρόπους τὴ σύνδεσή της μὲ τὸν μεσογειακὸ χῶρο ἢ ἦταν (ἄρθότερο· εἶναι) ἔτοιμη νὰ τὸ ἐπιχειρήσει ἐκ νέου³⁰.

3. Ἡ «Εὐρασία» τῶν προδρόμων καὶ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Nikolaj Trubetzkoy

Ἡ δευτέρη διάσταση, πού ἐπισημάναμε ἀρχικά, ἐκφράζεται μὲ τὴν ἔννοια «Εὐρασία». Ἄν καὶ ἀπὸ πολλοὺς θεωρεῖται πεπερασμένη, συνεχίζει ὡστόσο νὰ διαδραματίζει καὶ πάλι ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς σημερινῆς μετασσοβιετικῆς ρωσικῆς ταυτότητας³¹. Παραπέμπω μόνο στὸν Alexander Dugin καὶ τὸ κόμμα

29. Παρενθετικά ἐπισημαίνουμε ὅτι ἡ χροσαντίληψη αὐτὴ φαίνεται νὰ συμφωνεῖ σὲ κάποια σημεῖα μὲ τὸν εὐρὸ δομικὸ σχεδιασμὸ ἑνὸς εὐρασιατικοῦ-μεσογειακοῦ οἰκονομικοῦ χώρου στὰ πλαίσια τῆς θεωρίας τῶν κεντρικῶν τόπων, τὸν ὁποῖο συστηματοποίησε ὁ Walter Christaller στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸν Α' καὶ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον. Πρὸς. W. Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena 1933 (1968), καὶ τοῦ ἰδίου, *Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa. Die Systeme der europäischen zentralen Orte*, (Frankfurter Geogr. Beihefte, 24), Frankfurt am Main 1950. Ὡστόσο ὁ Christaller (ὅπως οἱ διάδοχοί του στὸν ἀγγλοαμερικανικὸ χῶρο) δὲν ἤθελε νὰ κάνει ἱστοριογραφία ἀλλὰ νὰ ἐπιδράσει χωροσχεδιαστικά στὸ μέλλον. Γιὰ τὶς ἐκ τῶν ὑστέρων δυνατότητες ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας τῶν κεντρικῶν τόπων βλ. J. Koder, *The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic*, στὸ: *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, New Rochelle N.Y. 1986, 155-187.

30. Μία συνολικὴ θεώρηση τῶν ἰδεολογικῶν, πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν αὐτῶν διαστάσεων (καὶ προβλημάτων) δὲν προσφέρεται μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων, ὡς ἱστορικὸς τρόπος θεώρησης, ἀλλὰ ἐπίσης προοπτικὰ γιὰ τὴν ἀνάλυση ἐπὶκαιρῶν καὶ μελλοντικῶν ἐξελίξεων.

31. Πρὸς. Mark Bassin, *Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space*. *Slavic Review* 50 (1991) 1-17, ὁ ἴδιος, *Imperial Visions. National Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East (1840-1865)*, Cambridge 1999, Stefan Wiederkehr, *Die eurasische Bewegung. Wissenschaft und Politik in der russischen Emigration der Zwischenkriegszeit und im postsowjetischen Russland*. (= Beiträge zur Geschichte Osteuropas 39), Köln 2006, καὶ γενικὰ τὸ περιοδικὸ *Eurasia. Rivista di Studi*

του Ενγκάζιζα, πού υποστηρίζεται από τόν Wladimir Putin. Με τόν ὄρο «Εὐρασία» συμπεριλαμβάνεται μία «μεγάλη ιδέα», μία μεγάλη ἡπειρωτική ἐνότητα, μία «ἡπειρος» ἀνάμεσα στήν Εὐρώπη καί τήν Ἀσία, γιά τήν ὁποίαν ἱστορικοί, σλαβολόγοι καί πολιτικοί, ἰδίως τῆς Ρωσίας, διατύπωσαν μέ ἰδιαίτερα κατηγορηματικό τρόπο ἕνα ρωσικό ὄραμα, ἐνισχυμένοι καί ἀπό τήν πολιτική κατάσταση στόν 19ο καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἡ ὁποία ὁδήγησε στόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καί τήν Ὀκτωβριανή ἐπανάσταση.

Ὁ γλωσσολόγος καί ἐθνολόγος Nikolaj S. Trubetzkoy (1890-1938), ἐπηρεασμένος σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς ἀπόψεις τοῦ Alexander von Humboldt (1769-1859), ἰδίως δέ τοῦ Leopold von Ranke (1795-1886), διαφωτίζει μέ τὰ γραπτά του πολλά βασικά ἐρωτήματα γιά τή σλαβική καί τήν εὐρωπαϊκή ταυτότητα τῆς Ρωσίας. Σέ ἐργασία του μέ τίτλο «Εὐρώπη καί Ἀνθρωπότητα»³², ἡ ὁποία ἐκδόθηκε τό 1920, σκιαγραφεῖ τόν κίνδυνο τῆς «ρωμανογερμανοποίησης», ὁ ὁποῖος ἀπειλοῦσε τότε «ὀλόκληρο τόν κόσμο» ὡς συνέπεια τοῦ ἐγκεντρικοῦ τῶν «ρωμανογερμανῶν Εὐρωπαίων». Ὁ Trubetzkoy βλέπει τή δυνατότητα καταπολέμησης αὐτοῦ τοῦ «ἀπόλυτου κακοῦ» σέ μία συστηματική «σχετικοποίηση» τῆς σημασίας αὐτῆς τῆς εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας σέ σχέση μέ τοὺς ἄλλους λαούς τῆς γῆς, σέ συνδυασμό μέ μία «ἐπανάσταση στήν ψυχολογία τῶν μὴ ρωμανογερμανικῶν λαῶν» τοῦ κόσμου. Κατά συνέπεια καλεῖ τὰ μορφωμένα στρώματα τῶν ἄλλων λαῶν νά ἀπορρίψουν «τὰ δῆθεν ἀγαθὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ»: θά πρέπει νά ξεπεράσουν «μέ ὁμόφωνη σύμπραξη» ὅλους τοὺς ξεχωριστοὺς ἐθνικισμούς καί τίς ἐπιμέρους λύσεις, ὅπως ὁ πανσλαβισμός καί ὁ παντουρανισμός. Ἀφήνει ἀνοιχτό ὅμως (ἀναγκαστικά) τὸ ἐρώτημα γιά τὰ ἐπόμενα βήματα, πέρα ἀπό τήν ἀπόκρουση τοῦ κινδύνου, δηλαδή τή λήψη θετικῶν μέτρων³³.

Εἰδικά στόν αὐτοπροδιορισμό τῶν Ρώσων εἶναι ἀφιερωμένο ἕνα κείμενο τοῦ Nikolaj Trubetzkoy μέ τίτλο «Ἡ κληρονομιά τοῦ Τζέγκις Χάν»³⁴, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε λίγο ἀργότερα (1925). Ἀντικείμενο τοῦ Trubetzkoy ἦταν στό δοκίμιο

Geopolitici 2004 κ.έ. – Εὐχαριστῶ τόν καθηγητὴ κ. Ihor Ševšenko γιά τήν ὑπόδειξη τοῦ Alexander Dugin.

32. Πρὸς. S. N. Trubetzkoy, *Russland, Europa, Eurasien*. Ausgewählte Schriften zur Kulturwissenschaft, ἐκδ. F. B. Poljakov, Redaktion und Vorwort H. Miklas (Schriften der Balkan-Kommission, 45), Wien 2005, 31-89: Europa und die Menschheit.

33. Πρὸς. Trubetzkoy, *Russland*, 85-89.

34. Trubetzkoy, *Russland*, 91-154: Das Erbe Dschingis Chans.

αυτό ή εστίαση τῆς εὐρασιατικῆς θεωρίας στήν περίπτωση τῆς Ρωσίας. Ὁ συγγραφέας ἀναλύει τή ρωσική ἱστορία σύμφωνα μέ τὰ λεγόμενά του ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῆς Ἐνατολῆς. Μέ αὐτό δὲν ἐννοεῖ τήν ἰδέα τῆς Μόσχας γιά τήν «τρίτη Ρώμη», ἡ ὁποία βασιζόμενη στους Ρῶς τοῦ Κιέβου, υἱοθέτησε τήν κληρονομιά τῆς δευτέρης Ρώμης, δηλαδή τῆς Κωνσταντινούπολης· στήν περίπτωση του πρόκειται περισσότερο γιά τήν ἐπίδραση, τήν ὁποία βίωσε ἡ Ρωσία ὡς εὐρασιατικός χώρος ἀπό τοὺς λαοὺς τῆς στέππας καὶ ἰδιαίτερα τὸ μεγάλο μογγολικὸ κράτος, πού ἴδρυσε ὁ Τζέγκις Χάν (1227). Αὐτὸ ὑπῆρξε, πάντοτε κατὰ τὸν Trubetzkoy, ἓνα αὐστηρὰ ἡπειρωτικὸ «σύστημα τῆς στέππας», ἓνα ἐνιαῖο νομαδικὸ κράτος μέ σταθερὰ στρατιωτικὴ ὀργάνωση, τὸ ὁποῖο βρισκόταν ἀνάμεσα στὶς ἐκβολές τοῦ Δούναβη καὶ τὸν Εἰρηνικὸ ὠκεανό, σὲ ἓναν μεγάλο γεωγραφικὸ χῶρο χωρὶς πρόσβαση στήν ἀνοιχτὴ θάλασσα, ἐνοποιημένο καὶ ἀπὸ τὸ ἡπειρωτικὸ κλίμα³⁵. Ἐὰν καὶ μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν ἀντιρρήσεις γιά τὶς ἀπόψεις τοῦ Trubetzkoy σχετικὰ μέ τὶς μακροχρόνιες ἰδεολογικὲς, ὀργανωτικὲς καὶ διοικητικὲς ἐπιδράσεις τοῦ Τζέγκις Χάν, θὰ πρέπει, χωρὶς ἀμφιβολία, νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ λόγιος σλαβολόγος μέ τὸ παράδειγμα τῶν Μογγόλων, ἀξιολόγησε ὀρθὰ ἀλλὰ καὶ κατανόησε τήν ἀνάγκη νὰ κάνει σαφὴ τὴ μεγάλη σημασία πού εἶχε γιά τήν ἱστορία τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Μεσογείου ἡ συνεχὴς μετανάστευση τῶν νομαδικῶν λαῶν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἀσία πρὸς δυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ κατεύθυνση³⁶.

4. «Ευρωμεσόγειος» καὶ «Εὐρασία» ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν Βυζαντινῶν τοῦ Μεσαίωνα

Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἶχε σταθερὰ θαλάσσιο χαρακτῆρα κατὰ τὴ χιλιετή καὶ πλέον ὕπαρξή της, διαφορετικὸ δηλ. προσανατολισμὸ ἀπὸ τὸ διάδοχό της Ὀθωμανικὸ κράτος. Ἦταν κυρίως στραμμένη πρὸς τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνη (10ος αἰώνας) συγκρίνει σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ χρονικοῦ του τὸ Βυζάντιο μέ ἓνα ὄν, τὸ κε-

35. Trubetzkoy, *Russland*, 94-97.

36. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιά τὸν ἱστορικὸ George Vernadsky, βλ. Ch. J. Halperin, George Vernadsky, Eurasianism, the Mongols, and Russia. *Slavic Review* 41/3 (1982) 477-493, ἀνατύπ.: V. Spinei / G. Bilavski (ἐκδ.), Charles J. Halperin, *Russia and the Mongols. Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*, Βουκουρέστι 2007, 24-42.

φάλι του οποίου ήταν ἡ Ἀσία, ἡ οὐρά ἡ Εὐρώπη, ἐνῶ ἡ μέση του τὰ νησιά, ἡ θάλασσα³⁷.

Οἱ Βυζαντινοί, ὥστόσο, ὅπως ἀφήσαμε ἤδη νὰ ἐννοηθεῖ, εἶχαν λόγῳ τῆς πολιτικῆς πραγματικότητος πλήρη συνείδηση τῆς ἀνάγκης γιὰ εὐρασιατικὴ καθολικὴ σκέψη (καὶ μάλιστα πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ μογγολικοῦ βασιλείου τοῦ Τζέγκις Χάν)³⁸. Ὑπάρχουν πολλὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ γεγονός αὐτό, ὅπως λ.χ. οἱ περίφημες δύο ὁμιλίαι τοῦ πατριάρχου Φωτίου «Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ῥώσ»³⁹, τὸ «ἔθνος ... Σκυθικὸν ἀνήμερόν τε καὶ ἄγροικόν», ὅπως χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη⁴⁰, ἢ τὰ σημειώματα περὶ «τῆς κατὰ βορρᾶν περαίας, ἵνα καὶ διάφορα ἔθνη πάλαι μὲν Ῥωμαίοις ὑπήκοα» τοῦ Γεωργίου Παχυμέρης στὸ κεφάλαιον «Περὶ τῶν κατὰ τὰ βόρεια Τοχάρων καὶ τοῦ Σφεντισθλάβου» τῆς Ἱστορίας του⁴¹.

Ἐξέχουσα μαρτυρία γιὰ τὴν πολιτικὴ αὐτὴ διορατικότητα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἔργο «Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν» τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (913-959). Τὸ βιβλίον αὐτὸ περιέχει, στὴν ἀνολοκληρῶτη μορφή πού μᾶς σώζεται, 53 κεφάλαια⁴². ὥστόσο, στὸ κείμενον πού ἔφτασε ὡς ἐμᾶς εἶναι προ-

37. Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνη 73. Ἡ σημασιολογικὴ ἱεράρχηση πού ἐκφράζεται ἀπὸ τὴ σειρά παράθεσης εἶναι ἀξιοσημείωτη καὶ λειτουργεῖ ἀντιθετικὰ στὴν ἀπαίτηση τοῦ ἡγεμόνα τῶν Ῥώσ Σβιατοσλάβου πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ 970 νὰ τοῦ ἀφήσουν τὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας μαζί μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ὑποχωρήσουν στὴν Ἀσία, ἡ ὁποία τοὺς ἀρμόζει (πρὸβλ. Λέων Διάκονος 105).

38. Πρὸβλ. γενικὰ τὰ ἄρθρα στὸ Papers presented at the Symposium "Byzantium and the North" at Valamo Monastery, 11th and 12th June 1981, ἐκδ. Paavo Hofti. Byzantium and the North. *Acta Byzantina Fennica* 1 (1985) 7-159, ἐπίσης Thomas S. Noonan, Roman K. Kovalev, Prayer, Illumination and Good Times: The Export of Byzantine Wine and Oil to the North of Russia in Pre-Mongol Times. Byzantium and the North. *Acta Byzantina Fennica* 8 (1996) 73-96, καὶ οἱ ἴδιοι, Wine and Oil for all the Rus! The Importation of Byzantine Wine and Olive Oil to Kievan Rus'. Byzantium and the North. *Acta Byzantina Fennica* 9 (1998) 118-152.

39. Πατρ. Φώτιος, Ὅμιλοι 3 καὶ 4, ἐκδ. Β. Λαούρδα, Θεσσαλονίκη 1959.

40. Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνη 196.

41. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ἱστορία* 9.26 (ἐκδ. A. Failler, CFHB 24/3, Παρίσι 1999, III 288-295), ὅπου καὶ λόγος γιὰ «καὶ ἅμα πολυανδρούντα τόπον ἰδόντες καὶ ἀρετῶσαν γῆν».

42. Κείμενον μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση: Gy. Moravcsik καὶ R. J. H. Jenkins, *De administrando imperio*, Washington, D.C. 1967, R. J. H. Jenkins κ.ἄ., *Constantine Porphyrogenitus, Commentary*, London 1962, Cl. Sode, Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII., στὸ: *Ποικίλα Βυζαντινά* 13, Bonn 1994, 149-260, καὶ σὲ γερμανικὴ μετάφραση ἀπὸ τοὺς Kl. Belke καὶ P. Soustal, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos* (Byzantinische Geschichtsschreiber 19), Wien 1995.

φανῆ τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα ἐπικέντρωνε τὸ ἄμεσον ἐνδιαφέρον της ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἀναφορικὰ μὲ τὰ γεωπολιτικὰ της ἐνδιαφέροντα. Γιὰ τὴ Δύση (συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἰταλίας)⁴³ τὸ ἔργο περιέχει λιγοστὲς καὶ ἐν μέρει συγκεχυμένες πληροφορίες. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἰσλαμικὸ κόσμῳ⁴⁴ δὲν ἀσχολεῖται σὲ βαθμὸ ἀνάλογο μὲ τὴ σημασία του. Ἀντίθετα, ὁ αὐτοκράτορας ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του σὲ δύο προβλήματα: τὸ πρῶτο εἶναι οἱ Σλάβοι τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου, στοὺς χώρους τῆς τέως Γιουγκοσλαβίας, ὅπου ἀναφέρει μία δεκάδα περίπου λαῶν⁴⁵, καὶ τῆς Ἑλλάδας (οἱ Σλάβοι τῆς Πελοποννήσου: Μηλιγγοὶ καὶ Ἐζερῖτες)⁴⁶.

Κατὰ δεύτερο ὅμως λόγῳ στρέφει τὴν προσοχὴ του στοὺς λαοὺς καὶ τὶς περιοχὰς βόρεια καὶ ἀνατολικά τῆς Μαύρης Θάλασσας. Μᾶς πληροφορεῖ κατ' ἀρχὴν γιὰ τοὺς Πετσενέγους, τοὺς «ἔσω» Ρῶς (στὴν περιοχὴ τοῦ Κιέβου), τοὺς «ἔξω» Ρῶς (στὴν περιοχὴ τοῦ Νόβγκοροντ), τοὺς Τούρκους (Οὐγγρους), τοὺς Βούλγαρους, τοὺς Χερσονίτες τῆς Κριμαίας, τοὺς Οὐζοὺς, τοὺς Χαζάρους, τοὺς Ἀλανοὺς καὶ τοὺς «μαύρους Βούλγαρους» (ἐννοεῖ Τουρκοβούλγαρους ἀνατολικά τῆς Ἀζοφικῆς Θάλασσας)⁴⁷. Ἐδῶ βρίσκονται ἐπίσης σύντομες πληροφορίες γιὰ τὶς ἐπονομαζόμενες Σκλαβηνίες (τὴ συλλογικὴ ὀνομασία διαφόρων σλαβικῶν ἐθνῶν καὶ χωρῶν), στὶς ὁποῖες συμπεριλαμβάνει τὶς φυλὰς τῶν Βερβιανῶν (Drevljane), Δρουγουδιτῶν (Dregovci), Κριβιτζῶν (Krivici) καὶ Σεβερίων (Severjane)· στὶς Σκλαβηνίες οἱ Ρῶς κάνουν κάθε χειμῶνα (ἀπὸ τὸν Νοέμβριον ἕως τὸν Ἀπρίλιον) τὴν «πολύδια» (poljud'e, «περιφέρεια»), τὴν ἐπίσκεψιν μὲ τὸν σκοπὸ τῆς εἰσπραξῆς τῶν φόρων⁴⁸.

Σὲ ἓνα ἄλλο τμῆμα τοῦ ἔργου ἐπανέρχεται στοὺς Πετσενέγους μὲ σκοπὸ νὰ κάνει λόγῳ σὲ σχέση μὲ αὐτοὺς, γιὰ μίαν ἄλλην δωδεκάδα λαῶν στὰ βόρεια τοῦ

43. DAI, κεφ. 13: Λαοὶ ἀνατολικοκεντρικῆς Εὐρώπης. – κεφ. 23-24: Ἱβηρικὴ χερσόνησος. – κεφ. 25: Λιβύη. – κεφ. 26-28: Ἰταλία.

44. DAI, κεφ. 14-22: Περὶ μουσουλμάνων Ἀράβων.

45. Τοὺς λαοὺς τῆς Δαλματίας, Κροάτες, Σέρβους, Ζαχλούμους, Τερβουινῶτες, Καναλίτες, Διοκλειτιανούς καὶ Παγανούς/Αρεντανούς, DAI, κεφ. 29-36.

46. DAI, κεφ. 49-50. Γιὰ τὶς Σκλαβηνίες πρβλ. τώρα E. Chrysos, *Settlements of Slavs and Byzantine Sovereignty in the Balkans*, στὸ K. Belke / E. Kislinger / A. Külzer / M. Stassinopoulou (ἐκδ.), *Byzantina Mediterranea, Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*. Wien / Köln / Weimar 2007, 123-135.

47. DAI, κεφ. 1-12, 13 (ἀρχή).

48. DAI, κεφ. 9, στ. 104-113.

Βυζαντίου: τούς Ούζους, τούς Χαζάρους, τούς «Τούρκους» (Ούγγρους) τούς Άλανούς, άλλους σλαβικούς λαούς (Ούλτινούς, Δερβλενιούς, Λενζενιούς), καθώς και τούς Καθάρους, τή Μοραβία, τὸ Σαρκέλ καὶ τελικὰ τούς Ἀρμένιους καὶ τούς Ἰβήρες (Γεωργιανούς)⁴⁹. Στὸ τέλος τοῦ ἔργου, ἡ ἐνασχόληση μὲ τὶς πετρελαιοπηγές στὴν περιοχὴ τῆς Χερσώνας, δημιουργεῖ στὸν ἀναγνώστη εἰκόνα σχεδὸν σύγχρονου κειμένου⁵⁰.

Στὶς πληροφορίες καὶ τὶς ὁδηγίες ποὺ ἀφοροῦν τὶς ἐνδιάμεσες περιοχὲς ἀνάμεσα σὲ Εὐρώπη καὶ Ἀσία ἦταν σχεδιασμένα στὸ «Εἰς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν» τουλάχιστον 23 κεφάλαια, δηλ. σχεδὸν τὸ μισό κείμενο. Στὰ κεφάλαια αὐτὰ παρουσιάζει μὲ πολλὲς λεπτομέρειες τὴν πολιτικὴ κυριαρχία τῶν Πετσενέγων⁵¹, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου καὶ μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα, δηλαδὴ καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πορφυρογέννητου, ἦσαν στρατιωτικὰ σαφῶς ὑπέρτεροι τῶν Βουλγάρων, τῶν Ρῶς, τῶν «Τούρκων», καὶ ὅλων τῶν λαῶν τῆς στέππας μὲ τούς ὁποίους συνόρευαν⁵². Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ εἰρήνη μὲ τούς Πετσενέγους ἦταν τότε μίᾶ ἀρχὴ τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς⁵³, καὶ ὁ βορρᾶς διαδραμάτιζε γενικὰ κεντρικὸ ρόλο στὴ βυζαντινὴ διπλωματία. Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας (ἢ ἕνας πολιτικός του σύμβουλος) ἤθελε νὰ καταστήσει σαφές στὸν διάδοχό του Ρωμανὸ τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ νὰ τὸ ὑπενθυμίσει στοὺς συγχρόνους του, μέσα ἀπὸ τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ἔργου.

49. DAI, κεφ. 37-46.

50. DAI, κεφ. 53.

51. DAI, κεφ. 8.

52. Βλ. DAI, κεφ. 2, 5 καὶ ἰδίως 3: «Ὅτι καὶ τὸ τῶν Τούρκων γένος μεγάλης πτοεῖται καὶ δέδιε τοὺς εἰρημένους Πατζινακίτας διὰ τὸ πολλάκις ἠτητηθῆναι παρ' αὐτῶν καὶ τελείως σχεδὸν παραδοθῆναι ἀφανισμῶ. Καὶ διὰ τοῦτο αἰεὶ φοβεροὶ τοῖς Τούρκοις οἱ Πατζινακίται νομίζονται, καὶ συστέλλονται ἀπ' αὐτῶν».

53. DAI, κεφ. 1, στ. 16-21: «Ἰπολαμβάνω γάρ κατὰ πολὺ συμφέρειν αἰεὶ τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων εἰρήνην ἐθέλειν ἔχειν μετὰ τοῦ ἔθνους τῶν Πατζινακιτῶν καὶ φιλικὰς πρὸς αὐτοὺς ποιεῖσθαι συνθήκας τε καὶ σπονδὰς καὶ ἀποστέλλειν καθ' ἕκαστον χρόνον ἐντευθεὶν πρὸς αὐτοὺς ἀποκρισιάριον μετὰ ξενίων ἀρμυζόντων καὶ πρὸς τὸ ἔθνος ἐπιτηδεῖων καὶ ἀναλαμβάνεσθαι ἐκεῖθεν ὁμήρους, ἧτοι ὄψιδας καὶ ἀποκρισιάριον, ...», ἐπίσης DAI, κεφ. 4, στ. 3-7: «Ὅτι τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων μετὰ τῶν Πατζινακιτῶν εἰρηγεύοντος, οὔτε οἱ Ῥῶς πολέμου νόμῳ κατὰ τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας, οὔτε οἱ Τούρκοι δύνανται ἐπελθεῖν, ἀλλ' οὔτε ὑπὲρ τῆς εἰρήνης μεγάλα καὶ ὑπέρογκα χρήματά τε καὶ πράγματα παρὰ τῶν Ῥωμαίων δύνανται ἀπαιτεῖν ...»

Συμπεραίνω· θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε δεδομένο ὅτι γιὰ τὴν πολιτικὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν ἡ ἐστίαση τοῦ ἐνδιαφέροντος κατὰ προτεραιότητα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἦταν αὐτονόητη· οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν ὅμως πλήρη συναίσθηση τῆς πραγματικῆς σημασίας τοῦ ἀσιατικοῦ χώρου καὶ τῶν λαῶν του τόσο γιὰ τὴν πολιτικὴ ὅσο καὶ τὴν οἰκονομία τους. Μία ἀνάλογη εὐρεία ἀντίληψη, ἡ ὁποία θὰ θεωρεῖ τὴν Εὐρώπη στὰ ἀπώτερα σύνορά της καὶ ὁλόκληρο τὸν μεσογειακὸ χῶρο ὡς μία ἐνότητα, θὰ ἔπρεπε στὶς μέρες μας ὄχι μόνο νὰ γίνεταί ἀποδεκτὴ ὡς γεγονός τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος ἀλλὰ καὶ νὰ βρίσκεται στὸ προσκῆνιο τοῦ σχεδιασμοῦ γιὰ τὴν πολιτικὴ, πολιτισμικὴ καὶ οἰκονομικὴ διαμόρφωση τοῦ μέλλοντος.

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2007

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΔΟΥ

“Ολοι μας γνωρίζουμε ότι οι Έλληνες έχουν μία ιδιότυπη σχέση με τις αρχαιοτήτες του τόπου τους. Καμαρώνουν γι’ αυτές και κόπτονται για την προστασία τους, όπως και για την προστασία της ελληνικής φύσεως και του άπαραμίλλου ελληνικού τοπίου, φτάνει να μην θίγονται τὰ καλῶς ἢ κακῶς νοούμενα ἀτομικά τους συμφέροντα. Τὸ παράδειγμα δίνει τὸ ἴδιο τὸ κράτος, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀναστολές γιὰ τὸν ἀποχαρακτηρισμὸ κτηρίων πού τὸ ἴδιο ἔχει κηρύξει διατηρητέα, ἢ γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἔργων πού καταφανῶς εἶναι εἰς βάρος ἀρχαιοτήτων ἢ μνημείων, ἢ γιὰ τὴν ἀλλοίωση ἱστορικῶν τόπων, ὅπως ἢ μὴ ἀναστρέψι-

---

Σημείωση: Τὰ περισσότερα ἔγγραφα πάνω στὰ ὁποῖα βασίσθηκε ἡ ὁμιλία ἔχουν δημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν Ε. Γ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, *Ἱστορικά ἔγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων καὶ λοιπῶν μνημείων τῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια*, ἐν Ἀθήναις 1967 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 59).

Βλ. ἐπίσης ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΚΟΚΚΟΥ, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοτήτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*, Ἀθήνα 1977 καὶ Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία*, Ἀθήνα 1982 (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀρ. 29), ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

μη καταστροφή του πεδίου της μάχης του Μαραθῶνος, που συνετελέσθη ἐν μέσω γενικής ἀδιαφορίας, με ἐξαίρεση μερικούς φορείς, ὅπως ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, καὶ διαπρεπεῖς ἀλλοδαπούς ἱστορικούς καὶ ἀρχαιολόγους, ὅπως ὁ Nicholas Hammond καὶ ὁ Maurice Druon. Ὡς ἐξετάσωμε σήμερα, κατὰ τὴν καθιερωμένη σύντομη ὁμιλία τῆς πανηγυρικῆς συνεδρίας, ποῖα ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀρχαιοτήτων κατὰ τὴν ἡρωϊκὴ δεκαετία 1821-1831.

Δείγματα ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων τοῦ τόπου μαρτυροῦνται καὶ πρὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Πρῶτος ἴσως ὁ Κοραῆς ἐπρότεινε τὸ 1807 τὴν ἴδρυση ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Ἑλληνικοῦ Μουσείου, γιὰ νὰ διαφυλαχθοῦν τὰ χειρόγραφα καὶ οἱ ἀρχαιότητες, που ἀσύστολα ἐκλεβαν ἢ ἀγόραζαν καὶ ἐξῆγαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα οἱ ξένοι. Θὰ ἀπετίθεντο ἀντίγραφα (δηλαδὴ χειρόγραφοι κώδικες), ἀρχαῖα ἐλληνικὰ νομίσματα, ἀγγεῖα, σκεύη, λίθοι πολύτιμοι, κίονες καὶ στῆλαι, «καὶ ὅ,τι ἄλλο λείψανον ἐλληνικῆς τέχνης ἢ ἱστορίας εὐρεθῆ».

Τὸ 1813 ἰδρύεται στὴν Ἀθήνα ἡ Φιλόμουσο Ἑταιρεία, σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦταν μεταξὺ ἄλλων ἡ συλλογὴ «ἐπιγραφῶν, ἀγαλμάτων τε καὶ σκευῶν. Τὰ συλλεχθέντα ἀρχαιολογικὰ πράγματα ἀποταμιεύονται εἰς τινὰ τόπον ἐπὶ τούτῳ διωρισμένον, ὀνομαζόμενον Μουσεῖον πρὸς θεᾶν τῶν περὶ ταῦτα ἐραστῶν». Ἐνα χρόνο ἀργότερα, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Συνεδρίου τῆς Βιέννης, ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, ὁ Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιος καὶ ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς ἰδρύουν δεύτερη Φιλόμουσο Ἑταιρεία. Μεταξὺ τῶν σκοπῶν τῆς προβλεπόμενης «ἡ καταβολὴ τῶν ἀναγκαίων χρημάτων διὰ τὴν ἀναζήτησιν παντὸς εἶδους ἀρχαιοτήτων. Τὰ συναχθησόμενα ἀρχαιολογικὰ πράγματα ἀποταμιευθήσονται εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ εἰς τὸ Πήλιον Ὅρος εἰς τὰ ἐπὶ τούτῳ κτίρια, Μουσεῖα καλούμενα». Παρὰ τίς εὐγενεῖς προθέσεις, τίποτε σχεδὸν δὲν ἔγινε μέχρι τὴν κήρυξη τοῦ ἀγῶνα.

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως ἐλήφθησαν σποραδικὰ μέτρα γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τίς τοπικὲς ἀρχές καὶ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση. Κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως ὅπου εἶχαν καταφύγει οἱ Τοῦρκοι τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1821, ἡ Προσωρινὴ Διοίκησις ἐζήτησε ἀπὸ τὸν διοικητὴ τοῦ πυροβολικοῦ Γάλλο φιλέλληνα Voutier νὰ σεβασθῆ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἡ Γερουσία τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ὥρισε τὸ 1822 ὅτι ὁ Ἐφορὸς τῆς Πολιτικῆς εἶχε τὸ καθῆκον νὰ φροντίζη διὰ τὴν διαφύλαξιν τῶν ἀρχαιοτήτων. Τὸ 1824 ἡ Δημογεροντία τῶν Ἀθηνῶν παρεχώρησε στὴν Φιλόμουσο Ἑταιρεία τόπον «εἰς

τὴν ἀκρόπολιν πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς», δηλ. τὸ Ἐρέχθειο, γιὰ νὰ χρησιμεύσῃ «εἰς Μουσεῖον τῶν Ἀρχαιοτήτων», ἐπειδὴ δὲ ἐχρησιμοποιοεῖτο ὡς «βαρουτοθήκη», ἐζήτησε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν Φρούραρχο τῶν Ἀθηνῶν «νὰ ἐλευθερωθῇ ὁ ἱερός αὐτὸς τόπος ἀπὸ τὸν κίνδυνον, διὰ νὰ κατασταθῇ τὸ ἐπιθυμητὸν Μουσεῖον». Ὁ φρούραρχος Ἰωάννης Γκούρας ἐζήτησε ἐν συνεχείᾳ νὰ κατασκευασθῇ τζεπχανές, «διὰ νὰ ἐλευθερωθῇ ὁ ὠραιότατος καὶ ἀτίμητος ναὸς τοῦ Ἐρεχθέως, τὸ μόνον σῶον μνημεῖον τῶν ὠραίων τεχνῶν τῶν προπατόρων μας».

Τὸ 1826, σὲ ἐποχὴ ἰδιαίτερα δύσκολη καὶ μὲ ἐπικρεμάμενο τὸν κίνδυνον τοῦ Κιουταχῆ, οἱ Ἔφοροι τῆς Φιλομούσου Ἐταιρείας ἀνταποκρινόμενοι στὴν «φιλόκαλον φροντίδα τῆς Σ. Διοικήσεως πρὸς τὰ λαμπρὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος τῶν προγόνων», ἄρχισαν νὰ ἐλευθερώνουν σωζόμενα ἀρχαῖα τῶν Ἀθηνῶν «ἀπὸ τὰς εὐκολοκαύστους οἰκοδομὰς, μὲ τὰς ὁποίας ἡ ἀφιλόκαλος ἰδιοτέλεια πάσαι ποτὲ τὰ ἐμπέρδευσε καὶ ἐσκέπασε». Τὸ Ἐκτελεστικὸ ὄριζε, ἐὰν στὶς ἐκποιοῦμενες οἰκοδομὲς εὐρίσκονται ἀρχαιότητες, «νὰ ἐκβάλλωνται καὶ νὰ φυλάττωνται εἰς ἀσφαλὲς μέρος». Γιὰ νὰ ἐλευθερωθῇ μία «ἀξιοθέατος σειρὰ κολώνων» στὸν περίβολο τοῦ Διοικητικοῦ παλατίου τῆς πόλεως, κατεδαφίσθησαν μία ἐκκλησία καὶ ἓνα ἐργαστήρι. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀρχαίων κτισμάτων τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ γειτονικὰ νεώτερα κτίσματα ἄρχισε λοιπὸν διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως, σὲ κρίσιμο στάδιο τοῦ ἀγῶνος, καὶ περιελάμβανε δυστυχῶς ἀπὸ τότε τὴν ἐλαφρᾶ τῆ καρδίᾳ καταστροφή χριστιανικῶν μνημείων.

Πέρα ἀπὸ τίς τοπικῆς ἐμβέλειαι ἐνέργειαι γιὰ τὴν προστασία καὶ ἀνάδειξη διαφόρων ἀρχαιοτήτων, θεσπίζονται μέτρα σὲ ἐθνικὴ κλίμακα. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1825 διάταγμα τοῦ Παπαφλέσσα, τότε Γραμματέως τῶν Ἐσωτερικῶν, γιὰ τὰ Χρέη καὶ Δικαιώματα τοῦ Ἐφόρου τῆς Παιδείας, κανονίζει τὰ τῆς περισυλλογῆς τῶν ἀρχαιοτήτων. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τοῦ Καποδίστρια, ἡ Γ' ἐν Τροιζῆνι Ἐθνικὴ Συνέλευσις ἐψήφισε διοικητικὴ διάταξη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ὁ Διοικητὴς χρεωστεῖ νὰ φροντίξῃ νὰ μὴ πωλῶνται, ἢ μεταφέρονται ἐκτὸς τῆς Ἐπικρατείας αἱ ἀρχαιότητες».

Βλέπομε λοιπὸν ὅτι ἤδη κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ἀγῶνος ἐλήφθησαν μέτρα γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἀπὸ τὸ σωζόμενο ἀρχαιολογικὸ ὕλικό προκύπτει ὅτι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ξένους ποὺ εἶχαν συρρεύσει στὸ πλευρὸ τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων δὲν εἶχαν ἐνδοιασμούς νὰ ἐξάγουν ἀρχαιότητες ποὺ ἀγόραζαν ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἢ ποὺ ἔβρισκαν σὲ παράνομες ἀνασκαφές, καὶ ὅτι οἱ τοπικὲς ἀρχές προσπαθοῦσαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν διαρπαγὴ τοῦ ἐθνικοῦ μας πλούτου, ἀπο-

ζημιώνοντας μάλιστα τούς ξένους αρχαιοκαπήλους για τὰ χρήματα πού εἶχαν καταβάλει.

Τὸ 1825 ἡ Ἀστυνομία τῶν Ἀθηνῶν ἀπέζημίωσε τούς ἀξιωματικούς μιᾶς ἀγγλικῆς φρεγάτας πού εἶχαν ἀγοράσει «πέτρας, λείψανα τῆς ἀρχαιότητος», ἐπειδὴ «ἡ Σ. Διοίκησης ἐμποδίζει ἀπὸ τοῦ νὰ ἐβγαίνει ἡ ἀρχαιότης ἔξω τῆς πόλεως». Τὴν ἴδια χρονιά ἡ Καγκελλαρία τῆς Μῆλου διαμαρτύρεται στὸ Βουλευτικὸ ἐπειδὴ ἓνας Ὁλλανδέζος κολονέλλος —προφανῶς ὁ διαβόητος Rottiers— ἔκανε ἀνασκαφές παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις της καὶ ζητεῖ νὰ «πάρῃ μέτρα περὶ τούτων τῶν πραγμάτων» καὶ νὰ «ἐκδώσῃ προσταγὰς δραστηρίους, διὰ νὰ ἐμποδισθῶσιν ἀπὸ τὸ τοιοῦτον σκάψιμον κάθε Δυνάμεως ἄνδρες, ἐπαπειλοῦσα καὶ τούς ἐντοπίους, νὰ μὴ δίδωσι τὰ χωράφια των εἰς σκάψιμον καὶ γυμνώνεται ἡ Ἑλλάς χωρὶς ἀπολαύσεως». Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς προσωρινῆς Διοικήσεως Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος τοῦ ἔστειλε ἀπὸ τὸ Ναύπλιο μακροσκελὲς αὐστηρὸ ἔγγραφο, ἀπαιτώντας νὰ ἀποκαταστήσει τὰ «ἀρπαχθέντα».

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1827 ὁ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ Ἀστυνομίας Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας Ἀνδρέας Λόντος διέταξε τὸ Δημογεροντεῖον Σύρας, πού εἶχε ἐμποδίσει «ἀπὸ τοῦ νὰ ἐμβαρκαρισθῶσιν αὐτόθεν διὰ τὴν Γαλλίαν παρὰ τινος Γάλλου κόμητος Δελαμπόρδε καλουμένου» διάφορες ἀρχαιότητες, πού «ζητοῦνται ἤδη ἐπιμόνως παρὰ τοῦ αὐτόσε Γαλλικοῦ Προξένου», νὰ ἐπιστρέψῃ στὸν ἐνδιαφερόμενον τὰ ἑκατὸ τάλληρα πού εἶχε καταβάλει καὶ νὰ ἀποστείλῃ τὶς ἀρχαιότητες ὅπου ἡ Κυβέρνησις θὰ ἀπεφάσιζε. Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος Δελαμπόρδε εἶναι ὁ κατοπινὸς ἔφορος τοῦ Λούβρου καὶ μέλος τῆς Académie des Inscriptions μαρκήσιος Léon de Laborde.

Μὲ τὴν ἀφίξη τοῦ Καποδίστρια, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1828, ἀρχίζει ἡ συγκρότηση κράτους ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ πολύχρονου ἀγῶνα, πρὶν κἂν ἀναγνωρισθῇ μὲ τὸ πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου τὸ νέο κρατικὸ μὶσθώμα καὶ ὀρισθῶν τὰ σύνορά του.

Παρὰ τὶς πιεστικὰς ἀνάγκας πού ὑπῆρχαν σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς ὀργανώσεως τοῦ νεοπαγοῦς κράτους, ὁ Καποδίστριας φρόντισε ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς διακυβερνήσεώς του, ἀφ' ἐνὸς νὰ ρυθμίσῃ νομοθετικὰ τὰ τῆς κατοχῆς, προστασίας καὶ ἐμπορίας τῶν ἀρχαιοτήτων, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ τῆς ὀργανώσεως μιᾶς ἔστω ὑποτυπώδους ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας καὶ τῆς ἰδρύσεως ἐνὸς Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Τὴν ἀνάγκη περιορισμοῦ τῆς ἀσυδοσίας τῶν ξέ-

νων και συγκεντρώσεως τῶν ἀνακαλυπτομένων ἀρχαιοτήτων ὑπεδείκνυε με ἀναφορά του τῆς 31ης Μαρτίου 1828 στὸν Κυβερνήτη ὁ παλαιὸς σύμβουλος τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντη Νικόλαος Φλογαίτης: «Καθημέραν σχεδόν, πολλοὶ τῶν Εὐρωπαϊῶν ἀγοράζουν εἰς εὐτελεστάτην τιμὴν διαφόρους ἀρχαιότητας, ἧτοι νομίσματα, σκεύη, πέτρας, ἀγάλματα καὶ τ.λ. καὶ μᾶς τὰ ἀποστεροῦν διὰ παντός. ... Μία τῶν ἀξιολογωτέρων πράξεων τῆς Κυβερνήσεως», προσέθετε, «ἤθελεν εἶσθαι ἡ ἀπαγόρευσις τῶν ἀρχαιοτήτων. Συγχρόνως ὅμως με τὴν ἀπαγόρευσιν των δίκαιον εἶναι νὰ συστηθῇ Δημόσιον Ἀρχαιολογίας Μουσεῖον, τὸ ὁποῖον ν' ἀγοράζῃ τὰς ἀνακαλυπτομένας ἀρχαιότητας, ἂν οἱ ἔχοντες αὐτὰς ἀρνηθῶσι τὴν ἀφιέρωσιν των εἰς αὐτό». Τὸν Μάϊο τοῦ 1828 ὁ Καποδίστριας ἀπῆρθε οὐδηγίαι ἀπὸ τὴν Αἴγινα πρὸς τοὺς κατὰ τὸ Αἰγαῖον Πέλαγος ἐκτάκτους ἐπιτρόπους, σύμφωνα με τὶς ὁποῖες «θέλουν ἐπαγρυπνεῖ, ὥστε αἱ ἀρχαιότητες, δηλαδὴ νομίσματα παλαιά, ἐρμόγλυπτα ἢ ἄλλα ἀρχαῖα λείψανα, νὰ μὴν ἐξάγωνται παντελῶς ἀπὸ τὸν τόπον καὶ νὰ παραχωρῶνται κατὰ προτίμησιν εἰς τὴν Κυβέρνησιν παρὰ τῶν Κυρίων αὐτῶν».

Μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 49 ψήφισμα τῆς 20ῆς Ὀκτωβρίου 1829 ἰδρύθηκε Ἐθνικὸ Μουσεῖο στὴν Αἴγινα. Διευθυντὴς καὶ Ἔφορος του με μηνιαῖο μισθὸ 500 γροσίων διορίσθηκε με ψήφισμα τῆς ἐπομένης ὁ ἐπιφανὴς Κερκυραῖος λόγιος Ἀνδρέας Μουστοξύδης, πού κατέλαβε συγχρόνως τὴν θέση τοῦ προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ Ἐφόρου τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου. Ἐπιστάτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσειοῦ ἀνέλαβε ἀρχικὰ ὁ ἀρχιμανδρίτης Λεόντιος Καμπάνης καὶ ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1832, μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ κυβερνήτη καὶ τὴν παραίτησιν τοῦ Μουστοξύδη, ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος Ἰατρίδης. Με ἐγκύκλιον τοῦ Ἰουνίου 1830 πρὸς τοὺς ἐκτάκτους ἐπιτρόπους καὶ διοικητὰς τῆς ἐπικρατείας, κανονίσθηκαν διάφορα σχετικὰ με τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὰ μνημεῖα ζητήματα, σύμφωνα με εἰσήγησιν τοῦ Μουστοξύδη. Πρόκειται γιὰ πρόδρομο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου, με τὸν ὁποῖο ἡ πώλησις καὶ ἐξαγωγή τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκτὸς τῆς ἐπικρατείας ἀπαγορεύεται, συγχρόνως ὅμως ἡ Κυβέρνησις «δὲν ἀνέχεται κατ' οὐδένα τρόπον νὰ ἐπηρεασθῶσι, ἢ νὰ βλαφθῶσιν ὅπως οὖν τὰ δίκαια τῆς ἰδιοκτησίας». Οἱ κάτοικοι ἀρχαίων ὀφείλουν νὰ τὰ δηλώσουν διὰ τοῦ Διοικητοῦ στὸν Ἔφορο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσειοῦ, νὰ παραδώσουν «σημείωσιν λεπτομερῆ τῶν τεχνουργημάτων τούτων», τὶς ὁποῖες ὁ Διοικητὴς, ἀφοῦ προσθήσῃ τὶς παρατηρήσεις του, θὰ ἀποστείλῃ στὸ Μουσεῖον, ὀφείλει δὲ «νὰ λάβῃ πρόνοιαν ὥστε κανὲν τῶν τεχνουργημάτων νὰ μὴ κολοβωθῇ, ἀποξενωθῇ, ὑποκλαπῇ ἢ μετακομισθῇ

λαθραίως ἔξω τῆς ἐπικρατείας». Οἱ ἀνασκαφές ἀπαγορεύονται «χωρὶς τὴν ἄδειαν τῆς τοπικῆς διοικήσεως, ἣτις χρεωστῆι ν' ἀναφερθῆ προηγουμένως εἰς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἐθν. Μουσείου». Διερωτᾶται κανεὶς, ὥστόσο, πόσο ἀποτελεσματικὰ ἦταν τὰ μέτρα αὐτά, ἐφαρμοζόμενα ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους διοικητές, ποὺ δὲν εἶχαν τίς ἀπαραίτητες γνώσεις.

Πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν δράση τοῦ Μουστοξύδη σώζονται στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Στις 15 Νοεμβρίου 1829 ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Παιδείσεως Γραμματέα 20 ἕως 30 γρόσια ἡμερησίως γιὰ τὴν «διενέργεια σκαψιμάτων», καὶ «πορισμὸν τινος ἀρχαιότητος, κτήματος τῶν ἰδιωτῶν, πρὸς χρῆσιν τοῦ Μουσείου», καὶ δηλώνει ὅτι «θέλει δίδει κατὰ μῆνα τὸν ὑπολογισμὸν εἰς τὴν Κυβέρνησιν μὲ τὴν σημείωσιν τῶν ἐκβάσεων τῶν ἐρευνῶν του καὶ τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἀρχαιοτήτων, μὲ τὰς ὁποίας ἤθελεν εὐτυχῆσαι νὰ πλουτίσῃ τὸ Μουσεῖον». «Ἀναλόγως μὲ τὴν παροῦσαν τοῦ Ταμείου κατάστασιν», ὅπως γράφει ἡ ἀπάντησις, τοῦ χορηγήθησαν 500 γρόσια κατὰ μῆνα. Ὁ Μουστοξύδης ὑπέβαλε τακτικὰ καταλόγους τῶν ἀρχαιοτήτων μὲ τίς ὁποῖες ἐπλούτιζε τὸ Μουσεῖο καὶ «λογαριασμοὺς τῶν ἐξόδων του εἰς σκαψίματα, ἀγορὰς καὶ μεταφορὰς διαφόρων εἰδῶν ἀρχαιοτήτων». Χαρακτηριστικὸ τῶν δυσκολιῶν τῆς ἐποχῆς εἶναι τὸ τέλος μιᾶς ἀναφορᾶς ποὺ ἔστειλε τὸ 1830 ἀπὸ τὴν Σαλαμίνα: «Μὲ συγχωρεῖτε, ἐὰν διὰ τὴν ἐρημίαν καὶ ἔλλειψιν χαρτίου, σᾶς γράφω εἰς μισὴν κόλλαν».

Πολλές κοινοτικὲς ἀρχές καὶ ἰδιῶτες ἀνταποκρίθησαν θετικὰ στὶς ἐκκλήσεις γιὰ παραχώρησις στὸ ὑπὸ ἴδρυσιν μουσεῖο ἀρχαίων, γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ὁποίων στὴν Αἴγινα διετέθησαν «ἔθνικὰ πλοῖα, ἐφωδιασμένα μὲ τὰ ἀναγκαῖα σχοινία καὶ λοιπὰ βοηθήματα», ὅπως ἀναφέρεται στὰ σχετικὰ ἔγγραφα. Ὁ Ἐκτακτὸς Ἐπίτροπος τῶν Νοτίων Κυκλάδων ζήτησε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1830 νὰ διατεθῆ ἔθνικὸν πλοῖον γιὰ τὴν μεταφορὰ ἐπιγραφῶν καὶ ἀγαλμάτων ποὺ ἀνεκάλυψε «εἰς τὰ νησιά τῆς Κάσου, Καρπάθου, Ἀστυπαλαίας καὶ Ἀνάφης», ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ τρία πρῶτα ἔμειναν τελικὰ ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου καὶ ἀποδόθησαν στὴν Ἑλλάδα 117 χρόνια ἀργότερα. Συγκινητικὴ εἶναι ἡ ἀγωνία τοῦ Ἐκτακτοῦ Ἐπιτρόπου τῶν Βορείων Κυκλάδων Κωνσταντίνου Μεταξᾶ, τοῦ γνωστοῦ Κεφαλλῆνος ἀγωνιστοῦ, ν' ἀγοράσῃ «διαφόρους ἀρχαιότητας, εὐρισκομένας εἰς χεῖρας πολλῶν πολιτῶν εἰς Μύκονον», οἱ ὁποῖες «ἤθελε καταστήσουν μίαν μικρὰν ἀρχὴν μουσείου, καὶ ἐπομένως μίαν ἀποθήκην, ὅπου οἱ Ἕλληνες, φιλοτιμούμενοι, ἐμποροῦσαν νὰ διευθύνουν τουλάχιστον εἰς τὸ Αἴγαῖον πέλα-

γος τὰς ἀρχαιότητας, τὰς ὁποίας ἤθελεν εὔρουν». Μερικοὶ Μυκονιάτες ἔσπευσαν τὸ 1829 νὰ δωρήσουν στὸ Μουσεῖο ἀρχαῖα πού εἶχαν στὴν κατοχή τους, ἐνῶ ἄλλοι, «ὄντες ἄνθρωποι χρεῖαν ἔχοντες», ἐζήτησαν νὰ τοὺς καταβληθοῦν μόνον τὰ ἔξοδά τους. Σὲ μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις τὰ ἀρχαῖα πού προσεφέροντο δὲν ἦταν καὶ τόσο σημαντικά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ οἰκονόμου Θερμίων—Κύθνου— Λεβαντῆ, πού ἀφιέρωσε στὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον δύο ἀγάλματα. Ὁ Κυβερνήτης, τιμώντας τὸν δωρητὴ, ἀπεφάσισε νὰ ἀναλάβει τὸ Κράτος, «κατὰ τὴν αἴτησίν του», τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ υἱοῦ του στὸ Ἐκκλησιαστικὸν Σχολεῖον πού ἐπρόκειτο νὰ ἰδρυθῆ. Γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ἀγαλμάτων ἐστάλη ἔθνικὸν πλοῖον. Ὅπως γράφει ὁ Μουστοξύδης, «μὴ δυνάμενος νὰ ἐλπίσω ἀπὸ τὴν προσοχὴν ἀπλῶν ναυτῶν ἀσφαλῆ ἐκτέλεσιν τῆς ἐμβάσεως καὶ ἀποβάσεως αὐτῶν τῶν ἀγαλμάτων, ἐπεφόρτισα ἰδιαιτέρως τὸν κύριον Ἰατρίδην» —τὸν κατοπινὸ ἐπιστάτη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου— «νὰ ἐπιστατήσῃ εἰς τοιαύτην πράξιν». Ἡ συνέχεια βρίσκεται σὲ ἔγγραφο τοῦ Μουστοξύδη πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Παιδείσεως Γραμματέα. «Τὰ τῶσον ἐκθειάζόμενα δύο ἀγάλματα», γράφει, «συνίστανται εἰς ἓν ἐπιτύμβιον συντετριμμένον, καὶ εἰς ἓνα ἀκέφαλον καὶ ἀχαρῆ ἀνδριάντα. Εἰς αὐτὰ κατεβλήθησαν τόσοι κόποι καὶ ἔξοδα ὅσα δὲν ἄξιζαν. Μᾶς ἔδωκαν ὅμως αἰτίαν εἰς τὸ ἐξῆς νὰ προσέξωμεν νὰ μὴν εὐχαριστοῦμεν τοὺς δωροδότας, πρὶν ἰδωμεν τὰ δῶρα».

Ὡς πρὸς τὴν διενέργεια ἀνασκαφῶν ἀπὸ ἰδιῶτες, δὲν ὑπῆρχε πρόβλεψη γιὰ τὴν παρακολούθησή τους ἀπὸ πρόσωπο μὲ ἔστω καὶ στοιχειώδεις σχετικές γνώσεις. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1829 τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιον δέχθηκε πρόταση κάποιου Ἀθηναίου πού δὲν κατονομάζεται, «νὰ σκάψῃ εἰς Σαλαμίνα εἰς ἀνακάλυψιν ἀρχαιοτήτων, καὶ ὅσας ἤθελεν εὔρει, νὰ τὰς δίδῃ εἰς τὴν Κυβέρνησιν λαμβάνων μόνον παρ' αὐτῆς ἀντιμισθίαν τινά». Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ ἰδίου ἔτους, ὁ Ἐκτακτὸς Ἐπίτροπος Νοτίων Κυκλάδων ζήτησε τὴν ἄδεια «νὰ ἐνεργήσῃ ἀνόρυξιν» στὸ Μέσα Βουνὸ τῆς Σαντορήνης, κατὰ προτροπὴν τοῦ Bory de Saint-Vincent, μέλους τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς τοῦ Μορέως, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὸν χῶρον. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ἀντώνιος Τζούνης, Γενικὸς Ἐφορος τῶν Λιμένων, ζήτησε νὰ ἀνασκάψῃ στὴν Ἀργολίδα ἓνα σημεῖον, ὅπου ἐθρυλεῖτο ὅτι ἦταν κρυμμένος θησαυρός, ἐνῶ ὁ Προσωρινὸς Διοικητὴς Πόρου Κωνσταντῖνος Ἀξιῶτης ζήτησε πίστωση γιὰ τὴν ἀνακάλυψιν καὶ ἐξόρυξιν ἀρχαίων στὴν θέσιν Παλάτια, ὅπου εἶχε βρεῖ δύο ἐπιγραφές, τῶν ὁποίων ἀντίγραφα ἔστειλε στὸν Κυβερνήτη. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον αἶτημα, ὁ Μουστοξύδης ἐπεφυλάχθη ν' ἀποφασίσῃ μετὰ

ἀπὸ ἐπιτόπιο ἐξέτασι. «Τὸν ἐσημείωσα», προσθέτει, «τὰ ἐρείπια καὶ τὰς οἰκοδομάς, εἰς τὰς ὁποίας ἐξεύρω ὅτι ὑπάρχουσι διάφορα μνημεῖα, καὶ τὸν ἐπρότρεψα νὰ προσέξῃ νὰ μὴ μετακινήθῃ μῆτε νὰ χαλασθῇ, καὶ νὰ τὰ στεῖλῃ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον, ἂν ἐμποροῦν εὐκολὰ νὰ ἐβγαλθῇ».

Παρὰ τὰ μέτρα πού εἶχαν ληφθεῖ, καὶ τὴν θετικὴ ἀνταπόκριση πολλῶν ἐντοπίων, φαίνεται ὅτι ἡ ἀρχαιοκαπηλεία ἐξακολουθοῦσε νὰ ὀργιάζει, πρωτοστατούντων τῶν ξένων πού εὐρίσκοντο στὴν Ἑλλάδα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι σύντομο ἔγγραφο τοῦ Βιάρχου Καποδίστρια, ἀδελφοῦ τοῦ Κυβερνήτη, πρὸς τὸν Γραμματέα τῆς Ἐπικρατείας Σπυρίδωνα Τρικούπη, στίς 12 Ὀκτωβρίου 1828: «Εἰς Ἐπίδαυρον εὐρέθησαν τρία ἀγάλματα. Ἦκουσα ὅτι ὁ Φίνλει ἐπῆγεν ἵνα τ' ἀγοράσῃ. Σῶς τὸ εἰδοποιῶ ἵνα ἐμποδίσῃτε τοῦτο τὸ κακόν, καὶ ὅπως ταῦτα τὰ πράγματα μείνωσιν ὅπου εἶναι, ἢ τὰ λάβῃ ἡ Κυβέρνησις». Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1828 ὁ κυβερνήτης τοῦ ἀγγλικοῦ πλοίου «La Blonde» ἐφόρτωσε στὴν Πάτρα ἀρχαῖα πού εἶχε ἀνασκάψει, παρὰ τὴν διαμεσολάβηση ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν τῆς Στρατιᾶς Maison, στοὺς ὁποίους ἐφέρθηκε «μὲ τὸν πλεόν ὑβριστικὸν καὶ περιφρονητικὸν τρόπον» ὅταν προσπάθησαν νὰ τὸν ἀποτρέψουν. Ὁ Διοικητὴς Σίφνου διαμαρτύρεται στίς 2 Ἀπριλίου 1830 ὅτι «διάφοροι ἀλλοεθνεῖς καὶ ἐντόπιοι, ἀνασκάπτοντες κατὰ τὴν νῆσον Μῆλον, εὐρίσκουσι πᾶν εἶδος ἀρχαίων. Μάλιστα», προσθέτει, «ἡ Δημογεροντία Μήλου ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ἀντὶ νὰ ἐπαγρυπνῇ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς προεκδοθείσης Σ. διαταγῆς περὶ τούτων, παραβλέπει, καταχρωμένη τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς κατὰ καιρὸν Διοικήσεως, καὶ συγκατατρέγουσα ἴσως μετὰ τῶν ἄλλων τὰ πολύτιμα λείψανα τῶν ἀρχαίων προγόνων μας». «Κατ' αὐτάς», συμπληρῶνει, «φθάνει φεργάδα Ἀμερικανικὴ, διὰ νὰ ἀνασκάψῃ καὶ αὕτη καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὰ τῆς ἀρχαιότητος ποθοῦμενα».

Σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις φαίνεται ὅτι ἡ Διοίκησις ἦταν εὐμενῶς διατεθειμένη στὴν ἐξαγωγή ἀρχαιοτήτων, ὅταν προσδοκοῦσε σημαντικὰ ὀφέλη, ὅπως στὴν περίπτωσι τοῦ γλύπτου Βόλφ, πού ἐπιθυμοῦσε ν' ἀγοράσῃ γλυπτὰ ἀπὸ τὴν Μῆλο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ βασιλέως τῆς Πρωσίας. Σὲ ἔγγραφο τοῦ πρὸς τὸ Πανελλήνιο, ὁ Κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ ὁ Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας Σπυρίδων Τρικούπης προτείνουν ν' ἀγοράσῃ ἡ Κυβέρνησις τὰ ἀρχαῖα αὐτὰ καὶ νὰ τὰ προσφέρῃ στὸν βασιλέα τῆς Πρωσίας, «ὄντες βέβαιοι ὅτι θέλομεν ἀνταμειφθῆ ἀφθονοπαρόχως διὰ τὴν ἀγορὰν ταύτην, ἡ ὁποία δὲν θέλει ὑπερβαίνει τὰ πεντακόσια δίστηλα, δι' ἀποστολῆς πολεμικῶν εἰδῶν, τὰ ὁποῖα ἡ Α.Μ. θέλει εὐαρεστηθῆ νὰ πέμψῃ ἀναμφιβόλως εἰς τὴν Κυβέρνησιν». Ἡ ἀπάντησι

τοῦ Πανελληνίου, τὴν ὁποία υπογράφουν ὁ Πρόβουλος τῶν Ἑσωτερικῶν Ἀνδρέας Ζαΐμης καὶ ὁ Πρῶτος Γραμματεὺς Χριστόδουλος Αἰνιὰν ἦταν ἀποστομωτική. «Ἡ Ἐξοχότης Σας», γράφει, «γνωρίζετε κάλλιστα τὸν ἤδη προϋπάρχοντα νόμον, ἀπαγορεύοντα ρητῶς τὴν ἐκ τῆς Ἐπικρατείας ἐξαγωγὴν πάσης ἀρχαιοτήτος, καὶ τὸ Πανελλήνιον δὲν δύναται νὰ παραβῆ τὸν νόμον τοῦτον· ἡ δὲ Ἐξοχότης τῆς προβαλλομένη τὸν νόμον τοῦτον ἠμπορεῖ νὰ δώσῃ τὴν πρέπουσαν ἀποκρίσιν πρὸς τὸν κύριον Αἰμίλιον Βόλφιον».

Σὲ δύσκολη θέση βρέθηκε ὁ Καποδίστριας ὅταν ἡ Γαλλικὴ ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ πού εἶχε ἀκολουθήσει τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα τοῦ Maison, ἡ *Expédition Scientifique de Morée*, ἀπήτησε νὰ ἐξαγάγῃ στὴν Γαλλία τὰ σπουδαιότερα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς στῆν Ὀλυμπία. Τὸ ἐθνικὸ συμφέρον ἐπέβαλε νὰ μὴ δυσαρεστηθοῦν οἱ Γάλλοι, πού εἶχαν ἐκδιώξει τὰ στρατεύματα τοῦ Ἰμπραήμ καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἐγγύηση χρειάζοταν γιὰ τὴν σύναψη ἐξωτερικοῦ δανείου, καὶ ὁ Καποδίστριας εἰσηγήθηκε τὰ ἐξῆς στὴν ἐν Ἄργει Δ' Ἐθνικὴ Συνέλευση: «Τοιαῦτα ζητήματα εἶναι πιθανὸν νὰ μᾶς κάμουν καὶ ἄλλοι, καὶ νομίζομεν, ὡς πρὸς τὰ λείψανα μόνον καὶ τὰ συντρίμματα τῶν ἀρχαιοτήτων, ἡ Κυβέρνησις πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἄδειαν, νὰ συγχωρῆ τὴν ἐξαγωγὴν αὐτῶν τότε μόνον, ὅταν ζητῆται χάριν ἐπιστημονικοῦ καταστήματος ὁποιασδήποτε Κυβερνήσεως. Ταῦτα παραχωροῦσα ἡ Ἑλλάς δύναται νὰ λάβῃ ἀμοιβαίως ἀπὸ τὰς ἀνηκούσας Κυβερνήσεις πράγματα πολύτιμα καὶ ἀφεύκτως ἀναγκαῖα εἰς καταστήματα τῆς κοινῆς παιδείας: βιβλία δηλ., ἐργαλεῖα ἀστρονομίας, γεωδαισίας, πρωτότυπα μηχανῶν κλπ., κλπ.». Ἡ Συνέλευση δέχθηκε τὴν εἰσηγήσιν τοῦ Κυβερνήτου καὶ ἐξέδωκε σχετικὸ ψήφισμα στὶς 2 Αὐγούστου 1829. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ, ἐπετρέπετο ἡ ἐξαγωγή «μόνον τῶν συντριμμάτων τῶν ἀρχαιοτήτων, καὶ ὅταν μόνον ζητῶνται ὡς συντελοῦντα εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας ἐπιστημονικοῦ τινος καταστήματος ὁποιασδήποτε Κυβερνήσεως». Κατόπιν αὐτῆς τῆς ρυθμίσεως ἐξήχθησαν στὴν Γαλλία τὰ γλυπτὰ τῆς Ὀλυμπίας, πού κοσμοῦν σήμερα τὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα δόθηκε στὶς 28 Νοεμβρίου 1829 ἐντολὴ νὰ παραδοθοῦν δύο κιβώτια μὲ ἀρχαῖα ἀγγεῖα, «τὰ ὁποῖα εἰς Γάλλος ἀξιωματικὸς τοῦ Ἰππικοῦ ἤθελε νὰ μετακομίσῃ ... εἰς Πάτρας, καὶ ἐκεῖθεν εἰς Γαλλίαν».

Ἄνησυχώντας γιὰ τὴν τύχη τῶν εὐρημάτων ἄλλων ἀνασκαφῶν τῶν Γάλλων, ἡ κυβερνήσις τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας ἐζήτησε στὶς 2 Ὀκτωβρίου 1829 ἀπὸ τὸν Ἐκτακτὸ Ἐπίτροπο Ἡλίδος Παναγιώτῃ Ἀναγνωστόπουλο, τὸν γνω-

στο Φιλικό, «νά συναΐξη πανταχόθεν τὰς ἀρχαιότητας» πού εἶχαν ἐνδεχομένως ἀνακαλύψει οἱ Γάλλοι στήν ἐπαρχία Πύργου, καί νά τις ἀποστείλῃ στοῦ Ὁρφανοτροφείου τῆς Αἴγινας, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ τὸ πρῶτο μουσεῖο τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος. Λίγες μέρες ἀργότερα ὁ Ἀναγνωστόπουλος ἀπέστειλε ἐγκύκλιο πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ Τμήματος Ἡλίδος, ὅπου διευκρίνιζε σὲ τί συνίστανται οἱ ἀρχαιότητες. «Αὐταί», προσέθετε, «ἐξυπνοῦν τὸ πνεῦμα τῶν νέων Ἑλλήνων εἰς μίμησιν καὶ ἐνθυμίζουσι εἰς αὐτοὺς τὴν προγονικὴν λαμπρότητα καὶ δόξαν. Αὐταί τιμώμεναι ἀπὸ τὴν σοφὴν Εὐρώπην καὶ ζητούμεναι καθ' ἡμέραν ἀπὸ τοὺς περιηγητάς, φανερόνουν τὴν ἀξίαν των· καὶ ὡς νὰ ἔλεγον εἰς τοὺς Ἑλληνας: “Σεῖς δὲν πρέπει νὰ καταφρονῆτε τὰ λείψανα τῶν προγόνων σας! Αὐτὰ σὰς ἐβοήθησαν, καὶ αὐτὰ ἔχετε χρέος νὰ σέβεσθε, διότι εἶναι ἱερά καὶ ἀνήκοντα πράγματα διὰ σὰς τοὺς ἰδίους, τὴν ὑπόληψιν καὶ τιμὴν σας”». Μὲ τὴν ἴδια ἐγκύκλιο ἀπαγόρευε τις ἀνασκαφὴς χωρὶς ἄδεια καὶ τὴν πώλησιν ἀρχαιοτήτων εἰς ὅποιονδήποτε καὶ ζητοῦσε νὰ παραδίδωνται τὰ ἀρχαῖα στήν Ἐπιτροπεία ἔναντι ἀμοιβῆς ἢ νὰ δωρίζωνται στοῦ Μουσεῖου τῶν Ἑλλήνων. «Ἀμοιβὴ μεγαλυτέρα», ἔγραφε, «εἶναι τὸ νὰ χορηγηθῇ τις εἰς τὸ Ἔθνος τοῦ ἀρχαιότητα, διὰ τὸν στολισμὸν τοῦ Μουσεῖου τοῦ Ἔθνους του». Ἡ ἐκκλησίᾳ του δὲν βρῆκε δυστυχῶς ἀνταπόκριση, ὅπως ἀναφέρει ἐννέα μῆνες ἀργότερα: «Δὲν εἶδέ τινα», γράφει, «νά παρουσιασθῇ καὶ ν' ἀναγγεῖλῃ εὐρεσιν ἀρχαιότητος. Ὁ ὑποσημειούμενος», προσθέτει, «ὅσον αἰσθάνεται τὴν ἀξίαν τῶν ἀρχαιοτήτων, τόσον λυπεῖται διὰ τὴν ἀναισθησίαν τῶν χωρικῶν. Αὐτοὶ ἀπὸ ἐγκυκλίου καὶ ἀπὸ προτροπῆς, ἀντὶ νὰ γνωρίσουν ἐνδιαλαμβανομένας ἀληθείας, λαμβάνουν καὶ ἀφορμὰς τοῦ νὰ κρύπτουν, ἐάν τις ἔχῃ τινὰ ἀρχαιότητα».

Ἐνῶ ἡ Διοίκησις ἔπαιρνε διάφορα μέτρα γιὰ τὴν διάσωση τῶν κινητῶν εὐρημάτων, διάφορες τοπικὲς ἀρχὲς προέβαιναν δυστυχῶς σὲ καταστροφὴς ἀρχαιοτήτων γιὰ νὰ πορισθοῦν οἰκοδομικὸ ὕλικό, ὅπως στήν Αἴγινα, γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Ὁρφανοτροφείου ἢ στοῦ Γαλαξείδι γιὰ τὴν κατασκευὴ προκυμαίας.

Παρὰ τις ἐνέργειές του γιὰ τις ἀρχαιότητες ὁ Καποδίστριας κατηγορήθηκε ὅτι περιφρονοῦσε τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Οἱ συκοφαντίες αὐτὲς ἐντάσσονται στοῦ πλαίσιο τῆς ἀνελέητης ἀντιπολιτευσεως Ἑλλήνων καὶ ξένων κατὰ τοῦ Κυβερνήτου. Κύριος ἐκφραστὴς τῶν ἀντικαποδιστριακῶν αὐτῶν ἀπόψεων ἦταν ὁ Βαυαρὸς Καθηγητὴς Φρειδερίκος Thiersh ἢ Εἰρηναῖος Θεΐρσιος, πού ἦλθε στήν Ἑλλάδα τὸ 1831 μὲ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας πρὸς τὸν Κυβερνήτη, γιὰ νὰ ἐπισκεφθῇ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ νὰ διενεργήσῃ ἀνασκαφὴς.

Ὁ Καποδίστριας τὸν συνέστησε μὲ θερμὰ λόγια στοὺς ἐκτάκτους ἐπιτρόπους καὶ διοικητὰς τοῦ κράτους, διευκρινίζοντας ὅτι τὰ ἀνακαλυπτόμενα ἀρχαῖα «θέλουν ἀποτεθῆ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον», καὶ θὰ φυλαχθοῦν «πρὸς τὸ παρὸν εἰς τόπον πρόσφορον». Πρὸς τὸν Θεῖρσιο ἔγραψε συνιστώντας νὰ ἐνημερώσῃ γιὰ τὶς ἔρευνες τοῦ τὸν Μουστοξύδη, πρᾶγμα ποὺ ἐνδεχομένως δὲν ἄρесе στὸν Βαυαρὸ ἀρχαιολόγο καὶ προκάλεσε, μαζί μὲ τὶς μαρτυρημένες ἐπαφές του μὲ ἀντικαποδιστριακοὺς κύκλους, τὶς ἐναντίον τοῦ Κυβερνήτου κατηγορίες του. Ὁ Θεῖρσιος εἶχε φέρεи μαζί του βιβλία γιὰ τὸ Κεντρικὸν Σχολεῖον τῆς Αἰγίνης. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κυβερνήτου πρὸς τὸν Θεῖρσιο καταλήγει ὅτι «ἡ Κυβέρνησις μετὰ χαρᾶς προσφέρει εἰς τὸν σεβαστὸν ὑμῶν Ἄνακτα, ἂν ἡ Μεγαλειότης του καταδέχηται τι ἐκ τῶν ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσεῖῳ κειμένων ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων διὰ τὴν ἐν Μονάχῳ πλουσίαν ἀρχαιοθήκην, ἀνθ' ὧν ἡ Μεγαλειότης του κατὰ τὴν μεγαλοδωρίαν καὶ κατὰ τὴν φιλέλληνα αὐτοῦ βασιλικὴν γενναιότητα, εὐχερῶς θέλει εὐρεῖ νὰ ἀντιμετρήσῃ πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἄλλα τινα, οἷον βιβλία, γεωγραφικοὺς πίνακας, φυσικῆς καὶ χημείας ὄργανα, λείποντα εἰς τὰ ἡμέτερα διδασκαλεῖα».

Ποιὰ εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ ἀποκομίζομε γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῆς πολιτιστικῆς τους κληρονομίας, ὅπως λέμε σήμερα, κατὰ τὰ δύσκολα χρόνια τοῦ ἀγῶνος τῆς Παλιγγενεσίας καὶ τῆς συγκροτήσεως κράτους ἐκ τοῦ μηδενὸς ἀπὸ τὸν Καποδίστρια; Κατ' ἀρχὴν οἱ παρατηρήσεις ποὺ προηγήθηκαν ἀφοροῦν κυρίως ἀντικείμενα καὶ κτήρια τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ κατάλοιπα τοῦ Μεσαίωνος ἦταν περίπου ἀνύπαρκτο, τὸ ἴδιο καὶ ἡ προστασία τους. Οἱ Ἕλληνες τοῦ 19ου αἰῶνος ἐλάχιστα ἐκτιμοῦσαν τὸ βυζαντινὸ παρελθόν τους, παρ' ὅλον ὅτι τὸ Νέο Ἑλληνικὸ Κράτος φιλοδοξοῦσε νὰ καταλάβῃ ἐν καιρῷ τὴν θέσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, ποὺ σήμερα ὀνομάζομε Βυζάντιο.

Οἱ διάφορες ἀρχές τοῦ τόπου, παρὰ τὰ ἄλλα πιεστικὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν νὰ ἐπιλύσουν, ἔπραξαν τὸ κατὰ δύναμιν γιὰ νὰ σώσουν τὶς ἀρχαιότητες μὲ τὴν ἐκδοσὴ γενικῆς φύσεως διαταγμάτων καὶ μὲ παρεμβάσεις σὲ ἐπὶ μέρους περιπτώσεις ὥστε νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐξαγωγή ἀρχαιοτήτων καὶ νὰ διευκολύνουν τὴν συγκέντρωσίν τους, διαθέτοντας ἀκόμη καὶ πολεμικὰ πλοῖα γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Ὁ πληθυσμὸς σὲ πολλὰς περιπτώσεις συνέτρεχε τὶς ἀρχές παραδίδοντας ἀρχαῖα ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του ἔναντι μικροῦ τιμήματος, ἀλλὰ σὲ ἄλλες πουλοῦσε τὰ ἀρχαῖα ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του στοὺς ξένους.

Ἡ στάση τοῦ Κυβερνήτη ἀπέναντι στά κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος ἦταν ἀντιφατική. Ἐνῶ φρόντισε ἀποδεδειγμένα γιά τήν προστασία τῶν μνημείων, τήν διενέργεια ἀνασκαφῶν καί τήν συγκέντρωση τῶν ἀρχαίων σέ ἓνα κεντρικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο, ἦταν πρόθυμος νά προσφέρῃ ἀρχαῖα σέ σημαίνοντες ξένους, τῶν ὁποίων ἡ ὑποστήριξη ἦταν πολύτιμη γιά τήν ἐθνική ὑπόθεση, ἢ ἀπό τοὺς ὁποίους τὸ Κράτος προσδοκοῦσε ὄφελῃ. Ἡ δωρεὰ ἀρχαίων στήν κυβέρνησι τῆς Γαλλίας, τῆς μεγαλύτερας τότε εὐρωπαϊκῆς δυνάμεως, στήν ὁποία χρωστούσαμε τήν ἀπελευθέρωση τοῦ Μοριᾶ, εἶναι, νομίζω, δικαιολογημένη. Ἡ ἀνταλλαγή ὅμως, οὐσιαστικά, ἀρχαίων μέ βιβλία, ἐργαλεῖα ἀστρονομίας, γεωγραφικούς πίνακες καί ὄργανα φυσικῆς καί χημείας, εἶναι καταδικαστέα, ἀκόμη καί μέ τὰ κριτήρια τῆς ἐποχῆς. Ἡ ιδιότυπη αὐτῆ ἀντιμετώπιση τῶν ἀρχαιοτήτων συνεχίζεται ὡς τίς μέρες μας. Ἡ νομοθεσία εἶναι ἀτεγκτη ὡς πρὸς τήν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων καί τήν ἀπαγόρευση ἐξαγωγῆς τους, κατ' οἰκονομίαν ὅμως οἱ κρατοῦντες ἐπιτρέπουν τήν καταστροφή τους ὅταν παρεμποδίζουν μεγάλα ἔργα καί ἐκθέτουν τὰ κινητὰ ἀρχαῖα σέ κινδύνους φθορᾶς καί ἀπωλείας μέ τήν δικαιολογία ὅτι ἐξυπηρετοῦν τὸ ἐθνικὸ συμφέρον. Σᾶς θυμίζω σχετικὰ τήν πολυετῆ περιπέτεια τῶν γλυπτῶν πού εἶχαν ἐκτελεῖ στήν Διεθνή Ἐκθεση τῆς Νέας Ὑόρκης τὸ 1939 καί τήν συνήθη στίς μέρες μας, κατὰ κανόνα ἄσκοπη, περιφορὰ ἀρχαιοτήτων στό ἐξωτερικὸ μέ πρόσχημα τήν προώθηση ἐθνικῶν συμφερόντων, πού εἶχε καταδικάσει τὸ 1978-1981 ἡ τότε ἀντιπολίτευσις, γιά νά κἀν τὰ ἴδια ὅταν ἦλθε στήν ἐξουσία. Τέτοιες συμπεριφορές, εὐεξήγητες ὅταν δὲν εἶχαν κἀν ὀρισθεῖ τὰ σύνορα τοῦ κράτους, εἶναι ἀδικαιολόγητες μέ τίς σημερινές συνθήκες, δὲν βλέπω δὲ νά προήγαγε τήν ὑπόθεση τῆς Μακεδονίας ἡ περιφορὰ βορειοελλαδικῶν ἀρχαιοτήτων στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, ὅπως δὲν βοήθησαν τήν ἱερῆ ὑπόθεση τῆς Κύπρου οἱ πολυάριθμες ἐκθέσεις πού διοργάνωσε ἀνά τὸν κόσμον πρὸ τοῦ 1974 ἡ Κυπριακὴ Δημοκρατία.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2007

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ - Ι.Α.Ν.Ε.

Κατά τὸ ἔτος 2007 στὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων-Ι.Α.Ν.Ε. ἔγιναν τὰ ἑξῆς:

Μετὰ τὸ πέρασ τῆς θητείας τῆς κ. Ἐλευθερίας Γιακουμάκη καὶ τῆ συνταξιοδότησῆς της, στῆ θέση Διευθυντοῦ ἐξελέγη ἡ κ. Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου (27 Ἀπριλίου 2007).

Στὸ τέλος Ἰουνίου 2007 πραγματοποιήθηκε ἡ μεταστέγαση τοῦ Κέντρου στὸ ἀνακαινισμένο ἐπὶ τῆς οδοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου 22 κτήριο.

Ἡ μεταστέγαση ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ ἀνανέωση τῆς ὑποδομῆς ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐπανοργάνωση τοῦ Κέντρου καὶ τοῦ Ἀρχείου. Ἰδιαιτέρο βάρος δόθηκε στῆ ριζικὴ ἀναδιάρθρωση τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου μὲ νέα ταξινόμηση τῶν βιβλίων καὶ συγκρότηση βιβλιογραφικῆς βάσεως δεδομένων, ὥστε νὰ καταστῆ ἡ βιβλιοθήκη λειτουργικότερη γιὰ τὸ συντελούμενο λεξικογραφικὸ ἔργο τοῦ Κέντρου.

Ἐμπλουτίσθηκε τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου μὲ τὴν εἰσαγωγή γλωσσικῶν συλλογῶν, μὲ ὕλικὸ πὺ συγκεντρώσαν καὶ κατέγραψαν οἱ Ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου κατὰ τὶς τελευταῖες ἀποστολὲς τους.

Ἀρχειοθετήθηκαν 90.000 δελτία γλωσσικοῦ ὕλικου καὶ ἐνημερώθηκε μὲ τὰ νέα στοιχεῖα τὸ Ἠλεκτρονικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου.

Λημματογραφήθηκε καὶ ἀρχειοθετήθηκε μεγάλο μέρος παλαιῶν προβληματικῶν δελτίων γλωσσικοῦ ὕλικου, ἐνῶ συνεχίζεται ἡ λημματογράφηση ἀποδελτωθέντος γλωσσικοῦ ὕλικου (περίπου 80.000 δελτία).

Ἐμπλουτίσθηκε ἡ ἠλεκτρονικὴ βάση δεδομένων τοῦ ἑλληνικοῦ τοπωνυμικοῦ μὲ 2.100 νέα τοπωνύμια πὺ εἶχαν καταγραφῆ σὲ γλωσσικὲς συλλογὲς τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ι.Α.Ν.Ε.

Συγκροτήθηκε και οργανώθηκε ηλεκτρονικά το λεξικογραφικό υλικό της σειράς του γράμματος δ (δέλτα), που είναι σε διαδικασία σύνταξης.

Έκδόθηκαν τα Πρακτικά του Δ' Όνοματολογικού Συνεδρίου με θέμα Όνοματολογικά Κυκλάδων, το οποίο πραγματοποίησε το Κέντρο σε συνεργασία με άλλους φορείς στην Τήνο το 2005.

Το Κέντρο υποστήριξε επιστημονικά και συνεργάστηκε με τον Σύνδεσμο Φιλολόγων Κεφαλονιάς - Ιθάκης για τη διοργάνωση Συμποσίου με θέμα Τò κεφαλονίτικο γλωσσικό ιδίωμα, που πραγματοποιήθηκε στο Άργοςτόλι (13 Οκτωβρίου 2007).

Συνεχίστηκε το πρόγραμμα ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ («Κοινωνία της Πληροφορίας»-Έπιχειρησιακό Πρόγραμμα), του οποίου έργο είναι να δοθούν δείγματα αρχειακού υλικού του Κέντρου σε ψηφιακή μορφή με παράλληλο σχεδιασμό και ανάπτυξη του ηλεκτρονικού περιβάλλοντος διαχείρισης των αρχείων, πολύγλωσσης εκπαιδευτικής εφαρμογής πολυμέσων και θεματικού δικτυακού τόπου. Το πρόγραμμα θα ολοκληρωθεί εντός του πρώτου πενταμήνου του 2008.

Οί έρευνητές του Κέντρου έλαβαν μέρος με ανακοινώσεις σε συνέδρια ελληνικά και διεθνή.

[Χρ. Μπασέα-Μπεζαντάκου]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος «Τεκμηρίωση τοῦ Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ» τῆς Κοινωνίας τῆς Πληροφορίας, τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας πραγματοποίησε τὴν ψηφιοποίηση τοῦ ἀρχαίου του ὕλικου (χειρόγραφα, μουσικὸ ὕλικό, φωτογραφίες) καὶ τῶν ἀπογράφων (δελτία). Παράλληλα ἔγινε σχεδιασμός βάσεων δεδομένων γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ ψηφιοποιημένου ὕλικου.

Ἡ Ἔκθεση «Ἑλίας Ἐγκώμιον» μεταφέρθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 2007 καὶ ἐκτίθεται στὴν Ἀρχαία Ὀλυμπία, ὅπου θὰ παραμείνει μέχρι τὴν Ἀφῆ τῆς Φλόγας γιὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες τοῦ Πεκίνου (Μάρτιος 2008). Στὴ συνέχεια ἔχει προγραμματιστεῖ ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ νὰ μεταφερθεῖ στὸ Greek Center στὸ Πεκίνο τὸν Ἰούλιο - Αὐγούστο τοῦ 2008.

Τὸ Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων κυκλοφόρησε τὸ 2007 σὲ τρίτη ἔκδοση τὸ βιβλίον «Ὡδὴ στὴν Ἑλιά», ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ πρώτη ποὺ κυκλοφορεῖ στὸ ἐμπόριο. Ἦδη μεταφράστηκε καὶ ἐκδίδεται στὴν κινεζικὴ γλῶσσα.

Τὸ Κέντρο πραγματοποίησε μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία ἐπιστημονικὴ ἡμερίδα μὲ θέμα: «Κωνσταντῖνος Ψάχος: Ὁ μουσικός - ὁ λόγιος», ἡ ὁποία συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴν παρουσίαση δύο σημαντικῶν δωρεῶν πρὸς τὸ Κέντρο: τῶν πρώτων ἡχογραφῆσεων δημοτικῶν τραγουδιῶν σὲ κέρινους κυλίνδρους τοῦ Κωνσταντίνου Ψάχου καὶ τοῦ μοναδικοῦ στὸν κόσμον ὑπάρχοντος ὄργανου «μικρὸ Παναρμόνιο», τὸ ὁποῖο ἀποδίδει τὸ πολυποικίλον τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. Ἀκολούθησε συναυλία μὲ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα «Προμηθεὺς Δεσμώτης, Ἰκέτιδες καὶ Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα» τοῦ Κωνσταντίνου Ψάχου γιὰ τὶς Δελφικὰς Ἑορτές.

Πραγματοποίησε διάλεξη στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ θέμα «Τὸ Θέατρο Σκιῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν εἰς τὴν Δύση» μὲ τὸν ἐθνολόγον κ. Νίκο Παπαγεωργίου.

Συνέχισε ἐβδομαδιαία ὠριαία Ἐκπομπὴ στὸν Σταθμὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μὲ θέμα «Λαογραφικὲς Σελίδες».

Οἱ ἐρευνητὲς πραγματοποίησαν τὶς ἐντεταλμένες ἀποστολὰς στοὺς νομοὺς Λακωνίας, Δωδεκανήσου (Ρόδος, Καστελλόριζο, Κάρπαθος, Ὄθος Καρπάθου, Ἀπέρι, Διαφάνι, Αὐλώνα, Σαρία, Λειψοί), Ἀρκαδίας, Σερρών, Κεφαλονιάς (Δῆμος Παλικῆς), Χίου, Γρεβενῶν, τὴν Αἴγινα, τὸ Σύδνεϋ τῆς Αὐστραλίας, καθὼς καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ λαογραφικὰς ἀποστολὰς γιὰ τὴν καταγραφή, φωτογρά-

ψηση και βιντεοσκόπηση λαϊκῶν ὄρωμένων κατά τήν ἐπιτέλεσή τους.

Ἡ διευθύντρια καί οἱ ἐρευνητές συμμετεῖχαν σέ 20 συνέδρια, σεμινάρια, ὁμιλίες (15), ἐπιτροπές γιά τήν ἐκπόνηση διδακτορικῶν διατριβῶν, ἐκδοτικές ἐπιτροπές, ὀργάνωση συνεδρίων, ἐκθέσεων, ἐκδηλώσεων, ἐκπομπές στήν τηλεόραση καί τὸ ραδιόφωνο. Δημοσίευσαν συνολικά 25 βιβλία καί ἄρθρα μέ ποικίλα θέματα τῆς εἰδικότητάς τους.

Στήν Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου εἰσήχθησαν 352 βιβλία. Ἀπό τὰ ὁποῖα 41 μέ ἀγορά καί 311 ἀπό δωρεές.

Ὑποψήφιοι διδάκτορες καί ἐρευνητές ἀπό ὅλο τὸν κόσμο χρησιμοποίησαν τήν Βιβλιοθήκη καί τὸ Ἄρχεῖο του.

Ἄρχισε καί ὀλοκλήρωσε Βάση Δεδομένων γιά τοὺς ἐθνοτοπικούς - πατριδοτοπικούς Συλλόγους.

Ἐξακολούθησε νά παρέχει ἐπιστημονική στήριξη στό «Μουσεῖο τοῦ Ἄρτου» στήν Ἀμφίκλεια Φθιώτιδας καί τὸ «Μουσεῖο τῶν Ἀκριτῶν τῆς Εὐρώπης» στήν Παλαιόχωρα Χανίων μέ ἐπισκέψεις, ἐπιμέλεια ἐκδόσεων, ἐκπαιδευτικά προγράμματα, καθὼς καί στό Μουσεῖο τῆς Ἑλιάς στὰ Καφαλιανὰ Ρεθύμνης, τὸ ὁποῖο θά ἐγκαινιασθεῖ τὸ 2008.

[Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 2007 ὑπέβαλε παραίτηση καὶ ἀποχώρησε ἀπὸ τὸ ΚΕΜΝΕ ἡ ἐρευνήτρια Πηνελόπη Στάθη.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ ΚΕΜΝΕ α) τὸ βιβλίο *Μνήμη Μανούσου Ι. Μανούσακα*, τὸ ὁποῖο περιέχει τὰ Πρακτικά τῆς Ἡμερίδας στὴ μνήμη τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα, ποὺ ὀργανώθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2005 ἀπὸ τὸ ΚΕΜΝΕ καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, καὶ β) τὸ βιβλίο τῶν Δημητρίου Ζ. Σοφιανοῦ-Γεωργίου Γαλάβαρη, *Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων* (δύο τόμοι).

Ἐτοιμάστηκε καὶ παραδόθηκε στὸ τυπογραφεῖο κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ὁ 9ος τόμος τοῦ περιοδικοῦ *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, μὲ ἐργασίες κυρίως τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ΚΕΜΝΕ.

Τὸ ΚΕΜΝΕ, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, προώθησε καὶ ἐφέτος τὸ ἔργο «Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ συγκρότηση Ἑλληνικοῦ Κράτους μὲ βάση ἱστορικά ἀρχεῖα 18ου-19ου αἰῶνα», τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται στὸ Πρόγραμμα «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας» (Γ' Κοινοτικὸ Πλαίσιο Στήριξης) καὶ ἀποβλέπει στὴν ψηφιοποίηση ἀρχεακοῦ ὑλικοῦ, ποὺ ἀπόκειται στὰ ἀνωτέρω ἐρευνητικὰ Κέντρα. Τὸ ἔργο ἔχει προχωρήσει σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ θὰ περατωθεῖ ἐντὸς τοῦ 2008.

Στὸ πλαίσιο τῆς συνεργασίας μεταξύ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, ξεκίνησε τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία, 1500-1821», ποὺ ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ἀποδελτίωση τῶν ἐπιστολῶν τῆς ἀνωτέρω περιόδου καὶ τὴν εἰσαγωγή τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ σὲ ἠλεκτρονικὴ βάση, ἡ ὁποία θὰ εἶναι προσβάσιμη ἀπὸ τὸ Διαδίκτυο. Στὸ πρόγραμμα συνεργάζονται τὸ ΚΕΜΝΕ, τὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ τὸ Βυζαντινὸ καὶ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἀκαδημαϊκοῦ καθ. Ἀγγελικῆς Λαΐου καὶ τοῦ καθ. Johannes Koder, μέλους τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν. Γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ προγράμματος προσελήφθη ὡς ἐξωτερικὸς συνεργάτης, μὲ σύμβαση ἔργου, ὁ Ἰκαρος Μαντούβαλος.

Πραγματοποιήθηκαν δύο έρευνητικές αποστολές. Ὁ έρευνητής Χαρίτων Καρανάσιος μετέβη στή Μονή Ἰδίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους (24-26 Ἰουνίου), ὅπου ἀσχολήθηκε μέ τήν καταγραφή χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν λόγῳ Μονῆς. Ὁ έρευνητής Κωνσταντῖνος Λαμπρινός μετέβη στή Βενετία (3-18 Σεπτεμβρίου) καί ἐργάστηκε στό ἐκεῖ Κρατικό Ἀρχεῖο. Κατά τήν ἔρευνά του ἐντόπισε ἀξιόλογο τεκμηριωτικό ὕλικό γιά θέματα σχετικά μέ τήν κοινωνία τῆς Κρήτης κατά τήν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας, ὅπως ἡ ὄρολογία τῶν κοινωνικῶν ομάδων καί τάξεων, ἡ ἐξέλιξη τοῦ μεσαιῶν στρώματος τῶν cittadini, τά κοινωνικά μορφώματα τῆς ὑπαίθρου, οἱ κρατικοί συμβολαιογράφοι.

Ὁ διευθυντής τοῦ ΚΕΜΝΕ Κωνσταντῖνος Λάππας μετέβη τόν Ἰούλιο στό Ἑλληνικό Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, μετά ἀπό πρόσκληση τῆς διευθύντριας του καθ. Χρύσας Μαλτέζου, καί ἔλαβε μέρος σέ συνάντηση ἐργασίας σχετική μέ τήν καταλογογράφηση τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητας Βενετίας.

Ὁ έρευνητής Κωνσταντῖνος Λαμπρινός ἔλαβε μέρος στό Διεθνές Συνέδριο «Βενετοκρατούμενος Ἑλληνισμός. Ἄνθρωποι, χώρος, ἰδέες, 13ος-18ος αἰ.» (Βενετία, Ἑλληνικό Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, 3-7 Δεκεμβρίου), μέ θέμα ἀνακοίνωσης: «Il vocabolario sociale nella Creta veneziana e i problemi del censimento di Trivisan. Approcci interpretativi e desiderata di ricerca».

Οἱ έρευνητές συνέχισαν τά ἐν ἐξελίξει έρευνητικά προγράμματα τοῦ ΚΕΜΝΕ. Ὁ Κωνσταντῖνος Λάππας, μεταξύ τῶν ἄλλων έρευνητικῶν καί διοικητικῶν ἐργασιῶν του, ἀσχολήθηκε μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ τρίτου τόμου τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Ἡ Πηνελόπη Στάθη ἀσχολήθηκε μέ τήν ἐπεξεργασία τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ Ρόδη Σταμούλη προώθησε τή μελέτη ἀρχειακῶν συλλογῶν ἀπό τήν Πρέβεζα. Ἡ Ὄλγα Ἀλεξανδροπούλου συνέχισε τίς ἐργασίες της γιά τή μελέτη τοῦ ρωσικοῦ περιηγητισμοῦ στή νοτιοανατολική Εὐρώπη καί ἀνατολική Μεσόγειο καί τίς ἑλληνορωσικές σχέσεις στόν 17^ο αἰώνα. Ὁ Χαρίτων Καρανάσιος ὀλοκλήρωσε τήν ἐπεξεργασία τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου καί ἡ σχετική ἐργασία εἶναι ἔτοιμη γιά τὸ τυπογραφεῖο. Ὁ Κωνσταντῖνος Λαμπρινός συνέχισε τήν ἐπεξεργασία τοῦ ὑπὸ ἔκδοση καταστήχου τοῦ συμβολαιογράφου τοῦ Χάνδακα Michel Gradenigo (1593-1617). Ἡ Δέσποινα Βλάμη, στό πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Διπλωμα-

τία καὶ Ἐμπόριο στὴν Ἀνατολική Μεσόγειο, 17ος-19ος αἰ.»), συνέχισε τὴν ἐπεξεργασία ὑλικοῦ ἀπὸ τὰ ἀγγλικά ἀρχεῖα (Levant Company), τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ μικροταινίες στὸ ΚΕΜΝΕ.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΜΝΕ ἐμπλουτίστηκε μὲ σημαντικό ἀριθμὸ βιβλίων, περιοδικῶν καὶ ἀνατύπων, τὰ ὁποῖα προσέφερε στὸ ΚΕΜΝΕ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα Κέντρα τῆς Ἀκαδημίας, ὁ ἀκαδημαϊκὸς Μιχαήλ Σακελλαρίου.

[Κων. Λάππας]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

---

1. Κατὰ τὸ ἔτος 2007 συνεχίστηκαν τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα τοῦ Κέντρου:

- Τὸ Γραφεῖο Στρατηγικῶν Ὑπηρεσιῶν (OSS) στὴν κατεχόμενη Ἑλλάδα, 1942-1944.
- Ἡ διαμόρφωση τοῦ γαιοκτητικοῦ συστήματος στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ βρετανικὴ διπλωματία, 1833-1843.
- Διονυσίου Μαρκόπουλου: ἐμπόρου ἀπομνημονεύματα (1829-1905).
- Ἑπτανησιακὴ Προσωπογραφία, 19ος-20ὸς αἰῶνας.
- Ὁφεις τοῦ ἀστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ χώρου στὰ Ἑπτάνησα, μέσα 19ου-ἀρχὲς 20οῦ αἰῶνα. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπόνησης τοῦ προγράμματος αὐτοῦ πραγματοποιήθηκε ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ τῆς ἐρευνήτριας κας Αἰκατερίνης Μπρέγιαννη στὴν Κέρκυρα.
- Περιγραφικὸς κατάλογος τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, Ἀρχιεπισκόπου Σύρου (1827-1875).
- Χρονολόγιο γεγονότων ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα, 1940-1944. Καταγραφή ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῆς βρετανικῆς Διεύθυνσης Εἰδικῶν Ἐπιχειρήσεων (SOE).

2. Ὁλοκληρώνεται ἡ ἐκτύπωση τοῦ Δ' τόμου τοῦ Δελτίου τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ καὶ προετοιμάζεται ὁ Ε' τόμος.

3. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ δικτυακοῦ τόπου τοῦ Κέντρου.

4. Ὁλοκληρώνεται τὸ ἔργο «Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ συγκρότηση Ἑλληνικοῦ κράτους – Μὲ βάση ἱστορικὰ ἀρχεῖα 18ου-19ου αἰῶνα», ποὺ εἶναι ἐνταγμένο στὸ Ε.Π. «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας» καὶ ὑλοποιεῖται ἀπὸ κοινῶ μετὰ τὸ Κέντρο Ἑρέυνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

5. Ὑποβλήθηκε ἀπὸ κοινῶ μετὰ τὸ Κέντρο Ἑρέυνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ στὸ πλαίσιο τοῦ Ε.Π. «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας» (Πρόσκληση 177) πρόταση ἔργου μετὰ τίτλο «Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ Συγκρότηση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους: Ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση καὶ Ψηφιοποίηση Ἱστορικῶν Ἀρχείων τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα – ἀνάδειξη καὶ προβολὴ ψηφιακοῦ περιεχομένου μέσω Διαδικτύου καὶ χρῆση Διαδραστικῆς Ἐφαρμογῆς».

6. Ὑποβλήθηκαν, στὸ πλαίσιο τοῦ ΕΠΕΑΕΚ (Πρόσκληση 779), καὶ εἰδι-

κότερα στο πλαίσιο τῆς συνολικῆς πρότασης τῆς Ἀκαδημίας με τίτλο «Μελέτες γιά τήν Εἰσαγωγή Νέων Τεχνολογιῶν στή Διδασκαλία τῶν Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν», δύο ἔργα μέ τοὺς ἐξῆς τίτλους:

(α) «Ἀνάπτυξη μελέτης-ἐργαλείου γιά τὸν ἀνασχεδιασμὸ βάσης καὶ Παραγωγή Ἐκπαιδευτικοῦ Ὑλικοῦ γιά τὴν Ἐκπαίδευση Μεταπτυχιακῶν Φοιτητῶν στὰ διεθνή πρότυπα γιά τὴν ἔρευνα, μέ θέμα τὴν Ἑπτανησιακὴ Προσωπογραφία τοῦ 19οῦ καὶ 20οῦ αἰῶνα», καὶ

(β) «Διεξαγωγή Ἐρευνας καὶ Παραγωγή Ἐκπαιδευτικοῦ Ὑλικοῦ γιά τὴ διαθεματικὴ διδασκαλία μέσω τῆς χρήσης νέων τεχνολογιῶν, μέ ἀντικείμενο τὴ συγκρότηση γενεαλογικῶν δέντρων τῶν μαθητῶν τῆς Ε΄ καὶ ΣΤ΄ Δημοτικοῦ».

[Ἑλένη Γαρδῖα-Κατσιαδάκη]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ (ΚΕΕΛΓ)

Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας δημοσίευσε κριτικὴ ἔκδοσι τοῦ ἔργου: Ἐξήγησις Ἰωάννου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα. Ἐκδίδει Μανόλης Παπαθωμόπουλος. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας (ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ), Ἀθῆναι 2007, σσ. 48*+527 ISBN: 978-960-404-110-7.

Πέντε (5) ἄρθρα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας ἔγιναν δεκτὰ ἢ δημοσιεύθησαν σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ τῆς ἡμεδαπῆς καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς, ἧτοι Ἑλληνικά, Byzantion, Rivista di Cultura Classica e Medioevale, Wiener Studien, Pharos- Journal of the Netherlands Institute in Athens.

Ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας δημοσίευσαν ἄρθρα σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ τῆς ἡμεδαπῆς καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς, ἐνῶ ἡ ἐρευνητριά Ἀθηνᾶ Μπάζου συμμετεῖχε μὲ ἀνακοινώσεις τῆς στὸ Συνέδριον «Ἱπποκρατικὴ Ἱατρική. 1^η Ἀμφικτυονία Ἑταιρειῶν καὶ Συλλόγων Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς καὶ Ἠθικῆς Δεοντολογίας», ποὺ ὀργάνωσε τὸ «Διεθνὲς Ἱπποκράτειο Ἰδρυμα Κῶ», καθὼς καὶ στὸ «3rd Balkan Congress of the History of Medicine».

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας ἐμπλουτίσθηκε μὲ 508 τόμους βιβλίων καὶ 46 τόμους περιοδικῶν.

[Κωνσταντῖνος Οἰκονομάκος]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΩΝ

Α. Τὸ Κέντρο Ἐρευνας Ἐπιστημονικῶν Ὁρων καὶ Νεολογισμῶν τὸ ἔτος 2007 συνέχισε τὴν ἀποδελτίωση τοῦ ἡμερήσιου τύπου καὶ ἐπεσήμανε πολλές ξένες λέξεις, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν ἀκόμη καθιερωθεῖ, κυρίως ἀπὸ τὸν τομέα τῶν Ὑπολογιστῶν καὶ ἀπὸ τὸν τομέα τῆς Οἰκονομίας. Τὸ Κέντρο διατύπωσε τίς ἑλληνικὲς ἀντιστοιχίες τους, οἱ ὁποῖες θὰ προταθοῦν γιὰ καθιέρωση. Ἐπίσης ἐπισημάνθησαν ἀθησαύριστοι νεολογισμοὶ ποὺ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ Λεξικά Μπαμπινιώτη (ἔκδοση 2006), Τριανταφυλλίδη (ἔκδοση 1998), Μειζον Ἑλληνικὸ Λεξικὸ (ἔκδοση 1997). Ἐνδεικτικὰ παραθέτουμε λήμματα ἀπὸ α-:

ἀγγειεκτομή, ἀγγειοσίδημα, ἀγροτοσυνδικαλιστής, ἀεροβιομηχανία, ἀεροδίκτυο, ἀθηρογόνος, ἀλλομεταμόσχευση, ἀμοιβαδοποίηση, ἀμφοτερόπλευρος, ἀνθρακονήμα, ἀνθρωποδόρος, ἀνθρωποδύναμη, ἀνοσοανεπάρκεια, ἀνοσοκύτταρο, ἀντιγήρανση, ἀντιδικομματισμός, ἀντιθρομβωτικός, ἀντικαταγματικός, ἀντιμεταναστευτικός, ἀντινεοπλασματικός, ἀντιπετοφοβικός, ἀντιρροπῶ, ἀντιρρύπανση, ἀπάντληση, ἀπασχολησιμότητα, ἀπινιδιστής, ἀποδερμάτωση, ἀποφορολογημένος, ἀριστεροδεξιοχειρία, ἀρχαιοβοτανικός, ἀρχαιοβοτανολόγος, ἀρχαιοζωολογικός, ἀστρόμορφος, ἀσφαλτοτάπητας, αὐτοανοσία, αὐτοβοήθεια, αὐτοεπούλωση, αὐτοϊώμαι, αὐτοκινητοκατασκευαστής, αὐτόλογος, αὐτομεταμόσχευση, αὐτοπεραίωση.

Μία ἐξέχουσα διάσταση στὸν τομέα τῶν νεολογισμῶν εἶναι αὕτη ποὺ παρέχει σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τίς τάσεις ἐξέλιξης τῆς Ἑλληνικῆς, ὅπως αὕτη διαγράφεται ἀπὸ τὴ μορφολογικὴ δομὴ τῶν νεολογισμῶν. Γιὰ αὐτὸ τὸν ἐρευνητικὸ σκοπὸ εἶναι σὲ ἐξέλιξη Ἐρευνητικὸ Πρόγραμμα τοῦ Κέντρου μὲ ὑπεύθυνο τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κύριο Κονομῆ.

Β. Τὸ Κέντρο σὲ συνεργασία μὲ μηχανολόγους τοῦ Ὑπουργείου Ἀνάπτυξης ἐπεξεργάζεται σῶμα σύγχρονης Ἐνεργειακῆς Ὁρολογίας, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει στὴν Ἑλληνικὴ. Ἐπιπλέον σὲ συνεργασία μὲ οἰκονομολόγους καὶ φιλόλογους ἐπεξεργάζεται τὴν ἀπόδοση σώματος Οἰκονομικῶν Ὁρων.

Γ. Ἡ Διευθύνουσα κυρία Ἀναστασία Χριστοφίδου τὸ ἔτος 2007 δημοσίευ-

σε τήν κοινή μελέτη (Έρευνητικό Πρόγραμμα τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας): “Strongly inflecting languages: Russian-Croatian-Greek”. In Laaha, S. & Gillis, S. (eds) *Typological perspectives on the acquisition of noun and verb morphology* (= Antwerp Papers in Linguistics). Antwerp: University of Antwerp <Γιά τήν Ἑλληνική Γλώσσα : U. Stephany & A. Christofidou>.

(Παρουσιάζει τήν κατάκτηση τοῦ ρήματος σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν κατάκτηση τοῦ ὀνόματος σέ 9 γλῶσσες –3 τυπολογικές ομάδες– καί ἐξετάζει τοὺς τυπολογικοὺς παράγοντες πού ἐπηρεάζουν τήν πρώτη ἐμφάνιση καί ἐξέλιξη τῶν παραπάνω κατηγοριῶν κατὰ τή γλωσσική κατάκτηση).

Ἐπίσης ἡ κυρία Χριστοφίδου ἔδωσε (σέ συνεργασία μέ ἄλλους ἐρευνητές) πρὸς δημοσίευση στό διεθνές περιοδικό Γλωσσολογίας *First Language* τῆ μελέτη: “On the role of morphological richness in the early development of noun and verb inflection”.

(Παρουσιάζει τήν κατάκτηση τοῦ ρήματος καί τοῦ ὀνόματος ἀπό τὸ παιδί σέ γλῶσσες χωρισμένες σέ 3 τυπολογικές ομάδες καί ἐξετάζει τὸν ρόλο τῆς μορφολογικῆς πολυπλοκότητας στή γλωσσική κατάκτηση ποσοτικά καί ποιοτικά).

Ἐπιπλέον, ἡ κυρία Χριστοφίδου συμμετέσχε σέ ομάδα ἐργασίας (workshop) στή Βιέννη στή Διεθνή Συνάντηση Πρῶτο-μορφολογίας (Φεβρ. 2007) μέ θέμα τήν κατάκτηση τῆς μορφολογίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιθέτου στό πλαίσιο συνεργασίας μέ τήν Αὐστριακή Ἀκαδημία.

[Ἀναστασία Χριστοφίδου]

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

I. Στο πλαίσιο του **Νεολιθικού προγράμματος** του Κέντρου, η έρευνήτρια κ. Λαία Όρφανίδη-Γεωργιάδη ολοκλήρωσε την μελέτη των πήλινων και λίθινων ειδωλίων της συλλογής Α. Μπάστη (Μουσείο Βόλου) και συνέχισε την μελέτη των νεολιθικών ειδωλίων άλλων συλλογών στην Θεσσαλία. Για την μελέτη αυτή πραγματοποίησε 20ήμερη επιστημονική αποστολή.

II. Στο **Κρητομυκηναϊκό Πρόγραμμα** η έρευνήτρια κ. Δέσποινα Δανιηλίδου συνέχισε την ενημέρωση του γενικού «Βιβλιογραφικού Αρχείου της Προϊστορικής Ελλάδος» που καταρτίζεται στο Κέντρο (προστέθηκαν 100 περίπου νέα δελτία). Στο πλαίσιο του έρευνητικού προγράμματος της τελικής δημοσίευσης των παλαιών ανασκαφών των Μυκηνών υπό την εποπτεία του Ακαδημαϊκού κ. Σπ. Ίακωβίδη πραγματοποίησε 20ήμερη επιστημονική αποστολή στις Μυκήνες κατά την οποία ολοκληρώθηκε η καταγραφή του υλικού της ανασκαφής του 1975 στον χώρο του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών και μελετήθηκε το υλικό (όστρακα και μικροτεχνία) των ανασκαφών του 1970 και 1971. Άρχισε η έκτύπωση του βιβλίου της «Το εργαστήριο των Μυκηνών». Τέλος, συνέχισε την ένασχόλησή της με την εκδοτική επιμέλεια του τμητικού τόμου για τον Ακαδημαϊκό κ. Σπ. Ίακωβίδη ο οποίος θα εκδοθεί στην σειρά μονογραφιών του Κ.Ε.Α.

III. Στο **Κλασσικό Πρόγραμμα** η Διευθύντρια του Κέντρου κ. Μαρία Πιπιλή ασχολήθηκε με την εκπόνηση τεύχους της σειράς Corpus Vasorum Antiquorum που θα περιλαμβάνει αγγεία Ίδιωτικών Αθηναϊκών Συλλογών. Από την έρευνα αυτή προέκυψε η ανακοίνωσή της με τίτλο «White-Ground Lekythoi in Athenian Private Collections: Some Iconographic Observations» στο διεθνές συνέδριο Athenian Potters and Painters II (Αθήνα, 28-31/3/07). Στον πρώτο τόμο της σειράς Cahiers du Corpus Vasorum Antiquorum της Γαλλίας δημοσιεύθηκε η μελέτη της «The Clients of Laconian Black-figure Vases» (σελ. 75-83). Τον Μάιο 2007 μετέβη στο Παρίσι και έδωσε σειρά διαλέξεων πάνω σε θέματα αρχαίας ελληνικής κεραμεικής στην École des Hautes Études en Sciences Sociales. Τέλος, μετέσχε στην ήμερίδα Κλασσικής Αρχαι-

ολογίας (Αθήνα, 26/9/07) για τὰ 80 χρόνια τοῦ καθηγητῆ Sir John Boardman με ὀμιλία με θέμα «Laconian Iconography of the Sixth Century B.C.: Twenty Years On».

Ἡ ἐρευνήτρια κ. Βασιλικὴ Μαχαίρα, στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπόνησης τοῦ καταλόγου τῶν ἐλληνιστικῶν γλυπτῶν τῆς Ρόδου, πραγματοποίησε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὴ Ρόδο γιὰ συμπληρωματικὴ μελέτη καὶ φωτογράφηση γλυπτῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὸν περατωθέντα Α' τόμο. Σχετικὸ μὲ τὴν πλαστικὴ τῆς Ρόδου εἶναι τὸ ἄρθρο τῆς «Μαρμάρινος ἀνδριάντας ἀπὸ τὸ αἶθριο ἐλληνικῆς οἰκίας στὴ Ρόδο» ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν τόμο Ἀμίμωνα ἔργα. Τιμητικὸς τόμος Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (2007) 363-374. Τέλος, μετέσχε μὲ τὴν ἀνακοίνωση «Les autels funéraires du Musée de Thèbes: un exemple particulier d'atelier local» στὸ Xe Colloque International sur l'art provincial romain. Les ateliers de sculpture regionaux: technique, style et iconographie (Arles - Aix-en-Provence, 21-23/5/2006).

Ἡ ἐρευνήτρια κ. Βικτωρία Σαμπεταί συνέχισε τὴν ἐνασχόλησή της μὲ θέματα ἀρχαίας ἐλληνικῆς κεραμεικῆς. Στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ της προγράμματος «Ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Μπενάκη», ἐξεδόθη τόμος στὴν σειρὰ Corpus Vasorum Antiquorum (Benaki Museum fasc. 1: Red-Figured Vases) καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο «Ἐρυθρόμορφες ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι στὸ Μουσεῖο Μπενάκη 6, 2006, 23-44. Συγχρόνως ἀσχολήθηκε μὲ τὸ νέο ἐρευνητικὸ της πρόγραμμα ποὺ ἀφορᾷ τὴν δημοσίευση ἀνεσκαμμένων ταφικῶν συνόλων ἀπὸ τὸ Ἀκραίφνιο Βοιωτίας. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἐξετέλεσε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ γιὰ μελέτη κεραμεικῆς στὸ Μουσεῖο Θηβῶν. Ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησή της μὲ ταφικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Βοιωτία προῆλθε ἡ ἀνακοίνωσή της «Female Terracotta Protomes from Chaeroneia in Boeotia» στὸ διεθνὲς συνέδριο «Terracotta Figurines in the Greek and Roman Mediterranean, Production, Diffusion, Iconography and Function» (Σμύρνη, Τουρκία, 2-6/6/2007).

IV. Διεθνή Προγράμματα τῆς Ἀκαδημίας ποὺ τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κ.Ε.Α.

1. Corpus Vasorum Antiquorum

Ἐκδόθηκαν τὰ τεύχη «Ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Μπενάκη» (ὑπὸ Β. Σαμπεταί) καὶ «Ἀγγεῖα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ρόδου» (ὑπὸ Ἀ. Λαίμου). Συνεχίσθηκε ἡ ἐτοιμασία τῶν τευχῶν: «Ἀγγεῖα Ἰδιωτικῶν Ἀρχαιολο-

γικῶν Συλλογῶν» (ὑπὸ Μ. Πιπιλῆ), «Ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης» (ὑπὸ Κ. Καθάρου), «Περίκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου» (ὑπὸ Γ. Καββαδία), «Μελανόμορφες λήκυθοι τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου» (ὑπὸ Ε. Σερμπέτη) καὶ «Ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνος» (ὑὸ Μ. Τιβέριου).

2. *Sylloge Nummorum Graecorum*

Κατετέθη πρὸς ἔκδοσιν τὸ τεῦχος τῶν Η. Τσούρτη καὶ Μ.-D. Trifiro «Νομισματικὸ Μουσεῖο: Συλλογὴ Α. Σούτζου» (στὰ ἀγγλικά). Συνεχίσθηκε ἡ ἐτοιμασία τῶν τευχῶν «Νομισματικὸ Μουσεῖο: Συλλογὴ Α. Χρηστομάνου» (6' μέρος) (ὑπὸ Μ. Οἰκονομίδου καὶ Π. Τσέλεκα) καὶ «Νομίσματα τῆς Συλλογῆς τῆς Alpha Bank» (ὑπὸ Δ. Τσαγκάρη).

3. *Tabula Imperii Romani*

Ὁλοκληρώθηκε ἀπὸ τοὺς Π. Καρβώνη καὶ Μ. Μικεδάκη ἡ μελέτη τῶν ρωμαϊκῶν θέσεων τῶν νησιῶν τοῦ βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου, τῶν Κυκλάδων καὶ τῶν βορειῶν Σποράδων (φύλλο J35).

[Μαρία Πιπιλῆ]

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Στὸ Κέντρο, κατὰ τὸ 2007 ἐργάσθηκαν οἱ ἐρευνητὲς κ.κ. Ἰωάννα Μπίθα (διευθύνουσα), Σταματία Καλαντζοπούλου, Ἰωάννης Βιταλιώτης καὶ κ. Ἰωάννα Χριστοφοράκη. Ἡ ἐρευνητριά τοῦ Κέντρου κ. Ὀλγα Καραγιώργου ἀπουσίαζε ἀρχικὰ μὲ ἄδεια ἄνευ ἀποδοχῶν καὶ στὴ συνέχεια μὲ ἄδεια μητρότητος. Στὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα καὶ λοιπὲς δραστηριότητες ἐπίσης συνεργάσθηκαν ἡ βιβλιοθηκονόμος κ. Εὐγενία Κουρέτα (Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν), ἡ σχεδιάστρια κ. Ἀλεξάνδρα Καραγιώργου (Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν), οἱ ἀρχαιολόγοι κ.κ. Ἑλένη Παπαβασιλείου, Ἀγγελικὴ Κατσιώτη, ἡ ἀρχιτέκτων κ. Παναγιώτα Ζαχοπούλου (Κληροδότημα Γ.Θ. Φωτεινοῦ) καὶ ὁ φωτογράφος κ. Νίκος Κασέρης (Κληροδότημα Γ.Θ. Φωτεινοῦ).

Κατὰ τὸ 2007 τὸ Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης ἀνέπτυξε τὰ κύρια ἐρευνητικὰ του προγράμματα πού ἀφοροῦν στὴ σύνταξη τῶν Εὐρετηρίων Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν γιὰ τὰ νησιά Σύμη, Τήλο, Χάλκη καὶ Ρόδο τῆς Δωδεκανήσου, τὰ Ἰόνια Νησιά καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης. Συνέχισε τὴ σύνταξη σὲ συνοπτικὴ μορφή τοῦ Γενικοῦ Εὐρετηρίου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος. Γιὰ τὴν προαγωγή τῶν παραπάνω προγραμμάτων πραγματοποίησε ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς στὴ Ρόδο, στὴ Ζάκυνθο, στὴ Λευκάδα, στὴ Θάσο, στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα, ἐντοπισμὸ, καταγραφή, καὶ κατὰ περίπτωσιν ἐπαγγελματικὴ φωτογράφησι καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωσι τῶν τοιχογραφημένων ναῶν. Στὸ πλαίσιο τοῦ διεθνoῦς τμήματος τοῦ προγράμματος ὁ ἐπόπτης τοῦ Κέντρου ἀκαδημαϊκὸς κ. Π. Λ. Βοκοτόπουλος συμμετεῖχε στὴ Γενικὴ Συνέλευσι τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Ἀκαδημιῶν (Ὁσλο, 1-6 Ἰουνίου 2007), ὅπου παρουσίασε τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν ἐκτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ Corpus, τῶν ἀντίστοιχων τῆς Κύπρου, τῆς Ἰταλίας, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τοῦ Σουδᾶν (τοιχογραφίαι Νοβίας).

Καὶ κατὰ τὸ 2007 συνεχίσθηκε ἡ ἀποδελτίωσι καὶ ἡ εἰσαγωγή τῶν στοιχείων στὴν ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων γιὰ τὸ πρόγραμμα «Ἀγωνύμια καὶ ἐπιγραφὲς εἰληταρίων σὲ ἔργα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης». Ἐπίσης συνεχίσθησαν οἱ ἀποδελτίωσεις γιὰ τὸ πρόγραμμα «Ἀναφορὲς βυζαντινῶν μνημείων σὲ περιηγητικὰ κείμενα».

Τὸ Κέντρο προσκλήθηκε γιὰ τέταρτη συνεχῆ χρονιά καὶ συμμετεῖχε στὶς ἀνασκαφές πού διεξάγει τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Ἀλβανικῆς Ἀκαδημίας στὴν περιοχή τῶν Ἀγίων Σαράντα μὲ πεδίο ἐργασίας τὴ μελέτη τῶν εὐρισκομένων τοιχογραφιῶν, καθὼς καὶ τὴ μελέτη αὐτόνομων συνόλων πού ἄπτονται τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ πραγματοποιήθηκε ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ στὴ Νότια Ἀλβανία.

Ὁλοκλήρωσε τὴν καταγραφὴ τῆς Τοπογραφικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, τὴν ὁποία χάρισε ἡ οἰκογένεια Χατζηδάκη στὸ Κέντρο.

Ξεκίνησε τὴν καταγραφὴ καὶ ἐπεξεργασία τοῦ Φωτογραφικοῦ καὶ Σχεδιαστικοῦ Ἀρχείου Ἀγίου Ὁρους τοῦ Παύλου Μυλωνᾶ, τὸ ὁποῖο χάρισε ἡ οἰκογένεια στὸ Κέντρο κατόπιν ἐπιθυμίας τοῦ Παύλου Μ. Μυλωνᾶ, μὲ στόχο τὴ δημοσίευση καὶ τὴν ὀργάνωση ἔκθεσης.

Κατὰ τὸ 2007 τὸ Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης ἐξέδωσε δύο βιβλία: τὴ «Βιβλιογραφία γιὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ τέχνη. Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ 2001-2005» (δαπάνη Κληροδοτήματος Γ.Θ. Φωτεινοῦ) καὶ τὰ πρακτικὰ τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου πού ὀργάνωσε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀφιερωμένο στὴν *Τετάρτη Σταυροφορία καὶ τίς ἐπιπτώσεις της*, μὲ τίτλο «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη μετὰ τὴν Τετάρτη Σταυροφορία» (Χορηγία Alpha Bank).

Ὁργάνωσε τὴν ἐτήσια διάλεξη τὴν ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τοῦ ἱδρυτῆ του, ἀκαδημαϊκοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, κατὰ τὴν ὁποία μίλησε ἡ διευθύντρια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἑ. τ. κ. Ροδονίκη Ἐτζέογλου μὲ θέμα «Ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος καὶ ἡ Ὁδηγήτρια τοῦ Βροντοχίου στὸν Μυστρά» (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 27 Φεβρουαρίου 2007).

Στὴν ἐκτέλεση τῶν παραπάνω ἐρευνητικῶν προγραμμάτων τὸ Κέντρο ἐνίσχυθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τὸ κληροδότημα Γ.Θ. Φωτεινοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τέλος οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μετεῖχαν μὲ ἀνακοίνωση σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια.

[Ἰωάννα Μπίθα]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Λ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ τὸ Βυζάντιο	1
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Λ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Ξένου Ἑταίρου κ. Gilbert Dagron	135
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Λ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου <i>Πρακτικὰ Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου 15 χρόνια ἔργων ἀποκατάστασης στὴ Μεσαιωνικὴ Πόλη τῆς Ρόδου, Ἀθήνα, 2007</i>	183
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Λ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Gojko Subotić	187
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Λ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κας Cécile Morrisson	203
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Λ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Johannes Koder	267
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Λ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀρχαῖότητες κατὰ τὴν περίοδο τῆς Παλιγγενεσίας	297
ΓΑΡΔΙΚΑ-ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ ΕΛΕΝΗ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 2007	318
DAGRON GILBERT. – Oublier Byzance. Éclipses et retours de Byzance dans la conscience européenne. Ὁμιλία τοῦ Ξένου Ἑταίρου κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	141
ΔΑΜΙΑΝΟΣ, Ἀρχιεπίσκοπος Σινᾶ, Φαράν καὶ Ραϊθῶ. – Τὰ νεοευρεθέντα φύλλα καὶ σπαράγματα τοῦ Σιναΐτικοῦ Κώδικος	255
KODER JOHANNES. – Εὐρωμεσόγειος καὶ Εὐρασία. Δύο διαστάσεις καθολικῆς ἰδεολογικῆς σκέψης στὴ ρωμαϊκὴ, τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ σύγχρονη πολιτικὴ ἰδεολογία. Ὁμιλία τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	274

ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. – Παρουσίαση βιβλίων: α) Walter Puchner (with the advice of Nicolaos Conomis), <i>The Crusader Kingdom of Cyprus – A Theatre Province of Medieval Europe? Including a critical edition of the Cyprus Passion Cycle and the “Repraesentatio figurata” of the Presentation of the Virgin in the Temple</i> , Ἀθήνα 2006, 314 σελ., 12 εἰκόνες	105
β) Walter Puchner, <i>Beiträge zur Theaterwissenschaft Südosteuropas und des mediterranen Raums</i> , Βιέννη, Böhlau Verlag 2006, σελ. 356	108
γ) Χαράλαμπος Π. Συμμεωνίδης, <i>Ἱστορία τῆς κυπριακῆς διαλέκτου ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ. ἕως σήμερα</i> , Λευκωσία 2006, 482 σελίδες, ἔκδ. τοῦ Κέντρου Μελετῶν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικολάου Κονομῆ	110
ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. – Οἱ Ἕλληνες, Αὐτοὶ οἱ Ἄγνωστοι	115
ΛΑΪΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ. – Παρουσίαση τοῦ Ξένου Ἑταίρου κ. Gilbert Dagron κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	136
ΛΑΪΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ. – Παρουσίαση τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κας Cécile Morrisson κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ της στὴν Ἀκαδημία	204
ΛΑΪΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ. – Παρουσίαση τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Johannes Koder κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	269
ΛΑΠΠΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 2007	315
MORRISON CECILE. – La numismatique, source de l’Histoire de Byzance. Ὁμιλία τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ της στὴν Ἀκαδημία	211
ΜΠΑΣΕΑ-ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων (I.A.N.E.) κατὰ τὸ ἔτος 2007	311
ΜΠΙΘΑ ΙΩΑΝΝΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης κατὰ τὸ ἔτος 2007	326
ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας κατὰ τὸ ἔτος 2007	320
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. – Τὰ 170 χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	39

ΠΙΠΙΛΗ ΜΑΡΙΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἀρχαιότητος κατὰ τὸ ἔτος 2007	323
ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας κατὰ τὸ ἔτος 2007 . .	313
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ. – Ἡ ἀρχὴ τῆς πόλεως καὶ τῆς μόνιμης ἀγορᾶς στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα	27
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ. – Ποῦ καὶ πῶς δημιουργήθησαν τὰ ξένα ὀνόματα γιὰ τοὺς Ἑλληνας Yauna καὶ Graeci	171
ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς συμπλήρωσης 60 χρόνων ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου στὴν Ἑλλάδα. Τὸ Δωδεκανησιακὸ Ζήτημα κατὰ τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον: Σύμμαχος Δυνάμεις Τουρκία - Ἑλλάδα	159
ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Τὸ καθεστὼς τῶν νησιῶν στὸ νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο: Ἐπισημάνσεις παλαιότερες καὶ νέες	237
SUBOTIĆ GOJKO. – Τὰ πρῶτα ἀσκηταρῖα τῶν Μετεώρων. Ὁμιλία τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ἐπίσημην ὑποδοχὴν τοῦ στὴν Ἀκαδημία	189
ΧΡΗΣΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ. – Πῶλ Σεζάν. Πατέρας τῆς Τέχνης τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατόν του (1839-1906)	113
ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης Ἐπιστημονικῶν Ὁρων καὶ Νεολογισμῶν κατὰ τὸ ἔτος 2007 . .	321

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΝΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 210 9210297 - FAX: 210 9210298

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ

ISSN 0369-8106